

নিসর্গ

আদান-প্রদান

নিসর্গ

মির্জা অশ্বাষায়

অনুবাদ

ভগগিৰী বায়টোখুৰী

নেছনেল বুক ট্রাষ্ট, ইন্ডিয়া

1992 (শক 1913)

মূল © মিৰ্জি অগ্নাৰায়

অসমীয়া অনূবাদ © নেছনেল বুক ট্ৰাষ্ট, ইণ্ডিয়া, 1992

মূল্য : 38.00 টকা

Original Title : Nisarga (Kannada)

Assamese Translation : Nisarga

সঞ্চালক নেছনেল বুক ট্ৰাষ্ট, ইণ্ডিয়া, এ—১. গ্ৰীণ পাৰ্ক,
নতুন দিল্লী—110016 ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ।

ভূমিকা

কানাড়া সাহিত্য হাজাৰ বছৰৰ পুৰণি। কিন্তু কানাড়া উপন্যাসৰ উদ্ভৱ কালৰ এশ বছৰো পুৰ হোৱা নাই। স্বাধীনতাৰ পিছৰ কালডোখৰত কানাড়া উপন্যাস সাহিত্যই কম্পনাতীত বিকাশ লাভ কৰিছে আৰু সি বছৰে বছৰে প্ৰগতিৰ পথত আগবাঢ়িছে। সম্প্ৰতি তাৰ এনে বিকাশ ঘটিছে যে যি কোনো সমালোচক এজনে, কানাড়া সাহিত্যৰ আটাইবোৰ উপন্যাসেই পঢ়ি শেষ কৰি তেওঁৰ আলোচনা প্ৰস্তুত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে বুলি দাবী কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু সেই বুলি এনেদৰে কোৱাটোও উচিত নহয় যে মাত্ৰ বিপ্লৱতা আৰু বিবিধতায়েই কোনো এটি সাহিত্যৰ গুণা-গুণ বিচাৰৰ জোখ মাৰি।

উপন্যাস বাবু কি? সাহিত্যৰ এইবিধ মাধ্যমৰ জন্ম ক’ত হৈছিল? কেতিয়া হৈছিল? তাৰ বিকাশৰ ৰূপৰেখা, ৰীতি-নীতি ইত্যাদি বিলাক কি? কানাড়া ভাষাত তাৰ উদ্ভৱ কেনেকৈ হ’ল? কিয় হ’ল? উৎপত্তিকালৰপৰা তাৰ গতি প্ৰকৃতি কি দৰে আগবাঢ়িছে? তাৰ পৰিপূৰ্ণিত কোন কোন লিখকে সহযোগিতা আগবঢ়াইছে? কোনে কোনে অৰিহণা যোগাইছে? কোন কোন লিখক সফল হৈছে? সেই সফলতাক যদি আনৰ সৈতে তুলনামূলকভাবে বিচাৰ কৰা হয়, তেনেহলে সেই সফলতা কোন শ্ৰবৰ? এই প্ৰশ্নসমূহৰ থুলমূল উত্তৰ দিয়াটোৱেই এইখন সংক্ষেপ পাতনিৰ উদ্দেশ্য। কানাড়া সাহিত্যৰ সমস্ত প্ৰকাশিত উপন্যাসাৱলীৰ ৰচকসকলৰ কৃতিত্বৰ আলোচনাতোক পৰিচয় ইয়াত দাঙি ধৰা নাই। উপন্যাস কি? এই প্ৰশ্নৰ পোনপটীয়া উত্তৰ দিয়াটো সম্ভৱ নহয়। সাহিত্যৰ এই মাধ্যমটিৰ বিশেষত্বই এনে যে তাৰ কোনো সু-নিৰ্দিষ্ট নিশ্চিত-ৰূপ নাই। উৎকৃষ্ট উপন্যাস-সাহিত্যৰ এটা বিশেষ লক্ষণ এই যে, সাধাৰণতে কোনো জাতি বিশেষৰ আশা-আকাংক্ষা, ৰুচি-অভিৰুচি আনকি সাংস্কৃতিক শ্ৰবৰ বিকাশৰ ধাৰাসমূহো তাৰ মাজেৰে প্ৰফুৰিট হৈ উঠে। যোঁতয়া কোনো জাতিৰ আশা-আকাংক্ষা, ৰুচি-অভিৰুচি দেশগত আৰু কালগত পৰিবৰ্ত্তনৰ লগে লগে সলনি হয় তেঁতিয়া সেই পৰিবৰ্ত্তনৰ লগে লগে উপন্যাস সাহিত্যৰ গতি প্ৰকৃতিৰো সাল-সলনি ঘটে। সি যি কি নহওক সাহিত্যৰ এই মাধ্যমবিধে জাতীয় জন-জীৱনৰ সৈতে সমান্তৰালভাবে বিকাশ লাভ কৰে। সেই কাৰণেই উপন্যাস সাহিত্য এবিধ অতি সৰবৰহী জনপ্ৰিয় সাহিত্য মাধ্যম।

কানাড়া উপন্যাস-সাহিত্যৰ সূত্ৰপাত হয় পাশ্চাত্য-সাহিত্যৰ অনুকৰণত, মূলতঃ ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱেৰে প্ৰভাৱান্বিত “কানাড়া ভাষা সাহিত্যৰ” নৱ-জাগৰণৰ

কাল-ছোৱাত। যি সময়ত কানাড়া ভাষাত উপন্যাস-সাহিত্যৰ আৰম্ভ হয়, সেই সময়ত ইতিমধ্যে সমগ্ৰ ইউৰোপীয় ভাষা সমূহৰ উপন্যাস-সাহিত্যই তিনিশ বছৰীয়া জীৱন-কাল অতিবাহিত কৰি এক মহত্বপূৰ্ণ নিজস্ব স্থিতি লাভ কৰিছিল। ইউৰোপৰ পাঁচ-ছয়খন দেশৰ হেজাৰ বিজাৰ সাহিত্যিকৰ সাধনাৰ ফলস্বৰূপে উপন্যাস সাহিত্যই সৰ্ব্বতোমুখী বিকাশ লাভ কৰিছে। বিভিন্ন উপন্যাসিকে নিজ নিজ ভংগীৰে উপন্যাস ৰচনা কৰি। উপন্যাসৰ ৰচনা কৌশলত বিচিত্ৰতা সম্পাদন কৰিছে। এনেদৰে বিভিন্ন ধাৰাৰে বিকশিত উপন্যাস-সাহিত্যই কানাড়া ভাষাত এই শতিকাৰ তৃতীয় দশকত জন্ম লাভ কৰে।

এই কথাৰ অৰ্থ এনে নহয় যে, ইং 1920 চনৰ আগতে কানাড়া ভাষাত উপন্যাস ৰচনা হোৱাই নাছিল। ৰচিত হৈছিল কিন্তু, ভাল উপন্যাস অতি কম সংখ্যক আছিল। আলোচক সকলৰ মত এয়ে যে “মুদ্দনা” নামৰ লিখক এজনে “গোদাবৰী” নামৰ উপন্যাস এখন আধৰুৱাকৈ লিখি এৰে। “কেপুদ নাৰায়ণে” ৰচনা কৰা “মুদ্দা-মঞ্জুস” নামৰ পুথিখনত উপন্যাস সুলভ কথন-ভংগী আৰু ভাষাৰ সৰলতা দেখা যায়। গুলৱাডী অল্লাৰায়ে ইং 1899 চনত এখন সামাজিক উপন্যাস লিখিছিল। এই যুগৰ আৰম্ভণীতে প্ৰকাশিত হোৱা মৌলিক উপন্যাসৰ ভিতৰত বোলাৰ বাবুৰামৰ “বাগদেৱী”, এচ, এচ পট্টনাৰ “মাডিদ্দন্নো মহাৰায়া” কেৰুৰ বাসুদেৱাচাৰ্যৰ “ইন্দিৰে” আৰু শ্ৰীমতী তিৰুমলাস্বাৰ ৰচনা সমূহ উল্লেখনীয়। ইয়াৰ ভিতৰৰ প্ৰথম উপন্যাসখনৰ মাজেৰে “ৱৈদিক-সমাজ”ৰ অৱনতিৰ চিত্ৰৰূপ ফুটাই তোলা হৈছে। দ্বিতীয়খনত মহাশূৰৰ জন-জীৱনৰ বাস্তৱৰূপ দাঙি ধৰা হৈছে। “ইন্দিৰে” উপন্যাসখনত সুশিক্ষিত সমাজৰ কাৰ্পনিক চিত্ৰৰূপ পোৱা যায়। তদুপৰি নিৰুপলাস্বাৰ ৰচনাৰ মাজেৰে সমাজ-জীৱনক সমালোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ পৰাই স্পষ্টৰূপে বুজিব পাৰি যে, এই ৰচনা সমূহৰ ওপৰত পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ পৰিছে।

বাস্তৱতে কানাড়া উপন্যাসত পৰা পাশ্চাত্য উপন্যাসৰ প্ৰভাৱ বঙলা আৰু মাৰাঠী উপন্যাসৰ মাজেৰে আহিছে। চাৰ ৱাল্টাৰ স্কটৰ ৰচনা ৰীতিৰ অনুসৰণত লিখা বাল্মক্ৰন্দুৰ বঙলা উপন্যাস কেবাখনো ভী, বেংকটচাৰ্যই কানাড়া ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছে। তাৰ ভিতৰত প্ৰধান উপন্যাস কেইখন হ’ল—বিষ-বৃক্ষ, আনন্দমঠ আৰু দেৱী চৌধুৰাণী। এই উপন্যাস কেইখন আজিও জনপ্ৰিয়। আণ্টেৰ মাৰাঠী উপন্যাস—ঈশ্বৰী-সুত্ৰ, মাৰাঠাৰ অভ্যুদয়, কুমুদিনী আদি উপন্যাস গলগনাথে কানাড়া ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছে। এই উপন্যাস সমূহৰ ৰসাম্বাদন কৰোঁতা কানাড়া পাঠক আজিও বিদ্যমান। গংগানাথে “মাধৱ কৰুণ বিলাস” নামে এখন উপন্যাসো লিখিছিল। কিন্তু উপন্যাসখন তেওঁৰ দ্বাৰা অনূদিত উপন্যাস কেইখনৰ সমকক্ষ হোৱা নাছিল। এই দুয়োজনা অনুবাদকে কানাড়া উপন্যাস সাহিত্যৰ বিস্তৃত ভাণ্ডাৰ তেওঁবিলাকৰ নিজস্ব কৃতিত্বৰে পূৰ্ণ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত কানাড়া পাঠক-

সকলে উপন্যাসৰ ৰসাস্বাদননো কি সেই কথা উপলব্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। এইসকল লিখকে নিজৰ সৃষ্ট উপন্যাসবোৰৰ জৰিয়তে জন-সাধাৰণক সাহিত্যৰ প্ৰতি আকৃষিত কৰাৰ লগতে কানাড়া গদ্যক এটি নতুন ৰূপ দান কৰিলে।

কানাড়া ভাষা সাহিত্যৰ নৱজাগৰণৰ গঢ়িৰ ধৰোঁতাৰ্জন হৈছে আচাৰ্য বী, এম, শ্ৰীকান্তয়া। তেওঁ দেখুৱাই দিয়া বাটেৰে আজিও কানাড়ী সকলে নিজক আগুৱাই লৈ গৈ আছে। পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ অনুবাদৰ অনুকৰণত সৃষ্ট সাহিত্যৰ উপৰিও এই প্ৰভাৱৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ নিজৰ মৌলিক দৃষ্টি কোণৰ পৰা মৌলিক সাহিত্য ৰচনা কৰাটোও তেওঁৰ প্ৰেৰণাতেই সম্ভৱপৰ হৈছে। এই তথ্য কানাড়া সাহিত্যৰ প্ৰতিটো স্তৰতেই দেখিবলৈ পোৱা যায় যদিও, মই সেই সকলো কথাৰ পাতনি নৈমেলি কেৱল উপন্যাস সাহিত্যৰ কথাই ইয়াত আলোচনা কৰিম।

ইং 1920 চনৰ পৰা ইং 1947 চনলৈকে উপন্যাস সাহিত্য ৰচিত হোৱা এই কাল-ছোৱাক “সংক্ৰান্তি কাল” আৰু তাৰ পিছৰ কালছোৱাক “উৎকৰ্ষ-কাল” বুলি কব পাৰি। এই সময়ছোৱাত ৰচিত হোৱা সাহিত্যৰাজিক প্ৰধানতঃ এই দৰে ভাগ কৰিব পাৰি পৌৰাণিক, ঐতিহাসিক, সামাজিক, আঞ্চলিক, কৌতুৰ্ম্বিক বা পৰিয়াল সম্বন্ধীয়, ব্যংগাত্মক, বিচাৰাত্মক, মনোবৈজ্ঞানিক আৰু ৰাজনৈতিক ইত্যাদি। এইদৰে বেলেগ বেলেগ বিষয়ত ভাগ কৰা হৈছে যদিও, ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এনে নহয় যে প্ৰত্যেক বিভাগৰ ওপৰত সুকলীয়াকৈ উপন্যাস ৰচিত হৈছে। সেইটো সম্ভৱপৰ নহয়। এনে বহুত উৎকৃষ্ট উপন্যাস আছে, য’ত এই সকলো বিষয়ৰে প্ৰতিফলন দেখা যায় অথবা এই বিভাগ সমূহৰ কোনো কোনো বিষয়ৰ লক্ষণ একেখন উপন্যাসতে সানমিহলি হৈ আছে।

নৱ-জাগৰণৰ কালছোৱাৰ আগতে ঐতিহাসিক (অনুবাদ মূলক) উপন্যাসৰ সংখ্যা সৰহ আছিল। সংক্ৰান্তি কালছোৱাত এই বিষয়ত অতি কম সংখ্যক উপন্যাস লিখা হৈছিল। ইয়াৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য মাত্ৰ তিনিখনহে—দেৱুভু নৰসিং শাস্ত্ৰীৰ “ময়ূৰ” আৰু আনন্দকন্দৰ “ৰাজযোগী” আৰু “অশান্তি পদ্ম”। “ময়ূৰ” উপন্যাসখনত ৰূপনাৰ প্ৰাধান্য অধিক যদিও, উপন্যাসখন এখন অস্ত্ৰুত আৰু ৰম্যাত্মক কৃতি। আনন্দকন্দৰ উপন্যাসবিলাকত বিজয়নগৰৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ চিত্ৰ যথোপযুক্ত ৰচনা-শৈলীৰ জৰিয়তে ফুটাই তোলা হৈছে। ব্যংগাত্মক উপন্যাসো মাত্ৰ তিনিখনহে পোৱা যায়। যেনে,—শিৱৰাম কাৰন্তৰ প্ৰথম উপন্যাস “দেৱদূত”, শ্ৰীৰঙ্গৰ “বিশ্বামিত্ৰৰ সৃষ্টি” আৰু না কন্তুৰীৰ “গালিগো-পুৰা”। প্ৰথম উপন্যাসখনত সমাজ-জীৱনৰ তীক্ষ্ণ বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। কিন্তু লগতে এই উপন্যাসখন পৌৰাণিক কথাৰ এখন উৎকৃষ্ট নৱ-সংস্কৰণৰ নিদৰ্শন। দ্বিতীয়খন উপন্যাসৰ বিষয়-বস্তুৰ কথন-ভংগী আৰু চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ অতি সুন্দৰ। তাৰ ফলত উপন্যাসখনে ঠায়ে ঠায়ে অফুৰন্ত হাঁহিৰ খোৰাক যোগায়। তৃতীয়খন উপন্যাসত সাধাৰণ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ বিকৃত ৰূপ আৰু সমাজ তথা ব্যক্তিৰ মাজত ঘটা

সংঘাতৰ চিত্ৰ দেখা যায়। হাস্যৰসেই উপন্যাসখনৰ মূল উপাদান। হাস্য-ৰসাত্মক আন এখন উপন্যাস হৈছে কস্তুৰীৰ “চক্ৰ-দৃষ্টি”। এই উপন্যাসখন ব্যক্তি-প্ৰধান উপন্যাস। ইয়াত নতুন কলা-কৌশল প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। নতুন কলা-কৌশল সম্বন্ধ আন এখন উপন্যাস হৈছে—“অন্তৰংগ”। য’ত দেৱদুৰে প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে মনোবিজ্ঞানক সাহিত্যৰ মাজেৰে কলা-সুন্দৰ ৰূপ দান কৰিছে। এনে ধৰণৰ বিষয়-বস্তুক লৈ—এই খনৰ আগতে “উদয়ৰাগ” নামে আন এখন উপন্যাসত তেওঁ এজন চিত্ৰকৰ জীৱনৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছিল। তাৰ পাচত “সাহিত্যৰত্ন” নামৰ উপন্যাসত তেওঁ এজন সাহিত্যিকৰ আৰু “নটসাম্বৰ্ভৌম” নামৰ উপন্যাসত এজন নৃত্যশিল্পীৰ জীৱনৰ ছবি দাঙি ধৰে। এই উপন্যাসকেইখনত ৰচকে দেখুৱায়লৈ যত্ন কৰিছে যে,—চিত্ৰকৰ, সাহিত্যিক আৰু নৃত্যশিল্পী আদিয়ে তেওঁৰ নিজস্ব কলাক প্ৰতিষ্ঠিত কৰাৰ কাৰণে সমাজৰ সৈতে কেনেকৈ সংঘৰ্ষত লিপ্ত হবলগীয়াত পৰে। কিন্তু, ক্ৰোধ আৰু বাস্তৱৰ নগ্নতা প্ৰকাশৰ নামত লিখকে উপন্যাস কেইখনত যৌন-জীৱনৰ বিকৃত-চিত্ৰ অংকন কৰিছে।

কানাড়া উপন্যাস সাহিত্যত আৰম্ভনিৰে পৰা বৰ্তমানলৈকে একেধাৰে ৰচনাৰ মানদণ্ড উন্নত ৰাখি লিখি থকা উপন্যাসিক সকলৰ ভিতৰত শিৱৰাম কাৰন্তৰ নাম উল্লেখযোগ্য। 45 বছৰ কালৰ ভিতৰত মাত্ৰ 30—35 খন উপন্যাস লিখাটো তেওঁৰ সংঘৰ্ষ চালেকি। ইং 1947 চনৰ আগতে তেওঁ মাত্ৰ সাত-আঠখন উপন্যাস লিখিছিল। তেওঁৰ ৰচিত আন এখন উপন্যাসৰ কথা ইয়াত উল্লেখ কৰিব পৰা যায়। কাৰন্তৰ “সুন্দৰ সংসাৰ” এখন অতি উৎকৃষ্ট উপন্যাস। তেওঁৰ ৰচিত আন এখন উপন্যাস “বেটুদজীৱ”ও এখন আঞ্চলিক উপন্যাস। শ্ৰীৰঙ্গৰ “ভৰমপৰ ভূত” এখন ৰহস্য উপন্যাস। ৰসিক-ৰঙ্গৰ “বালুৰি আৰু কাৰণ পুৰুষ”—সমস্যামূলক তথা বিচাৰ মূলক উপন্যাস। “সুন্দৰ্শন” পৰিয়াল সম্বন্ধীয় এখন সুন্দৰ উপন্যাস। “বিভূগদেয় বেলে” ৰাজনৈতিক উপন্যাস। মাণ্ডি-ভেঙ্কটেশ আয়েঙ্কাৰৰ “সুন্দৰা” এখন লঘু উপন্যাস যদিও, এই উপন্যাসখনৰ মাজেৰে চিৰন্তন মানৱতাবোধৰ লগতে জীৱনৰ পূৰ্ণ অভিব্যক্তিয়ে প্ৰকাশ লাভ কৰিছে। উপন্যাসখনত এজন গায়কৰ জীৱন-কাহিনী মৰ্মস্পৰ্শীভাৱে প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

গায়ক জীৱনৰ কথা উল্লেখ কৰাৰ লগে লগে “সংখ্যাৰাগ” নামৰ উপন্যাসখনৰ বিষয়ে উল্লেখযোগ্য লাগিব। বোধহয়, এ, এন, কৃষ্ণাওৰ সেইখনেই সম্বোধিত উপন্যাস। তেওঁৰ প্ৰথম উপন্যাস “সুন্দৰ সংসাৰত” বৈধব্য-যন্ত্ৰণা, “নৰ-সম্মান সমাধিত” নীৰস দাম্পত্য জীৱনৰ ছবি আৰু “চোমন দৃষ্টিত” দৰিদ্ৰতা তথা অপ্ৰস্থতাৰ সমস্যাৰ চিত্ৰ অংকন কৰা হৈছে। “বেটুদজীৱ” উপন্যাসখন আকাৰত সৰু হলেও সেইখন সুন্দৰ আঞ্চলিক উপন্যাস। সহজভাবেই কৌতূহলৰ সৃষ্টি কৰি চৰিত্ৰ সমূহৰ প্ৰতি পাঠকৰ মন আকৰ্ষিত কৰিব পৰাৰ ধৰণেৰে স্বাভাৱিক-চিত্ৰ অংকন কৰাটোৱেই তেওঁৰ বিশেষত্ব। ইং 1942 চনত প্ৰকাশিত তেওঁৰ “মৰিল মগ্নিগে”

নামৰ উপন্যাসখন আজিও এখন শ্ৰেষ্ঠ উপন্যাস বুলি স্বীকৃত। এইখন উপন্যাসক তেওঁৰ প্ৰতিভাৰ পৰিপক্ক পৰিণতি বুলি কোৱা হয়। তিনি পদুৰুযজোৰা জীৱন-ধাৰাৰ সুসংবদ্ধ নিৰুপণ, সাৰ্থক প্ৰকৃতি-চিত্ৰন, সংযত বৰ্ণনা, বলিষ্ঠ চৰিত্ৰাংকন তথা আঞ্চলিক ভাষণ-ভংগীৰ প্ৰাধান্য ইত্যাদি গুণৰ কাৰণে “মৰিলি মল্লিগে” নামৰ উপন্যাসখন কানাড়া সাহিত্যৰ প্ৰথম শ্ৰেণীৰ উপন্যাস সমূহৰ ভিতৰত এখন বুলি পৰিগণিত হয়। এই উপন্যাসখনৰ উল্লেখ কৰিবলগীয়া গুণ এয়ে যে, এইখন উপন্যাসত প্ৰকৃতিৰ সৃষ্টি আৰু ধ্বংস উভয় শক্তিৰ প্ৰভাৱ মানৱ জীৱনৰ মাজেৰে অভিব্যক্ত হৈছে।

প্ৰায় একেধৰণৰ আৰু একে ভংগিমাৰ আন এখন উপন্যাস হ’ল “কুৰেপদু” (কে, ভী, পটমা)ৰ “কানুৰ হে’গডতী” নামৰ উপন্যাসখন। এইখন উপন্যাসত “স্থানীয়-জীৱনৰ সুৰৰ” প্ৰাধান্য আছে। হাড়ীৰ “ৰিটাৰ্ণ অৱ দা নেটিভ” লৈ মনত পেলোৱা এই উপন্যাসখনে “আঞ্চলিকতাৰ মাজেৰেই “সাৰ্বজনীন সাৰ্বভৌমতাৰ” স্তৰত উত্তীৰ্ণ হৈছে। তাত এগডন নাইবা হীথে যেনেকৈ মাথোন যিহ্ম-বস্ত্ৰৰ ওপৰ ভাগতে বিচৰণ নকৰি চৰিত্ৰৰ জীৱন-চিত্ৰ অংকনৰ সহায়ক হিচাপে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে সেইদৰে ইয়াতো মলেনাডুই মাত্ৰ কাহিনীৰ পৰিবেশ মাত্ৰ ৰচনা কৰাত আৱদ্ধ নাথাকি চৰিত্ৰৰ জীৱনৰ-অংশব্দুপ হৈ প্ৰকাশ পাইছে। এনেদৰে কোৱাটো ভুল নহয় যে কবি “কুৰে পদু”য়ে তেওঁৰ সমসাময়িক সমাজৰ জীৱন-দৰ্শনকেই তেওঁৰ এই গদ্য-মহাকাব্যত প্ৰকাশ কৰিছে।

কানাড়া ভাষাৰ আৰু এখন বৃহৎকায় উপন্যাস হ’ল—“সমৰ-সৰে জীৱন,” যিখনৰ প্ৰথম ভাগ “ইঞ্জাড” শিতানেৰে প্ৰাক-স্বাধীনতা কালতে পোণ প্ৰথমে প্ৰকাশিত হৈছিল। যি ধৰণেৰে “কাৰন্তু”ই পশ্চিম-কাৰাৱলীৰ আৰু কুৰেপদুই মলেনাডুৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে সেইদৰে বিনায়কে (বী, কে, গোকাক) উত্তৰ কৰ্ণাটকৰ পট-ভূমিত এই উপন্যাসখনৰ কাহিনী আৰম্ভ কৰিছে। কানুৰুৰ হুৱুৱাৰ দৰেই ধাৰৱাডুৰ নৰহৰিও আদৰ্শ চৰিত্ৰ। পৰিয়ালগত বিশ্বেষে কেনেকৈ মানুহৰ পাৰিবাৰিক জীৱনক বিঘ্নিত কৰি তোলে, তাৰ বাস্তৱ-চৰিত্ৰ এই উপন্যাসখনত বিশেষভাবে অংকন কৰা হৈছে। এই উপন্যাসখন সম্পূৰ্ণ কৰি তোলাতে লিখকক কুৰি বছৰ কালৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। এই কথাৰ পৰাই বদুৰ্জিব পাৰি যে বিনায়কৰ জীৱন-অনুভূতি প্ৰতিভা দৃষ্টি-কোণ তথা জীৱন-দৰ্শনে কেনেকৈ বিকাশ লাভ কৰিছে।

সাৰ মৰ্ম এয়ে যে, কানাড়া উপন্যাসৰ বিকাশৰ কালছোৱাতে দুখন বৃহৎ আকাৰৰ উপন্যাস আৰু উন্নত মানৰ ভালেমান উপন্যাস কানাড়া ভাষাত ৰচিত হয়। আম সৰাৰ দৰে—এই কালডোখৰত সকলো ধৰণৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে উপন্যাস লিখা হৈছিল। কথাবস্তুৰ বিবিধতাৰ লগে লগে উপন্যাসৰ ৰচনা কৌশলতো বিচিত্ৰতাই দেখা দিছিল। আলোচক সকলৰ মতানুসাৰে এই সময়ছোৱাত মাত্ৰ-আশী নবৈখন উপন্যাস ৰচিত হৈছিল। এইখিনি উপন্যাস সংখ্যাৰ ফালৰপৰা বৰ বেছি নহ’ব

পাৰে, কিন্তু মহৰ আৰু প্ৰভাৱৰ গুণগত দৃষ্টিকোণৰপৰা অন্যান্য ভাৰতীয় ভাষাৰ তুলনাত পিছ পৰি থকা বিধৰ নহয়। পশ্চিমীয়া বতাহৰ প্ৰভাৱত উৎপন্ন হোৱা উপন্যাস সাহিত্য এইদৰে কানাড়া-ভাষী ৰাজ্যখনত ঠন-ধৰি উঠি ফলে ফুলে জাতিষ্কাৰ হৈ পৰিল।

দেশ স্বাধীন হ'ল। কৰ্ণাটকৰ পুনৰ্গঠন হ'ল। কানাড়া ভাষা-ভাষী ৰাইজ জাগ্ৰত হৈ উঠিল। কবি কণ্ঠই আহ্বান জনালে—কানাড়াৰ হকে হাত তুলি লোৱা। লগে লগে আন কোনো কথা নাই। বীৰ কানাড়া সকল একমুঠ হ'ল। সমান গতিৰে অনুপ্ৰাণিত লেখনি চলিবলৈ ধৰিলে। অজস্ৰ উপন্যাস ৰচিত হ'ল। কানাড়া সাহিত্যৰ সম্বৃদ্ধিৰ এই সময় ছোৱাত ৰচিত সাহিত্যৰ মূল্যাংকন একমাত্ৰ সময়েহে কৰিব পাৰিব।

বিনায়কে আগৰ পৰাই লিখি আছিল। ইং 1934 চনত লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰা “ইঞ্জাড” নামৰ উপন্যাস খনৰ ৰচনা—ইং 1954 চনত শেষ হয়। তাৰ পিছত সেইখনৰ নাম সলাই “সমৰ সৰে জীৱন” নামেৰে প্ৰকাশ কৰা হয়।

উপন্যাসখনৰ আৰম্ভনি বিয়োগাৱ্যক পৰিস্থিতিৰ মাজেৰে হলেও পৰিশেষত—মিলনাত্মক পৰিণতিৰে কাহিনী শেষ কৰা হৈছে। এই উপন্যাসখনৰ মাজেৰে কানাড়া উপন্যাস সাহিত্যৰ বিকাশৰ পৰিচয় পোৱা যায়। ইয়াৰ বাহিৰেও কুৰেপদুৱে তেওঁৰ দ্বিতীয় উপন্যাস “মলয়ালি মদুমগলু” খনো সেই সময়ৰ ভিতৰতে প্ৰকাশ কৰে।

এই চম্বিশ বছৰৰ ভিতৰত মূঠতে “কাৰন্ত”ই সিসমানখনেই উপন্যাস ৰচনা কৰে। তেওঁ কোনো “গোষ্ঠী”ৰেই অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। নাইবা তেওঁ নিজেও কোনো গোষ্ঠীৰ সৃষ্টি কৰা নাই। তেওঁৰ প্ৰত্যেকখন উপন্যাসেই বিষয়-বস্তু আৰু শিল্প-কৰ্মৰ বিচাৰত বেলেগ ভংগীৰ। তেওঁ বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণাত্মক দৃষ্টিৰে জীৱনৰ প্ৰতিটো অংশৰ পৰ্যালোচনা কৰি চাইছে। তেওঁৰ ধাৰণা এয়েই যে—“নিজস্ব অনুভৱ” ভেটিতহে সাহিত্য গঢ়ি তুলিব লাগে। সেই কাৰণেই তেওঁ দেশৰ এচুকৰপৰা আন চুকলৈ ভ্ৰমণ কৰি ফুৰিছিল। তেওঁৰ হাতৰ মূঠিত “অনুভৱ আৰু বিচাৰ”ৰ সম্পত্তি বিদ্যমান। আদৰ্শবাদী হৈও তেওঁ যথার্থ বাস্তৱৰ প্ৰতি নিষ্ঠাৱান। তেওঁৰ উপন্যাস সমূহ যেনে—“ফুডিয়ৰ কুম্ভ”, “মুগিয়দমুদ্দা”, “হেঙোলায়ি”, “সন্যাসী বদুকু”, “মোগপডেদ মন”, “চিগুৰিদ কনসু”, “কৰ্দালিন কৰে”, “সমীক্ষে”, “মুক্ৰিজয়, কনসুগলু”, “আনিৰাল”, “অলিদ মেলে” আদি আজিও বিদ্যান তথা সৰ্ব-সাধাৰণ পাঠক-বৃন্দৰ মাজত জনপ্ৰিয়। অকল এয়ে নহয়,—এজন শীৰ্ষ স্থানীয় আলোচকৰ মত এই যে,—তেওঁ (কাৰন্ত) কানাড়া সাহিত্যৰ এনে এজন মহান উপন্যাসিক—যাৰ বাবে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষয়েই গৌৰৱ কৰিব পাৰে।

এই উৎকৰ্ষৰ কাৰ্ণাথনিত বহুতো লিখকে বহুতো পুথি ৰচনা কৰে। তাৰ ভিতৰত—“মংগল-সুহ”, “গৃহলক্ষ্মী” আদি কেইখনমান উপন্যাস আদৰ্শমূলক

উপন্যাস। “শিৱ সন্তান,” “নগ্ন সত্য,” সংজ্ঞাগুল্লু” আদি কেইখনমান উপন্যাসত আকৌ মানদুহৰ অধঃপতনৰ স্বৰূপ দাঙি ধৰা হৈছে। এই উপন্যাস কেইখনত এটি আন্তৰিকতাৰ অনন্ভূতি চাৰিওফালে ব্যাপ্ত হৈ আছে। একেধৰণৰ ৰচনাৰ পদাংক-অণুসৰণকাৰী ত, বা, সুস্বৰাওই তেওঁৰ সৰু সৰু উপন্যাসত বৈশা-জীৱন, শ্ৰী-স্বাধীনতা, পাৰিৱাৰিক সম্পৰ্ক-যুক্ত জীৱনৰ শিথিলতা আদি বিষয়ক সমস্যাবিলাকৰ উত্থাপন কৰিছে। তেওঁৰ ঐতিহাসিক উপন্যাস “হংসগীতে,” “কৰ্মবিনয়-কুয়িলু,” “ৰক্ত-ৰাত্ৰি,” “তিৰুগুবান” আদি অতি লোকপ্ৰিয় উপন্যাস। কথা বহু নিৰ্মাণ আৰু চৰিত্ৰ সৃষ্টিৰ মাজেৰে অতীতক আনি বৰ্তমানৰ বুকুত প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ জৰিয়তে তেওঁ অদ্ভুত কল্পনা-শক্তিৰ পৰিচয় দিছে। কোনো কোনো পৰিস্থিতি নাটকীয় ভংগীৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ঐতিহাসিক উপন্যাসত থাকিব লগীয়া সময়ানুসাৰিক সাজ-পাৰ আদিৰ চিত্ৰ-অংকনৰ বিষয়ত লিংকে সজাগতা আৰু প্ৰামাণিকতা ৰক্ষাৰ পৰিচয় দিছে। মূঠতে ক’ব লাগিব যে “চিত্ৰদুগ”ৰ নায়কৰ যুগটোক সফলতাৰে মূৰ্তিমান কৰি তোলাত তেওঁ অসাধাৰণ দক্ষতাৰ পৰিচয় দিছে।

ঐতিহাসিক উপন্যাস লিখাৰ চেষ্টা ভালমান লিখকেই কৰিছে। কণ্টিকৰ অতীত বৈভৱৰ কথা প্ৰকাশ কৰাটোৱেই তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য। কিন্তু সেইবুলি কোৱাতো সম্ভৱ নহয় যে যিসকলে তেনে চেষ্টা কৰিছে সেই সকলৰ সকলোৰে মাজত সেই কাৰ্য সমাপন কৰিব পৰাৰ জোখাৰে প্ৰয়োজনীয় ক্ষমতা তথা কল্পনা শক্তি সমান-ভাৱে আছে। ইয়াত মাত্ৰ প্ৰধান লিখক সকলৰ কথাহে উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই সকলোৰে ভিতৰত সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ লিখকজন হৈছে—“মাস্তী-জী”। তেওঁৰ দুখন উপন্যাস আছে। যেনে—“চেনবসৰ নায়ক” আৰু “চিৱকবীৰ ৰাজেন্দ্ৰ”। পুথি-দুখন পঢ়িলেই স্পষ্টৰূপে বুজিব পাৰি যে, তেওঁৰ স্বীয়-কাৰ্য সম্পাদনৰ ক্ষমতা আছে। আপোন সংস্কৃতিৰ প্ৰতি তেওঁৰ যি মোহ আছে, তেনে মোহ আন লিখকৰ মাজত দুৰ্লভ। অতীত জীৱন আৰু সংস্কৃতিক প্ৰাণবন্ত ৰূপে প্ৰকাশ কৰাত “মাস্তীজী” অদ্বিতীয়। সম্ভৱতঃ এই একে স্তৰৰে আৰু এখন উপন্যাস হৈছে কে, ৱী, আয়াৰৰ “শান্তলা” (এইখিনিতে সমেনতহল্লি ৰাম ৰায়ৰ “সৰ্বতি গন্ধাৱৰণে” বনৰ কথাও স্মৰণ কৰিব পাৰি) “ৰূপদৰ্শী” নামে আয়াৰৰ ৰচনাখন আৰু পুৰাণৰ মাজৰ পৰ্য্যায়ৰ সাহিত্য-কৃতি পৌৰাণিক উপন্যাস লিখোঁতা একমাত্ৰ লিখক হৈছে নৰ-সিংহ শাস্ত্ৰী। তেওঁৰ উপন্যাস তিনিখন যেনে—মহাৱাঙ্গন, মহাক্ষয়িৰ আৰু মহাদৰ্শন। এই ৰচনা সমূহত তেওঁ প্ৰাক-ঐতিহাসিক বিষয়-বস্তু প্ৰকাশ কৰিছে। যথার্থতে ক’বলৈ গলে, তেওঁ হৈছে অতীত আৰু বৰ্তমানৰ মাজত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰোঁতা শিল্পী।

অতীত আৰু বৰ্তমানৰ মাজত সন্ধি স্থাপন কৰোঁতা আৰু কেইজনমান ঔপন্যাসিকৰ ভিতৰত শ্ৰীনিৱাস ৰায় প্ৰধান, যিজনে বুৰঞ্জীক বুৰঞ্জীৰ গাঁথনিৰ মাজত ৰাখিও তাৰ সত্যতা ৰক্ষা কৰাৰ উপৰিও পাঠকৰ অভিৰুচিলৈ চকু দি আকৰ্ষণীয় কাহিনীক উপন্যাসৰ ৰূপত সজাই তুলিছে। টিপু-চুলতানক কেন্দ্ৰ

কৰি তেওঁ এলানি-কাহিনীৰ সুন্দৰ বৃত্তান্ত ৰচনা কৰিছে। সেই একে বিষয়কে লৈ ৰচিত বীৰ কেশৰীৰ “দৌলত” নামৰ উপন্যাস তথা এম, এন, মন্ট্ৰিয়ে লিখা তিনিখন উপন্যাস—“সম্ভান”, “সংবিধান” তথা “সংহাৰৰ” নাম এইখিনিতে উল্লেখনীয়।

ৰী, পুট্ৰস্বাময়্যৰ “জ্ঞানি কল্যাণ” উপন্যাসখনৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰিব পাৰি। এইখন উপন্যাস ছয়-খণ্ডত প্ৰকাশিত হৈছে আৰু তাত ১২ শ শতিকাৰ কণটিক ৰাজ্যৰ জন-জীৱনৰ ব্যাপক চিত্ৰ অংকিত হৈছে। সাহিত্যৰ মাজেৰে সংস্কৃতি, ৰাজনীতি, ধৰ্ম, সমাজ তথা শাসন-ব্যৱস্থাৰ চিত্ৰ কি ধৰণে অংকন কৰিব পাৰি, এই উপন্যাসখন তাৰ এটি উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন।

তাৰ বিপৰীতে আৰু কিছুসংখ্যক উপন্যাস ৰচিত হৈছে, যাৰ বিষয়বস্তু নিতান্ত সংকীৰ্ণ পৰিবেশৰ মাজতে আবদ্ধ। “কাৰন্তৰ” “কুড়িয়ৰ কুসুদত” পশ্চিম-কাৰাবলীৰ মাত্ৰ কুড়িয়ৰ সকলৰ জীৱন চিত্ৰহে অংকন কৰা হৈছে। গণপতিৰ দ্বাৰা ৰচিত “কলিকাবেৰী”ত কোডুংড সকলৰ জীৱনৰ ছবি চিত্ৰিত হৈছে। সেইদৰেই ভাৰতী-সুতৰ “ইলিয়বাণু” “চিগুৰু হাসিনে” নামে উপন্যাসত কেৰেলাৰ সীমাভৰতী এটি বিশিষ্ট সম্প্ৰদায়ৰ জীৱনৰ ছবি অংকিত হৈছে। বিদ্দুমাধৱে—বলিপীঠত অঘৰী মানুহৰ জীৱনৰ আলোচ্য ফুটাই তুলিছে। সেইদৰেই মিৰ্জা আল্লাৰায়ে “নিসৰ্গ” নামৰ উপন্যাসখনত উত্তৰ কণটিকৰ সীমাভৰতী গ্ৰাম্য জীৱনৰ চিত্ৰ প্ৰকট কৰি তুলিছে। ৰী, এম. ইনামদাৰে “কনসিন মনে”, “কদিউ মনে”, আৰু “বাউদহুৰুত” সু-শিক্ষিত পাঠকৰ উপযোগীকৈ সু-শিক্ষিত সমাজৰ সমস্যাৱলী উত্থাপন কৰিছে। গোৰুৰ ৰামস্বামী আয়েংগাৰে “মস্মুৰিণ বসিকৰু”ত এখন গাৱঁৰ বহুত মানুহৰ জীৱন-চিত্ৰ অতি মনোৰঞ্জক ৰূপেৰে প্ৰকাশ কৰিছে। পদ্মিথনে “পিকউইক পেপাৰ্চৰ” কথা মনত পেলায়! এইখন উপন্যাস এখন ৰম্য-উপন্যাস হিচাপে অগ্ৰগণ্য পুথি।

গোৰুৰৰ সমানেই পুৰণি চামৰ আৰু এজন প্ৰসিদ্ধ লিখক হৈছে শ্ৰীৰঙ্গ (আদ্য ৰঙ্গাচাৰ্য্য) তেওঁৰ হাস্যৰসে পোনে পোনে অন্তৰ স্পৰ্শ নকৰি পাঠকৰ বুদ্ধি-জগত-কহে আলোড়িত কৰে। তেওঁৰ সকলো ৰচনাই প্ৰাচীন কথাক সমকালীন জীৱনৰ সৈতে মিলাই চাবলৈ যত্ন কৰিছে। তাৰ ফলতেই “বিশ্বামিত্ৰৰ” সৃষ্টি হৈছে। শ্ৰীৰঙ্গই পাশ্চাত্য সাহিত্য আৰু সংস্কৃতিৰ বিষয়ে গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰিছিল। কানাড়া-সাহিত্যত তেওঁৰ উপন্যাসৰাজিৰ বিশেষ স্থান আছে। তেওঁৰ ৰচনাত মনোবিশ্লেষণৰ নতুনত্ব আছে। তেওঁৰ “পদ্মুখাধ” “অনাদি” “প্ৰকৃতি” “পদ্মুখ” “কুমাৰসত্তৰ” আদি ৰচনাত সেই কথা পৰিলক্ষিত হয়। প্ৰকৃতিৰ গতিবিধি মানুহে বুজিব নোৱাৰে। প্ৰকৃতি চিৰন্তন। সেই চিৰন্তন প্ৰকৃতিৰ সমুখত মানুহৰ জ্ঞানৰ সীমাৱদ্ধতাৰ কথা উদ্গৃহীত দেখুৱাটোৱেই তেওঁৰ উপন্যাসসমূহৰ উদ্দেশ্য।

প্ৰকৃতিৰ নিত্যতা, মানুহৰ ক্ষণিকতা আৰু এই দুটিৰ মাজৰ সংঘৰ্ষত মানুহৰ

পৰাজয়ৰ পৰিণতিক বিষয়-বস্তু হিচাপে লৈ ৰায়বাহাদুৰে তেওঁৰ “গ্ৰামায়ণ”ত যেন এখন ৰামায়ণকেই ৰচনা কৰিছে।

একে পৰ্যায়ৰ লিখকৰ ভিতৰত এচ, এল, ভৈৰম্পাৰ “বংশ বৃক্ষ” জীৱনৰ এটি বিশাল দিশ সামৰি লোৱা বিষয়-বস্তুৰে ৰচিত উপন্যাস। জীৱনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা তথা মূল্যৰ সংঘৰ্ষৰ মাজত সাঙোৰ খাই পৰি মানুহে কেনেকৈ চটফটাই থাকিব লগাত পৰে সেই কথা অতি সহজ আৰু সুন্দৰ ভংগীৰে ইয়াত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। নদী, গদুৰ, আৰু ঋষিৰ উৎপত্তি-মূলৰ বিষয়ে অনুসন্ধান নকৰাটোৱেই বিধেয়। শান্তিৰ মূল—উৎসও কেনে সাৰ-শূন্য সেই দৃংখদায়ক সত্যৰ উপলব্ধিকেই এইখন উপন্যাসত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। একেজন লিখকৰে অন্যান্য উৎকৃষ্ট উপন্যাসসমূহ হ’ল—“গৃহভংগ,” “মতদান,” “জলপাত,” “দূৰসন্নিৱেশ,” আৰু “নাগিৰনেৰলু”। তেওঁৰ অনুসন্ধান কাৰ্য চলোৱাৰ পটভূমিত—যদি কোনো মানুহৰ মনত প্ৰাক্‌জন্ম-বিষয়ক কিবা স্মৃতি থাকি যায় তেন্তে সমাজ জীৱনৰ ওপৰত তাৰ প্ৰভাৱ কেনেদৰে থাকিব পাৰে সেই কথা সফলতাপূৰ্ণভাৱে দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰিছে।

মনঃশূন্যমূলক উপন্যাস ৰচনাৰ ভেটি বাস্তৱতা সকলৰ ভিতৰত শ্ৰীমতী অনুসূয়া “ব্ৰিৱেনী” অগ্ৰগণ্য। তেওঁৰ “বৈৱিকন কল্প,” “দূৰদৰেট,” “মুচ্ছিদবাগিলু,” “শৰ পঞ্জৰ” আদি উপন্যাস তাৰেই উদাহৰণ। তেওঁৰ আন উপন্যাস “হৃদয়-গীত,” তাৰে “কোল,” “হৃদয়েচ্ছিতৰিদাস,” বেলিমোড আদিও অতি জনপ্ৰিয় উপন্যাস। এটি বিশেষত্বপূৰ্ণ ৰচনা শৈলী আৰু দৃষ্টিকোণেই তেওঁৰ জনপ্ৰিয়তাৰ কাৰণ। কোঁতুলতাপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে জীৱনটোক নিৰীক্ষণ কৰি তেওঁ সূক্ষ্মতা, লালিত্য আৰু হাস্যৰসায়কতাৰ মাজেৰে তাৰ চিত্ৰ অংকন কৰে। তেওঁৰ উপন্যাসৰ মাজেৰে সমাগত পাৰিৱাৰিক সম্পৰ্ক বিষয়ক যিবিলাক চিত্ৰ অংকিত হৈছে, সেই চিত্ৰ আমাৰ ওচৰে-পাজৰে থকা যি কোনো মধ্যবিত্ত পৰিয়ালৰ ঘৰৰ ছবি হ’ব পাৰে। এইদৰে মহিলাৰ দৃষ্টিৰে পাৰিৱাৰিক সম্পৰ্ক সমূহৰ বিষয়ে নিৰীক্ষণ কৰি উপন্যাস ৰচনা কৰা—ঔপন্যাসিক সকলৰ ভিতৰত “ৱানী,” এম, কে, জয়লক্ষ্মী আৰু অনুপমা নিৰঞ্জনৰ নাম উল্লেখনীয়।

নিৰঞ্জন, কৃষ্ণ-মুণ্ডিত পুৰাণিক আৰু বসৱৰাজ কট্টীমণী এই তিনিওজন শক্তিমান লিখক। তেওঁলোকে যথেষ্ট পৰিমাণৰ সাহিত্য ৰচনা কৰিছে। পাশ্চাত্যৰ “ক্ৰুঞ্চ—যুৱক” (Angry youngman) সকলৰ দৰে তেওঁলোকেও সমাজ সমালোচনা কৰিছে। তেওঁলোকৰ ৰচনাত সমাজত দেখা যোৱা অন্যায, অসত্য, অনীতি আদিৰ বিৰুদ্ধে সাহেৰে থিয় দিয়াটো চকুত পৰে, লগতে কিছু পৰিমাণৰ বলিয়ালিয়েও প্ৰকাশ লাভ কৰা দেখা যায়। তেওঁলোকৰ এনে সমাজ-মোহে কলাৰ-দিশটোত তেওঁলোকৰ ৰচনাক কিছু ক্ষতি কৰিছে। এওঁলোকৰ উৎকৃষ্ট ৰচনা সমূহ হ’ল কট্টীমণীৰ “জালামুখীৰ মেলে” আৰু “মল্লমুণ্ড হৈছে,” নিৰঞ্জনৰ “বন-শংকৰি” “ৰংগম্নন ৰঠাৰ,” পুৰানিকৰ “মুণ্ডৈদে” আৰু বৈৱিকন বৈলে”। আশ্বত্থই তেওঁৰ

“বৰদসিৰী” নামৰ উপন্যাসৰ কলা-সুন্দৰ ভংগীৰে অন্যায় আৰু অনীতিৰ দৃষ্টি-
নাম উদঙাই দেখুৱাইছে আৰু “হম্বল” নামৰ উপন্যাসত আদৰ্শ—অনুশীলনৰ পথ
কেনে কঠোৰ তাক সুন্দৰ ৰূপেৰে প্ৰকাশ কৰিছে।

বৰ্তমানকালৰ আন কেইজনমান প্ৰসিদ্ধ উপন্যাস লিখক হ’ল—“ভগ্ন-মন্দিৰ”ৰ
লিখক হেমন্ত, “হেমন্ত-গান”ৰ গায়ক ৰংসৰায়-বৰ্মা, “মুক্তি”ৰ লিখক শান্তিনাথ
দেশাই, “মুৰ্দাৰী গল্প” (তিনিটা পথ)-ৰ লিখক যশবন্ত-চিঞ্চাল, “গংগা
গংগামাই”ৰ ৰচয়িতা শংকৰ মোকাশী আৰু “সংস্কাৰ”ৰ প্ৰণেতা য়ু. আৰ. অনন্তমূৰ্তি।
এইসকল লিখকৰ মূল্যাংকন এতিয়াই কৰাটো সম্ভৱ নহয়।

মুঠতে কানাড়া উপন্যাস সাহিত্য পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে সমৃদ্ধ। সম্ভৱতঃ এনে দৰে
কোৱাটো ভুল নহ’ব যে ভাৰতীয় যি কোনো ভাষাৰ উপন্যাসৰ তুলনাত ই কোনো
পক্ষে কম নহয়।

“নিসৰ্গ” উপন্যাসখন মিঞ্জি অম্মাৰায়ৰ প্ৰথম উপন্যাস হলেও, এইখনেই তেওঁৰ
স্বৰ্ণশ্ৰেষ্ঠ উপন্যাস। বেলগাওঁ জিলাৰ উত্তৰ ভাগৰ এখন গাৱঁৰ জীৱন আৰু সেই
গাৱঁত বসবাস কৰা “জৈনধৰ্ম্মী” সমাজ এখনৰ চিত্ৰ এইখন উপন্যাসত প্ৰথমবাৰৰ
বাবে ফুটাই তোলা হৈছে। আঞ্চলিক ভাষা শৈলীৰ প্ৰয়োগৰ কাৰণে সম্পূৰ্ণ
জীৱন-চিত্ৰৰ যথার্থ সহজ আৰু স্বাভাৱিক প্ৰতিফলন ঘটোৱাত লিখক সফল হৈছে।
দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহৃত ভাষাৰ প্ৰয়োগেৰে তেওঁ এটি সৰু পৰিবেশৰ মাজতো
এখন বিশিষ্ট জগতৰ সৃষ্টি কৰিছে। সেই জগতৰ আধাৰত প্ৰকাশ পোৱা উপলব্ধ
সত্য এয়েই যে সমাজৰ—কৃত্ৰিম-বন্ধন আৰু প্ৰকৃতিজাত সহজ প্ৰবৃত্তিৰ মাজত উত্তৰ
হোৱা টনাটনিত অৱশেষত প্ৰকৃতিয়েই জয়লাভ কৰে। এই উপন্যাসখনৰ কোনো
কোনো ঠাইত ইংগিতেৰে আৰু কোনো কোনো ঠাইত সুপৰ্যটকত সেই কথা প্ৰকাশ
কৰা হৈছে। প্ৰকৃতিৰ প্ৰবল প্ৰভাৱত পৰি “বিবাহ-ধৰ্ম্ম”ৰ দেওনা চেৰাই গৈও অনন্ত
আৰু তাৰ মাজত ঘটা মিলনৰ ঘটনা, তাৰ এটি উদাহৰণ। সেই কথা, যিমানখিনি
ইংগিতময়তাৰ মাজেদি প্ৰকাশ কৰা হৈছে, ঠিক যিমানখিনি পৰ্যটকৰ মাজেৰেও
লিখকে অন্তিমত মুকলি ভাষাৰে কৈছে :

‘নিজ নিয়ম অনুসাৰে প্ৰকৃতিৰ-চক্ৰ আপোন পথেৰে আগুৱাই গুচি যায়।’

এই আঞ্চলিক উপন্যাসখনত সেই অঞ্চলৰ ৰীতি-নীতি, মেলা-উছৰ, জীৱনৰ সম্পৰ্কীয়
বিকাশ আৰু জীৱনৰ বিষয়সমূহৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰহণ কৰা সিদ্ধান্ত আদিৰ বিষয়ে অতি
বিস্তৃতভাৱে উপন্যাসৰ কথা-বস্ত্তৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। এই পৰিৱেশৰ সৈতে
সাঙোৰ খাই থাকি দুখ-যন্ত্ৰণাক সাৰোগত কৰি লোৱা অনন্ত আৰু তাৰ দ্বাৰা এই
উপন্যাসখনৰ বিষয়-বস্ত্তৰ কেন্দ্ৰ। সিহঁত দুয়োৰে মাজৰ প্ৰকৃতিজাত প্ৰেৰণা আৰু
গভীৰ প্ৰেমাগুৰুৱাৰ সমাজৰ সমষ্টিগত আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় দুৰ্গুণৰ সৈতে খুন্দা-খুন্দালি
খাই চৰমৰ হৈ গৈছে। এই উপন্যাসখনৰ মূখ্য বক্তব্য হৈছে এয়ে যে সিহঁতৰ
ল’ৰালি-কালৰ স্নেহৰ সম্পৰ্কই অন্ততঃ মৃত্যুৰ মাজেৰে পৰিণতি লাভ কৰিছে।

উপন্যাসখনে এই প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে যে জীৱনৰ মূলভূত—শক্তি “কামৰ” প্ৰতি যদি কোনো প্ৰকাৰৰ অন্যায় কৰা হয় তেন্তে, বিনাশ নিশ্চিত। ইয়াৰ নায়ক অনন্ত আদৰ্শবাদী মানুহ নহয়। সি প্ৰণয়ত বিফল হৈ বিকৃত জীৱনধাৰা আকোৱালি লোৱা এজন মানুহ।

অল্লাৰায়ৰ অন্যান্য উপন্যাসতো গ্ৰাম্য জীৱনৰ চিত্ৰ আৰু পৰিবেশৰ ছবি দেখা যায়। কিন্তু তাৰ মাজতো ৰাজনৈতিক, সামাজিক, আদি সমস্যাৰ প্ৰাধান্য লক্ষণীয়। “ৰাষ্ট্ৰ-পদুৰু,” “প্ৰতি—চৰকাৰ,” “অশোক চক্ৰ,” “ভগ্নাসুৰ,” “ৰামান্দ্ৰ মাণ্টৰ,” আদি এখনো “নিসৰ্গ”ৰ পৰ্যায়ৰ উপন্যাস নহয়।

—চি. ডি. গোহিন্দ দাস

জহকালিৰ দিন। চত মাহৰ চাৰিভাগৰ তিনি ভাগ দিন পাৰ হৈ গৈছে। সাঁজ লাগিবৰ হৈছিল বাবে ৰ'দ কমি আহিছিল। কিন্তু গৰম কমা নাছিল। অনবৰত ঘাম ওলাই থকাটো চলিয়েই আছিল।

এনে এদিনৰে আবেলি মগদুম পৰিয়ালৰ চোতালত কিছুমান ল'ৰা-ছোৱালীয়ে খেলি আছিল। খেল পূৰ্বাদমে চলিছিল। ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে ঘূৰণীয়াকৈ ঘেৰ সাজি থিয় হৈছিল। সিহঁতৰ মাজৰপৰা তাৰক্কাই ল'ৰা-ছোৱালীহঁতক ওখৰপৰা চাপৰলৈ অনুক্ৰমে সজাই সজাই দিয় কৰাই লৈছিল। ঘেৰটোৰ বাহিৰৰ ফালে সখীয়েক সন্মতিয়ে খেল আৰম্ভ কৰাৰ ক্ষণলৈ বাট চাই আছিল।

তাৰন্ধাৰ কাম শেষ হ'ল। তাই কলে “সকলোৱে হাতে হাতে ধৰাহঁক, খেল আৰম্ভ কৰোঁ।” ইজনে সিজনে হাতে হাতে ধৰি ললে। ইহঁত দুজনীৰ এজনীয়ে ঘেৰটোৰ ভিতৰৰ পৰা আৰম্ভ আনজনীয়ে ঘেৰটোৰ বাহিৰৰ পৰা গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। “উৰি গ'ল পাৰ চৰাই, লাগি ৰ'ল তেল। মেকুৰাৰ নাই গাখীৰ, কুকুৰ নাই ৰুটিৰ টুকুৰা, উৰি গ'ল পাৰ চৰাই, উৰি গল! উৰি গ'ল পাৰ চৰাই,—উৰি গ'ল’ এনেকৈ গাই গাই দুয়ো ঘেৰটোৰ চাৰিওফালে ঘূৰিবলৈ ধৰিলে। মাজে মাজে কোনো কোনো ল'ৰা-ছোৱালীৰ মূৰত হাত থৈ দি,—“মুকুতাৰ দৰে মা-জনীক আনি দিস,—বহি যা ; সোণৰ নিচিনা কইনা আনি দিস,—বহি যা ; “গাইজনীৰ নিচিনা ভনী দিস,—বহি যা” বুলি একোজনক একো একোটা ভিন্ ভিন্ বস্তু দিয়াৰ কথা কৈ কৈ বহুৱাই থৈ যাবলৈ ধৰিলে।

বিয়া-ঘৰীয়া ধুমধাম কালিয়েই শেষ হৈ গৈছে। ৰভাৰ অধিকাংশ খুন্দি পেলোৱা হৈছিল, কিন্তু তথাপিও বিয়া-ঘৰত অ'ত-ত'ত থকা সৰু বৰ ইটো সিটো কাম-কাজৰ অন্ত নাছিল। বিয়াৰ বাবে গোটাই অনা বয়-বস্তুবোৰ আকৌ ওভটাই দিয়াৰ ব্যস্ততাত “মগদুম পৰিয়াল”ৰ মল্লহঁতৰ ঘৰখন ব্যস্ত হৈ আছিল। আজি সকলোৰে মল্লহঁতৰ ঘৰতে খোৱাৰ কথা। ভিতৰত তেতিয়া গধূলিৰ সাজৰ বাবে ৰন্ধা-বঢ়াৰ যা-স্বতন চলিছে। মণ্ডপৰ একোণত পাৰি থোৱা খাট এখনৰ ওপৰত পাঁচ-ছয়জন মান মানুহ খাবলৈ মতাৰ অপেক্ষাত বহি মেল মাৰি আছিল। হৈ যোৱা বিয়াখনৰ বিষয়েই সিহঁতে নিজৰ মাজত আলোচনা কৰিছিল।

এজনে কলে—“যি কি নহওক তাৰক্কা ভাল মানুহ এঘৰতেই পৰিছে, সেয়েই যথেষ্ট।” এআনজনে মাত দিলে—“সেই বুলি দৰাজন ছোৱালীৰ যোগ্য নহ'ল।

ঘোঁৰাত উঠাৰ সময়ত মন কৰিছিলানে? ঘোঁৰাৰ পিঠিত দগধাকৈ গাদী এখন পাৰি আনিছিল, যাতে তাত বহিলে দৰাক বেচ ওখ-পাখ যেন দেখি।”

“তাৰক্কা কেনে বুদ্ধিমতী ছোৱালী নেদেখিলা? তাই কথাবোৰ তৎক্ষণাত বুদ্ধি লয়? বেচেৰীয়ে ঘোঁৰাত উঠাই দিয়াৰে পৰা ঘৰ পোৱালৈকে এবাৰো মূৰ তুলি নাচালে। গদুণৰতী মাকৰ ছোৱালীহে তেও?” এজন বঢ়া মানুহে তাৰক্কাৰ আচৰণৰ প্ৰশংসা কৰিলে।

“হেৰ’! সকলো সেই নিজৰ মাজৰ তেজ-মঙহৰ সম্পৰ্কৰে কথা? মল্লই নিজৰ জীয়েকজনীক দিলে আৰু ভনীয়েকৰ ঘৰখনক আপোন কৰি ললে। এয়েহে আৰু।”

“সিহঁততো আগৰ পৰাই আপোন। সৰু ভনীয়েকৰ ঘৰখন জানো কাৰোবাৰ কাৰণে পৰৰ ঘৰ?”

“যাব দে ভাই। যদি সিহঁতে বিচাৰিলেহেঁতেন, বাহিৰৰ আন মানুহে চাৰিশ টকা বৰ-দক্ষিণা দিয়াৰ উপৰিও কাকুতি-মিনাতি কৰি সিহঁতক ছোৱালী যাচিলে-হেঁতেন, সেই ল’ৰাটোক……।”

“এওঁনো বাৰু কিটো দিয়া নাই? নগদ ধন অৱশ্যে দিয়া নাই, কিন্তু জোৱায়েকক সোণ দিছে। কথাটোতো একেই! জীয়েকৰ বিয়াত মল্লই বলে পৰাতকৈও বেছি খৰচ কৰিছে। অমথা কাৰো বিষয়ে এনেকৈ কোৱা উচিত নহয়।” মল্লৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰি ডেকা ল’ৰা এজনে মাত দিলে।

“নাই, নাই—সেইটো মোৰ উদ্দেশ্য নহয়। খৰচৰ কথাটোনো কি কথা? সকলোৱে কৰে। তদুপৰি জীয়েকীৰ বিয়াত খৰচতো কৰিবই লাগিব। কিন্তু কথাটো হৈছে যে,—সিহঁতৰ ঘৰত ছোৱালী দিবলৈ ঘৰৰ তিৰোতাজনীৰ মন নাছিল। ‘মোৰ একেজনী মাথোন ছোৱালী।’ আপুনি নিজৰ ভনীয়েকৰ মৰমত আগ-পিচ একো নদুশুনাকৈ সিহঁতৰ ঘৰতে দিবলৈ ওলাইছে। কিন্তু কাইলৈ যদি তাই সন্ধানী হ’ব নোৱাৰে, চাব! এই একেখন গাৱঁতেই ঘৰৰ ওচৰতে থাকিব, যদি সদায় পুৱা উঠিয়েই বাচাটোৱে কন্দাকটা কৰি থকাটো দেখি থাকিব লগাত পৰোঁ, তেনে হলে মই সিহঁত থাকিব নোৱাৰিম। ছোৱালীৰ দায়-দোষ কিবা এটা দেখিলে তাক সিহঁত পৰা তিৰোতা হ’ব লাগে। চিন্তাম্বা যেনেহে মূখ চোকা তিৰোতা! আপোনাৰ ভনীয়েক বুলিয়েই কথা লুকুৱাই নাৰাখিব।” ৰত্নাই কৈছিল গিৰিয়েকক। কিন্তু সেইবোৰ কোনোটো কথাতে কান নিদিলে মল্লই আৰু মনেৰে যিটো ভাবিলে তাকে কৰি গ’ল।”

এই কথাবোৰ তাত উপস্থিত থকা কোনো কোনো জনৰ বোধহয় ভাল নালাগিল। তেওঁলোকে ল’ৰা-ছোৱালীহঁতৰ খেলৰ ফালে মনোনিবেশ কৰিলে। এটি ল’ৰাই কোৱা শুনা গ’ল। “মুকুতাটোৰ নিচিনা কইনা আনি দিম……?” এনেকৈ কৈয়েই সি দেখিলে যে ডাঙৰ আৰু বঢ়া মানুহবোৰে তাৰ ফালে চাই

আছে। থতমত খাই সি বহি গ'ল। সকলোৱে খিলখিলাই হাঁহি দিলে, সৰু সৰু লৰা-ছোৱালীবোৰেও সেই হাঁহিত যোগ দিলে। লৰাটোৱে লাজতে মূৰ তলকৈ থাকিল। খেল আকৌ চলিবলৈ ধৰিলে। তাৰুকা আৰু সন্মতিয়ে গাই গাই আৰু এপাক দুপাক মান মাৰিলে। আৰু আন এটা লৰাৰ মূৰত হাত ধলে।

এনেতে এটা ঘটনা ঘটিল। তাৰুকাৰ বিয়ালৈ অহা সম্বন্ধীয় লোক সকলৰ ভিতৰত অনন্ত নামেৰে আঠ বছৰীয়া ল'ৰা এটিও আছিল। সি তাৰুকাৰ আপোন মোমায়েকৰ একমাত্ৰ পুতেক। সি এটা বৰ ধুনীয়া গুনাৰ বনকৰা টুপী পিন্ধি আছিল। টুপীটো সি বৰ যতনেৰে ৰাখিছিল। গাঁৱৰ ল'ৰাহতৰতো কথাই নাই, বয়সীয়াল তিৰোতাবিলাকৰ মাজতো, অনন্তৰ টুপীটো এটা আকৰ্ষণৰ বস্তু হৈ পৰিছিল। বিয়ালৈ অহা সকলো তিৰোতাৰ মূখতে টুপীটো যে কেনে ধুনীয়া!" এইধাৰ কথা উচ্চাৰিত হৈছিল। সেই কাৰণে তাৰুকাৰ মনতো তাকে লৈ এটা গৰবৰ ভাৱ উপজিল -“আমাৰ অনন্তৰ এনে সন্দৰ টুপী এটা আছে।”

সন্মতিয়ে গৈ অনন্তৰ মূৰত হাত থোৱাৰ লগে লগে তাৰুকা জক্জকাই উঠিল - “চাওঁ আত'ৰা- মোৰ হাত এৰি দিয়া। তুমি, অনন্তৰ টুপীটো মোহাৰি পেলালা।” ইয়াকে কৈ তাই সন্মতিৰ হাতৰপৰা নিজৰ হাত এৰুৱাই আনি টুপীটোৰ ভাঁজ খোৱা অংশটো ঠিক কৰিবলৈ ধৰিলে।

তেতিয়া সন্মতিয়ে কলে - “অকণমান মাত্ৰ ভাঁজ লাগিছে, তাতেনো কি হ'ল হে?”

“খে দিয়া, মোৰ মোমাইদেৱে বিয়ালৈ অহাৰ কাৰণেই যে দহোটা টকাৰে টুপীটো কিৰ্ণি দিছে সেইটো তুমি কেনেকৈ বদৰ্জবা?”

অনন্তই, তাৰুকাই হাতত লৈ থকা টুপীটোৰ ফালেই চাই আছিল। তাৰ মূখখন এন্ধাৰ-মুন্ধাৰ হৈ পৰিছিল। চকুৰ কোন দৃষ্টিও সেমিকি আহিছিল। তাৰুকাই যেতিয়া তাৰ ফালে চালে তেতিয়া সি লাহেকৈ উচুপিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে।

‘কোনো কথা নাই। আহ মোৰ ভাইটি’—বুঢ়িল কৈ তাক নিচুকাবৰ কাৰণে কোলাত তুলি লৈ তাৰুকাই নাচিবলৈ ধৰিলে আৰু “মোৰ মৰমৰ সোনটি, মৰমৰ ৰাজফোঁৱণটি” বুঢ়িল গুণ-গুণাই গাই গাই তাৰ চকুপানী মাচি দিবলৈ ধৰিলে।

খেল তাতেই ৰৈ গ'ল। ল'ৰাহতে সজা ঘেৰটো ভাঙি গ'ল। কোনো কোনো ল'ৰাৰ সন্মতিৰ ওপৰত বং উঠিল ইয়াকে ভাবি যে, তাইহে খেলখন মাজতে নষ্ট কৰি পেলালে। কোনো কোনোৱে “খেল পালেগৈ কোলুহাপুৰ” বুঢ়িল ভোৰ-ভোৰালে। সন্মতি নিৰুদ্দেশ্য হৈ খাটত বহি থকা মানুহকেইজনৰ ফাললৈ আগ বাঢ়িল।

“ল'ৰাটোক কোলাত লৈ এতিয়া পৰি যাবি” ভিতৰৰপৰা অনন্তৰ মাক সন্দৰ-বায়ে চিঞৰি কলে।

এনেতে এফালৰ পৰা আহি সেইখিনি পোৱা ৰত্নাবায়ে কলে - “নমাই দেচোন

আই। ভালে-কুশলে যেনেকৈ আহিছে তেনেকৈয়ে উভতি গৈ ঘৰ পাওক গৈ। পেলাবি, পৰিব—ক'ৰবাত। জোনটিয়ে দুখ পাই যাব”—এই বুলি ভিতৰ ফাললৈ গৈ থাকোঁতে হাঁহি হাঁহি কৈ গ'ল—“বুজিছা সন্দৰ্ভা, তাৰকাৰ অনন্তৰ প্ৰতি বৰ মৰম।” ইয়াত যদি তাই কাৰোবাৰ কেচুৱাকে কোলাত লব খোজে আৰু পেলোৱাৰ ভয়ত তাইক ল'বলৈ নিদিয়ৈ তেনেহলে তাই উচাৎমাৰি কৈ দিয়ে—“তোমালোকৰ কেচুৱাক ল'বলৈ, বুজাবলৈ নিদিলে কি হব? এনাপুৰমত আমাৰো ল'ৰা এটি আছে—মোৰ আপোন মোমাইদেউৰ ল'ৰা। মই তাকেই কোলাত লৈ খুৱাম।”

সিমানতে খাটত বহি থকা বঢ়া মানুহ এজনে মাত লগালে—“ৰত্না, তোৰ জীয়েকসকল সোঁ ল'ৰাটোক কোলাত লৈ এতিয়া বাগৰি পৰেহে! তাইৰ নিজৰতো ততেই নাই!” আকৌ তাৰকাৰ ফালে মূখ ঘূৰাই কলে—“চা, কেনেকৈ নাচিব লাগিছে……। তালৈকেও চাচোন! ইমানটো উটোৰ মান ডাঙৰ হৈছে; তথাপি কোলাত উঠি বহি আছে। “নাম্” বুলি এটা হুকি দিলে বঢ়াই।

তাৰকাই ল'ৰাটোক কোলাৰপৰা নমাই দিলে! দূয়ো খাটখনৰ ফাললৈ যাবলৈ ধৰিলে। তেতিয়া তাত বহি থকা মানুহবোৰৰ এজনে কলে—

“এনেকৈ যদি বকাবকিখন কৰ কাইলৈনো ভৰমাই কি বুলি মনে মনে থাকিব……? ব'ল, নাচি ল যিমান নাচিবৰ মন যায়। এই চাৰিদিনমানহে! তাৰ পাছত গিৰিয়েকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দি কৰি থাকিব বকাবকি যিমান পাৰ।”

“কিয়? তাইনো কি কৰি থাকিব? এতিয়াও সৰুই আছে। সেই কাৰণে হাই উৰুদি কৰে। যেতিয়ালৈকে তাই পিচবিয়াৰ উপযোগী হৈ নুঠে তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকৰ ভেমটো নচলিব।” ভিতৰৰপৰা ৰত্নাৰ্বায়ে মাত দিলে।

“হেৰা, তোমাৰ ছোৱালীজনী এতিয়াও সৰু হৈয়ে আছে, নহয়নে?”

“যিমানেই সি ডাঙৰ নহওক, আমাৰ কাৰণেতো সৰুৱেই, তাইৰ এটা কেচুৱা নোহোৱালৈকে।” সন্দৰ্ভাই উত্তৰ দিলে।

“তাৰ কাৰণে কিমান দিন আছে! দুই বছৰ সময়। এতিয়াৰপৰাই সোণ জমা কৰ, ৰত্না।” অলপ অধিকাৰ সম্পন্নতাৰ সূৰত কলে ভীমপ্পাই।

“সোণ সি কাৰণে?” সন্দৰ্ভাবায়ে প্ৰশ্ন কৰিলে। “জোৰায়েৰাৰ বাবে, তাৰকাৰ পিচ বিয়াত দিবলৈ, পাঁচতোলাৰ সমান নহয়গৈ মানে ভৰমা বেদীৰপৰা উঠি যাব ক'ত? এইখিনি মনত ৰাখিবা, আপোন মানুহ আৰু দুখীয়া মানুহ বুলি।

“বাপৰে! ভীমপ্পাও চোঁগদুলৰ নিচিনা। সি যি কি নহওক, তুমিতে সিহঁতৰ পক্ষ লৈয়েই কথা কবা। আমাৰ ঘৰখন তেনেই উদং কৰি পেলালে। তোমালোক আটায়ে লগ লাগি এইখন কৰিছা। বহি বহি মূখ চলাই থাকিলে তোমালোকৰ কাৰণে কি হানি হব!”

“পাচ বিয়াৰ সময় আহিবলৈ দিয়ক। আমি যি দিব লাগে, দিম নহয়

আপোনালোকে কোৱাৰ প্ৰয়োজন কি? মাজৰ মানুহৰ কি সকাম?" অলপ বিদ্ৰূপ আৰু অলপ খং মিহলি সূৰত কলে ৰত্নস্বাই।

“হেৰা ৰত্নস্বা যাবলৈ দিয়া, এই কথাত খং কৰিছা কিয়? চাওঁ তাৰা, আহ। বিয়াৰ হৈ—হুলস্থূলত আমি শুনাই নাপালোঁ! তোৰ দৰাৰ নামটো কি কচোন!” এজন বঢ়া মানুহে হাতত ধৰি তাৰাক ওচৰ চপাই আনিলে।

“এৰা আমিও শুনো নাপালোঁ”—এইবুলি এজন ডেকা ল’ৰাইও সেই কথাত হয়ভৰ দিলে।

“এতিয়া তাইৰ পিচত লাগিছে কিয়? উঠক, খাবলৈ ব’লক। ভাত-তাতবোৰ তেনেই চেঁচা পৰি যাব এতিয়া” বুলি কৈ ৰত্নস্বাই সকলোকে খাবলৈ মাতিলে।

এজন এজনকৈ সকলো মানুহ উঠিল আৰু হাত ভৰি ধুই ভিতৰলৈ গ’ল। সেই খালী হোৱা খাটখনৰ ওপৰত আহি সৰু সৰু ল’ৰা-ছোৱালীহঁত গোট খালেহি। পাঁচ ছয়টা ল’ৰা-ছোৱালী আহি বহোঁতেই খাটখন ভৰি গ’ল। অনন্ত তেতিয়াও মাটিত থিয় হৈ আছিল। তাৰ বাবে খাটখনত ঠাই নাছিল। দুই এজন ল’ৰাক ঠেলি দি “চাও অলপ সিফালে যোৱাচোন, আমাৰ অনন্তক বহিবলৈ দিয়া” বুলি তাৰুৱাই অলপ আদেশৰ সূৰত ক’লে।

“বাচ, থাকক দিয়া! আমি নবহোঁ। খাটখন তোমালোকৰ, সেই কাৰণে ইমান বাহাদুৰী।” সন্মতিয়ে মুখখন ওফন্দাই তাৰুৱাক ক’লে। তাৰ পাচত তাই আন আন ল’ৰা-ছোৱালীবোৰক ক’লে—“ব’ল এনেখন দেখুৱাইছে যেতিয়া আমি ইয়াত কিয় থাকিব লাগিছে? গোড়ৰ চোতালখন বহুত ডাঙৰ, আমি তাতে খেলিম।”

এনেতে ভিতৰৰপৰা অনন্তৰ মাক সন্দৰ্ভাবাইয়ে চিঞৰি মাতিলে—“তাৰা, খাবলৈ আহ আহ। অনন্তকো লৈ আহ। আটাইবোৰ ল’ৰা-ছোৱালীয়ে খাই বৈ উঠিলে আমাৰো কাম শেষ হয়।”

বিয়ালৈ অহা সম্পৰ্কীয় মানুহৰ ল’ৰা-ছোৱালী পাঁচ ছয়টা, তাৰুৱা, অনন্ত আদি কেইজনমান খাবৰ কাৰণে ভিতৰলৈ গ’ল।

“ব’ল আমিও আমাৰ নিজ নিজ ঘৰলৈ যাওঁ” বুলি কৈ সন্মতিও যাবলৈ ধৰিলে। আনবোৰ ল’ৰা-ছোৱালীয়েও তাইৰ পিচ ললে। গৈ থাকোতে সিহঁতে ইজনে সিজনে নানাপ্ৰকাৰ কথা কৈ গ’ল—

এজনে ক’লে—“সন্মি বেচৰী বৰ চাধা-চিধা।” তাতকৈ বয়সত সৰু আন এটি ল’ৰাই ক’লে—“তাইৰ ঘৰতো গতিকে তাই—এইক এৰি থৈ গ’ল।”

“বাপৰে, সেই টুপীটোত অলপ হাত লাগোতেই কেনে খং কৰিলে!” তাৰুৱাক নিন্দা কৰি আৰু এজনী ছোৱালীয়ে ক’লে।

“ল’ৰাটো ইমান ডাঙৰ হৈছে তথাপিও কোলাত লৈ ফুৰে। চাৰিদিন মান যাবলৈ দিয়া তেতিয়াও লৈ ফুৰিলে গমটো পাব!” সন্মতিয়ে হাতেৰে ভংগী দি তাৰুৱাৰ দোষটো কোৱাখিনি, তাকে বুজাবলৈ ক’লে।

“লৈনো ফদ্ৰিৰ কিমান দিন? বাদ দে, অহা বৃদ্ধবাবে তাইক শহুৰেকৰ ঘৰ-পৰা নিবলৈ আহিবই।”

শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গ’লে গম পাব তাই, শাহুৰেক চিম্মবাক সন্ধ্যী কৰাটো নিচেই উজ্জ্বল কাম নহয়।” হাতেৰে ভাঙ-ভংগী দি এজনী ডাঙৰ ছোৱালীয়ে ক’লে।

“সিমান দৰলৈ যাবই বা লাগিছে কৈলেই? আজি গোখলিতে গম পাই যাব। কানৰ ফুলযোৰ তাই হেৰুৱাইছে। মই তেতিয়াই সিহঁতৰ ঘৰত কথাটো জনাই দিব খুজিছিলোঁ। কিন্তু কাজিয়া এখন লগাৰ ভয়ত হে মনে মনে থাকিলোঁ।” সন্মতিয়ে বৃদ্ধাব বিচাৰিলে যে, তাই কিমান ভাল ছোৱালী।

এনেতে মৰমমা আহি আগতে ওলাল। হাঁহি হাঁহি সকলো ল’ৰা-ছোৱালীয়ে তাক বেঢ়ি ধৰিলে।

“তাৰাক কেতিয়া নিবলৈ আহিব?” জন্মৰ মাজৰ পৰা এজনী ছোৱালীয়ে সন্ধানিলে।”

“কৈলেই?”

“মিছাতে তাই আমাৰ লগত কাজিয়াখন কৰি থাকে। আপোনালোকে তাইক ঢিলাই নোৱাৰ।”

“তহঁতৰ কাজিয়া লাগিছে?” বুলি কৈ হাঁহি মাৰি মৰমমা আগবাঢ়িল। ল’ৰা-ছোৱালীহঁতে বাট এৰি দিলে। সিহঁতে মৰমমাৰ কথাৰ তৎপৰ নোৱাৰিলে। মৰমমাৰ পিতাকৰ নাম আছিল হুৰমা চোণ্ডুলে। তেওঁলোক আন এটা মহল্লাত থাকে। চোণ্ডুলে পৰিয়ালৰ লগত মগদুম-পৰিয়ালৰ সম্পৰ্ক আগৰ পৰাই আছিল। তেওঁলোক বৰ চহকী নাছিল যদিও, খাই-বৈ থাকিব পৰাৰ জোখেৰে তেওঁলোকৰ যথেষ্ট মাটি আৰু ঘৰ-বাৰী আছিল। চোণ্ডুলেহঁতে আছিল ধনী মানুহ। আঠ দহখন হালেৰে চহাবলগীয়া খেতি-বাতি আছিল। গাঁৱত দুই এটা ঘৰো আছিল। গাঁৱত তেওঁলোকৰ প্ৰতিষ্ঠা আছিল ইমানখিনিয়ে, তেওঁলোকৰ বিয়া-বাৰুৰ সময়ত নগ’লেও গাঁৱৰ মানুহ পাণ-তামোল আৰু মিঠাই আদি তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ ভাৰে ভাৰে পঠিয়াই দিছিল।

নিশা শোৱাৰ সময়ত চোতালতে এখন বিচনা পাৰি আঠ দহোটা মান ল’ৰা-ছোৱালী বাগৰি আছিল। সকলো ল’ৰা-ছোৱালীয়ে নিজৰ মাজত কথা কৈ আছিল। সিহঁতৰ তেতিয়াও টোপনি ধৰা নাছিল। নানা উৰহৰ কথা চলিছিল। অন্তৰ্ভূই অতি গম্ভীৰভাৱে উৎসাহেৰে সৈতে নিজৰ পঢ়া-শালী আৰু গাঁৱৰ বিষয়ে কথা কৈ গৈ আছিল। তাৰকাৰ সেইবোৰ কথাৰ প্ৰতি কোনো খাউৰি নাছিল। অনন্তৰ সিটো কাষে শোৱা নিজতকৈ ডাঙৰ ছোৱালীৰ পৰা শহুৰেকৰ ঘৰ বোলা বস্তুটোনো কেনে, সেই বিষয়ে জানিবৰ কাৰণে তাই ইচ্ছা কৰিছিল। ওপজাবে পৰা আজিলৈকে তাই কতিয়াও কলৈকেও বাহিৰলৈ যোৱা নাছিল। একেখন ঘৰত থাকিয়েই ডাঙৰ হৈছিল। নেতুন ঘৰলৈ যোৱাৰ কথাটো তাইৰ কাৰণে এটা ৰহস্যজনক কথাৰ নিচিনা হৈ

পৰিছিল। সেই বিষয়ে জানিবৰ বাবে তাইৰ বৰকৈ মন গৈছিল। এনেতে তাই কথাৰ মাজতে অনন্তক ৰখাই দি ক'লে—“চাওঁ অনন্ত, অলপ সৌ সিম্বালে গৈ শোৱাচোন! মই বাইদেউৰ লগত অলপ কথা পাৰোঁ।” অনন্তই কৈ থকা কথাত বাধা পাই উচাৎ মাৰি ক'লে—“নাযাওঁ তুমিয়ে যোৱা।”

“অনন্ত তুমিতো বেচ বৃজা ল'ৰা নহয় জানো? অলপ পৰ যোৱাচোন! পিছত আকৌ আহিব। মোৰ কথা নশুনো?”

“উঃ হুঃ, তুমি মোৰ কথা কিয় নশুনো?” চকু ঘূৰাই চাই অনন্তই সন্দিগ্ধে।

তাৰুকাই নানা ধৰণে বৃজালে বঢ়ালে। কাকদ্ভি কৰিলে। তথাপিও অনন্ত নুঠিল। অৱশেষত, হাৰ মানি তাই নিজে তাৰপৰা যাও বুলি উঠি বহিল। অনন্তই কিন্তু তাইক যাবলৈ নিদিলে। আঁচলত ধৰি টানিলে, হাতত ধৰি ৰখালে। কিন্তু তাই এটাও নুশুনিলে, হাত এৰুৱাই গুচি গ'ল। অনন্ত আকৌ উচাৎ মাৰি উঠিল। সি ঠিক কৰিলে যে তাইক কথা পাতিব নিদিয়। সি চিঞৰি চিঞৰি তাৰ পাঠ্য-পুথিৰ কবিতা আওৰাবলৈ ধৰিলে। তাৰুকাৰ ওচৰলৈ গৈ কথাবাতৰিত তাইক বাধা দিবৰ কাৰণেও যত্ন কৰিলে। সেই হাই-উৰ্দ্ধমি শব্দনি ভিতৰৰপৰা তাৰ মাকে কোৱা শব্দনা গ'ল—“মনে মনে শব্দই থাক অনন্ত।” কিন্তু অনন্ত নিমাত নহ'ল। তেতিয়া তাৰুকাই সহি থাকিব নোৱাৰিলে। “ইয়াৰ পৰা আঁতৰ” বুলি কৈ তাক থেলা মাৰি দিলে। তাইৰ কথাৰ সদৰ চোকা আছিল।

“মই নাযাওঁ...।”

“কিয়?”

“মোৰ ইচ্ছা। তুমি সন্দিগ্ধ কিয়?”

খঙতে তাৰুকাই তাক বাহুত ধৰি টানি লৈ গ'ল আৰু ঠেলা মাৰি দি ক'লে “অলপ কথা-বাতৰ পাতিব খুজিছিলোঁ, নাজানো ক'ৰপৰা আহিল এই নষ্ট পোৱাটো!”

অনন্তই কোনো মাত নেনমাতিলে। খঙতে মৃদু ওফন্দাই বিচনাৰ ওপৰত বহি থাকিল। “তাতে বহি থাক।” তাৰুকাই ক'লে।

“যি ইচ্ছা যায় কৰা। মই তোমাক কথা পাতিবলৈ নিদিওঁ।” খাটাকৈ জনাই অনন্তই গুৰুজিলে।

“যি কৰ কৰি থাক।” বুলি কৈ তাৰুকাই গৈ নিজৰ ঠাইত শব্দই থাকিল।

অনন্ত কিছুপৰ তাতে বহি ৰ'ল। মনে মনে সি খঙতে তিহঁতবাহি আছিল। বয়সত সি সৰু আছিল ঠিকেই—কিন্তু তাৰ আঁকোৰগোঁজ মনোভাৱটো আছিল বিৰাট। সি তাতে মাটিত বাগৰি পৰি হুৰাওৰাৰে কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“কি অ' অনন্ত, ভিতৰলৈ আহ।” ৰত্নবাহি ভিতৰৰপৰা মাত দিলে। অনন্তই ভাবিলে তাৰ কান্দোন সফল হৈছে। তাৰ কান্দোনৰ স্বৰ আৰু উৰুপলৈ গ'ল।

ৰত্নস্বা বাহিৰলৈ আহিল আৰু তাক কোলাত তুলি লৈ সন্মিলন—“কি হৈছে অনন্ত, কান্দিছ কিয়?”

উচুপি উচুপি সি ক’লে “তাৰিয়ে মাৰিছে।”

ৰত্নস্বাই কপট খং দেখুৱাই ক’লে—“কেলেই মাৰিছ মোৰ বাচাটোক? বৰ বাহাদুৰী হৈছে এইৰ।”

সি অলপ আনন্দিত হৈ কান্দোন বন্ধ কৰি ক’লে—“তাই, তাইৰ কাণফুলসোৰ হেৰুৱাইছে। মই ক’লোঁ যে কথাটো তোমাক কৈ দিম, সেই কাৰণে মাৰিছে।”

“অ’ হয়নে? কাণফুলসোৰ হেৰুৱাইছে?” বুলি তাৰকাক ফালে ঘূৰি চাই ৰত্নস্বাই সন্মিলন—“স’চানে? ক’ত হেৰুৱালি?” তাৰকাই একো নামাতিলে। লোতকেৰে তাইৰ চকু উপচি আহিল। “কালিহে মাত্ৰ গঢ়াই দিছিলোঁ।” ইয়াকে ধৰি তিনি সোৰ হেৰাল। ইয়োৰৰ পিছত পিছত সিযোৰ কৈ হেৰুৱাই আছ। তোৰ নিজৰ দোষ হয়নে নহয়? এনেয়ে সৰু বস্তু এটা হেৰুৱাইছে, গঢ়াই দিব পাৰি। কিন্তু সেই বুলি যদি আকৌ হেৰুৱাব। ক’ৰপৰা পাবি? ইমানটো ডাঙৰ হ’লিহি; তথাপি বুদ্ধি নুখুন্দিলি? ক’ত হেৰুৱালি—কথাটো তেতিয়াই কব লাগিছিল, বিচাৰিতো চাব পৰা গ’লহেতেন।” অনন্তই ৰত্নস্বাৰ কথাত সমৰ্থন সাঁচি মাত দিলে—“ম’হ বন্ধা ঠাইত।” “মই যোঁতৰা কলোঁ যে মই কৈ দিম, মোক মাৰিবলৈ খেদি আহিল।”

“অপদাৰ্থ ক’ৰবাৰ……” বুলি ৰত্নস্বায়ে তাৰকাক মাৰোঁ বুলি হাত দাঙি তাইৰ ফাললৈ আগবাঢ়িল। এনেতে ভিতৰৰপৰা সন্মিলনস্বাই ল’ৰমাৰি ওলাই আহি—“বাচ্ বাচ্ বহুত হৈছে। কিয় বকিব ধৰিছা? ঘৰলৈ কিমানবোৰ ল’ৰা-ছোৱালী আহিছে? বস্তুনো কোনে নেহেৰুৱায়? তুমি কিবা বলিয়া হৈছা নেকি?” বুলি কৈ ৰত্নস্বাক বুজালে।

“এইটোও কিবা ধেমালিৰ কথা হ’লনে? ডাঙৰ হৈছ, বিয়া হৈ গ’ল, কাইলৈ গিৰিয়েকৰ ঘৰলৈ যাবগৈ লাগিব, এতিয়াও ধেমালি? অলপতো বুদ্ধি উচিত তাই। জা-জলপান তৈয়াৰ কৰিবলৈ শিকিব লাগে, ৰন্ধা-বঢ়াত থাকিব লাগে, সকলো এৰি ৰাতিয়ে দিনে কেৱল ল’ৰা-ছোৱালীবোৰৰ লগত লাগি থাকিব। আজি এটা হেৰুৱাইছে, কাইলৈ আন এটা হেৰুৱাব। এনেকৈ যে হেৰুৱাই থাকে, তাই ভাবিছে নেকি যে গঢ়াই দিওতা জন বৰ ধনী মানুহ?”

“বাচ্ এতিয়া থাকিবলৈ দিয়া। ল’ৰা-ছোৱালীয়ে বস্তু হেৰুৱায়হে। কোনো কৰিবা আৰু? তুমি তাইক ইমানখিনি কথা কৈছা? অকণমান কাণফুল এষোৰ হেৰাইছে, তাতেই ইমান বিতুষ্ট হৈছা তুমি। যোৱা বছৰ আমাৰ অনন্তৰ বিয়াৰ সময়ত “গোড়”ৰ ঘৰৰপৰা ধাৰ কৰি আনি আঙঠি পিন্ধাবলগীয়া হৈছিল। এৰাতিৰহে কথা। দহখন কুৰিখন বিয়াৰ বাবেতো লোৱা নাছিলোঁ। ৰাতিটোৰ ভিতৰতে ল’ৰাটোৰ বিয়াখনৰ বন্দোবস্ত হৈ গ’ল। সেই সময়ত আঙঠি আনো ক’ৰপৰা?

গতিক, খুঁজি আনি পিন্ধাইছিলোঁ। সি তাক হেৰাই পেলালে। ৰাতিৰ কথা, সৰু ল'ৰাটোৰ হাতৰ পৰা নাজানো—ক'ত খুঁলি পৰিল। গেচ্ লাইট ৰাতি-পুৱালৈকে বিচাৰি বিচাৰি ভাগৰি গ'ল, কিন্তু বিচাৰি নোপালে। শেষত তেখেতে আঙঠি গড়াই দিবলগাত পৰিল। তাৰ কাৰণে কিমান কিনো গ'ল আৰু?" সুন্দৰস্বায়ে ক'লে।

ঠিক আছে সি সৰু ল'ৰা। সি হেৰুৱাব পাৰে! কিন্তু এইজনীতো ডাঙৰ হৈছে? এঘাৰ কথা ক'লে তাই উলটি আন এঘাৰ কথা কয়। তায়ে যদি সোণ হেৰুৱায়, কাণৰ কৰিয়া হেৰুৱায়; তেনেহলে কোনেনো তাইক নথ পৰিয়াব?" কঠোৰ স্বৰে ৰত্নাই ক'লে।

তাৰুকাই তাতে বিচনাত বাগৰি থাকি ফোঁপাই ফোঁপাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। এই দুখতকৈও অধিক তাইৰ মনত আছিল, অনন্তৰ প্ৰতি খঙৰ জ্বালা।

2

পিছদিনা পুৱা বহুপৰলৈকে তাৰুকা বিচনাৰপৰা নুঠিল। তাই গায়ে মূৰে চাদৰ মেৰিয়াই লৈ শুই থাকিল। মাকে তাইক দুই এবাৰ জগাই দিছিল। কিন্তু তাই নুঠিল। সুন্দৰস্বায়ে ক'লে—“তাই যেতিয়াই মন যায় উঠিব দিয়া।” সকলোৱে নিজৰ নিজৰ কামত লাগি গ'ল।

বেলা আৰু অলপ বাঢ়িল। সুমতিয়ে আহি তাৰুকাৰ গোঁড়িয়াই মাতিবলৈ ধৰিলে।

‘তাইতো বিচনাতে পৰি আছে ‘বুঢ়ি ৰত্না মনে মনে থাকিল। কিছুপৰৰ পিচত দৈ মথিবলৈ এৰি আহি সুমিলে—“বাৰু সুমি তাৰাৰ কানফুল যোৰ কেনেকৈ হেৰাল ক'ব পাৰনে? তহ'তেও এনেধৰণৰ বস্তু কেতিয়াবা হেৰুৱাইছ জানো?”

সুমতি অলপ সময় সেই ঠাইতে নিমাতৈ থিয় হৈ ৰ'ল। তাই বুজিলে যে কানফুলযোৰৰ কাৰণেই মাকে তাৰুকাৰ বকিছে। আন সময়ত হোৱা হলে তাই এঘাৰি দুঘাৰি কথা অধিককৈ লগাই দি তাৰাক গালি খুৱালেহে'তেন। কিন্তু তেনে কৰিবলৈ আজি তাইৰ মন নগ'ল। তাই কিছু সময় খুটা এটাৰ দৰে নিশ্চল হৈ থিয় দি ৰ'ল। তাৰ পাছত হাততসাৰে ভৰিতসাৰে খোজ পেলাই তাৰুকাৰ বিচনাৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু চাদৰখন আঁতৰাই দিলে। তাৰুকাই নুঠো বুঢ়ি দূততাৰে মূৰটো গোজা মাৰি ধৰি পৰি ৰ'ল।

সুৰ্মতিয়ে ইচ্ছা কৰিয়েই চিঞৰি মতিলে—“তাৰুকা।” নিৰুপায় হৈ তাৰুকা উঠি থিয় হ’ল। তেতিয়া সুৰ্মতিয়ে সৰু মাতেৰে কলে—“মই “গদুলি” আৰু “ভঙা চুড়িৰ টুকুৰা” লৈ আহিছোঁ। পিচফালে ঘৰ সজা-সাজি খেলিম। ইন্দ্ৰিয়ে আজি আহিবলৈ কৈছে, তয়ো ব’ল।”

পিচফালে এডাল সৰু নিম গছ আছিল। তলৰপৰা আবজ্ঞানাবোৰ আঁতৰাই চাফা কৰি তাৰ ছাঁতে ঘৰ সজা-সাজি খেলখন পাতিবলৈ বন্দোবস্ত কৰা হৈছিল। মহলাৰ অন্যান্য ভালে কেইজনী ছোৱালী আহি থেলোঁ বুলি গোট খাইছিল।

এনেতে ঘৰৰ পৰা আহি অনন্ত তাত ওলাল। তাৰুকাই এবাৰ তাৰফালে চকু তুলি চালে আৰু আনফালে মূখ ঘূৰাই ভোৰ ভোৰালে—“বদমাচ ক’ৰবাৰ! কালি কথা লগাই মোক গালি খুৱাইছে আৰু এতিয়া আহিছে ইয়ালৈ। চাওচোন কাৰ লগত খেল খেলে।” এইবুলি তাই চকুৰ ঠাৰেৰে সুৰ্মতিক মতিলে আৰু কানে কানে কিবা কলে।

অনন্তই সুৰ্মিধলে—“বাইদেউ, অ’ বাইদেউ, ময়ো খেলোঁগৈ নে?”

তাৰুকাই কোনো উত্তৰ নিদিলে। সুৰ্মতিয়ে ক’লে—“ছোৱালীৰ লগত খেলিবলৈ আহিছা কিয়? ইয়াত তোমাৰ কি সকাম?” সুৰুটো তাইৰ অলপ কঠোৰ আছিল।

“কিয়? মই নাহিম কিয়?”

“আমি তোমাক খেলিবলৈ নিদিওঁ।”

“হয়নে, মোক খেলিবলৈ নিদিয়া……?” চকু পোন্দাই অনন্তই সুৰ্মিধলে।

“নিদিওঁ” তাৰুকাই দৃঢ়ভাৱে ক’লে।

“মই খেলিমই” বুলি অনন্তই গৈ তাত বহিল।

“ইয়াৰ পৰা যোৱাগৈ।” সুৰ্মতিয়ে কঠোৰ স্বৰেৰে ক’লে।

“মই নাৰাওঁ। তোমালোক যোৱাগৈ মোৰ এই পিচ-চোতালৰ পৰা।”

সুৰ্মতি মনে মনে থাকিল আৰু তাৰুকাৰ মূখৰ ফালে চাবলৈ ধৰিলে।

“কাৰ পিচ-চোতাল? আমাৰ হে।” তাৰুকাই গৰবেৰে কোৱাৰ দৰে ক’লে।

কিছূ পৰ কোনোৱে একো নামাতিলে। ওচৰে ভঙা ইটাবোৰৰ দমৰ মাজৰপৰা এটা কেৰেক্টুৰা বাহিৰ ওলাই আহিল আৰু ল’ৰ মাৰি গদুচি গ’ল। বতাহ বলা নাছিল। সকলো গছ-পাত স্থিৰ হৈ আছিল। লাহে লাহে সূৰ্য্য ওপৰলৈ উঠি গৈ আছিল। ষিটো ঘৰত ছোৱালীহঁতে খেলিছিল তাৰ চালৰ খাপৰিবোৰৰ ফাঁকেৰে ধোঁৱা বাহিৰ ওলাই ওপৰলৈ উঠি গৈ আছিল।

উঠা, ইয়াৰপৰা যোৱা।” তাৰুকাই কলে।

“মই ইয়াতে বহি থাকিম, যাব লাগিলে তোমালোক যোৱা।” প্ৰতিবাদৰ সুৰত অনন্তই কলে।

কিছূপৰ তাৰুকা নিৰুদ্ভৱে ব'ল। তাৰ পাছত অলপ ভাবি ক'লে—“সুন্দৰী, ব'লা আমি সোঁ দেৱালখনৰ ওচৰত ঘৰ সাজিম।” লগে লগে তাই সেইফাললৈ আগ বাঢ়িল।

“এৰা, তাত এফালে দেৱালখনো আছে, বঢ়িয়াকৈ ঘৰ সাজিব পাৰিম। বঢ়িল সুন্দৰিত্যেও খেলৰ সা-সামগ্ৰী কেইটামান বঢ়টল লৈ যাবলৈ ওলাল।

আন আন ছোৱালীবোৰেও খৰিৰ টুকুৰা, খালি টেমা, গঢ়িলবোৰ চুড়িৰ টুকুৰা-বোৰ আৰু পুতলা আদি বস্তুবোৰ এটা এটাকৈ লৈ যাবলৈ ধৰিলে। অলপ পৰৰ পিছতে তাত সিহঁতে খেল আৰম্ভ কৰিলে।

অনন্তই বৰ গহীনভাৱে এবাৰ আকৌ সেই ফাললৈ চালে। তালৈ যাবলৈ তাৰ মনটো উচপিচাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু সি বঢ়িজলে যে তালৈ গলেও কোনোৱেই তাক খেলত ভাগ লবলৈ নিদিয়। অথচ নেখেলাকৈ থাকেনো কেনেকৈ? সি উঠি থিয় হ'ল। এটা হাসি কাঢ়িলে আৰু এঙামুৰি মাৰিলে। তাৰ পাছত সি ছোৱালী জাকৰ ফালে আগবাঢ়িল। আটাইকে সম্বোধন কৰি উদ্ধত সৰুৰত সি গৈ ক'লে “এয়া, মই ইয়ালৈকেও আহিছোঁ।”

শান্ত অথচ গম্ভীৰ স্বৰে তাৰুকাই ক'লে— “তুমি ইয়ালৈ নাহিবা।”

অনন্তই সেই কথাৰে আঁকান কৰি গৈ তাইৰ ওচৰ পালে। সুন্দৰিত্যে উচাং মাৰি উঠিল “দেখিছা!... অনন্ত, কাজিয়া লাগি যাব কিন্তু।”

“লাগক কাজিয়া। কিটোনো হব?” সুন্দৰিত্যৰ প্ৰতি অপমানসূচকভাৱে অনন্তই ক'লে।

সুন্দৰিত্য খং উঠিল। তাই অনন্তক বাধা দিবলৈ গ'ল। অনন্তই তাইৰ হাতত চিকুটি চাল এৰুৱাই পেলালে। খঙতে তাই তাক থেলা মাৰি দিলে। তাৰ মূৰটো গৈ দেৱালত খুন্দা লাগিল আৰু লগতে মূৰত সি অলপ দুখো পালে। খঙত অনন্ত জুৰিল উঠিল। লগতে কিন্তু তাৰ চকু পানীৰে ভৰি আহিল। মূৰেৰে এঘাৰ কথাও নকৈ সি পৰাৰপৰা উঠিল আৰু ঘৰলৈ বঢ়িল খোজ ললে। কিছূদুৰ গৈ সি এবাৰ পিচলৈ উভতি চালে আৰু চিঞৰি চিঞৰি কাৰ্দ কাৰ্দ যাবলৈ ধৰিলে।

তাৰুকাই তাক গোঁৰিয়াই গোঁৰিয়াই মাতিলে—“অনন্ত! অনন্ত!” কিন্তু শুনিত নশুনাবৰ ভাও ধৰি অনন্ত গৈয়েই থাকিল। তাৰুকাই আকৌ মাতিলে “অনন্ত, আহ খেলিবি আহ!” অনন্তই কোনো উত্তৰ নিদিলে। তাৰুকাৰ অলপ ভয় লাগিল আৰু সুন্দৰিত্যৰ ফালে উভতি চাই ক'লে—“তুমি ভাই এটা নহ'লে এটা জঞ্জাল লগাবাই। সিফালে ঘৰত মইহে গালি খাব লগাত পৰোঁ।”

“মইনো কি কৰিলোঁ? তুমিয়ে প্ৰথমে কৈছিল।.....।”

“মই কি কৈছিলোঁ? কৈছিলোঁ যে, তাক খেলিবলৈ নামাতিবা—এয়েতো? এনেকৈ ঠেলা মাৰি দিবতো কোৱা নাছিলোঁ।”

“বাদ দিয়া, তোমাৰ সদায় সেই একেটা কথা! কালি টুপীটো ভাঁজ লগোৱা কথাত লাগি খেলখন নষ্ট কৰিছিল, আজি আকৌ এইটো।” সন্মতিয়ে কলে।

তাৰকাৰ চকুপানী ওলাই আহিল আৰু ক’লে—“বাদ দিয়া।” তাইৰ মনটোও বেয়া লাগি গ’ল।” অনন্তই কান্দি কান্দি ঘৰ পালেগৈ।

ৰত্নবাই তাক দেখি সন্মতিয়ে “কি হ’ল অ?”

“বাইদেৱে মোক খেলিবলৈ নিদিয়ে।” অনন্তই ক’লে।

আচলতে সেই কাৰণে সি কন্দা নাছিল। কিন্তু সি বদৰ্জিছিল যে, সন্মতিয়ে ঠেলা মাৰি দিয়া বদলি ক’লে তাৰকাইহে গালি খাব। ৰত্নবাই সান্ত্বনা দি ক’লে—“ব’ল তোক খাবলৈ দিওঁ। ওই সিহঁতৰ লগত খেলিবলৈ নেযাবি। সিহঁতক লৈ উপায় নাই! সিহঁতজাকেই বলিয়া ছোৱালী।” এই বদলি কৈ ৰত্নবাই তাক ভিতৰলৈ লৈ গ’ল। ভিতৰত এখন থালত লাৰু আৰু মিঠাই আনি তাৰ আগত থ’লে। তাৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণে সি খাব পৰাতকৈও অলপ বেছিকৈয়ে বস্তু তাক দিলে ৰত্নবাই। এনেতে কিবা কামত সেইফালে অহা সন্মতিয়ে তাকে দেখি ক’লে—“ইমান বেছি দিছা কিয়? সি খাব নোৱাৰে। মিছাতে পেলাই নষ্ট কৰিব।”

“খাওক দিয়া, খাব পাৰিব। পুৱাৰে পৰা একো খোৱা নাই।” ৰত্নাই ক’লে আৰু বাহিৰলৈ ওলাই গ’ল।

“আটাইবোৰ নাখাবি বাচা, সকলো তেলেৰে বনোৱা বস্তু। কেতিয়াবা বনাইছে তাতো ঠিক নাই তোৰ কাহো আছে নহয়?” এইবুলি সন্মতিয়ে তলা খুলি নিজৰ বাকচৰপৰা, আহোঁতে ঘৰৰপৰা লগত লৈ অহা ঘিউৰে তৈয়াৰ কৰা লাৰু উলিয়াই দিলে।

অনন্ত কিছুপৰ তাতে বহি থাকিল। থালৰ বস্তু অলপ সি খাইছিল। সন্মতিয়ে বাহিৰলৈ যোৱাৰ লগে লগে, বাকীখিনি—খালখন একাতীয়াকৈ দি চোলাৰ জেপত ভৰাই ল’লে। ইফালে সিফালে লক্ষ্য কৰি সি দুৱাৰৰ ফাঁকেৰে ঘৰৰ আন কোঠাবোৰৰ ফালেও চালে। ঘৰৰ কোনও কোনো নাই। লাহে লাহে সি দুৱাৰৰমুখলৈ আগুৱাই আহিল। এবাৰ ভুৰুকিয়াই চালে আৰু একেলগে বাহিৰ ওলাই ঘৰৰ পিছ-চোতাল পালেগৈ। “এয়া চোৱা, মই খোৱা বস্তু লৈ আহিছোঁ।” গৰৱেৰে সি ক’লে আৰু জেপ খুলি দেখুৱালে।

অনন্তক দেখি তাৰকাৰ ভাল লাগিল। তেতিয়ালৈকে ছোৱালীহঁতে ইফাল সিফালকৈ ঘূৰি ফুৰি আহিছিল। পাঁচ-ছয়জনী মানে খেলাঘৰ সজাত লাগিছিলগৈ।

তাৰকাৰ ফাললৈ চাই সন্মতিয়ে সন্মতিয়ে “অনন্তই খোৱা বস্তু আনিছে নেকি? ভালেই হৈছে দিয়া। আমি এতিয়া দৰা-কইনা—দৰা-কইনা খেলিব পাৰিম। নহয় নে তাৰকা।”

তাৰকাই একো নক’লে। মাথোন তাইৰ মুখৰ ভাৱত সন্মতিসূচক ইংগিত এটি

ফুটি উঠিল। তেতিয়া অনন্তই মিঠাই এটি একামোৰ দুকামোৰ কৈ খাই আছিল। আন ছোৱালীবোৰে ক'লে—“কালি তাৰকাৰ বিয়া হৈ গৈছে নহয়, আমিও তেনে খেলকে খেলিম।”

সন্মতিয়ে ক'লে “এৰা তাৰকাৰ গাত এতিয়াও হালধিৰ ৰং লাগিয়েই আছে নহয়।” সন্মতিয়ে ক'লে। তেৰেই কইনা হ'ব। তাৰ পিছতে অনন্তৰ ফালে ঘূৰি চাই সন্মিলে—“অনন্ত তুমি কোৱা, তুমি তাৰকাৰ দৰা হ'বা নহয়।”

তাৰকাই আৰু মনে মনে থাকিব নোৱাৰিলে। লাজতে অসন্মতি প্ৰকাশ কৰি তাই ক'লে—“নাই নহব, মই নোৱাৰোঁ। কিয়? মোৰ বিয়া হৈ যোৱা নাই জানো? তেনেহলে ই মোৰ দৰা হ'ব কেনেকৈ? কি বাজে কথা কোৱা।” বিয়া হৈ গ'ল বুলিনো কিটো হ'ল? খেলৰ সময়ত যদি সি তোমাৰ দৰা হয়, হ'ব। কোনোৱেতো আৰু তোমালোকক আচল দৰা-কইনা বুলি নাভাৰে!”

“নাই মই নহওঁ। লাগে যদি সি আৰু ইন্দ্ৰী দূয়ো হওক।”

“ওঁহো, সিহঁত দুটা নিৰ্মলিব।” বুলি সন্মতিয়ে অনন্তৰ ফালে চাই চিঞৰি মাতিলে—“আহ অনন্ত।

হঠাতে অনন্তৰ মনত জেদ চাপিল। তাৰ মনত খেলালে যে সম্ভৱ সি খোৱা বস্তু অন্য কাৰণেহে তাক খেলিবলৈ মতা হৈছে। গতিকে মূখেৰে একো নামাতি সি বহি থাকিল। সি যোৱাৰ আশা বাদ দি সন্মতি খেলত লাগিল। অন্যান্য ছোৱালীবোৰেও খেলিবলৈ ধৰিলে। অনন্তই ঠিক কৰিলে যে দ্বিতীয়বাৰ মাতিলেই সি খেলত ভাগ লোৱাটো উচিত হ'ব। খেলত ভাগ ল'বলৈ তাৰ মনটোৱে উৎপিচাইছিল। অৱশেষত সি মাত লগালে “খাবলৈ দিম আহ।” ছোৱালীবোৰে নাথোন মুখ ঘূৰাই তাৰ ফালে এবাৰ চালে। এজনী সৰু-ছোৱালীয়ে খাবলৈ পোৱাৰ আশাত আহি তাৰ ওচৰ পালে। অনন্তৰ উদ্দেশ্য সফল নহ'ল। তথাপিও সি ছোৱালীজনীক ওচৰতে বহিবলৈ ক'লে। তাইক খাবলৈ দি সি ক'লে—“ৰ'বা মই তোমাক এটা সাধু ক'ম।” ছোৱালীজনীয়ে ক'লে—“বাৰু”।

অনন্তই পঢ়াশালিত শিক্ষকৰপৰা শুনোঁ বিভিন্ন সাধুকথা এফালৰ পৰা এটাকৈ, কৈ যাবলৈ ধৰিলে। সাধু কোৱাত সি বৰ পাকৈত আছিল। পঢ়াশালিলৈ পৰিদৰ্শক আহিলে শিক্ষকে তাকেই সাধু ক'বলৈ থিয় কৰাই দিছিল। স্বাভাৱিকতে তাৰ মাতটো আছিল মিঠা। হাঁহো হাঁহো যেন মধুখনিৰে ভাও-ভংগী দেখুৱাই সি যেতিয়া সাধুকথা কয়, তেতিয়া যি কোনো মানুহেই মোহিত নোহোৱাকৈ নেথাকে। গাৱঁৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে এনেকৈ কোৱা সাধু শুনিবলৈ বৰ ভাল পায়। কিন্তু সেই ধৰণে সাধুকথা শুনিবলৈ সিহঁতৰ অৱসৰেই নাথাকে। অনন্তই মাজে মাজে তাৰ গাৱঁৰ ল'ৰাবোৰক সাধু কৈ শুনায় আৰু সিহঁতেও মূগ্ধ হৈ শুনৈ। এতিয়াও অনন্তই ভাও-ভংগী দি বান্দৰৰ সাধুকথা ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। খেল থকা

ছোৱালীবোৰৰ মনো সেই ফাললৈ আকৰ্ষিত হ'ল। এটি সাধু শেষ কৰি সি আন এটি সাধু ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। এজনী এজনীকৈ আটাইখিনি ছোৱালী সাধুকথা শুনিবলৈ অনন্তৰ ওচৰলৈ অহাত লাগিল। অনৰ্গল ভাৱে সাধুকথা চলিবলৈ ধৰিলে।

এনেতে ৰত্নৰাৰ আশ্ৰয় আহিল—খাবলৈ যাব লাগে। অনন্ত উঠিল আৰু ভিতৰলৈ গুচি গ'ল। আন ছোৱালীবোৰেও এজনী এজনীকৈ নিজৰ ঘৰৰ ফাললৈ খোজ ল'লে। অনন্তই খোৱা বস্তু বাহিৰলৈ লৈ অহা কাৰণে, পুৱাৰপৰা তাৰ মাক সুন্দৰৰাৰ খং উঠি আছিল। তেওঁ ভাবি আছিল—“তাক ভিতৰলৈ আহিবলৈ দিয়াচোন, এসেকা দিম ভালকৈ।” অনন্তই আহি খাব বহাৰ লগে লগে তেওঁ বকিবলৈ ধৰিলে—“পেহুয়েকৰ ঘৰলৈ অহাৰ পিছৰেপৰা এটি এটাকৈ যতমানে বেয়া অভ্যাসবোৰ শিকিব ধৰিছ নহয় নে? ব'লচোন বাৰু, গাঁৱলৈ যাওঁ, তোক যি কৰিব লাগে কৰিম।” অনন্তই নিম্নতে তলমূৰকৈ খাই থাকিল। সুন্দৰবাইয়ে বকি গ'ল—“অহাৰ সময়তো কৈছিলি ঘৰতে পঢ়ি থাকিম। কিতাপো আনিছিলি। ইয়ালৈ অহাৰ পিছত এদিনো কিতাপ মেলি ল'লি নে? দিনৰ দিনটো মাত্ৰ হুলস্থূল আৰু হুলস্থূল! এইবাৰ যদি ফেল কৰ তেন্তে লিখা-পঢ়া এৰুৱাই দি গৰু, ম'হ চৰাবলৈ পঠিয়াই দিম।” তাৰকাইও মূৰ তল কৰি খাই আছিল। তাইৰ মদুখনো এন্ধাৰ-মুন্ধাৰ হৈ পৰিছিল আৰু চকু চলচলীয়া হৈ উঠিছিল। তাইৰ এনে লাগিছিল যেন খোৱা বস্তুৰ গৰাহ গলেৰে নামি নাযাব!

অনন্তৰ মনটো কিন্তু তেনে সুকোমল নাছিল। সি গম্ভীৰ হৈ খাই গৈ আছিল।

“সকলোৱে লিখা-পঢ়াকে কৰেনে? গৰু চৰালেনো কি বেয়া?” ৰত্নৰাই ক'লে।

“তাকে কৰ। মোৰ অন্ততঃ টকা চাৰিটা ৰাহি হ'ব। গৰখীয়াৰ ঠাইত……।”

সুন্দৰৰাৰ এই কথা শুনি অনন্তৰ বুকুখন চিৰিং কৈ উঠিল। হয়তো সিহঁতৰ ঘৰত থকা গৰু চৰোৱা চাকৰ-বাকৰৰ কথা তাৰ মনত পৰিল। সিহঁতৰ ফটা-চিতা চোলা, গোন্ধোৱা-গা আদিৰ কথা মনলৈ আহি তাৰ অসহ্য লাগি গ'ল। “ওহোঁ সি তেনে হ'ব নোৱাৰে।” ইয়াকে ভাবি সি, খাবলৈ থকাখিনি খৰ-ধৰকৈ খাই শেষ কৰি পেলালে। বাহিৰলৈ যোৱাৰ সময়ত সি ঘৰৰ মাজৰ কোঠাটোত থকা তাৰ কিতাপখিনি হাতত লৈ ওলাই গ'ল।

খাই উঠি তাৰকা বাহিৰলৈ আহিল। অনন্ত তাত নাছিল। তাই ইফালে-সিফালে চালে। ঘৰৰ পিছ চোতালৰ ফালে গৈও চাই আহিল। অনন্ত তাতো নাই। গোটেইটো ঘৰ ঘূৰি ঘূৰি তাই তাক বিচাৰিলে। কিন্তু নোদেখিলে। তেতিয়া তাই খুটা এটাত আউৰি নীৰৱে বহি থাকিল। অনন্ত ক'ত থাকিব পাৰে তাকে ভাবোঁতে কিছু সময় গ'ল। তাৰ পাছত উঠি তাই ভিতৰৰ কোঠালৈ গ'ল। তাত ঘৰৰ তিৰোতা সকলে খাবলৈ বহিছিল। সুন্দৰবাইয়ে তাইক দেখি ক'লে—“আহ, অ' তাৰা, তই আৰু অলপ খাই ল।”

“নাখাও” বদলি তাৰুকা বাহিৰলৈ ওলাই গুৰি গ’ল।

“এতিয়া খাব……তাই? অনন্তক বিচাৰি ফুৰিছে।” বজ্জ্বায়ে কলে।

তাৰুকা আকৌ চোতাললৈ ওলাই আহিল। তাই যে কি কৰিব বদলিৰ নোৱাৰিলে। এখন কম্বল আনি চোতালত থোৱা জোৰাৰ বস্তাটোৰ কাষতে তাই পাৰি ললে আৰু তাতে শুই ইকাটি-সিকাটি কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে বস্তাবোৰৰ আনটো ফালে কাৰোবাৰ গৰু-গৰুনি তাইৰ কাণত পৰিল। তাৰুকাই ৰঙতে জাপ মাৰি উঠি থিয় হ’ল। সেয়া, অনন্তই বহি বহি কিতাপ পঢ়ি আছে।

“অনন্ত!” তাই আনন্দতে চিঞৰি মাতিলে।

অনন্তই তাৰুকাৰ ফালে চাই মিচিককৈ হাঁহি মাৰি সন্ধানিলে—“কেলেই?”

“খেলিবলৈ যাওঁগৈ আহ।”

“নাখাও”। মায়ে বকিব।”

“তুমিনো তেওঁৰ আগত এনেখন কয় কৰা? খাবলৈ দিয়া বস্তু লৈ যোৱা কাৰণেহে গালি খাইছা।”

“তুমি মোক তোমাৰ লগত খেলিবলৈ দিয়া নাছিল। খোৰা-বস্তু লৈ গ’লে খেলিবলৈ দিবা বদলি ভাবিহে লৈ গৈছিলোঁ।” দীঘলকৈ উশাহ এটা লৈ অনন্তই ক’লে।

তাৰুকাৰ চকুৰপৰাও পানী ওলাই আহিল। মৰমেৰে অনন্তৰ হাতত ধৰি ক’লে—“এতিয়াৰ পৰা তোমাক এৰি কেতিয়াও নেখেলোঁ।”

অনন্তই মূৰ দুৰ্দ্দাপফালে।

3

এইদৰে দুই-তিনি দিন পাৰ হৈ গ’ল। বিয়ালৈ অহা ভালেমান সম্বন্ধীয়-লোক উভতি গৈছে। সন্দৰ্ভবাই অহাৰো এমাহ হৈ গ’ল। তেৱো যাওঁ যাওঁ লগাইছে। সিদিনা পুৱা ৰত্নাই গিৰিয়েকক ক’লে—“সন্দৰ্ভবায়ো যাওঁ যাওঁ খন লগাইছে। মই আৰু চাৰিদিন মান থাকি, তাৰুকাৰ বিদায় দি যোৱাৰ কথা কৈছোঁ। তেওঁ আকৌ কৈছে,—ল’ৰাৰ স্কুল আছে, তাৰ পঢ়া-শুনা পিছুৱাই যাব, ঘৰৰো কাম পৰি আছে। গতিকে, যাবহে খোজে। যদি যায়েই তেনেহলে

কালিয়েই যাওক। দিনবাৰো ভালে আছে। এখন শাৰী আনিব লাগিছিল, সেই কাৰণে বজাৰলৈ যাব লাগিব।”

মম্বই ক’লে—“মই পথাৰলৈ গৈ গাডোৱানৰ হাতত গাড়ী পঠিয়াই দিম, বজাৰলৈ গৈ যি লাগে আনিবা। শাৰী তাইৰ পচন্দমতে কিনি দিবা।”

মাজৰ কোঠাৰ পৰা সন্দৰাবায়ে মাত লগালে—“বজাৰ-সমাৰ একো নালাগে, মই কাইলৈ পুৱা ফাট্ মেলিলেই গুচি যাম। এনে কি কথাটো আছে যে, এতিয়াই কিবা দিব লাগিব? পিছত কেতিয়াবা আহিলে ল’ম। এতিয়া খৰচৰ ওপৰতে আকৌ খৰছ বঢ়াব লাগে কিয়?” সন্দৰাই জনে যে এওঁলোকে তাইক এনেয়ে যাবলৈ নিদিয়।

“অ, দেখিছা? বিয়ালৈ আহি সন্দাহাতে গুচি যাবা নহয়নে? মানুহে নাহাঁহিব? তাৰকাৰ কাপোৰ-কানি কিনাৰ সময়তে আমি তোমাৰ বাবেও শাৰী কিনিব খুজিছিলোঁ। কিন্তু তোমাৰ পচন্দ হয় বা নহয়! ইয়াকে ভাবি তুমি আহিলেই কিনিম বুলি ঠিক কৰিলোঁ। ভাবিলোঁ তুমি বিয়াৰ পিছততো কিছদিন থাকিবাই! ঘৰৰে গাড়ী আছে, ব’লা গৈ লৈ আহোঁ।” ৰয়্যাই অগ্ৰহেৰে ক’লে।

সন্দৰাবাই মনে মনে ৰ’ল। বাৰান্দাত থিয় হৈ থকা অনন্ত লৰ মাৰি ভিতৰলৈ আহিল আৰু আন্দাৰৰ সূৰত ক’লে—“ময়ো বজাৰলৈ যাম দেই, গৰুৰ গাড়ীত উঠি? গৰুৰ ডিঙিত ঘুগুৰা আছে। বাজিলে বৰ ধুনীয়া শব্দ হয়, বৰ ভাল লাগিব।”

“ৰ’দখনত তুমি কিয় যাবলৈ ওলাইছা? ঘৰতে তুমি আৰু তাৰকা খেলি থাকা।”

ৰয়্যাই ক’লে—“গাড়ী আছে নহয়, যাওক দিয়া। কিয়নো নালাগে যাব? আমাৰ ওপৰততো তাৰ বোজা নপৰে।” কবলৈহে পালে, অনন্তই “মই গাড়ীত বজাৰলৈ যাম” বুলি কৈ কৈ আনন্দতে জপিয়াই জপিয়াই বাহিৰলৈ ওলাই গ’ল।

চোতালত তাৰকাই সন্দিগ্ধে—“কোন কোন যাব?”

“মই.....”

“তুমি কাৰ লগত যাবা?”

“এতিয়াই পথাৰৰপৰা গাড়ী আহি পাব। মই. পেহীদেউ আৰু মা আটোয়ে যাম।”

“কোনে কৈছে?”

“মায়ে কৈছে।”

“তুমি নাযাবা।”

অনন্ত মনে মনে ৰ’ল।

“আমি দুপৰীয়া ঘৰ সাজি, বঢ়িয়া বঢ়িয়া খেল খেলিম।”

“নালাগে। তুমি যদি যাব খোজা,—বলানা, বজাৰলৈ যাওঁ।”

“মই যাব নোৱাৰোঁ। মোৰ গাত হালধিৰ ৰং লাগিয়েই আছে।”

অনন্তই কাৰণটোৰ বিষয়ে বৰ ভালকৈ বুজি নাপালে। “নহলে, তুমি থাকা। মই কি-তু যাম।” পোন পটিয়াকৈ কৈ দিলে অনন্তই।

“তুমিতো কহিলে যাবাই। অতি কমেও আজিৰ দিনটোতো একেলগে মিল-জুৰি থৈল লওঁ,—আহা।” তাৰুকাই এনে কৰুণ স্দৰত ক’লে যে কথাষাৰে আন যি কোনো লোককে বজাৰলৈ যোৱাৰ পৰা বিবত কৰাব পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু সেই কথাৰ প্ৰতি অনন্তৰ কোনো মনযোগেই নহ’ল। সি এখনি সৰু চহৰত জন্ম আৰু তাতেই ললিত-পালিত হোৱা ল’ৰা। চহৰীয়া ল’ৰা-ছোৱালীৰ অস্থায়ী বন্ধুত্ব গঢ়াৰ প্ৰকৃতি, তাৰ প্ৰভাৱতো আছিল। গাৱঁৰ ল’ৰা-ছোৱালীৰ মনৰ চেনেহ-কোমল মিত্ৰতাৰ ৰূপনাই তাৰ মন নুচুইছিল। এনেতে সি ক’লে—
“মই যামেই। মই এতিয়াও এই গাঁওখন দেখাই নাই।”

“যোৱা তেনেহলে।” তাৰুকাই ক’লে। তথাপি তাই মনতে পাঙিলে যে মাকক কৈ অনন্তক ঘৰতে ৰাখি থ’ব লাগিল। সেইমতে তাই যত্নও কৰিলে। কিন্তু তাইৰ ইচ্ছা পূৰণ নহ’ল। তেওঁলোক আটায়েই খাইবৈ উঠি সাজু হৈ বজাৰলৈ ওলাল। দুৱাৰমুখতে গাড়ী সাজু হৈ আছিল। সকলোৰে আগতে গৈ অনন্ত গাড়ীত উঠি বহিল। তাৰুকাই মধু ওফোন্দাই ঘৰৰ খট-খটিত থিয় হৈ তালৈ চাই ৰ’ল। অনিৱাৰ্য কাৰণতে তাই ঘৰত বৈ যাব লগা হৈছিল। সন্দৰ্ভাৱে গাড়ীত উঠি গৈ বহাৰ সময়ত তাৰুকাৰ মূখখন দেখি ক’লে—

“অকলে সময়নো কেনেকৈ কটাবি? সন্মিও কালি গাৱঁলৈ গুচি গৈছে……। অনন্ত তই ঘৰত বৈ নাযাব কিয়?”

তাৰুকাই ভাৱিছিল যে অনন্ত ঘৰত থাকি যোৱাটো প্ৰয়োজনীয়। কিন্তু তাই নিজৰ অভিমানবশতঃ একো নক’লে। গাড়ী যাবলৈ ধৰিলে। চকুৰে নেদেখা হৈ পৰিলে একেদৰে থিয় হৈ তাই সেই ফাললৈ চাই থাকিল। পিছত অসহায় যেন হৈ ভিতৰলৈ গুচি গ’ল। ঘৰত কোনোৱেই নাই। বিয়াৰ হাই-হুলস্থূলৰ মাজেৰে পাঁচ-ছয়দিন সময় কেনেকৈ পাৰ হৈ গ’ল বুজিবই পৰা নাছিল। কোনোৱেই নোহোৱা ঘৰখনত লাহে লাহে তাইৰ অসহ্য লাগি আহিল। চকু চল-চলীয়া হৈ উঠিল। লাহে লাহে তাইৰ চিন্তাই বাট-সলাই তাইৰ গিৰিয়েকৰ ঘৰখনৰ বিষয়ে ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

“অহা বন্ধুৰাৰে শহুৰৰ ঘৰলৈ যাব লাগিব। বিদায় ল’বৰ হৈ আহিছে। নিচেই সৰুকালতে সেইখন ঘৰলৈ গৈছিলোঁ। এতিয়া বাবু তালৈ গৈ কেনেকৈ থাকিম, আই-বোপাইক এৰি? ছোৱালী জীৱনটোৱেই বেয়া। ওপজা ঘৰখন এৰি থৈ গৈ আন এখন ঘৰত কাল কটাব লাগে।” এই চিন্তাবোৰ তাইৰ মূৰৰ বোজা যেন হৈ পৰিল। উদ্দেশ্যবিহীন ভাৱে তাই ঘৰৰ ইফালে-সিফালে ঘূৰি-ফুৰিবলৈ ধৰিলে।

কৰিবলৈ একো কাম নাই। আকৌ লগৰীয়াবোৰো আজি অহা নাই। সুৰ্মতি কালিতেই তাইৰ শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গুচি গৈছে। তাই তাৰকাৰ সমবয়স্কা যদিও তাইৰ বিয়া আগতেই হৈ গৈছিল। ইতিমধ্যে তাই এবাৰ নে দুবাৰ শহুৰেকৰ ঘৰপৰা অহা-যোৱা কৰিছেই। কালি বিদায় লোৱাৰ আগে আগে তাই তাৰকাৰ লগ ধৰি মনৰ সকলো কথা উজাৰি কৈ গৈছে। শাহুৱেকে কেনেকৈ শাসন কৰে আৰু কেনেকৈ তাইক কষ্ট দিয়ে সেই কথাও তাই কৈছে।……এই সকলো কথা সুৰ্মিৰ, নিজৰ বা কেনে গতি হয় তাকে ভাবি তাৰকাৰ কান্দোন ওলাই আহিল। কিছুপৰ এনেকৈয়ে গ'ল। খেলিবলৈ কোনো লগ নাই, কৰিবলৈও একো কাম নাই। ইফালে-সিফালে চাই তাৰকাই পৰহি ফটা অনন্তৰ মখমলৰ চোলাটো হাতত তুলি ল'লে আৰু ভিতৰপৰা বেজি-বতিয়া বিচাৰি আনি দুৱাৰ মূখত বহি তাকেই সীবলৈ ধৰিলে। তাইৰ কোনো ভাই-ককাই নাছিল। গতিকে অনন্তৰ কাম কৰি দি তাইৰ মনত আনন্দ লাগিছিল।

দুপৰীয়া চুবুৰীৰে বঢ়ী এগৰাকী বহোঁ বুলি ওলাল আহি। বঢ়ীয়ে সুধিলে—“কি কৰি আছ অ' তাৰা?”

তাৰকাই মূখ তুলি চালে আৰু ক'লে—“চাগলৰা আইতা দেখোন, আহা। সিদিনা খেলোঁতে অনন্তৰ চোলাটো ফালিছিল তাকে সঁ আছোঁ।”

“অ' মোৰ আইজনী, তই কেতিয়া সীবলৈ শিকিলি?” বুলি বঢ়ীয়ে বহিবলৈ চাপৰি গৈ থাকোঁতে ইফালে-সিফালে চকু ফুৰাই সুধিলে—“এইখিনিত কোনোৱেতো পেচাব-চেচাব কৰা নাই?”

তাৰকাই মনতে গৰ-গৰালে “ওলালিহি এনে চাফ-চিকুনজনী!” ফুটাই ক'লে—কোন আহিবহে, এই দুৱাৰ মূখখনলৈ?” এইবুলি তাই মনে মনে ব'ল।

বেৰৰ ছাঁত বঢ়ী আৰামেৰে বহিল। তাৰ পাছত ঘৰৰ ভিতৰলৈ ভুৰুকিয়াই চাই সুধিলে—“ঘৰত দেখোন কাকো দেখা নাই?”

“আটায়ে বজাৰলৈ গৈছে।”

“এতিয়া আকৌ বজাৰলৈ কিয়?” “কাইলৈ মাম্মীদেউ যাবগৈ।”

“সুন্দৰা কাইলৈ যাব? আৰু চাৰিদিনমান থাকি যাব পাৰিলেহে তেন। তোক পঠিয়াই দিয়ালৈকে।”

অনন্তৰ পঢ়াশালি বহুদিন ক্ষতি হ'ল, সেইবাবে যাব খুজিছে।” বঢ়ীৰ কথাৰ সন্ধান নিদি তাৰকাই ক'লে।

“ল'ৰা এতিয়াও সৰুই আছে। তাৰনো পঢ়া-শুনা কিমানখিনি? কেতিয়াবা কেতিয়াবাহে আহে। চাৰিদিন পাছত যাব নোৱাৰিবনে? এইদৰে জানো সদায়েই আহিব?”

কথাবোৰ তাৰাৰ ভাল নালাগিল। “তুমি ঠিকেই কৈছা……আমাৰ অনন্তৰ কিন্তু

স্কুললৈ বৰ ধাউতি। এতিয়াও সবুদুই আছে, তথাপি তৃতীয় শ্ৰেণীত পঢ়ে। তুমি আমাৰ ল'ৰাবোৰৰ কথাহে জানা। বঢ়া-খুন্দুৰা হৈ গৈ থাকিলেও সিহঁত প্ৰথম-মানতে পৰি থাকে।" অনন্তক আনতকৈ উচ্চ-স্তৰৰ বঢ়িল বৃজাবৰ কাৰণে, তাই ক'লে "ইয়াৰ পঢ়া-শালিৰ কথা কোৱা কিয়? সিহঁতৰ, চহৰহে। তাত এজন ল'ৰাক দেখি অনজনে শিকি লয়।"

"আমাৰ অনন্তই বহুত পঢ়িব। তহঁচিলদাৰ হ'বগৈ।" তহঁচিলদাৰ কি বস্তু নজনাকৈয়ে তাৰুকাই গৰৱেৰে ক'লে।

"হওঁক দে বাচা, সুন্দৰাৰ কপালখনেই ভাল হ'ব। একেটি মাথোন ল'ৰা নহয় তাইৰ? ল'ৰাটিৰ পিছততো আৰু একো হোৱা নাই?" গাৰলীয়া বঢ়ীগৰাকীয়ে ছোৱালীজনীৰ কথাকে সঁচা-সঁচি বিশ্বাস কৰিছিল।

"ওহাঁ। তাৰ পিছতে ছোৱালী এজনী জন্মিছিল, কিন্তু মৰিল। তেতিয়াৰে-পৰা পাঁচ-ছয় বছৰমান হ'ল আৰু একো হোৱা নাই।" তাইৰ কথাৰ সুৰ কব্দন হৈ বাজিল।

"ধাবলৈ দে। আৰু হ'ব নহয়? গিৰিয়েক-ঘৈনীয়েক হালতো বঢ়া হৈ যোৱা নাই।" বঢ়ী ব'ল আৰু সুধিলে—"সুন্দৰা "বন্দনী" (মন্দিৰ)লৈ যায় নহয়?" বঢ়ী চাগল'বাই বিশ্বাস কৰিছিল যে ধৰ্ম্ম আচৰণত থাকিলে মানুহে বিচৰা সকলো বস্তুকে পায়। সেইবাবেই তাই তেনেকৈ সুধিছিল।

এইদৰে কিছুপৰ কথা-বাৰ্তা পাতি থাকি বঢ়ী গুচি গ'ল। তাৰুকাইও গৈ আবেলিৰ জা-জলপান তৈয়াৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কোনো প্ৰকাৰে সমৰ্থিনি পাৰ হৈ গ'ল। অৱশেষত, আটায়ে বজাৰপৰা আহিল। তাৰুকা বাৰাণ্ডালৈ ল'ৰি আহিল। 'নুহাঁবি, নুহাঁবি, দুৰত থাক। হাট-বজাৰ ভৰমি আহিছোঁ। তাইৰ মাকে ক'লে। তাৰুকাই ভিতৰপৰা আন ধোৱা সাজ-পাৰ উলিয়াই দিলে আৰু সকলোৱে সলালে। অনন্তইয়ো চোলা খুন্দিলে। গৰৱিত ভংগীৰে তাৰুকাই তাক দুপৰীয়া সী থোৱা চোলাটো আনি দিলে। সি চোলাটোৰ ফালে চালে। চোলাটোৰ চিলাই সি আগতে মন কৰা নাছিল। মেচিনৰ চিলাইতকৈ, খহটা, হাতেৰে কৰা চিলাই দেখি সি বোধহয় আচৰিত হৈছিল। তাকে মাকক দেখুৱাই হাঁহি হাঁহি সি ক'লে—'কেনেকৈ সীছে চোৱা।"

"হাতেৰে চিলালে এনেকুৱাই হয়……কোনেনো সীলে?" বঢ়িল তাৰাৰ ফালে উৰ্ভতি চাই আনন্দেৰে সুধিলে সুন্দৰাবায়ে—"তই সীছ নেকি, তাৰা?" এই বঢ়িল তাইক তেওঁ মৰমেৰে আকোৱালি ধৰিলে।

"ওঁ!" বঢ়িল সমিধান দিলে তাৰুকাই অন্যমনস্কভাৱে।

তাৰুকাৰ মূৰটো পিহি পিহি আনখন হাতেৰে চোলাটো হাতত লৈ সুন্দৰাবায়ে চিলাইটো আকৌ নিৰ্ৰিখি চালে। মৰমৰ চাৰনিৰে আঙুলি বুলালে আৰু ৰস্মাৰ ফালে চাই ক'লে—'তুমি চিত্তা কৰিছিল নহয়, বাচাই শাহুৱেকৰ ঘৰলৈ গৈ

কেনেকৈ সময় কটাব বুলি? তাইৰ নিজৰ কোনো তত্বেই নাই, নোকোৱাকৈ একোকে কৰিব নোৱাৰে। মৃত্যুটোৰ দৰে থিয় হৈ থাকে”---পিছে, এতিয়া কোৱা, —তাইকেনো সী থবলৈ কোনে কৈছিল? তাই নিজে নিজেই কৰিছেনে নাই? মইতো সপোনতো ভৱা নাছিলোঁ যে চোলাটো সীৰ লাগে। তাইতো বেজি-বতিয়া নিজেই বিচাৰি আনি সীলে। ডাঙৰ হৈ আহিলে আপোনা আপুনি তত্ চাপি আহে।” এই বুলি সন্দৰ্ভায়ে অনন্তক চোলাটো পিন্ধাই দিব খুজিলে।

অনন্তই তাৰ বাহুৰপৰা মাকৰ হাতখন এৰুৱাই দি পিচুৱাই গৈ ক’লে--এনেকৈ চিলোৱা চোলা পিন্ধি গ’লে শুলত সকলোৱে হাঁহিব--

হি--হি--হি--হি হি--হি।”

তাৰকাৰ মন্থখন মোলান পৰি গ’ল। সন্দৰ্ভায়ে কথাটো লক্ষ্য নকৰাকৈ নাথাকিল। অলপ ধমকিৰ সূত্ৰত ক’লে--বাদ দে, শুলৰ ল’ৰাই হাঁহিব, ইয়াত হাঁহিবলৈ কিটো আছে? এনে চোলা সিহঁতে পিন্ধিবলৈ জানিবনে?” এইবুলি সান্দনা দিয়াৰ মানসেৰে তাৰকাৰ পিঠিত হাত বুলাই ক’লে--“আৰু চাৰি বছৰ পিছত জন্মিলে অনন্তলৈ তোকেই নিলোঁহেতেন।”

ৰত্নাই মাত দিলে--“অনন্তলৈকেনো নিলাহেঁতেন কেনেকৈ? নিষ্ঠৰ মোমায়েবৰ ছোৱালীজনীক এৰি ৰাতিটোৰ ভিতৰতে কাকো একো খা-খবৰ নিদিয়াকৈ লৰা-লৰিকৈ অনন্তৰ বিয়াখন পাতি দিলা। সেইখন বিয়া আছিলনে খেল?”

সন্দৰ্ভা অলপ দৰ্শি গ’ল। ক’লে--“মোমাইদেউৰ ফালৰপৰা আনিবলৈ মোৰ কোনো হাত নাছিল ভাই! সম্বন্ধ কৰিব খুজিলেই “এইটোহে নিমিলে, সেইটোহে নিমিলে” বুলি কৈ মোক প্ৰাণান্ত নকৰিলেহেতেন নে? তেনেকুৱাই তো হয়! ক’ৰ, বাহিৰৰ পৰা আনিলাহেঁতেন? ছোৱালী ঘৰতেই আছিল। কিন্তু নিজে নিজে আহি ওলাল আৰু খৰ-খেদা লগাই দিলে। এই কথাত মোৰ হাত নাছিল।”

সন্ধ্যা-ভোজন হৈ গ’ল। ক’ৰ নোৱাৰি কিয় অনন্তই লৰা-লৰিকৈ খোৱা শেষ কৰি আহি দূৱাৰ মন্থত থিয় হৈ ব’ল। তাৰকাই খোৱা শেষ কৰি আহোঁতে তাইক বাট এৰি নিদি দুষ্টামীৰে বাধা দি থিয় হৈ থাকিল। তাৰকাই কলে--“গাওঁ বাট এৰি দিয়া।”

অনন্ত একেদৰে থিয় দি ব’ল, আৰু হি--হি--হি কৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে। তাৰকাই তাৰ মনোভাৱ বুদ্ধিৰ পাৰি হাতত ধৰি তাক আঁতৰাই দি ক’লে--“গুচা, বাট এৰা।” “নিদিও, আগতে তোমাৰ দৰাৰ নাম কোৱা, পিছত দিম।”

“তাইৰ দৰাৰ নাম সন্দৰ্ভ? আগতে তোৰ কইনাজনীৰ নামটো ক-চোন।” জীয়েকৰ হৈ ৰত্নাই মাত লগালে।

“হয়তো, অনন্ত! তয়ো তোৰ কইনাজনীৰ নামটো কৈ দে বাচা। বহুতদিন

হ'ল, ময়ো শূন্য নাই।” সন্দৰ্ভৰায়েও পদ্যতকৰ মধুত তাৰ ঘৈণীয়েকৰ নামটো শূন্যবলৈ উৎসাহ প্ৰকাশ কৰিলে।

“মোৰ কিয়? মোৰ বিয়া বহুদিন আগতে হৈ গৈছে। পোনতে তাইক ক'বলৈ দিয়া, মই পিছত কমা।” অনন্তৰ কথাৰ ধৰণতে তাৰকাই বদুজিব পাৰিলে যে সি পিছতো নকয়। তথাপি মাক আৰু মামীয়েকৰ আগ্ৰহৰ কাৰণে লাজ-লাজকৈ তাই ক'লে।

দু-দলীয়া মধুকুতাৰ মাথা।
আঠ-শৰীয়া মধুকুতাৰ গলপতা
উটত উঠি বহি থকা পিৰোৱে
হাতীত উঠি বহি কৰে দান
দোলাত উঠি বহি খেলে পাশা
পালেঙত বহি থকা পদ্যতকক খুৱায় —
চাইলৰ বস্তাৰ ওপৰত বহি বহি
হিচাপ মিলায়।
হিচাপ নিমিলে যদি ভনীয়েকক মাতে
‘ভৰম’ত পৰি।

“তয়ো এটা সাঁথৰ ক-চোন। এইটোতকৈও ভাল হ'ব লাগিব দেই!” সন্দৰ্ভৰায়ে পদ্যতকক বদুজালে।

“মই নাজানোঁ। সাঁথৰতো এইটোৱেই যে “সেই কলী ছোৱালীজনীক মই বিয়া কৰোৱা নাই।” হাঃ হাঃ হাঃ কৈ হাঁহি হাঁহি অনন্ত বাহিৰলৈ ওলাই গঢ়ি গ'ল।

অবোধ ল'ৰাৰ কথা হলেও সন্দৰ্ভৰাৰ এনে লাগিবলৈ ধৰিলে যে, যেন তাৰ বদুকৰ কোনোবাখিনিত কিহবাই আঘাত দিছে।

4

সিদিনা ওৰে নিশাটো—পদুৱালৈকে অনন্তই নিজ ঘৰলৈ উভতি যোৱাৰ সপোনকে দেখিলে। শূন্য থাকোতে তাৰ মনত এনে লাগি থাকিল,—যেনবা সি এনাম পদুৰতেই শূন্য আছে। অথবা লগ-সমনীয়াৰে সৈতে পঢ়াশালীলৈকেহে যেন গৈ আছে। এই ঘোৰোটত সেমাই থাকি থাকি তাৰ আমনি লাগিছিল। আৰম্ভনতে কেইদিনমান গাওঁ তাৰ এইবাবেই ভাল লাগিছিল যে আটোয়ে তাৰ লগত মৰমেৰে

কথা-বাৰ্তা কৈছিল। তেতিয়া তাৰ ভাৱ হৈছিল যে, যেন থকাৰ কাৰণে সিহঁতৰ চহৰখনতকৈ গাওঁখনেই বেছি ভাল। কিন্তু লাহে লাহে তাৰ মনটোক নিজৰ ঠাইখনেইহে বেছিকৈ আকৰ্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে। ইয়াত খেলিবলৈ তাৰ কোনো বন্ধু-বান্ধৱ নাই, ডাঙৰ পঢ়া-শালী নাই। কিবা আদান-প্ৰদান, খেলা-ধুলা কৰিব লাগিলেও হয় ঘৰতে তাৰকৰ লগত নহয় চুবুৰীৰ ল'ৰাখিনিৰ লগতেইহে কৰিব লাগে।

পিছদিনা পুৱা সাৰ পাই বিচনাত উঠি বহি সি চাৰিওফালে চাবলৈ ধৰিলে। ঘৰলৈ যোৱাৰ কোনো আয়োজন তাৰ চকুত নপৰিল। মনত তাৰ সন্দেহ উপজিল আৰু চিঞৰি মাকক মাতিলে—“মা”!

মাজৰ কোঠাটোৰ পৰা মাকে মাত দিলে—“কি হ'ল? আজি ইমান পুৱাই উঠিলি যে!”

“ঘৰলৈ কেতিয়া যাবা?”

সন্দেহৰদ্বাৰে কোনো উত্তৰ নিদিলে। ঘৰলৈ যোৱাৰ বাবে পুতেকৰ ব্যগ্ৰতা দেখি তাইৰ জোৰেৰে হাঁহি উঠি গ'ল। অনন্তই আচৰিত হৈ একো বুদ্ধিৰ নোৱাৰি চিঞৰ মাৰি দিলে—“মা!”

এতিয়া আৰু ঘৰ-চৰলৈ যাব নোৱাৰা। আমাৰ ঘৰতে গৰু চাৰি থাকিব।” বক্তব্যে হাঁহি হাঁহি ক'লে।

অনন্তৰ মূখখন শুকাই গ'ল। শব্দ এখন গাত মেৰিয়াই লৈ সি আকৌ শুই পৰিল। ঘৰলৈ যোৱাটো স্মৃতিত হোৱা বাবে সি চটফটাবলৈ ধৰিলে। নোযোৱাৰ কাৰণে তাৰ মাকৰ ওপৰতেই খং উঠিল। খঙৰ আধিক্যত তাৰ কান্দোনেই আহিল। তাৰ এনে ভাৱ হ'ল, যেন সিহঁতৰ চহৰখন আৰু তাৰ পিতাকৰ ওচৰৰপৰা সি পাঁচ-ছয় বছৰমান আঁতৰি আছে। ইপিনে অনন্তৰ যোৱাটো বন্ধ হোৱা কাৰণে তাৰকাৰ কিন্তু বৰ ভাল লাগিল।

বাৰাণ্ডাত কোনো নথকাৰ সময়ত তাৰকাই হাঁহি মাৰি সুধিলে—“অনন্ত, তোমালোকৰ যোৱাটো বন্ধ হ'ল নহয়?”

অনন্তই আকুল সৱৰত সুধিলে—“কিয়? কিয় বাৰু মাই পলম কৰিছে?”

“... বুদ্ধিৰে যাব...। মোক বিদায় দিয়াৰ পিছত।”

“নহয়। আজি আমি যামেই।” মাক নিশ্চয় কেতিয়াও নাথাকে বুলি বিশ্বাস কৰি অনন্তই ক'লে।

—“কাৰ লগত যাবা?”

—“মাৰ লগত।”

—তেওঁতো এমাহৰ পিছতহে যাব, বুদ্ধ! বুলি কৈ তাৰকাই মূখতুলি চাই থাকিল।

অনন্তৰ মূখ ক'লা পৰি গ'ল। সি এতিয়াহে ব'ৰ্জিলে মাকে পঢ়া কয় হাঁহি পেলাই মনে মনে আছিল। তথাপিও তাৰকাৰ কথা তাৰ বিশ্বাস নহ'ল। বিচনাৰপৰা উঠি লাহেকৈ সি মাজৰ কোঠালৈ গ'ল। এচুকত সন্দৰ্ভাবাই বহি আছিল। সংশয়ৰ দৃষ্টিৰে তালৈ সি চালে। এনেতে মাকে ক'লে—“সোঁ তাত হাত নিদিবা, এখন শাৰী থৈছোঁ।” তেতিয়াহে সি তাৰকাৰ কথা সঁচা বুলি ব'ৰ্জিলে। নিঃশব্দ স্বৰেৰে সি—“নদুও” বুলি কৈ ভিতৰলৈ গুচি গ'ল। পিছত আমনি লাগি হাত মূখ ধুই খেলিবৰ কাৰণে সি বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল।

অনন্তই, চাৰিটা দিননো কেতিয়া পাৰ হয় তালৈকে চাই দিন গণিবলৈ ধৰিলে। তাৰকা আৰু অনন্ত দুয়োয়েই মাথোন দুয়োৰে লগৰীয়া হৈ থাকি গ'ল। তাতে তাৰকাৰ বিয়া হৈ যোৱাৰ কাৰণে তাই বাহিৰলৈ ওলাব নোৱাৰা হৈছিল। ঘৰৰ বাৰাণ্ডা, নহলে পিছ চোতাল। এয়ে, তাইৰ খেনাৰ ঠাই হৈ পৰিছিল। ঘৰ-সজা, গাড়ী-বনোৱা আদি খেল তাই খেলে। অনন্তই কেতিয়াবা কেতিয়াবা তাৰ পঢ়া-শালীত শিকা খেল আৰু সাঁথৰ আদি শিকাই তাইক ব'জাই কয়। সেইবোৰ কিন্তু তাৰকাই একো ব'ৰ্জি নাপায় যদিও, আগ্ৰহেৰে শুনেনে। খেলি থাকি আমনি লাগিলে, অনন্তই মাজে মাজে তাৰকাক তাৰ পাঠ্য-পুথিকে পঢ়ি শুনায়। সি কয় এই কিতাপত কবিতাও আছে। অনন্তৰ কাৰ্য্য-কুশলতা দেখি তাৰকাৰ মনে মনে বৰ ভাল লাগে। সি মাজে মাজে কবিতা আবৃত্তি কৰিও শুনায়। তাই কেতিয়াবা আচৰিত হৈ সোধে—“অনন্ত, ইমান সৰু সৰু আখৰবোৰ তুমি কেনেকৈ পঢ়া? উত্তৰত অনন্তই গৰবেৰে কয়—“এইবোৰনো কি সৰু, ষষ্ঠমান শ্ৰেণীৰ কিতাপৰ আখৰ ইয়াতকৈও সৰু। সেইবোৰ দেখিলে যে তুমি কি কোৱা ঠিক নাই।” সেইবাবে, স্কুলৰ পঢ়া-শুনা যে, বৰ টান কাম বুলি ব'ৰ্জিব পাৰি তাই মনে মনে থাকে। অনন্তৰ কুশলতাক তাই লৌহবৎ জ্ঞান কৰে আৰু আনন্দিত হয়। তাৰকাই অনন্তৰ পঢ়া-শুনা, কথা-বাতৰ্ণা, খেল আদিৰ বিষয়ে যিমানখিনি কোৱা উচিত তাতকৈও বঢ়াই বঢ়াই পিতাকৰ আগত কয়। সিংখ্যা মগ্ন যেতিয়া পথাৰৰপৰা আহি ঘৰ পায়, তেতিয়া ঘৰত সি সেইবোৰ কথা-কাহিনীকে শুনেনে।

এদিন দুপৰীয়া তাৰকাক ওচৰত বহুৱাই লৈ বস্ত্ৰা আৰু সন্দৰ্ভাব্যয়ে, শাহুৱেকৰ ঘৰত কেনেকৈ থাকিব লাগে, শাহুৱেকৰ লগত কেনে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে আদি বিষয়ে দুই এবটামান সময় উপদেশ দিলে। সেইবোৰ শুনাব পিছত শাহুৱেকৰ ঘৰখন তাইৰ মনত এখন “ভূতৰ ঘৰ”ৰ দৰে বস্তু বুলি ধাৰণা হ'বলৈ ধৰিলে। কিয়নো সকলো কথাকে চিন্তা কৰি বাচি-বিচাৰি চাব পৰাৰ জোখাৰে মনটো তাইৰ তেতিয়াও পুৰঠ হৈ উঠা নাছিল। যি কি নহওক, সমুখত বহি দুয়ো গৰাকীয়ে তাইক যিমানবোৰ কথা কৈ গ'ল সেই সকলো কথাতে মূখেৰে তাই হুঁ হুঁ কৈ হুকাৰ ধৰি গৈ থাকিল, যদিও মনটোৱে তাইৰ তেতিয়া

বাহিৰত অনন্তৰ লগতহে খেলি আছিল। অনন্তই বাহিৰত খেলিবলৈ কোনো লগ নথকাত গোহালিলৈ গৈ গৰুৰ পোৱালীটোৰ লগতে ওমলিবলৈ ধৰিলে। মাজে মাজে সি ঘৰৰ দুৱাৰৰ ফাললৈকেও চাই থাকিল। কিয়নো সি জানিছিল যে তাক তেনেকৈ ওমলি থকা দেখিলে মাকে ডিৰিয়াব। গতিকে সি এটি উপায় উলিয়াই লৈছিল। সি তাৰ পঢ়া কিতাপখিনি আনি ওচৰতে থৈ দিছিল। ভিতৰৰ পৰা সন্দৰ্ভব্বাই অহা যেন দেখিলেই সি কিতাপ তুলি লৈ পঢ়ি থকাৰ ভাও ধৰে আৰু ওচৰত কোনো নথকা যেন দেখিলেই গৰুপোৱালীটোৰ পিঠিত উঠে, তাৰ নৈজত ধৰি টানে নাইবা তাৰ গলত ধৰি ওলম্—এনেকৈ, খেলি থাকে। সেই সৰু গৰুৰ পোৱালীটোক সি এটা পুতলা যেন পাইছিল। বহু-পৰলৈ এনেকৈ খেলি থাকি থাকি এবাৰ সি পোৱালীটোৰ পিঠিত উঠি তাৰ কান মুচৰি দিলে। বহি থকা পোৱালীটোৱে গাটো জিকাৰ মাৰি উঠি থিয় হ'ল। অনন্ত ধপ্‌কৈ মাটিত বাগৰি পৰিল আৰু দুখ পালে।

“মা-মা-আ-আ……” কৈ সি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

ভিতৰৰ পৰা উধাতু খাই ৰত্নবা লৰি আহিল—“কি হ'ল? কি কৰিলি? পোৱালীয়ে গচকিলে নেকি?” বুলি তাই অনন্তক কোলাত তুলি ললে। ইমানৰ মাজতো অনন্তই হাতত কিতাপ বদলি লবলৈ নাপাহৰিলে। চকুপানী মিচি দি দি, “ভিতৰত বহি পঢ়িব লাগে নহয়, বাচা, ইয়ালৈ কিয় আহিছিলি?” বুলি তাক তুলি লৈ, কাষ-কোলাকৈ ৰত্নব্বাই ভিতৰলৈ দাঙি লৈ গ'ল। সেই হাই উৰুনি শুনি তাৰক্কা লৰমাৰি ওলাই আহিল। সন্দৰ্ভব্বায়ে খঙেৰে ক'লে—“তাক ইয়ালৈ লৈ আহিলা কিয়? তাতেই পৰি থাকিলহেতেন, গৰুৰ ঠেঙৰ তলত……। গৰুৰ পোৱালীৰ লগত নেখেলিব, নেখেলিবি বুলি কৈ কৈ ভাগৰি পৰিলোঁ। তথাপিও সিফালেহে তাৰ ধাউতি, দিনে-ৰাতি।” তথাপিও অনন্তই হাত-ভৰি কেনিও ক'তো গচক খোৱা নাইতো? নোচোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে তাই, ওচৰলৈ আহি চালোঁহ। ৰত্নব্বাই শব্দ উঠাকৈ চুমা এটা খাই তাক লাৰু এটা দিলে। সেইটো হাতত লৈ সি খেলিবৰ কাৰণে বাহিৰলৈ লৰি গ'ল।

তেলেৰে ভাজি তৈয়াৰ কৰা লাৰুটো এতিয়া পুতেকে কিবাকৈ খাই পেলায় বুলি ভাবি সন্দৰ্ভব্বাই আতুৰৰ দৰে তাক মাতিবলৈ ধৰিলে—“অনন্ত, ইফালে আহ বাচা…… বাহিৰলৈ সৈ নাযাবি।” অনন্ত যিদৰে গৈছিল, গৈয়েই থাকিল। সন্দৰ্ভব্বাইয়ে জোৰেৰে চিঞৰি ডাৰি দি ক'লে—“অনন্ত, মই কি কৈছোঁ তই বদুজিছ নে নাই?……মনতে ভোৰ-ভোৰাই থাকিল সন্দৰ্ভব্বাইয়ে—ল'ৰা থাকিব লাগে কেনেকৈ? চকুৰ ঠাঁৰতে কথা বদুজি পোৱা ল'ৰাহে আচল ল'ৰা! নহলে বাৰু কি কৰা যায়, এনে ল'ৰাক লৈ?” এইবুলি ভিতৰলৈ গৈ সন্দৰ্ভব্বাইয়ে নিজৰ বাকচৰপৰা ঘিউৰে তৈয়াৰ কৰা লাৰু উলিয়াই ৰত্নব্বাৰ চকুত নপৰাকৈ শাৰীৰ ভাঁজৰ

মাজত লুকুৱাই লৈ গৈ অনন্তক দি আহিল আৰু অনন্তৰ হাতৰ লাৰুটো লৈ আহি তাৰন্ধাক খাবলৈ দিলে।

তাৰ পিছদিনা পুৱা। তাৰন্ধা আৰু অনন্তই খেলি আছিল। দুঘণ্টামান পাৰ হৈ গ'ল। বেলা বাঢ়ি আহিল। বাৰাণ্ডাত আহি ব'দ পৰিছে। সেই কাৰণে ল'ৰা-ছোৱালী হালৰ মনত আৰু ৰং লাগিছে। খেলাও বেচ বঢ়িয়াকৈ চলি আছে। এনেতে তাৰন্ধাৰ শহুৰেক আহি ওলাল।

আহি পায়েই তেওঁ ক'লে—“ৰয়া, কাইলৈ পুৱা আমি আহি তাৰন্ধাক লৈ যামহি। পিছলৈ আৰু ভাল মুহূৰ্ত্ত নিমিলিব।”

ৰজ্জুৰাই ঘাগৰিটো মাজিলৈ এৰি হাত ধুই, পিন্ধি থকা শাৰীখনৰ আঁচলতে হাত মুচি মুচি লৰালৰিকৈ ওলাই আহিল। “আহক, আহক, বহকহি” বদলি টনা-ৰিছদালৰ পৰা কম্বল এখন টানি লৈ আহিল। সেইখন পাৰি দি থকাৰ মাজতে চকুৰ পতা তুলি তাই তাৰন্ধাৰ পিনে এবাৰ চাই ললে, আৰু কলে—“আমিও পুৰোহিতক সন্নিধি চাইছোঁ। কালিৰ দিনটো ভাল। নিয়ে যদি নিব। আমিও তাৰে যা-জোগাৰত লাগিছোঁ।”

এইখিনিতে তাৰন্ধা পিছ-চোতাললৈ পলাই গ'ল। অনন্তই একো বদলিৰ নোৱাৰিলে যদিও মাজৰ কোঠাটোতলৈ গুচি গ'ল।

হুৱুৱা—তাৰন্ধাৰ শহুৰেক। কম্বলখনৰ ওপৰত বহি লৈ সি সন্নিধি লৈ—

“তোমালোকেনো কিহৰ যা-যোগাৰখন কৰিছা?” এইবদলি অলপ বৈ আকৌ ক'লে—“বাৰু, তাৰা এয়া প্ৰথমবাৰৰ বাবে ঘোৱাৰ কথা। লগত তাইৰ কোন যাব? সন্দৰ্ভা যাব নেকি?”

“নাযাওঁ, মই কাইলৈ ঘৰলৈ যাম। ঘৰত কিবা অসন্নিধি হৈছে। প্ৰায় আধা মাহেই হ'ল নহয়……?” ভিতৰৰপৰা সন্দৰ্ভাই ক'লে।

“দুই চাৰিদিন ময়েই অহা-যোৱা কৰি থাকিম; নতুন ঘৰনে কিবা? কেনেকৈ থাকিব বদলি চিন্তা কৰিছে কিয়?” ৰজ্জুই ক'লে।

“গোটেই ঘৰখনেই জনা-শুনো ঘৰ। এনেয়ে কোনো কথা নাই। কিন্তু ঘৰ-খনৰ চাল-চলনলৈতো এটা কথা আছে।” এইবদলি হুৱুৱা যাবলৈ ওলাল।

“নহয়, নহয় অলপ বহক। চাহ খাই যাওক।” ৰজ্জুই ক'লে।

“খাই আহিছোঁ মাত্ৰ; এতিয়া নালাগে। পথাৰলৈ যাওঁ। আমাৰ তেওঁ ক'লে, —এবাৰ খবৰটো দিবলৈ, সেইকাৰণেহে আহিলোঁ। পলম হৈ যাব, এতিয়া যাওঁ।”

সন্দৰ্ভাই মাজতে যাত দিলে—“নতুনকৈ মিতিৰ হৈছে, চাহখিনিতো খাই যাওক।” তাইৰ কথাত সামান্য হাঁহিৰ আভাস আছিল।

“আমাৰতো আৰু কোনো নতুনকৈ সম্পৰ্ক ৰখা নাই ভাই! আগতে যেনে আছিল তেনেই আছে।”

“সেইটো কেনেকৈ হব? এতিয়া ছোৱালীক বোৱাৰী কৰি লৈ গৈছে। তেতিয়া আছিল খুলশালীৰ ঘৰ, এতিয়াৰ সম্পৰ্ক হৈ গ’ল আন এটা।”

“তেনে কোনো কথা নাই ভনীটি! তেতিয়াও আছিল মিতৰৰ ঘৰ আৰু এতিয়াও সেই মিতৰৰেই ঘৰ হৈ আছে। ছোৱালীজনী দিলে বুলিয়েই ঘৰতোক একো সলনি হোৱা নাই!” ইয়াকে কৈ বহাৰ পৰা উঠি হুৱুৱাই খেজ পেলালেই।

“গ’লেই দেখোন।” ভিতৰত চাহৰ পানী আখাত বহুৱাই দিছোঁ, খাই যাওকচোন।” বুলি ৰত্নবাই আগহৰ ভাৱেৰে ভিতৰলৈ গ’ল আৰু এটা কাপোৰৰ টোপোলা দাঙি-আনি বজাৰৰ পৰা কিনি অনা শাৰী লাউজ আদি কাপোৰ দেখুৱাবলৈ ধৰিলে। হুৱুৱাই আটাইবোৰ চালে। নিজৰ আন্দাজমতে সেইবোৰৰ দাম কিমান হব পাৰে কলে। কাপোৰ-কাণি চাই থকাৰ মাজতে ৰত্নবাই ৰাখনি-শাললৈ গৈ চাহ তৈয়াৰ কৰি আনিলে। হুৱুৱাই চাহ খাই খাই কলে—“ছোৱালীৰ লগত সুন্দৰা গ’লে আমিয়ে শাৰীখন দিলোঁহেতেন। এতিয়া তোমালোকৰ খৰচ হ’ল। তাকে কৰিবলৈনো কিয় গ’লা?”

“ময়োতো তাকেই কৈছিলোঁ। কিন্তু এওঁলোকে নামানিলে।” তাৰুৱাৰ লগত গৈ পাঁচ-ছয় দিন তাহাঁতৰ ঘৰত থাকি এখন নতুন শাৰী পিন্ধি অহাৰ অভিনাষৰ বিষয়ে সুন্দৰাৰ মধুৰপৰাই প্ৰকাশ পালে।

“তাকে ভাবিয়েতো আমিও এওঁৰ কাৰণে শাৰী কিনা নাছিলোঁ। পিছে এওঁৰ পৰাহিয়েই ঘোৱাৰ ঠিক হৈছিল।”

“হলেওনো কি কথা! এইখন শাৰী আকৌ কেতিয়াবা দিব পাৰিব।” সুন্দৰাই কলে। মনে মনে আকৌ ভাবিলে—“কি ঠিক শাৰীখন কেতিয়া দিয়ে!”

এনে মনোভাৱ বঢ়িয়েই ৰত্নবাই ক’লে—“এনেকৈ বিয়া-বাৰু আৰু সদায় থাকিবনে? তোমাৰ নাম লৈ শাৰী অনা হৈছে, গতিকে তুমিয়ে পিন্ধবা। এখেত সকলে যদি দিয়ে তেনেহলে সেইখন ইয়াত এৰি যাব।”

চাৰ্ভাদিন মান থাকি দুখনকৈ শাৰি গোটাই লব পাৰিব বুলি সুন্দৰাই মনতে যি আঁচনি কৰিছিল, ৰত্নাৰ কথাত সেই গোটেইখনেই ওলট-পালট হৈ গ’ল। গতিকে সুন্দৰাই ক’লে—“মই কালিয়েই যামগৈ, আপোনালোকে আৰু কণ্টন কৰে কিয়?”

ওচৰতে থিয় হৈ থকা অনন্তৰ মনত বেজাৰ লাগিছিল ইয়াকে ভাবি যে হয়তো কিবা কাৰণত আৰু চাৰ্ভাদিন মান থাকি যাব লগাই হব। কিন্তু মাকৰ কথাৰ পৰা সেইটো নহব বুলি গম পাই তাৰ মনটো আনন্দতে উতলি-উঠিল। কিছু সময়ৰ পিছত চাহ খাই উঠি হুৱুৱা গুচি গ’ল।

তেতিয়া ৰত্নবাই তাৰুৱাক বকা-বকি কৰিবলৈ ধৰিলে—“শহুৰেক ঘৰলৈ আহিছে, লৰা-লৰিকৈ ৰত্নলখন টানি আনি পাৰি দিব নালাগিছিল! খেলিয়েই থাকিল। কালিও শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গৈ এনেকৈয়ে থাকিব।” এয়ে আছিল তাইৰ

খণ্ডৰ কাৰণ। গতিকে তাৰন্ধাৰ মনটো বৰ উদাস হৈ গ'ল। তাই নামাতা-নোবোলাকৈ গৈ এটা চকুৰ ফালে বহি থাকিল। তাই ভাবিবলৈ ধৰিলে—শহুৰেৰে ঘৰলৈ গৈ তাই কেনেকৈ থাকিব লাগিব……আজি এমাহ কাল ধৰি এওঁলোকে তাইক বুজাই আছে।” কিন্তু মইতো তং ধৰিব পৰা নাই। কি ঠিক, তালৈ গৈ কত বা কি ভুল কৰি পেলাওঁ! কোনে জানে?” কিছন্ন সময়ৰ পিছত তাই চিন্তান্বিত মনেৰে মাম্মীয়েকৰ ওচৰ পালেগৈ আৰু লাহেকৈ সুধিলে—“কাইলৈ তোমালোক আটাইকে এৰি থৈ মই তাত অকলে কেনেকৈ থাকিম মাম্মীদেউ?”

“সেইটো অলাগতিয়া কথ। দুই-তিনিবাৰ মান তালৈ অহা-যোৱা কৰিলে মাৰ-পিতাৰ সকলোকে পাহৰি নিজৰ স্বামীৰ লগত মিলি যাব। আহিলেও কেতিয়া ৰাতি পুৱায়, কেতিয়া যাব পাৰোঁ। তাৰে চিন্তাত থাকিব।” মধু তুলি চাই মৃদু সহজ হাঁহিৰ মিচিকিৰে সুন্দৰাই ক'লে।

মাম্মীয়েকৰ কথাৰ মৰ্ম সঠিক বুজিব নোৱাৰি তাৰন্ধাই ব'লে “মাক এৰি মই এদিনো বাহিৰত থকা নাই।”

“সেইটো নো কি কথা? একেখনেইহে গাওঁ। নিতৌ পুৱা মাৰক দেখা পায়ৈ থাকিব। আন কোনো বেলেগ গাৱঁত পৰিলে কি কৰিলিহেঁতেন? এবাৰ গ'লে কমেও ছমাহ……সুখীৰ কথাকে চা-চোন, কালি গৈছে—আৰু আহিব সেই শ্ৰীপক্ষ্মীত নহলে দেৱালীৰ পিছত। মাকৰ ঘৰ ক'ত, শহুৰেৰে ঘৰ ক'ত!” অলপ ডাঙৰ মাতৰে ক'লে সুন্দৰাই।

“ঠিকেই, সুখীৰ বেছ সাহ আছে। মোৰ কিন্তু নিজৰ গাৱঁতেই অৱস্থা এই।”

“একে গাওঁ হ'ল বুলিয়েই ঘনাই ঘনাই ঘৰলৈ আহি থাকিব নালাগে। ইয়াৰ কথা তাত নাইবা তাৰ কথা ইয়াত ক'বও নালাগে। সেইখন শহুৰেৰে ঘৰ বাচা। খবৰ্দাৰ এই ঘৰৰ লগত সেই ঘৰৰ যেন কাজিয়া-পেঁচাল লগাই নিদিয়! মই তোক তাকেহে বুজাই কওঁ।”

তাৰন্ধা তাত নবহিল। শহুৰেৰে ঘৰ বস্তুটো কেনে এটা অবুজ সাংখৰ তাকে ভাবি তই তাতে থিয় হৈ থাকিল। সুন্দৰাবায়ে কৈ গ'ল—“তই এতিয়া আৰু সৰু হৈ থকা নাই। তোক যে এতিয়াও সদায় পুৱা জগাই দিব লাগে সেইটো থিক নহয়। শাহুৰেৰে সাৰ পোৱাৰ আগেতে উঠি ঘৰৰ কাম-কাজত লাগি যাব লাগে। যদি শাহুৰেৰাই বটা-কুটা কৰি থাকে তেনেহলে হাক দিলেও তেওঁৰ হাতৰপৰা আজুৰি আনি নিজে কৰাত লাগি যাব লাগে। বিনাকামে বহি থাকিব নালাগে। ইয়াত তোৰ মাকে কিবা ক'লেই মধুখন ফুলাই দিয়। তাত কিন্তু তেনে কৰিলে নহ'ব। ইয়াত যেনেকৈ নিজে নিজে বস্তু লৈ খায়, তেনেকৈ তাত খোৱাটো উচিত নহয়। শাহুৰেৰাই যি দিয়ে তাকেহে খাব লাগে। এইদৰে কিছুমান উপদেশ দি তাই মনে মনে ৰ'ল।

সিদিনাৰ দিনটোৱেই এটা দিন, যিটো দিন তাৰুকাই নিৰুৎসাহেৰে কটালে। সিদিনা দুপৰীয়া তাই অনন্তৰ লগতো নৈখেলিলে। গধূলিলৈকে তাই জোৱাৰ জাৰা-বচা, ঘৰৰ কাম কৰা, পিছচোতালৰপৰা খৰি-লুন্ধিৰ অনা আদি বিঘ্নত ব্যস্ত হৈ থাকিল। অনন্তই মাজে মাজে আহি তাইক খেলিবলৈ মাতি আছিল, তাইৰো খেলিবলৈ যাবৰ মন গৈছিল। কিন্তু তাই নগ'ল। অনন্তকো মাকে মাতি কলে—“কাইলৈ ঘৰলৈ যাম নহয়? আহ, নিজৰ কিতাপ পঢ়িহ।” কথা-যাৰ শব্দনি অনন্তৰ বৰ বং লাগিল। সেই আনন্দৰ প্ৰভাৱে সি খেলিবলৈ এৰি দিলে। পঢ়াৰ কথাও সি পাহৰি গ'ল। সিদিনা গধূলি তাৰুকাই অনন্তৰ আগত বহুত পৰলৈ কথা কৈ কটালে। অনন্তই প্ৰতি কথাহে হুঁ হুঁ, কৈ হুকুৰ খৰি থাকিল। অৱশেষত তাৰুকাই সুধিলে—“বাৰু জ্ঞা। কাইলৈ যে ঘৰলৈ যাবা। পিছত আৰু কেতিয়া আহিবা?”

“কেলেই?”

“আকৌ কেতিয়াবা আহিবা না!” তাই মাত্ৰ ক'লে, কিন্তু কি কাৰণে? তাকেহে ক'ব নোৱাৰিলে।

“বন্ধৰ সময়ত পিতাদেউক সুধি,—আহিম। কিন্তু বেছি দিন থাকিব নোৱাৰিম।” অলপ হমকি সি কলে।

“আৰু চাৰিদিনমান থাকি যাব পাৰিলাহে'তেন!” অনন্তৰ হাতত ধৰি ক'লে তাৰুকাই। তাইৰ কণ্ঠস্বৰ কৰুণ আছিল।

পিছদিনা হুৰুমা আহিল তাৰুকাৰ নিবলৈ। শহুৰেৰৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কাৰণে তাই সাজু হ'ব লগাত পৰিল। চুবুৰীৰ আটাইবোৰ ভিৰোতা আহি গোট খালে। তাৰুকাই নতুন শাৰী পিন্ধিলে। ওচৰৰ পাঁচ-ঘৰমানলৈ মাত লগাবলৈ গ'ল। আহতি সকলে তাইৰ কোলাত চাউল আৰু ফল দিলে। সুন্দৰাৰায়ে তাইক ভিতৰলৈ লৈ গৈ অলপ কিবা খাবলৈ দিলে। এটা গৰাহো তাৰুকাৰ গলেৰে যেন নামি নাযাব,— এনে লাগিল। কোনোমতে দুগৰাহমান গিলি তাই বাহিৰলৈ আহিল। মাকে কোৱাতহে থাপনাৰ ওচৰলৈ গৈ সেৱাটো কৰি আহিল। তদুপৰিও মাক, পিতাক আৰু অন্যান্য গুৰুজনকো তাই সেৱা কৰিলে। আহি গোটখোৱা মানুহখিনিয়ে তাৰুকাৰ গুণা-গুণ বখানিবলৈ ধৰিলে। তাৰুকাৰ মুখখন ৰঙা পৰি উঠিল। চকু লোতকেৰে উপচি গ'ল। গহীণ মন্ত্ৰৰ খোজেৰে তাই ঘৰৰপৰা ওলাই আহিল।

তাইৰপিছে পিছে আটাইখিনি ভিৰোতা ছুম বান্ধি আগুৱাই গ'ল। সকলোৰে আগে আগে তাৰুকাৰ শহুৰেৰক। লগে লগে থল এখনত সজাই দিয়া পাঁচ আখা সোন্দা-কল লৈ সুন্দৰা। পাঁচ-ছয় খোজ যোৱাৰ পিছতে সুন্দৰাৰায়ে ক'লে—“হোঁ, পানী ল। মূখত কুলকুলাই পেলা।” মামীয়েকৰ হাতৰপৰা লোটাটো লৈ তাই মূখ কুল-কুলালে।

তিৰোতাৰ জন্মটোৰ মাজৰ পৰা কোনোবাই কলে—“এই গাৰ তেইতো থাকিব, মাৰ পিতাৰক সদায়েই দেখা পাবি চকুপানী পেলাবনো কিয়?”

ৰত্নৰাৰ চকু পানীৰে উপচি গ’ল। সমৰেত তিৰোতা সকলোৰো চকুলো ওলাল। মল্লইও পিন্থি থকা চুৰিয়াৰ চুক এটাৰে চকু মটিবলৈ ধৰিলে। ইমান সময় সামৰি বখা তাৰকাৰ অশ্রুধাৰই বাধা নামানি পাৰ বাগৰি বৈ গ’ল। তাই মাৰ্মীয়কক গবামাৰি ধৰি ফোঁপাই ফোঁপাই হুক্‌হুক্‌কি কান্দিবলৈ ধৰিলে। এই সকলোবোৰ দেখি অনন্তৰ চকুলৈও পানী মহাকৈ নাথাবিল। হুৱুৱাই উভতি চাই কঠোৰ শ্ববেৰে ক’লে—“তাত তোক কোনোৱে ফাঁচি কাঠত দিবলৈ নিবলৈ ওলোৱা নাই নহয়, ব’ল।”

“হাঁহি হাঁহি যাব লাগে অ, বাচা,— শহুৰেকৰ ঘৰলৈ। পুৰাণত জানো শূনা নাই, শ্বামীৰ পিচে পিচে সীতা বনলৈও গৈছিল।” দূৰত থিয় হৈ থকা বিধবা চাগলখাই ক’লে।

তাৰকা আগবাঢ়িল। তিৰোতাবোৰো চাৰিখোজ মান লগতে গ’ল। তাৰকাই আধাফুটা আধাফুটা শ্ববেৰে তেওঁলোকক ব’বলৈ ক’লে। এজনী-এজনীকৈ তিৰোতাবোৰো বৈ গ’ল।

ঢালি টোপোলা ডাঙি লৈ হুৱুৱা পাচ-ছয় খোজমান আগবাঢ়ি গ’ল। ফল আদি লৈ তিৰোতাবোৰো আগে আগে যাব ধৰিছিল। তাৰকাইও দুই-চাৰি খোজমান আগুৱাই গৈ মাত দিলে—“অন্ত আহ। লগত ব’ল। আকৌ উভতি আহিবি।”

অনন্তই গুণা গ’ঠা কৰি অলপ সময় থিয় হৈ থাকিল। তাৰ মাকে ক’লে—“বায়েৰৰ লগত যাগৈ যা।”

অনন্তই লৰ মাৰি গৈ তাৰকাৰ লগ ললে। কিছু সময় ননদে নবৌৱেকে তাৰকা যোৱাৰ ফাললৈ চাই থিয় হৈ থাকিল। তাৰকাইও চকুৰে মনিব পৰালৈকে কেবা-বাৰো উভতি উভতি চাই গ’ল। দৃষ্টিৰ আঁৰ হৈ পৰাৰ পিছত ইহঁত দুয়োজনীয়ে দীঘলকৈ হুৱুৱনিয়াহ পেলাই ঘৰলৈ উভতিল।

ৰত্নৰাই চকুপানী মুচি মুচি ক’লে—“মাকৰ ঘৰখন এৰি তাই কাহানিও বহিবলৈ যোৱা নাই।”

এগৰাকী তিৰোতাই ক’লে—“হেৰা, কোনো কথা নাই। তাই কোনো পৰৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই।”

“ছোৱালী সঁচাকৈয়ে বৰ তৎপৰ। অনন্তৰ কাৰণে প্ৰাণটো দিব পাৰে তাই। অলপ থমকি বৈ হলেও, তাক লগত লৈহে গ’ল।” সন্দৰ্ভাৰ বায়ে আবু চাৰিদিন-মান থাকি যাবলগীয়া হোৱাৰ কাৰণটো যেন গমি চালে।

“তালৈ যোৱাৰ পিছতো কিন্তু কোনোৱে তাইক আঙুলিটোঁৱাই কথা এয়াৰ ক’ব নোৱাৰে দেই! সকলোৰে লগত মিলি-জুলি থাকিব পাৰে তাই।”

“আন পক্ষও চম্ভালি চলিব পৰা হ’ব লাগিব নহয়? তাইতো “সোণৰ টুকুৰা।”

“সেইবোৰ কথা এৰা ভনীটি; নিজৰ পো-বোৱাৰীনো নালাগে কাক? তাই মানুহজনী অৱশ্যে অলপ মন্থচোকা ঠিকেই। কাইলৈ বাৰু জৈন মন্দিৰলৈ আহিব নহয়, মই তাইক বদুজাই ক’ম। এতিয়া পো-বোৱাৰী উপযুক্ত হৈছে তই পূজা-পাঠত মনোনিৱেশ কৰ।” চাগলৰূপা বদুচীয়ে আশ্বাস দিলে।

সকলো ঘৰা-ঘৰি গ’ল।

এঘণ্টাৰ ভিতৰতে অনন্তও উভতি আহিল।

সুন্দৰাবায়ে সুদ্বিলে—“কি অ’ অনন্ত, ইমান সোনকালে উভতি আহিল যে!” এই বুলি তাই নিজকে নিজে বিৰিৰাই ক’লে—“এই লৰাটোৱে আনৰ ঘৰত একমিনিট সময়ো থাকিব নোৱাৰে।”

“বাইদেউ ভিতৰলৈ গুচি গ’ল। মইনো তাত থাকি কি কৰিম?”

“কিয়? তাত মৰমন্না নাছিল জানো?”

“আছিল। জোৱাৰৰ বস্তাৰ ওপৰত বহি আছিল। মোক মাত এষাৰেই নিদিলে।” অনন্তই মূৰলৈ চাই হাতেৰে ভংগী কৰি ক’লে।

“কেনে হাৰামি সেইটো!”

অনন্তৰ মাত শব্দনি ৰঙাৰূপা ভিতৰৰ পৰা লৰি আহিল। সুদ্বিলে—“কোনে কইনা বৰি নিলে?”

“চিম্বৰূপা মামীয়ে নিছে।” বুলি কৈয়েই সি গৰুৰ পোৱালীটো ধৰিবলৈ সিফালে লৰ মাৰিলে। মল্লই পোৱালীটো পৰা খুলি দিছিল মাত্ৰ।

সিদিনাই আবেলি, সুন্দৰৰূপা ঘৰলৈ যাব কাৰণে মল্লই গৈ তাৰকাক শহুৰেকৰ ঘৰপৰা লৈ আহিল। কোনো হাই-উৰুদি নোহোৱাকৈ তাই ঘৰ পালেহি। তাই আহি পালে মানে গাড়ী সাজু হৈ বৈ আছিল। ঘৰলৈ যোৱাৰ উৎসাহত অনন্তই গৈ গাড়ীত উঠি বহি আছিল। সুন্দৰৰূপা তেতিয়াও ভিতৰতে। তাৰকাই “অনন্ত, ভিতৰলৈ আহাচোন” বুলি মাতি ভিতৰলৈ গ’ল।

তাৰকা অহাৰ লগে লগে “আহচোন, অলপ খাই লহি” বুলি সুন্দৰাবায়ে তাইক ভিতৰৰ কোঠালিলৈ লৈ গ’ল আৰু ঘৰলৈ নিবৰ কাৰণে দেশী-ঘউৰে তৈয়াৰ কৰা লাৰু খাবলৈ দিলে। খাবলৈ লৈ তাৰকাই আকৌ অনন্তৰ বিচাৰ ললে।

তাক কিয় লাগে? সি খায়েই আছে এই পৰ্য্যন্ত। তই খা।” সুন্দৰাই এনেদৰে কোৱাত তাই খালে।

“গৈ পোৱা মানে এন্ধাৰ হৈ যাব। বুলি কৈ মল্লই লৰা-লৰি কৰিবলৈ সকিয়াই দিলে। সুন্দৰাবায়ে খৰখেদাকৈ পাঁচ-ছয়জনমানক মাত লগাই গাড়ীত উঠিল গৈ। গাড়ী চলোঁ চলোঁ হোৱাৰ পৰতে মনটো অলপ পাতলাবলৈ তাৰকাই কলে—“অৰ্থাৎ, খাই বৈ আহিবলৈ কৈছিলোঁ পলাই আহিল, অনন্ত।”

সুন্দৰাই ভালকৈ বহি লৈ ৰত্নৰূপা ফালে চাই কলে—“তোৰ শাহুৰেৰৰ সম্বন্ধতনো সি খাবলৈ যায় কেনেকৈ?” কথাষাৰ কণ্ঠতেই এটা মৃদু হাঁহি খেলাই গ’ল—গুঠৰ

ওপৰেৰে। তাৰ অৰ্থ এয়ে যে,— “তাৰুকাই কিয় এই কথাষাৰকে বদ্বিজব পৰা নাই?”

কথাৰ সন্মুখত সন্দেহাই আকৌ কলে— “যিয়েই নহওক, শাহুৱেকৰ ঘৰত তাই আছিল বোৱাৰী। তাই বেচৰীয়ে মাতি নি খুৱায় কেনেকৈ? তাই ক’লেনো কি হব? চিম্ভাই হে ধৰি নি ল’ৰাটোক খুৱাব লাগিছিল! এই বেচৰীৰ এতিয়াও এখন ভৰি ঘৰত এখন ভৰি বাহিৰত। মই কৈছোঁ,— সোৱা তেওঁৰ কথা। মূৰৰ চুলি পকি শেষ হলেই হ’লনে? ব্যৱহাৰ পাতি বদ্বিজও এটা কথা আছে।” নিজক সংযত কৰি কলে সন্দেহাই। তথাপিও তাইৰ কথাষাৰত তীক্ষ্ণতা আছিল।

এনে কথাত তাৰুকাৰ মনত বৰ অশান্তি লাগিল। মনৰ মাজত এটি আৱেগৰ কোৱাল চোঁ গমুৰি উঠিল। কিহৰ বাবে কিয় আৰু কেনেকৈ তাই বদ্বিজব নোৱাৰিলে। তাই মনটো আনফালে লগালে। কথাবোৰ পাহৰিবলৈও চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু মনৰ মাজত সেই আৱেগৰ চোঁতে মগ্ন হৈ তাই শাহুৱেকৰ ঘৰ পালেগৈ।

5

পিছদিনা তেওঁলোকে গোটেই গাওঁখনতে কল বিলালে। হিচাপত ঘাটি পৰাত ঘৰলৈ বোৱাৰী অনাৰ আনন্দত চিম্ভাই নিজেই আৰু বাৰ-অনাৰ কল কিনাই আনি ঘৰে ঘৰে পঠিয়াই দিলে। লোৱা-থোৱা কৰিবলৈ সেই একেটাই ল’ৰা। সবাহে কৰমে আমাৰ ঘৰলৈ গোটেইখন গাৰুপৰাই বল পঠিয়ায়। আমিহে ইঘৰক এৰি সিঘৰক দিও কেনেকৈ? আকৌনো মোৰ ক’ত পাঁচ-সাতজনী বোৱাৰী আনিম যে তেতিয়াও বিলালে হব!” সেয়ে মনৰ ভাৱ আছিল তাইৰ। লগত খেলিবলৈ বোৱেকক পাৰ কাৰণে অন্ধাতায়ীৰ মনতো আনন্দৰ পাৰ নাছিল। তাৰুকা যিদিনা ঘৰলৈ আহে সিদিনাই আবেলি তাইক কল খাবলৈ দিয়াত তাই মাকক সন্দেহে— “তাৰুকা কল নিদিয়া?”

চিম্ভাই খঙেৰে হাতদাঙি কলে— “দিম এটা মাৰ। তাৰুকা বদ্বিজবলৈ আহিছে! তাই তোৰ সমনীয়া নেকি? নবো বদ্বিজ। তেনেকৈ মাতিবলৈ যদি লাজ পাৰ তেনেহ’লে বাইদেউ বদ্বিজ মাতিব। দুদিনা যদি এনেকৈ মাতা শুনো তেনেহ’লে মধু ভাঙিম।

অকাতায়ী মনে মনে ব'ল। মদুখন ওম্‌দালাই আন এফালে গুচি গল। চিম্মব্বাই তাৰকাকো মাতি আনি কল খাবলৈ দিলে। তাৰকা বাৰাণ্ডালৈ গ'ল। তাইৰ পিচে পিচে অকাতায়ীও গ'ল। দুয়ো বাহিৰত একেলগে কল খালে। তাৰ পাচত অকাতায়ীয়ে তাৰকাক মাতি নি নিজৰ পুতলা আদি দেখুৱালে। মনৰ ভিতৰৰপৰা খেলিবলৈ প্ৰবল আগ্ৰহে উকমাৰি উঠিলেও বিবেকৰ বিবেচনাৰে তাৰকাই তাক সংযত কৰিলে। মই এয়া শহুৰৰ ঘৰলৈ খেলিবলৈ অহা নাই। তাইৰ বিবেকে তাইক বদজালে। মাক আৰু নামীয়েকৰ উপদেশে তাইকো মনটো পুৰঠ কৰি পেলাইছিল। আটাইবোৰ পুতলা দেখুৱাই উঠি অকাতায়ীয়ে তাৰকাক মদুখৰ ফালে চাই আকুলতা ভৰা স্বৰেৰে ক'লে—“কাইলৈ আমি দুয়ো খেলিম দেই?”

তাৰকাই কোনো উত্তৰ নিদিলে। বাহিৰৰপৰা ভিতৰলৈ খৰি কাঁড়য়াই নি থকা চিম্মব্বাই মাত দিলে—“খেলিবলৈ তাইক তোৰ দৰে এধানটিমান পাইছ নে? তাই ঘৰত ৰান্ধা-বঢ়া কৰিব নালাগে? কাইলৈ তোৰো বিয়া হওঁক, গম পাবি।” তাইৰ কথা শেষ হওঁ-নহওঁতেই তাৰকাই গৈ ৰান্ধনী-শাল পালে। তাই বিনীতভাৱে শাহুৱেকক সন্মিলে—“আই গধূলিৰ সাজৰ বাবে কি কি ৰান্ধিব লাগিব?”

“ভাতৰ পানী বহাই দিছোঁ। সোনকালে তিনি-চাৰি পোৱা চাউল জাৰি-ফুৰ্ণিক লৈ আহ। হাত-মদুখ ধুবলৈ পানী আখাত বহাই থ। শহুৰেৰ আহি পায়হে। সোনকালে থোৱা-বোৱাৰ যোগাৰ হ'ব লাগে। চিম্মব্বাই আদেশ দিলে।

তাৰকাই সকলো কথা মনযোগেৰে শুনিলে। তাই ততাতৈয়াকৈ দালি-ভাত ৰান্ধিলে। হাত-ভৰি ধোৱা পানীও তপতাই দিলে। এনেতে হুৱুৱা বাহিৰৰপৰা গধূলিৰ সাজ খাবলৈ আহিল। তাৰকাই তাক হাত-ভৰি ধুবলৈ পানী দিলে। হাত-ভৰি ধুই আহে মানে পিৰা পাৰি দি কাঁহি-বাতি সাজু কৰি বাৰাণ্ডাত বহি থকা চিম্মব্বাক মাতিলে—“আই!” চিম্মব্বাই তাৰ পৰাই কলে—“কেলেই? তয়ে সাজি-মেলি দে চোন।”

“বোৱাৰীয়ে শিকিয়া ঢুকি নাপায়। তুমি আহ। তাত বহি কি কৰি আছে?” হুৱুৱাই মাতিলে।

“ৰুটিৰ টুকুৰীটো শিকিয়াৰ ওপৰত আছে নেকি?” বদুলি উঠি ভিতৰলৈ অহিল চিম্মব্বা। আহি থাকোঁতে কৈ আহিল—“কাইলৈ ‘ৰস্তী’ত (জৈন মন্দিৰ) পূজা আছে নহয়? তাৰ বাবে বস্তু গোটাৰ নালাগে জানো? সেইকাৰণেই এমুঠি আঠে ভাজিছোঁ। এনেয়ে বহি আছোঁনে কিবা।” এই বদুলি হাত ধুই ৰুটিৰ টুকুৰীটো নমাই আনি হুৱুৱাৰ কাঁহিত ৰুটি সাজি-মেলি দিলে।

“তেনেহলে কাইলৈ পূজা আছে? পূজাত একাখি কলো দি দিবা।” হুৱুৱাই মদুখত ৰুটি একামোৰ চিঙি লৈ কলে।

ইতিমধ্যে শাহুৱেকে আধা কৰাকৈ এৰি অহা কামখিনি তাৰুকাই সমাপন কৰি উঠি মন্দিৰলৈ নিয়াৰ কাৰণে চাকি তৈয়াৰ কৰিবলৈ ধৰিলে।

পিছদিনা দুপৰীয়া “বন্তী”ত পূজা-সেৱা কৰাই উঠি শাহুৱেক বোৱাৰীয়েক দূয়ো ঘৰলৈ উভতিছিল। এনেতে পিছফালৰপৰা কোনোবাই মতা শব্দনিলে— “চিন্মা”। চিন্মাই উভতি চাই দেখিলে, “বন্তী”ৰ ফালৰ পৰা চাগলস্বা বেগাই আহিবলৈ ধৰিছে। হাতত এখন পূজাৰ সৰু থাল আৰু থালখনত দুটি ৰূপেৰে তৈয়াৰী চাকি। চাগলস্বাই ওচৰলৈ আহি সন্মিলে— “কিহে? চৰণামৃত নললা?”

‘নল’ম কিয়? পূজা কৰাইনো চৰণামৃত নোলোৱাকৈ আহিম নে? সোনকালে আহি আগৰ ফালে বহিছিলোঁ। চৰণামৃত লৈ গুড়ি আহিছোঁ। ঘৰত বহুতো কাম আছে। তেখেতেও বোধ হয় বাট চাই আছে।” এইবুলি বোৱাৰীয়েকৰ ফালে ঘূৰি চাই কলে— “তই আগুৱাই যা। আগতে গৈ তেখেতক খবৰলৈ সাজি-মেলি দিগৈ। মই যাব ধৰিছোঁ।”

“দিব নোৱাৰিবি কিয়? তৎপৰ ছোৱালী।”

চিন্মাই ক’লে— “এতিয়াও” ছোৱালী সৰুই আছে। খেলি লৰি ফুৰাৰ বয়স। এতিয়া কি বৃজিব?”

অলপ থমকি ৰৈ প্ৰসংগ সলাই বৃঢ়ীয়ে সন্মিলে— “আজি তোমাৰ ফালৰ পৰা হৈছিল নহয় পূজা?”

‘এই বিশেষ পূজাত কুঁহিয়াৰৰ ৰস লগালে শুব ফল দিয়ে।’

মাজতে ৰৈ বৃঢ়ীয়ে কলে— “হয় নেকি?”

“এৰা, আজিৰ এই তিথিতে শ্ৰীয়াংস ৰজাই আদিনাথ স্বামীক কুঁহিয়াৰৰ ৰস পি-খাবলৈ দিছিল। সেই কাৰণে মই মোৰ মোমাইদেউক কৈ পঠিয়াইছিলোঁ যে, যি কোনো প্ৰকাৰে হওক একলহ তাজা কুঁহিয়াৰৰ ৰস পঠিয়াই দিব। তেওঁৰ কুঁহিয়াৰ-পেৰা কল আছে।”

অলপ ৰৈ চাৰিওফালে চকুফুৰাই চাই চাৰি খোজমান আগুৱাই গৈ কলে— “এই অগ্নীয়ান মানুহবোৰে এইবোৰ কথা কি জানে? মোমাইদেৱে কোনো বা-বৰ নিদিলে।” এই বুলি গালত আঙুলি থৈ কলে “এতিয়া কৰোঁ কি? পিছে কালি তোমাৰ ভায়েৰা মিৰজীলৈ গৈছিল, তেওঁৰ হতুৱাই আম কেইটামান আনিবোঁ। শিখৰণীৰ পূজাত (বিপত্তি) “ভোগ” এভাগ দিও বুলি! ভগৱানক পূজাভাগ নিৱেদন নকৰাকৈনো ভোগ খাওঁ কেনেকৈ?” এইবুলি আকাশলৈ হাতজুৰি কলে— “ঈশ্বৰৰ জানো চকু নাই? আজি পুৱাই মোমাইদেউৱে কুঁহিয়াৰৰ ৰস পঠিয়াই দিছে। অচলা ভক্তি থাকিলে—প্ৰভুৱে সকলো বস্তুকে মিলায়।”

চাগলস্বাই সন্মিলে— “ভোগ কোনে দিলে?” “ভগৱানৰ নাম কৰি অনা ফল মইনো ৰাখিম কিয়? তাৰ পৰা এলোটা ৰস ওলাইছিল। মই তাকে দিলা। “গোড়”ৰ ঘৰৰপৰাও দিছিল।”

আহি আহি দূয়ো নিজ নিজ ঘৰলৈ দূফালে ফাটি যোৱা আলিবাটৰ মূৰ পালেহি। চিম্মব্বাই নিজৰ ঘৰৰ মূৱা হৈ আগবাঢ়ি কলে—“যাবাগৈ বাইটি, বৰ ব’দ দিছে। তোমাৰ খোৱা-বোৱা কৰিবলৈও আছে নহয়? গৰমৰ দিন, পলম হয় মানে খাবলৈ নোৱাৰা অৱস্থা হয়। ঢোকে ঢোকে পানী খাইহে একোটা গৰাহ গিলিব পাৰি।”

“কালি মোৰো শুকুৰবৰীয়া লঘোণ আছিল।” চাগলব্বাই নিজে উপবাস পালন কৰাৰ কথা ক’লে। তাৰ পৰা বৃজিব পাৰি যে তাই কব খুজিছে—“এদিনৰ উপবাসতে তোমালোকৰ অৱস্থা যদি এই, তেনেহলে মোৰ কেনে হোৱা উচিত?”

চিম্মব্বাই উভতি চাই ক’লে—“তুমি ইমানকৈ উপবাস কৰা! বৰ সাহ আছে দেখিছোঁ। সপ্তাহত তিনি-চাৰিদিন তোমাৰ উপবাসেই চলে।”

“খাই-বৈনো এই দেহাটোৰ কি ফল! এদিন নহয় এদিন মানৱী-শৰীৰটো শেষ হবই। ই মাটিৰ তুল্য। খাই-বৈ আৰু কি কামত আহিব?” এই বুলি উপবাস পালন কৰাৰ কাৰণ ব্যক্ত কৰিলে চাগলব্বাই। তাইৰ গল শূকাইছিল। ঠোঠা শূকান। অলপ বৈ গলখেকাৰি মাৰি উঠি সন্দিগ্ধে—“তাৰাই অষ্টমী আৰু চতুৰ্দশীৰ উপবাস পালন কৰে নে বাৰু?”

“তাই ব্ৰত পালিছে। এতিয়ালৈকে মানি আছে। কিন্তু চ’ত মাহত কেনেকৈ ৰাখিব? পথাৰলৈ যাব, আৰু এন্ধাৰ হলেহে ঘৰলৈ আহিব। আকৌ এই ব্ৰতত পানীও চোঁক চোঁক খাব লাগিব। কিবা খালেও তিতা কাপোৰে-কানিয়েহে খাব লাগিব। পথাৰত থাকোঁতে পানী খালে মাটিৰ কলহৰপৰা খাব লাগিব। চেঁচা, তপত যেনে যি পায় তেনেকৈয়ে খাব লাগিব। গতিকে, আমাৰ ঘৰত এইবোৰ চলিব নোৱাৰে।” চিম্মব্বাই এনে হাব-ভাৱেৰে কথাখিনি ক’লে, যাৰ পৰা বৃজিব পাৰি যে তাইৰ তাৰকাৰ মাকৰ ঘৰত প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিৰ প্ৰতি এটা ব্যংগৰ মনোভাৱ আছে।

বৃজনি দিয়াৰ সূৰত চাগলব্বাই ক’লে—“একো কথা নাই, চিম্মা তুমিয়েই জিকিছা। আঠদিনৰ ভিতৰতে বিয়া পাতি বোৱাৰী আনি ঘৰত তুলিলা। তোমালোক খেতি-বাতি থকা মানুহৰ অষ্টমী-চতুৰ্দশীৰ লগত কি কথা আছে?” তাইৰ অন্তৰাশ্বাই এনেকৈ কথাখিনি কবলৈ নিবিচাৰিলেও চিম্মব্বাৰ আগত কবলৈ বাধ্য হ’ল।

চিম্মব্বা উভতি আহি ওচৰ পালে। অলপ গম্ভীৰ-ভংগীত ক’লে—“জিকাৰ কথানো কি? ছোৱালীজনীতো আগৰ পৰাই আমাৰেই আছিল। সি গৰাকীয়ে জঁপিয়াই মৰিলে কি হব? মোৰ ভায়ে জানো তাইৰ কথা শুনিব?”

“সেইটোতো ঠিকেই। পিছে, মাকৰ কথা মনত ৰাখি তুমি আকৌ ছোৱালী-জনীক হুকা-হুকিখন নকৰিবা।”

“পাগলী! মোক ইমানখিনিও চিনি পোৱা নাই?” মূৰ জোকাৰি এনেদৰে কৈ উঠি চিন্মস্বাই আৰু ক’লে—“ৰত্নাবাৰ দৰে মই ইমান সহজে পতিয়ন যোৱাত নাই……। এই কোৱা কথাৰে মোৰ লাগিবৰ কি আছে? নিজ সম্পৰ্কৰ মাজৰপৰাই ছোৱালী আনিছোঁ। তাইক এনেকৈ ৰাখিম যে ৰত্নাই দেখিলেও থমক খাব। নিজৰ বোৱাৰীজনীক মই কিয় দখল দিম?” এই কথা কৈ—“পলম হৈ গ’ল” বুলি তাই যাবলৈ ধৰিলে।

চিন্মস্বাই ৰত্নাবাইৰ মনৰ কথা বিয়াৰ আগৰ পৰাই জানিছিল। বোৱেকৰ (ৰত্নাৰ) মনৰ ভাৱ আছিল যে—একেজনী মাথোন ছোৱালী, তাইক আপোন সম্পৰ্কৰ ঘৰতেই দিলে সুখী হ’ব নোৱাৰিব। কিবা ক’বলৈ, শুনিবলৈও ভাল নালাগিব। কিন্তু চিন্মস্বাই ভাবিছিল যে যদি ছোৱালীজনীৰ বাহিৰৰ ক’ৰবাত বিয়া হৈ যাব তেনেহলে আগলৈ মাৰৰ ঘৰৰ লগত তাইৰ কোনো সম্পৰ্কই নৰব। তাৰ বাহিৰেও তাইৰ মনত আন এটি বলৱতী ইচ্ছাও আছিল…… ভায়েকৰ কোনো ল’ৰা নাই। এবাজনী মাথোন ছোৱালী। এতেকে তাৰ মাটি-বাৰী সম্পত্তি সকলো তায়েই পাব। তাতেনো আনৰ হাত লাগিবলৈ দিয়ে কিয়? সেই কাৰণে বয়সত অলপ ডাঙৰ হোৱাতো তাৰকাক তাই নিজৰ পদুতকলৈ বোৱাৰী হিচাপে আনিলে।

এমাহ পিছত ৰত্নাই মেলা উৎসৱৰ সময়ত জীয়েকক নিবলৈ আহিল। ইটো-সিটো কথা-বাৰ্তা কোৱাৰ পিছত চিন্মস্বাই ক’লে—“ছোৱালী ইয়াতে থাকক বা তাতে থাকক, কথা একেটাই। চাৰিদিন ইয়াত থাকক, চাৰিদিন গৈ তাত থাকিব। এই বুলি কথাৰ সৰুৰ অলপ সলনি কৰি ক’লে—“গাৱঁতে ছোৱালী দিছা এই কাৰণেই যে, যাতে যেতিয়াই বিচাৰিবা তেতিয়াই যাব পাৰে। তেনেকৈ মাতিবলৈ যি কোনো মানুহ এজন আহিব পাৰে……। এতিয়া তুমি আহিছা যেতিয়া লৈ যোৱা আন গাৱঁত দিয়া হলেনো সেইটো কেনেকৈ হ’ল-হেঁতেন……? ছোৱালী আন গাৱঁত পৰি’ল, সদুখ-দুখকে চালেনো-হেঁতেন কোনে? সোঁ তাৰপৰা আহি তাই তোমাক চম্ভালিব লাগিল-হেঁতেন। কিন্তু এতিয়া ‘ঘিউ বাগৰি পৰিছে যদিও খিচিৰিতেই’ পৰাৰ দৰে হৈছে।”

তেনেকৈ কোৱাৰ অভিপ্ৰায় কি সেইটো ৰত্নাবাই বেছ ভালকৈ বুজি পাই মিচিকিয়াই হাঁহিলে। সেই হাঁহিত যে এটা ব্যংগৰ ভাৱ নিহিত আছে সেইটো বুজিব পৰা গৈছিল। কিন্তু লগতে তাইৰ মন্থত চিন্তাৰ ছায়া নপৰাকৈও থকা নাছিল। যদি এইবোৰ কথাৰ পাকত লাগি শাহুৱেকে বেচেষ্টী ছোৱালীজনীক কষ্ট দিবলৈ ধৰে তেনেহলে কি হ’ব? তাকে ভাবি তাইৰ অন্তৰখন কঁপি উঠিল। তাই জানিছিল যে সিহঁতৰ মাটি-বাৰী সকলো এদিন নহয় এদিন জীয়েকেই পাব। কথা খাটাং হলেও, গিৰিয়েক এতিয়াও বঢ়া হোৱা নাই

যেতিয়া, এতিয়াই সকলোবোৰ আনৰ নামত লিখা-পঢ়া কৰি দি সিহঁতৰ কৃপাৰ বশবৰ্ত্তী হৈ থকাটো জানো উচিত হ'ব?"

“আমিনো ক'ত বাহিৰত দিবলৈ চোৱা চিন্তা কৰিছিলোঁ? ভৰমাৰ জন্মৰ সময়ৰ পৰাই দেখোন তাইক তলৈ দিম বুলি ভাৱি আছিলোঁ। পিছে আপোনা-লোকেহে আমাৰ ল'ৰালৈ এনে ছোৱালী পাম, তেনে ছোৱালী পামকৈ দেওপাৰি আছিল। তাকে দেখিহেই আমি পিচুৱাই আছিলোঁ।” গালত হাত থৈ অলপ বৈ তাই আৰু ক'লে—“আমি দখীয়া মানুহ বাইদেউ! দখন হালৰ জোখাৰেহে আমাৰ অলপ মাটি আছে। তাকে আনৰ নামত লিখাই দিনো গৈ কাৰ দূৰাৰত পৰি থাকিম? মৃত পানী দিবলৈও হয়তো কোনো নাহিব। য'ত পানী পোৱাৰ আশা থাকে পানী পিয়াত তলৈহে যায়!”

এই কথা শুনি চিহ্নস্বাৰ মন্থন গহীন হৈ গ'ল। তথাপি তাই ক'লে—“তুমিনো কেনে পাগলী! এতিয়াৰপৰা বঢ়া কালৰ কথা ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিছা?”

“ছোৱালী গাৱঁতে পৰিছে। সিহঁৰ দৰে প্ৰতিপত্তিশালী জোৱায়েৰা পাইছা। তদুপৰি তোমাৰ নিজৰ মাৰাৰ ঘৰো ইয়াতেই।”

“সকলোৱে নিজৰ নিজৰ মতে ভাবে। দৈ-ভাত সানি থকা হাতেৰে কোনো-ৱেই কাউৰি নৈখেদে (হাতত লাগি থকা ভাত চিটিকি পৰাৰ ভয়ত) বাইদেউ! মাৰৰ ঘৰত ককায়েক আপোন হলেও নব্বৈক আপোন হয় জানো? হাতত টকা-সিকা থাকে মানে আপোন, নহলে কোনেও কাৰো বাবে চকুপানীকে নোটোকে।”

কথা-বাতৰি সিমানতে ইতি হ'ল। কিন্তু বিষয়টোৰ যতি নপৰিল। সন্ধিয়া যেতিয়া হুৱুৱা ঘৰলৈ আহিল আৰু ধপাত হুপিহলৈ বাৰাণ্ডাত বহিল, তেতিয়া স্বাভাৱিক নিয়মেই চিহ্নস্বাই প্ৰসংগ উত্থাপন কৰিলে।

“জীয়েকক নিবলৈ ৰজা আহিছিল……।”

“এৰা, গধূলি পথাৰলৈ যাওঁতে মল্লক লগ পাইছিলোঁ। পথাৰৰপৰা বোলে নাঁৰা চুৰি হয়, গতিকে সন্ধিয়া পহৰা দি থাকিব লাগে। গতিকেই বোধহয় তাই নিজে আহিছিল। যেহেঁতু নাহক, তাতনো কি?” পৰি থকা ঝাঙ-বনেৰে বন্ধা-বাৰ্ণীৰ খাটি-ডাল তুলি লৈ অগোটো চিঙি চিলিমত সন্মুখাই দি হুৱুৱাই ক'লে।

“মই তাকেই কব খুজিছিলোঁ, কিন্তু ৰজাৰ মনঃপুত নহ'ল।

“কিনো? তোমাৰ কথা মই বুজিব পৰা নাই।” হুৱুৱাই চিলিমত ধপাত ভৰাই থাকি সন্মিলে।

“বিশেষ একো নহয়।” ৰজাক কলোঁ—“গাৱতে ছোৱালী দিছা, যেতিয়াই ইচ্ছা নিবলৈ আহিব পাৰা। সন্মুখ-দুখ ইয়াতো সিঘৰক চোৱা-চোৱা কৰিবই লাগিব।

বুঢ়া-কালত এই ছোৱালীয়েই দুসাজ খুৱাব।” এইখিনি কৈ উঠি গৈ চিম্মবাই ভিতৰৰ পৰা আঙঠা আনিলে।

চলিমত আঙঠা দি হুৱুৱাই সুধিলে—“এতিয়া সেই কথা উঠিল কিয়?”

“কথাই কথাই……তেওঁলোকৰতো ল’ৰা নাই, গতিকে যি আছে সকলোতো ছোৱালীয়েই পাব……।”

কথাত বাধা পৰিল। “কেনে বলিয়া এইজনী। এতিয়াও সিহঁত গিৰিয়েক ঘৈণীয়েক হাল ডেকা হৈয়েই আছে। সিহঁতৰ মাটি-বাৰী জীয়েকে কিয় পাব লগা হ’ল? ল’ৰানো নহ’বনে? তেওঁলোকৰ মাটিবাৰী আছে। তেওঁলোকৰ যি ইচ্ছা তাকে কৰক। তাৰ ওপৰত তোমাৰ চকু পৰে কিয়?” মন্থৰপৰা ধোঁৱা উৰুৱাই দি হুৱুৱাই ধমক দিয়াৰ দৰে ক’লে।

সিদিনা ৰত্নাই অস্থিৰ মনেৰে বাট-চাই থাকিল—কেতিয়া গিৰিয়েক পথাৰৰপৰা আহি পায় আৰু কেতিয়া তেওঁক সকলো কথা কব পাৰি—সেই আশাত। জীয়েকক আনিবলৈ যাওঁতে তাত যি যি কথা হ’ল সেইবোৰ কি ধৰণেৰে গিৰিয়েকৰ আগত উত্থাপন কৰিব—সেই বিষয়ে ৰত্নাই কেবাবাৰো ভাবিচিন্তি চালে। আনফালে পথাৰৰ-পৰা উভতি আহোঁতে আন এটা বিশেষ কথা কোৱাৰ কাৰণে মন উন্মুখ হৈ আছিল। পদূলিত ভৰি দিয়েই সি খঙেৰে ক’বলৈ ধৰিলে “কেবাদিনৰপৰা কৈ আছোঁ যে পথাৰৰপৰা নাৰা চুৰি হবলৈ ধৰিছে। আজি দেখিলোঁ চোগুলেহঁতৰ ভীম্পাই গোটেইখন চাফ্ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিছে। বুঢ়া হ’লহি তথাপিও এনে কাম কৰিবলৈ লাজ নালাগিল নে?” হাত-ভৰি ধুবলৈ পানী দিয়াৰ সময়ত ৰত্নাই অনামনস্ক হৈ থাকিও আচৰিত হৈ সুধিলে—“কোন? চোগুলেহঁতৰ বুঢ়া ভীম্পা?”

“ভনীজোঁৱাই কাৰণে হুৱুৱাৰ মন্থলৈ চাই তাক এৰি দিলোঁ। আন কোনোবা হোৱা হলে কটা বোজাৰে সৈতে ধৰি নি মেল-চপালোহেঁতেন।” বুলি কৈ ভীম্পাৰ প্ৰতি দেখুওৱা সফদয়তাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিলে মন্থই।

ৰত্নবাই সৰু মাতেৰে ক’লে—“মেল চপাই কি কৰিলেহেঁতেন। মহাকপটী, নিপাতে যাওঁক। কুল-কাণীৰ লগত বৰ ঘনিষ্ঠতা সিহঁতৰ।

‘সিহঁতে কি কৰিব? মই কাৰো কঢ়া এগটো নুচুওঁ’। খুজিবলৈও নাযাওঁ। গতিকে কালেকো মোৰ ডৰ নাই। তথাপি কি কৰিম? ছোৱালীজনীকো গাৰতে দিলোঁ। তাকে আকৌ দূৰলৈ নহয়, সম্পৰ্কৰ ভিতৰতে।” ইয়াকে কৈ সি বাৰাণ্ডাত বহিল।

“বহিল কিয়? এখাৰ হৈ আহিছে। খাই-বৈ লওক।” ৰত্নাই খাবলৈ মাতিলে। মন্থই কাপোৰ কানি সলাই উঠি খাবলৈ গ’ল। খাবলৈ বহিব খোজোঁতেই জীয়েকক দেখা পাই ক’লে—“কেতিয়া আহিল, আই তাৰা? মই যাব নোৱাৰিলোঁ। গধূলি পথাৰলৈ যাব লগা হ’ল।”

তাৰ উত্তৰত তাৰাই কিবা কোৱাৰ আগতেই ৰজাই জীয়েকক আনিবলৈ যাওঁতে কি কি হ'ল সবিস্তাৰে বৰ্ণাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তেতিয়া মল্লই ক'লে—“তোমা-লোকৰ এই কথাবাৰ্তাবোৰৰ উদ্দেশ্য কি? আজি কথা তোমালোক তিৰোতাৰ মাজতে আছে। কাইলৈ আকৌ তোমালোকে আমি দ্দয়োগৰৰ গৃহস্থৰ মদুখত ছাঁই নাসানিলেই হয়! এবাৰ মনোমালিন্য ঘটাবলৈ হ'লে, আৰু হৈছে!”

মাজতে ৰজাবাই কোপ প্ৰদৰ্শকভাবে গ্ৰীৱা ভংগী কৰি “আটাইবোৰ তাহাঁতৰ নামতে লিখি দিয়ক,—মোৰনো কি হ'ব?” বুলি হাতৰপৰা ৰুটিৰ টুকুৰীটো মাটিত নমাই থৈ, ক'লে।

“মই কিয় দিবলৈ যাম? তেওঁলোকে জানো আমাৰ মাটি-বাৰীখিনিৰ ওপৰতে ভৰসা কৰি বহি আছে? তেওঁলোকৰ নিজৰেই ডেধাৰ আছে। মই জোঁৱাইক সুদখোৰ মহাজন পাতিবৰ কাৰণে এনেকৈ খৰচ-পাতি কৰি ছোৱালী বিয়া দিয়া নাই নহয়?”

ৰজাবা নিমাতো ৰ'ল। তাইৰ মদুখত খঙৰ আভাস আছিল। মল্লই কৈ গ'ল “মোৰ ছোৱালী গৈ সিহঁতৰ ঘৰত বৰ সুখেৰে থাই-বৈ আছে কাৰণেই মাটি-বাৰীখিনি সিহঁতৰ নামত দিম নেকি? কালিলৈ তাইৰ পিছ-বিয়াখন হৈ যাওক। চাৰি-পাঁচোটা ল'ৰা-ছোৱালী হওক। বিজানি কোনোটোক আনি নিজৰ ঘৰতে ৰাখোঁ? যেতিয়া পাবৰ সময় হয় তেতিয়া সকলোখিনি সিয়েই পাব। এতিয়া আদ'কাৰী কথাবোৰ তুলিছা কিয়? এই কাৰণেই নেকি যে—ভাতিজীক লৈ যাম, ভাতিজীক লৈ যাম বুলি তেওঁলোকে গাই-বাই আছে?”

এই কথাৰ দ্বাৰা কাৰো মনলৈ বুজনি নাছিল। ৰজাৰ মন আৰু বেছি উন্মিগ্ৰহ হ'ল। মনতে ভাবিলে—“যি কি নহওক এওঁলোক হ'ল ককায়েক-ভনীয়েক মইহে পৰ। মাজতে মাত মাতিনো বেয়া হওঁ কিয়? যদি মই পৰি থাকিব লগা হয় তেনেহলে অকলে মই হৈ ভুগিম! তেওঁৰনো কি হানি হ'ব?” এনে ভাবৰ ধুমুহাই ৰজাৰ মনৰ মাজত তোলপাৰ লগাবলৈ ধৰিলে। এনেতে তাৰকাই যেতিয়া আহি ক'লে—“অ' মা! ব'লা না আজি পিতাইৰ লগতে একেলগে খাওঁ।” তেতিয়াহে পৰিৱেশটো লঘু হৈ পৰিল আৰু শান্তি বিৰাজমান হ'ল।

ৰজাবাই এতিয়াও আশা কৰে যে তাই নিশ্চয়—এটি পুত্ৰ-সন্তানৰ মদুখ দেখিবলৈ পাব। তাইৰ বিশ্বাস আছিল যে তাইৰ গিৰিয়েকৰ মনতো নিশ্চয় অনদ্ৰুপ প্ৰত্যয়েই আছে যে, আজি নহলেও কাইলৈ সিহঁতৰ জীৱনৰ নন্দন-বনত পুত্ৰৰ মদুখকমল প্ৰফুটিত হব। কিন্তু আজি গিৰিয়েকৰ কথাৰ পৰা তাইৰ এনে লাগিল যে সেই বিষয়ত তেওঁ সম্পূৰ্ণ নিৰাশাবাদী। সেই কাৰণে তাইৰ মনটো জোৱাৰ-ভাটাত পৰি দোলনি-ঢোলকনি খোৱা নাৱৰ দৰে উঠা-নমা কৰিবলৈ ধৰিলে।

মল্লৰ মনটো আছিল আন প্ৰকাৰৰ। সি পোন-পটীয়া স্বভাৱৰ মানুহ আছিল। দিনে নিশা সি খেতি-বাতিৰ কথাতে ব্যস্ত আছিল। সি আছিল নাঙলৰ যোগী। জীৱন সম্পৰ্কে তাৰ দৰ্শন আছিল এনে—“ঈশ্বৰৰ দয়াত ছোৱালীজনী ভাল ঘৰতে পৰিছে। মোৰ ভাগ্যত তো পো নায়েই। তায়েই সোনকালে ডাঙৰ হৈ উঠি সন্তানৰ মাক হওক। যদি তাইৰ ল’ৰা-ছোৱালী বেছিকৈ হয় তেনেহলে তাৰে এটাকে আনি তোলনীয়া কৰি বটুলি লৈ পোহ-পাল দিব পাৰিম।” গতিকে জীয়েকে যৌৱন অভিমুখে পদক্ষেপ কৰাটো লক্ষ্য কৰি মনে মনে সি অতি আনন্দিত হৈছিল। ঈশ্বৰৰ ওচৰত সি প্ৰাৰ্থনা জনাই আছিল যে যাতে পদ্বিপিতা হোৱাৰ পিছতে অতি সোনকালে জীয়েকে মাতৃৰ লাভ কৰি ল’ৰাৰ মাক হয়। সেই শুল্ক ক্ষণলৈ সি বাট-চাই আছিল। তাৰলৈ যেতিয়াই সলগত ভাৱে তলমূৰকৈ আহি থিয় হোৱা দেখিছিল, তেতিয়াই মল্লৰ মনত খেলাইছিল যে, সেইদিন চমু চাপি আহি আছে।

ভনীয়েক চিন্মস্বাৰ সৈতে ভেটা-ভেটি হলেই সি কৈছিল—“চোৱা! আমাৰ তাৰা ডাঙৰ হৈ বাঢ়ি আহি আছে। তোমাৰ ল’ৰাও ডাঙৰ হৈ উঠিব লাগে। অকল পথাৰৰ কামতে লগাই নথবা। দিনে দুয়ো বেলা গাখীৰ খাবও দিবা। ভৰমা সোনকালে ওখ-পাখ ডেকাটো হৈ উঠিব লাগে। ছোৱালীক যেন দেখাত তাকৈ ডাঙৰ ডাঙৰ যেন লগা নহয়।”

পাঁচ ছয়-মাহ পাৰ হৈ গ’ল। এদিন চিন্মস্বাই গিৰিয়েকক কলে—“মেলা-উছৰ আদি শেষ হ’ল। এতিয়া তাৰাক ঘৰলৈ আনক গৈ। মইনো আৰু বিমান দিন ঘৰৰ কাম-বনকে কৰি থাকিম। এই ভাৰিছিলো বোৱাৰীয়ে আহি কামে-বনে হাত লাগি দিব। চ’তৰ সংক্ৰান্তিত আপুনি তাইক একেবাৰে অনাকৈ নানিলে।” হুৱুৱাৰো মনত খেলালে যে বোৱাৰীয়েকক মাকৰ ঘৰৰপৰা স্থায়ীভাৱে লৈ আহিব লাগে। সেই উদ্দেশ্যে দিন-থেন চাই দুই-তিনি দিনৰ ভিতৰতে মগডুমৰ-পৰিয়ালক নিমন্ত্ৰণ জনোৱাৰ মানসেৰে আবেলি হুৱুৱা তালৈ গ’ল। কিন্তু সেইখিনি গৈ পাই দেখিলে তাৰলৈ অকলে অকলে এটা চুকৰ ফালে বহি আছে। তাইৰ মূখখন থম-থমিয়া কান্দোন-মুৱা হৈ আছিল। আনফালে ঘৰত আন কোনো মানুহো নাই। তাকে দেখি হুৱুৱাই সন্মিলে—“ঘৰত কোনো নাই নেকি তাৰা?”

শহুৱৰেক আহিলে আগে-পিছে তাৰাই যেনেকৈ আগুৱাই আহি লৰা-লৰিকৈ বহা আসন পাৰি দিয়ে, সিদিনা তেনেকৈ আগুৱাই নাহিল। বহি থকাৰে পৰা তাই ক’লে—“নাই, আটোয়ে পথাৰলৈ গৈছে। কিবা সকাম আছিল নেকি?” লাজতে তাই কিন্তু চকু তুলি চাব পৰা নাছিল,—হুৱুৱাই মাথোন তাকে বদ্বিজিলে।

“একো নহয়” বুলি লৰা-লৰিকৈ হুৱুৱা ঘৰলৈ উভতি গ’ল আৰু ঘৈণীয়েকক কলে—“বোৱাৰী “পাগৰ বাহিৰ” হ’ল যেন পাইছোঁ। তাৰ মাতত উৎসাহৰ অন্বৰণ আছিল।

“কেতিয়াৰপৰা? মইতো একো গম নাপাওঁ। জানিলেনো আনিবলৈ যাব কলোঁহেতেননে?”

“বোধহয় বত্সব্বাহঁত আটায়ে পথাৰলৈ যোৱাৰ পাছত হৈছে। ঘৰত কোনো নাই। বোৱাৰীয়ে ঘৰৰ এচুকত মদুখ ওফোন্দাই বাঁহ আছে। সেই কাৰণে কৈছোঁ।”

“অ্যাপোনাৰো আৰু কথা! এতিয়াই কেনেকৈ তাইৰ “পাগৰ বাঁহৰ” হবৰ হ’ল?”

“কিয়? তাইৰ গঢ়-গতিৰ পৰা জানো মই অনুমান কৰিব নোৱাৰোঁ?”

“হ’বও পাৰে!” বুলি অলপ বৈ চিন্মব্বাই আকৌ কলে—“কথাটো ভালেই হৈছে। চাৰিদিন পিছত আমাৰ ঘৰলৈ অহাৰ পিছত হোৱা হলে সোধা-পঢ়া, নোৱৰনীৰ সকলো নিয়ম-কাৰণৰ লেঠা আগাৰ ওপৰতে পৰিলহেঁতেন। তাত হৈছে, ভালেই হৈছে।”

“সিহঁতেনো বেচেৰা কি সোধা পঢ়া কৰিব? সিহঁতৰ হাতো উদং পৰি আছে। বিয়াখন পাতি উঠিবলৈ তিনিবছৰেই পুৰ হোৱা নাই।” এটা হামি কাঢ়ি হুৱুৱাই ক’লে।

চিন্মব্বা যেন টিঙৰী-তুলা হৈ উঠিল। ভয়কৰে ক’লে—“হাত উদং, তাতে কি হ’ল? এইবোৰ কাম যেন সদায় কৰিব লগা কাম? বহুদিনৰপৰা তেওঁলোকে এই দিনটোৰ বাবেই দেখোন বাট-চাই আছিল?”

হুৱুৱাই কথা নবঢ়ালে। মনতে ভাবিলে—“এই তিৰোতা জাতিটোৰ জ্ঞান-বুদ্ধি সঁচাকৈয়ে কম।”

গধূলি বত্সব্বা পথাৰৰ পৰা আহিল। ইতিমধ্যে ৰজঃবলা হোৱা জীয়েকে মাক অহাৰ পৰলৈ বাঁহৰতে বাঁহ থাকিল। আহিয়েই বত্সব্বাই মূৰৰ ওপৰৰপৰা পথাৰলৈ খোৱা-বস্তু নিয়া টুকুৰীটো নমাই থৈ দি গা ধুলৈ আৰু আখাত জুই ধৰিলে। লৰা-লৰি কৰি ওচৰে-পাজৰে চাৰি-পাঁচ ঘৰলৈ গৈ তাৰকাৰ গা ধুওৱাৰ বাবে আয়ত্তি সকলক মাতি আহিল। ভিতৰৰপৰা হালধিৰ গাঁথি উলিয়াই আনি থেতেলাই মিহিকৈ পিহি সৰু বাতি এটাত ভৰাই গাত সানিবলৈ সাজু কৰি দিলে। তেলৰ বটলৰ পৰা আন এটা বাতিত তেল ঢালি থৈ দিলে। এনেতে চুবুৰীৰ তিৰোতাবিলাক আহি গোট খালে। পাঁচ-গৰাকী আয়তীয়ে তাৰকাৰ গাত তৈল সানি দি তাইক গা ধুৱালে। হালধি সানিলে। পাটীত বহুৱাই লৈ গীত গালে। নোৱৰনী হোৱাৰ দিনা ছোৱালীয়ে নিজৰ ঘৰৰ আহাৰ গ্ৰহণ নকৰাটো ৰীতি। গতিকে চাগলব্বা বঢ়ুটীয়ে চেৰ’ইৰে খীৰ তৈয়াৰ কৰি, ভাত ৰান্ধি ভতিজা জীয়েকৰ হাতত দি পঠিয়ালে। আন পাঁচ-ছয় ঘৰ মানৰ পৰাও তাৰকাৰ বাবে কাঁহি-ভৰাই ভোজন সামগ্ৰী আহিল। এইদৰেই সিদিনা ৰাতি তিনি বাজিল। বত্সব্বাই কলে—“আজি তেখেত পথাৰতেই থাকিল। ৰাতিখন কাৰমুখে বাতৰি পঠাওঁ? পুৱা তেখেত আহিলেই “চোঁগদুলৰ ঘৰ”লৈ মিঠাই পঠিয়াই দিম।”

“অথনি আবেলি শহুৰ-দেউতা আহিছিল।” তেতিয়াহ’লেতো, তেওঁলোকে গম পাইছেই। ইয়াকে ভাবি ৰত্নাই বিচনা পাৰি লৈ শ্বুই পাৰিল। কিন্তু বহু পৰলৈ তাইৰ টোপনি নাছিল। তাই ভাবিবলৈ ধৰিলে—“ছোৱালীজনীৰ শান্তি হ’ল। যদি কাকো একো সোধা-পোচা নকৰোঁ তেনেহলে মানুহে কি বুলিব? একেজনী মাথোন ছোৱালী ভালেতোহে তাইক বিয়া দি পেলাই মোৰ হাতখন শূদা কৰি পেলালোঁ। পৰিস্থিতিটো বৃদ্ধি লৈ তেওঁলোকে নাম-মাত্ৰতে সন্তুষ্ট হ’বনে? চিন্মীৰ আকৌ যিহে ভেম যেন আকাশতেহে ঠেং তুলি থব! বহুত গুণা-গুণা কৰিও ৰত্না কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হব নোৱাৰিলে। শেষত ইয়াকে ভাবি শ্বুই থাকিল—“যিয়েই কি নহওক তেওঁলোক দুয়ো ভায়েক-ভনীয়েকহে। গতিকে নিজে নিজেই নিৰ্পত্তি এটা কৰি লব।”

সিফালে চিন্মবাই—কোনোবা নহ’লে কোনোবাই নিশ্চয় খবৰ এটা দিবলৈ আহিব বুলি আশা কৰি বহুপৰলৈ বাট-চাই থাকিল। কিন্তু কোনো নাছিল, আৰু ওৰে নিশা চিন্মবাবো চকু জাপ নাথালে। পুৱা মূখআখাৰি পৰতে তাই উঠি গৈ ককায়েকৰ ঘৰ পালে আৰু সন্মিলে—“কালি দুপৰীয়াতে বোৱাৰিৰ শান্তি হ’ল অথচ আমাক খবৰ এটা দিবলৈ কোনো নগ’ল।”

“আমিওনো কি কৰিম বাইদেউ! চ’ত মহীয়া দিন,—সদায় যোৱাৰ দৰেই পথাৰলৈ গৈছিলোঁ। ইফালে ছোৱালীৰ দুপৰীয়াতে শান্তি হৈছে। শহুৰেকেও আহি বোলে দেখি গৈছে। মই সোঁ অহা-যোৱা বাটৰ কাষৰ পথাৰতে কাম কৰি আছিলোঁ। তেখেতেই মোক বাতৰিটো দিব পাৰিলেহেতেন।”

ৰত্নবাই তাইৰে মূৰত দোষৰ বোজা জাপি দি ক’লে।

চিন্মবাই পানী উতলাদি উতলিল আৰু ক’লে—“আটায়ে বৰ তৎমতীয়া দেখিছোঁ।”

কথা আৰু বঢ়াবলৈ সন্মিলন নিদি ৰত্নবাই ক’লে—“অলপ আগতে পথাৰলৈ বাতৰি দি পঠিয়াইছোঁ। তেওঁ কালিৰ পৰাই তাতে আছে। এইমাত্ৰ আহি পাব। পুৰোহিতক মাতি-আনি মিঠাই বিলাম।”

“মিঠাই কিয় বিলাব লাগে? গাঁৱৰ সকলোৱে খবৰ পোৱা নাই নেকি?”

অলপ ৰৈ, তাৰাৰ ফাললৈকে ঘূৰি চাই তাই ক’লে—“বোৱাৰীক এনেকৈ বহাই থৈছা কিয়? চাৰি-পাঁচজন মানক মাতি আনি ধুৱাই মেলি হালধি-তালধি সনাব নোৱাৰিলা নে? ছোৱালীৰ তোলনী-হোৱা যেন লাগিছে জানো?”

“কালি ৰাতিয়েই ধুওৱা মিলোৱা হৈছে, আমিও কিবা নাজানো নে? ছোৱালীজনীৰ তোলনী হোৱা বাবে মোৰনো মনত বং লগা নাইনে? কেনেকৈ কি কৰিম নকৰিম ভাবিবলৈনো মোৰ কিবা দহ-বাৰজনী ছোৱালী আছে নে?” অলপ উম্মা প্ৰকাশ কৰি ৰত্নাই ক’লে।

“তেনেহ’লেনো মোৰপৰা কথাটো লুকাই ৰাখিলা কিয়?” তিৰস্কাৰ কৰি চিন্মবাই ক’লে।

“লুকাবলৈ আছে কি? এয়াতো ঘৰৰ কথা। গাৱঁতনো কোনে কি কথা লুকাই ৰাখিব পাৰে? আজি যদি লুকাই ৰাখেও কাইলৈ জানো এসাজ পাতত-বহুৱাব নালাগিব।”

“গতিকে ভাল দিন-খেন চাই বহুওৱাৰ ব্যৱস্থাটো কৰা, বাজনাদাৰকো মাতা।”

“পাতত-বহুৱাৰ—কথাটো জানো মোৰ হাতত আছে বাইদেউ? তেওঁ আহিলেহে কি কৰা যায় এটা নিশ্চিত কৰা হ’ব।”

“ইয়াতনো বৃজিব লগীয়া কি কথাটো আছে। যাৰ যিটো কৰিবলগীয়া সেইটো কৰিবই লাগিব। কৰিব লগীয়াটো জানো বাদ দিব পাৰি? যদি আমাৰ ঘৰত থাকোঁতে তাইৰ শান্তি হ’লহে’তেন, তেন্তে আমিহে পাতত-বহুওৱা কাম ফেৰা কৰিব লাগিলহে’তেন।” ইচ্ছা নাথাকিলেও চিম্মব্বাই দেখুৱাবৰ কাৰণেই ক’লে।

সেই কথাষাৰ ওলোটাই তাইৰে গাত পেলাই দি ৰক্তব্বাই ক’লে—“যতেই হওক, কি কথা আছে? দুয়ো ঘৰেই তো এখন ঘৰৰ দৰে। তাইক তালৈকে নি পাতত বহুৱাৰ ব্যৱস্থাটো তাতে কৰিলেই হ’ল। আজি-কালি আমিও বৰ টানত-আছোঁ।”

চিম্মব্বাই উচাং মাৰি ক’লে—“তোমালোকৰদ্বাৰা যদি সম্ভৱ নহয় তেনেহলে এৰা। আমিহে বহুতৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিম। পিছে, জোৱায়েৰাক তোমালোকে দিবা কি?”

“লেন-দেনৰ কথাবোৰ জানো মোৰ হাতত আছে বাইদেউ? আপোনালোক দুয়ো গৰাকী আপোন ভাই-ভনী। তেওঁ আহিলেই হাতত ধৰি লৈ সন্মুখ-চোন—“জোৱায়েৰাক কি দিবা?” বুলি।

“যদি তোমাৰ হাতত একো নাই তেনে হলে সুদা মূখ-খন লৈনো কিহৰ মহলা মাৰি থাকিম?” খঙতে ভোৰভোৰাই চিম্মব্বা তাৰপৰা গুচি গ’ল।

“এনেকৈ খং কিয় কৰিছে? যি যি কৰিব লাগে কওক। অলপ সহি সহি কাম কৰক। মোৰ ওপৰত খং কৰিলে, মই কি কৰিম? মইতো ভিৰোতাহে।” এই বুলি মৃদু স্বৰেৰে কৈ কৈ ৰক্তব্বা দুৱাৰ মূখ পৰ্য্যন্ত আহিল। কিন্তু চিম্মব্বাই এবাৰো উভতিকে নাচালে।

6

“বেদী সজাৰ লগে লগেই সকলো যা-যোগাৰ হৈ গ’ল নে?” বুলি সন্মুখ সন্মুখবাই ঘৰলৈ সোমাই আহিল আৰু মূৰৰ ওপৰৰপৰা খোৱা বস্ত্ৰৰ পাঁচটো নমাই থলে।

ভিতৰৰপৰা ৰত্নস্বা খৰখেদাকৈ ওলাই আহি পাঁচটোত ধৰিলে আৰু “আহা সন্দৰ্ভা, তুমি, অকলেহে আহিলা? ৰামান্না নাহিল? ল’ৰাটিকো দেখা নাই দেখোন?” বদুলি অলপ ভাগৰুৱাভাৱে একে উশাহতে প্ৰশ্ন কৰিলে। অলপ থমকি ৰৈ আকৌ সন্মুখলৈ পানী খাবানে? আনিম?”

“এতিয়া নালাগে। পিয়াহ লগা নাই। ল’ৰাটিৰ আজি পৰীক্ষাৰ খবৰ ওলোৱাৰ কথা আছে বাবে সি নাহিল।”

ৰত্নস্বাই মাজতে মাত দিলে—“কালি আবেলি “কোলাত ফল কটাৰী দিয়া” হ’ব। মই আগতেই কৈ পঠিয়াইছোঁ। বিয়াৰ সময়তো ককাইদেউ নাহিল।” এই বদুলি শাৰীৰ আচৰ্শ্বৰে চকুপানী মূচিলে ৰত্নাই। ক’লে—“আমি দুখীয়াৰ ঘৰলৈনো তেওঁ কিয় আহিব?”

“নহয়! তেওঁ কাইলৈ পুৱাই আহি পাব। ল’ৰাটিকো চাইকেলত তুলি লৈ আহিব। আমি দুয়োজনেই যদি আজিতে আহোঁ তেনেহলে আমাৰ ঘৰখন আৰু দোকান দুয়োটানো চম্ভালে কোনে?” সন্দৰ্ভাই সান্ত্বনা প্ৰদান কৰি ক’লে।

“আজি গাড়ীতেই নাহিল। কাইলৈ আৰু ক’ত ওলাবহি ইমান দূৰৰ পৰা? তেওঁৰতো সদায় ঘৰ আৰু দোকানৰ চিন্তাই লাগি থাকে। আমালৈ মন-কান দিব ক’ৰপৰা” ৰত্নস্বাই আকৌ এবাৰ মনৰ অসন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰিলে।

ৰামান্না ৰত্নস্বাৰ ককায়েক। অলপ লিখা পঢ়াও জানে। এনাপূৰ্বত তেওঁৰ এখন সৰু “গেলামাল”ৰ দোকান আছে। লগতে অলপ বোপা-ককাৰ দিনৰ মাটি-বাৰী আছে। খেতিৰপৰা পোৱা ধান-চাউল আৰু দোকানৰ জৰিয়তে হোৱা আয়ৰ দ্বাৰা ঘৰ-গৃহস্থী বেচ ভালেৰেই চলে। ৰত্নস্বা তাৰ একেজনী মাথোন ভনীয়েক। ভাগিনীৰ বিয়াটো সি আহিব নোৱাৰিলে যদিও ঘৈণীয়েক আৰু পুতেকক পঠিয়াইছিল। এইবোৰ সি অহাৰ কথা ভাবিছিল। কিন্তু তাক আনিবলৈ যোৱা গাড়ীত সি ঘৈণীয়েক সন্দৰ্ভাবাহিকৈ পঠিয়াই দিলে। তাকে উনুৰুকাই কথাৰ ক’লে ৰত্নস্বাই।

“মাত্ৰ চাই যাবলৈকে আহিবনে, কাইলৈ পুৱা? মইনো কি কৰম……?”

এনেতে ভিতৰৰ পৰা তাৰকা ওলাই আহি সন্মুখলৈ—“অনন্ত অহা নাই?”

সন্দৰ্ভাবাহিয়ে তাইলৈ উভতি চালে। আজি প্ৰায় আঢ়ৈ বছৰ আগতে বিয়াৰ সময়ত তাই দেখিছিল তাৰকাৰ। সেই সময়ৰ ল’ৰালিৰ চিন তাইৰ মাজত নাই। প্ৰতি অংগৰে পৰা যৌৱনৰ নতুন জেউতিয়ে ভুৰুৰুৰি মাৰিছে। আগতে তাইৰ গাৰ বৰণ নেমুৰ ৰঙৰ দৰে আছিল। হালধিৰ বোল লাগি তাৰ জেউতি চৰিছে। নিজে তিৰোতামানুহ হৈও সন্দৰ্ভাবায়ে খন্তেকৰ বাবে তাইক ৰ লাগি চালে। “গাটোত ইমানখিনি হালধি লিপি থৈছ কিয় আই, বাহিৰ ভিতৰ কৰিবলৈ হলে অলপ পাতলীয়াকৈ সানিব লাগিছিল। এইবদুলি অলপ ৰৈ ধেমালি কৰাৰ মানসেৰে হাঁহি

মাৰি ক'লে—“তহঁত মতা মাইকী হালেই মিলি ৰত্নাক একেবাৰে লুটি-পুটি নিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিছ নহয়নে?”

এনেতে ৰত্নাই মাত দিলে—“তুমি কিবাটো কৈ কাজিয়া এখন জুৰি নিদিবা ভনীটি, আগতে মই এঘাৰ কথা কৈয়েই বদনামৰ ভাগী হৈ পৰিছোঁ। ৰত্নাৰ গলটো শুকান।

“কিয়? কি হৈছে?” কৌতূহলেৰে সন্দৰ্ভাই সুধিলে।

“একোৱেই নহয়। মই কৈছিলোঁ যে বিয়াখন আমাৰ ঘৰত হৈ গৈছে, পিছ-বিয়াখন তোমালোকৰ তাতেই পাতা; জোৱাইক যি দিয়া থোৱা কৰিব লাগে আমি দি আহিমগৈ আমাৰ ডিঙিত আৰু ডোল লগাই নিদিবা।

মাজতে বাধা দি বাগসূচক স্বৰেৰে হাতৰ ঠাৰ দি সন্দৰ্ভাই ক'লে—“তোমালোক গিৰিয়েক ঘৈণীয়েক দুয়োজনে প্ৰায়েই তেনেকৈ কোৱা। অথচ মনে মনে এইদিনটোৰ কাৰণেই বাট চাই আছিল—কেতিয়াকৈনো ছোৱালীজনীৰ শাতি হ'ব, কেতিয়াকৈনো গৰ্ভাক অলপ সোধ-পোচ কৰিব পাৰিবা,—তাৰে আশাত।”

সোধ-পোচ কৰাৰ ইচ্ছা আছিল, কৰা নাই জানো। আমি নিম্নতে নীৰৱে খৰচ-পাতিবোৰ কৰি গৈছোঁ। কিন্তু তেওঁলোকে হলে তেওঁলোকৰ নিজা জেদ এৰা নাই।”

“জেদে কৰিবলগীয়া কথা ইয়াত কি আছে?” অলপ বৈ ক'লে—“যি কোনো এঘৰত সোধ-পোচ কৰিলেই হ'ল। জী-জোৱাইক দিবলগীয়াখিনিতো দিবই লাগিব। সেই সময়তো গোটেই গাওঁখনকে ভোজ-ভাত দিয়া হৈছিল।” ইয়াকে কৈ সন্দৰ্ভাবায়ে “ননদেনো কেনে কৰে চাওঁ” বুলি আকৌ ক'লে—“যিয়েই নহওক, শেষত গৈ সকলো সা-সম্পত্তিতো জী-জোৱায়েই পাব।”

ৰত্নাই দীঘলকৈ হুঁমুনিয়াহ পেলাই অসহায় ভাৱে ক'লে—“এই কথাষাৰ শুনাবলৈ শেষলৈ তুমিয়েই বাকী আছিল।”

“মইনো কি ক'লো? ছোৱালীজনীৰ কাৰণেই সেইটো কৰিব নালাগিবনে বাৰু?” বুলি তাই তাৰকালৈ উভতি চাই সুধিলে—“কি কৰ আই, তাৰা?”

ৰত্নাই নিজৰ মনতে ক'লে—“সকলোৱে সেই একেদৰেই কয়। “এওঁৰ সিজনে”—নো আমাৰ কাৰণে কিটো কৰি দিছে?” মূৰত হেঁচা দি অলপ বৈ কিছূপৰৰ পিছত ক'লে—“মই এইবাবেহে কৈছিলোঁ যে, চ'ত মাহটো পাৰ হৈ গ'লে আমাৰ ধাৰ-ধূপাৰো কিছূ কমি যাব। হাতলৈ পা-পইচা আহিলে কৰিম বুলি ভাবি আমি আগলৈ থৈছিলোঁ।” কথা কব লাগে কাৰণেই যেন ৰত্নাই ক'লে। নহলে কথা ক'বলৈ তাইৰ মন নাছিল। অৱশ্যে এইখিনি কথাও নোকোৱাকৈ নেথাকিল—“লবলৈ হলে সকলো মানুহ আগুৱাই আহে। এখন দি দুখন খোজে! কিন্তু আমাক দিয়ে কোনে?”

সন্দৰ্ভাৰ মূখখন অলপ ক'লা পৰি গ'ল। তথাপি ক'লে—“যাৰ ভাগ্যত

যিমানখিনি আছে সি সিমানখিনি পায়। ইয়াৰ ভাগ্যত আছে গতিকে ইয়াৰ বাবেই কৰা।” পিছত আকৌ ক’লে—“তোমাৰ ভাগ্যতেই নাই!” এইবুলি প্ৰসংগ সলাই ক’লে—“থোৱা বস্তুৰ টোপোলাটো পদ্মা পোহৰ নৌ হওঁতেই বন্ধা হৈছিল। বহুত পৰ হ’ল। সেইটো অলপ খুলি দিব লাগে—বতাহ লাগক।”

“খুলিবলৈ ইয়াত কি আছে? গোটেই ঘৰখনতে তোলপাৰ হৈয়ে আছে। এইবোৰ ৰাশ্বনীশালত কাম কৰা চাকৰক দি দিয়া।”

“যি ইচ্ছা কৰা” বুলি কৈ সেইখিনিতে পাৰি থোৱা বন্দলৰ ওপৰত “অ’ মোৰ বোপাই” বুলি ভাগৰ এৰি সন্দৰ্ভৰা ধূপুচকৈ বহি পৰিল।

“বোপাইক মাতিলা কিয়? কিবা হৈছে—যেন পাইছোঁ। কিমান দিন হ’ল?” ৰত্নস্বাই মনোযোগেৰে সন্দৰ্ভৰাৰ ফালে লক্ষ্য কৰি সন্দিগ্ধে।

সন্দৰ্ভৰাইয়ে অলপ লাজ লাজকৈ স্বীকাৰ কৰিলে—“নাই একো নহয়, এনেয়ে তেনে যেন লাগে মাজে, মাজে—দুমাহ মান হ’ল।”

“এইবাৰ হ’ব তেনেহলে। পাঁচ ছয় বছৰ হ’ল সেই ছোৱালীজনী হৈ মৰা। হওঁ হওঁ বুলিও এতিয়ালৈকে একো নোহোৱাকৈ আছে।” কথাষাৰ কৈ ৰত্নস্বাই ভিতৰলৈ গ’ল আৰু হঠাতে কিবা এটা মনত পৰি আহি “দুপৰীয়া তোমাৰ চাহ খোৱাৰ অভ্যাস আছে নহয়? আজি বোধহয় তুমি চাহ খাবলৈ পোৱাই নাই”—বুলি আকৌ ভিতৰলৈ গ’ল আৰু ভিতৰত কাম কৰি থকা সন্দৰ্ভৰাই ছোৱালী এজনীক ক’লে—“দুকাপ চাহ কৰি দে চোন আইজনী।”

“নাই সেইটো নহয়। আহোঁতে বাটত বচইয়াই মই হাক দিয়াৰ পাছতো ‘সুৰুগুদুপী হোটেল’ৰ পৰা একাপ চাহ আনি খুৱাইছে।” আন একাপ চাহ খাবলৈ তাইৰ মনটোৱে উচপিচাইছিল। গতিকে অলপ থমকি বৈ তাই ক’লে—“হোটেলৰ চাহ নো কিবা চাহনে? গৰম পানী যেন।”

এনেতে এটা বাতিতকৈ বটা হালধি লৈ ভিতৰৰ পৰা এজনী ছোৱালী এলাই আহিল আৰু পালেঙত বহি থকা তাৰকাৰ হাতত ধৰি হালধি ঘাঁহলৈ আৰম্ভ কৰি দি ক’লে “তোমাৰ মামীয়েৰাৰদ্বাৰাও হালধি ঘাঁহি লোৱাচোন।”

ভিতৰৰপৰা ৰত্নস্বাই সন্দিগ্ধে—“ইমানখিলাক ৰুটি ভৰাই আনিছা কিয়? শূদা মানুহজনী আহিব লাগে। ইমানখিনি বনাই আনিব লাগিছিল নে?” অলপ সময় বৈ তাই আকৌ ক’লে—“হেৰা, আকৌ পিঠাগুড়িও আনিছা, বেলেগাই?”

“সেইবোৰো তাতেই বনাই আনো বুলিহেই খুন্দিছিলোঁ। পিছে তেওঁ ক’লে— এই আটাইবোৰো ইয়াতেই বনাব ধৰিছা কিয়? তাত বহুতো বনোৱা মানুহ আছে। যেনে আছে তেনে এইবোৰ তুমি লৈ যোৱা। তাতে বনাই লবা। এনেয়েও ইয়াততো বনাবই লাগিব! তাকে ভাবি ইয়ালৈকেই লৈ আহিলোঁ।” চাউলৰ গুড়িবোৰ লগত লৈ অহাৰ কাৰণ জনালে সন্দৰ্ভৰাই।

গধূলি হ’ল মানে নিৰ্মিত অতিথিৰ লানি লাগিল। কোনে খালে, কোনে

নাথালে তাৰ একো উৱা-দিহ ধৰিব নোৱাৰা অৱস্থা হ'ল। কালিয়েই তাৰন্ধাৰ “কোলাত ফল-কটাৰী দিয়া”ৰ নিয়ম-কাৰণবোৰ শেষ হব লগা আছিল। সেই কাৰণে গাৱঁৰ যি সকল লোকে তাৰন্ধাৰ কাৰণে খোৱা-বস্তু এতিয়ালৈকে পঠোৱা নাছিল সেই সকলে আজি তেনে বস্তু পঠিয়াইছিল। মল্ল গাৱঁত সকলোৰে প্ৰিয়। গাৱঁৰ যাবেই ঘৰত বিয়াসৱাহ নহওক কিয়, মল্লই নিজ শক্তি অনুসাৰে উপহাৰ নপঠোৱাকৈ নাথাকে। গতিকে আজি পাঁচ-ছয়দিনমান ধৰি গাৱঁৰ মানুহবোৰৰ কোনোৱে আটা, কোনোৱে শা-শইচ, কোনোৱে তৈয়াৰী খাদ্যসামগ্ৰী আদি মল্লৰ ঘৰলৈ অনবৰত উপহাৰ হিচাপে পঠিয়ায়েই আছে। “কোলাত ফল-কটাৰী দিয়া”ৰ নিয়ম-কাৰণ পালন কৰোঁতে গাৱঁৰ মানুহে যে এনেকৈ ফল, কাপোৰ আদি নিদিয়াতকৈ নাথাকে সেইকথা জনা কথা। গতিকে পিছদিনা গোটেই গাওঁখনক এটা ভোজ খুৱাব লাগিবই। এনেকৈ আটাইবোৰ নিয়ম কাৰণ পালন কৰোঁতে খৰচৰ হেঁচা যাতে আয়ত্বৰ বাহিৰলৈ নাযায় সেইবাবে মল্লই ইচ্ছা কৰিছিল যে যাতে “শোভন-কৰমৰ” (পাছ-বিয়াৰ) নিয়ম-কাৰণখিনি তাৰ ঘৰত পতা নহওক। কিন্তু ঘৰৰ গৃহস্থৰ মনত এনে ধৰণৰ চিন্তা থাকিলেও আনেনো সেইবোৰ মন কৰিবলৈ যাব কিয়? এনেবোৰ উপলক্ষত বয়োবৃদ্ধ লোকসকলৰ ইচ্ছা,—কেনেকৈ মূৰৰ ওপৰৰ পৰা দায়িত্বৰ বোজাবোৰ নমাই এৰি আহি দুদিনমান থাকি খাইবৈ নিশ্চিন্তে কটাব পাৰি; ল'ৰা-ছোৱালীৰ আশা, কেনেকৈ ভাল ভাল বস্তু খাব পাৰি আৰু তিৰোতাসকলৰ হাৰিয়াস কেনেকৈ নিতৌ এজোৰাকৈ নতুন নতুন কাপোৰ-কানি পিন্ধিব পাৰি। এতেকে গোটেইখন ঘৰতে আনন্দৰ অৱধি নাছিল।

পাতলীয়াতকৈ এন্ধাৰ নামি আহিছে। চুবুৰীৰ যিসকল লোক এতিয়াও খাবলৈ অহা নাই সেই সকলক মাতি আনি আনি খুওৱা কাৰ্য্যত বত্বৰ্বা ব্যস্ত হৈ আছে। বাহিৰত থকা বাজনা দাৰহঁতক খাবলৈ দিয়াৰ দায়িত্বও তাইৰ ওপৰতে। এনে সময়তে “শোভন-কৰমৰ গীত” গোৱা পাঁচ ছয়জনীমান নামতিৰ দল এটি আহি পালে। নামতিহঁতে মূখেৰে “নাখাওঁ, নাখাওঁ” বুলি কৈ দেখুৱাই ওজৰ কৰিলেও বত্বৰ্বাই আগ্ৰহেৰে মাতি নি আটাইকেইজনীকে খুৱালে। ইয়াৰ মাজতে বাহিৰত কাম কৰি থকা বচপাক, গীত শুনাব বাবে আমন্ত্ৰণ জনাবলৈ বিয়েয়েকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিলে। এনে হুলস্থূল-খনৰ মাজত পুৰোহিত তৱনপাৰো নিজৰ কৰিবলগীয়া কামখিনি সমাপণ কৰিবলৈ খৰবেদা লাগিল। তেওঁ ভোজন-দানৰ কৰণীয় নিয়ম-কাৰণখিনি সোনকালে কৰিবলৈ বিচাৰিছিল।

ইফালে যুৱতীসকলে তাৰন্ধাক সজোৱাত লাগিছিল। সিহঁতে বেগী বান্ধি ফুল পিন্ধাই তাইক খাটৰ ওপৰত বহুৱাই থলে। কেইজনীমানে চাকিবন্তি সজোৱাত লাগিল। তাৰন্ধাই মাথোন ভাবিবলৈ ধৰিলে “শোভন-কৰমৰ” সময়ত এই সকলেই তাইক কেনেকৈ জোকাব! সেই চিন্তাৰ খেলিমেলত তাইৰ কোন

আহিল, কোনে কি গীত গালে, কোনে কি শব্দনিলে সেইবোৰ একো কথা মনত নৰ'ল।

গীত গোৱা শেষ হলত চিন্মস্বাই সন্দিধিলে—“কেতিয়া আহিছা সন্দৰ্ভা?”

“এয়া দিনটো শেষ হয়হে।” অলপ পৰ বৈ আকৌ ক'লে—

“বেছ ধুমধামেৰে কাম কৰিছা নহয় নে?”

“এনে কাম জানো বাৰে বাৰে কৰে কোনোবাই? জনমত এনে কাম মানুহে এবাৰ কি আদ্যবাসতকৈ বেছি কৰিব নোৱাৰে। ল'ৰা-ছোৱালীৰ সন্দৰ্ভ কাৰণে আমি নাচালে নো কোনে চাব?”

“ঠিকেই বাইদেউ, পিছে ছোৱালীৰ বাবেনো কেনে শাড়ী আনিলা?” স্বাভাৱিক ভাবেই সন্দৰ্ভাই সন্দিধিলে।

“ছোৱালীৰ শাড়ীৰ কথা সোধা কিয়? তোমালোকেনে! জোৱায়েৰাৰ বাবে কি আনিছা তাকে নোকোৱা কিয়?” মধুখন আগবঢ়াই দি আন এগৰাকী তিৰোতাই মাত দিলে।

“কি কি আনিছে মই নাজানোঁ। মই আজিহে আহিছোঁ।” গদগদগীয়া মাতেৰে ক'লে সন্দৰ্ভাই।

“সন্দিধিলেনো কি জগৰ লাগিল? দোষৰ কথানো কি?” অলপ বৈ ভবা যেন দেখুৱাই গম্ভীৰভাৱে আকৌ ক'লে তিৰোতা গৰাকীয়ে। “শাহৰেকৰ ফালৰ পৰা শাড়ী যেনেকুৱাই নিদিয়ক, সেইবুলি বোৱাৰীয়েক মাৰাৰ ঘৰতে থাকি যাব নেকি?” “যেতিয়াইকি নহওক শাহৰেকৰ ঘৰলৈকেইতো যাব লাগিব এদিন? নিজৰ বোৱাৰী-জনীৰ বাবে যেই সেই শাড়ী আনিবইবা কিয়?” ইত্যাদি নানা কথা তিৰোতাবোৰৰ ইজনীয়ে-সিজনীয়ে নিজৰ মাজত আলোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে।

—“দিয়া থোৱা যি হয় উচিতমতে হ'ব লাগে। তাত কোনে বাধা দিছে।” চিন্মস্বাই আগুৱাই আহি ক'লে।

“ইয়াত উচিত অনুচিতৰ কথা কি? কাঁহীয়ে-বাঁতিয়ে খুন্দা লাগেই। গতিকে, ইজনে-সিজেনে সন্মিল-মিলেৰে চলিব লাগে।” এই বুলি তাৰকাৰ ফালে হাতেৰে দেখুৱাই “সোনৰ প্ৰতিমাহেন ছোৱালীজনী দিছে। তাৰ সলনি তোমাক সোন দিব কোনে?” এনেকৈ মধ্যস্থতা কৰাৰ যত্ন কৰিলে সন্দৰ্ভাৱায়ে।

“সেইটোতো ঠিকেই। কিন্তু সেইবুলি সমাজৰ চাৰিজনক দেখুওৱাৰ উপযোগী,— যিহকে নহওক জোৱায়েৰাক দিব নালাগেনে বাবু?” কথা শেষ কৰি এংধাৰ হলেই” বুলি কৈ চিন্মস্বা গ'লগৈ। তাইৰ লগতে গীত গাবলৈ অহা নামতি তিৰোতাহতো উঠিল।

এংধাৰ হ'ল। মানুহৰ কোলাহল কমিল। বাহিৰত মল্লই কালিলৈ সামৰিব-লগীয়া কাম কাজবোৰৰ কোনটো কাৰ ভাগত পৰিব কৈ আছিল। নামতিহঁতে তামোল পান লৈ যাবলৈ ওলাল। ৰত্নস্বাই কাইলৈ আকৌ এদিনৰ বাবে অলপ

সোনকালে আহিলে সকলো কাম-কাজ সন্মুখলৈ হৈ যাব বুলি কৈ নিজৰ কৰ্তব্যটো শেষ কৰি থলে। “ভাল ভাল চাই চাৰিটামান গীত মন্থন কৰি আহিব। পুৰণা গীত নালাগে। আন গাৰুৰো মানুহ আহিব—” সন্দৰ্ভবাইয়ে কলে। তাৰ পাছত তাৰকাৰ ফালে উভতি চাই ক’লে—“তয়ো এতিয়া শুনুই থাকগৈ। কাইলৈ বহুৰাতি-লৈকে সাৰে থাকি বহি ব’ব লাগিব নহয় তোৰ ৰজাক চাবলৈ।”

খাটৰ পৰা নামি উঠি যাওঁতে তাৰকাই নোকোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে— ‘অন্তঃ নোহোৱা বাবে ঘৰখন খালী লাগিছে।’

পিছদিনা পুৱাই অনন্তক লগত লৈ ৰামলা আহিল। ককায়েকক দেখা পাই ৰজাৰ মনৰপৰা আধা-আধি চিন্তা আঁতৰি গ’ল। ভাৱিলে ককায়েকে এতিয়া চাৰিওফাল চিন্তালি যাব। তাক মন্থন-হাত ধুবলৈ পানী যতনাই দি অলপ জা-জলপান খাবলৈ দিয়াৰ পাছত একাপ চাহ আনি দিলে ৰজাই। তাৰ পাছত মাজৰ কোঠাটোত দুয়ো ককায়েক ভনীয়েক বহি কিছুপৰ জিৰণি লৈ কথাবাতৰি হ’ল। শেষত ৰজাই ভিতৰৰ পৰা এটা কাপোৰৰ টোপোলা দাঙি লৈ আহিল আৰু টোপোলাটো মেলি ধৰি ক’লে—“তুমিতো হাট বজাৰলৈ অহা-যোৱা কৰি থকা, বাৰু কোৱাচোন এই কাপোৰৰ দাম কিমান হ’ব ; অনুমান কৰা।”

ৰামলাই লিৰিক-বিদাৰি কাপোৰৰ ওপৰে তলে চাই চিন্তি কলে—“সন্তৰৰ পৰা পসন্তৰ টকাৰ ভিতৰত হ’ব।”

সি কোৱা দাম সাত-পাচে ঠিকেই আছিল। গতিকে ৰজাই এইবাৰ দোপাটোখন দেখুৱাই ক’লে—“এইখনৰ দাম পোন্ধৰ টকা।” তাৰ পাছত চাৰিটা আঙঠি বাহিৰ কৰি ককায়েকৰ হাতত দিলে। ৰামলাই আঙঠিকেইটা হাতত লৈ সন্মুখলৈ—“চাৰিটা গঢ়াইছা কিয়?”

“দুটা গঢ়াইছিলোঁ। পিছে ডাঙৰ হ’ল। দৰাৰ আঙুলি সিমানে ডাঙৰ হোৱাই নাই। তিনিটা আকৌ গঢ়াব নাপায় নহয়। গতিকে চাৰিটা গঢ়োৱা হ’ল।” ৰজাই চাৰিটা আঙঠি গঢ়োৱাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিলে।

ৰামলাই পৰামৰ্শ দিলে—“ঠিকেই আছে। প্ৰথমতে তিনিটাকে দিবা। যদি তাত সন্তুট নহয় তেনেহলে চতুৰ্থটো দি দিবা।”

এতিয়া তুমি আহি পাইছা যেতিয়া আমি ৰক্ষা পৰি গৈছোঁ। এয়া বস্তুবোৰ আছে, তুমি আছা। জোৱাইক কেনেকৈ সন্তুট কৰি পঠাব লাগে পঠাব।”

“সন্তুট কৰি পঠাবলৈ কিটো আছে? ইমানবোৰ পোৱাৰ পিছতো সন্তুট হৈ নাচি-নাচি নাযাবনে? তেওঁলোকনো ক’ৰ এনে উপঢৌকন পোৱাৰ যোগ্য লোক যে ভেম দেখুৱাব।”

ককায়েকৰ কথাই সচাঁ যেন লাগিল ৰজাৰ। “কিন্তু মাকজনীৰ হুতাশ্ব বৰ বেছি।” বুলি কৈ ভিতৰত খোৱা মিলাৰ যা-যোগাৰত লাগি থকা সন্দৰ্ভাক ক’লে—“ককাইদেউৰ কাৰণে বেলেগকৈ ৰান্ধিবাচোন, তেওঁ এইবোৰ বস্তু নাখায়।”

অলপ গহীনাই ৰাম্পাই সন্ধানিলে—“মোৰ বাবে বেলেগকৈ ৰাখিব লাগে কিয় ? যি ৰন্ধা হৈছে তাৰেই হ’ব। গোটেই গাৰ খনৰ মানুহৰ বাবে একেলগে কৰা ৰন্ধা-বঢ়াৰ পৰা বেলেগকৈ মোৰ বাবে ৰাখিব লাগে কিয় ? বিয়াঘৰ এখনত এইবোৰ কি কথা ?”

“ওঁহো নহয়, গোড়হতৰ ঘৰৰ কিছুমানুহো খাবলৈ আহিব। আকৌ ভিতৰতো আঠ দহজনমানৰ বাবে বেলেগ ৰন্ধা-বঢ়া কৰা হ’ব।”

ইতিমধ্যে হুৱুৱা চোঁগুলে নিজ নিজ আত্মীয়, কুটুম্ব, বন্ধু-বান্ধৱ সকলক তাৰ নতুন মতিৰ ঘৰলৈ দূপৰীয়াৰ সাজ খোৱাৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ জনাবলৈ ঘৰে ঘৰে ফুৰিছিল। তাৰ লগত মতিৰ ঘৰৰ পক্ষৰ হৈ গৈছিল অনন্ত। অনন্তই পিতাকৰ লগত ঘৰপৰা বিয়াঘৰলৈ অহাৰ সময়ত মনে মনে উল্লাসিত হৈ আহিছিল, এইবুলি যে সি এইবাৰ তাৰকাৰ লগত বহুপৰলৈ কথা পাতিব আৰু তাইক বহুতো কাহিনী শুনাব। কিন্তু সি নিৰাশ হ’ল। সেই প্ৰথমবাৰ আহোঁতে তাৰকা, যেনেকুৱা আছিল এইবাৰ সি তাইক তেনেকুৱা নাপালে। অনবৰত তাই গম্ভীৰ হৈ থাকে। তাইৰ যে আচৰণত স্নেহ প্ৰকাশ নাপায় সেইটো নহয়—। অনন্তৰ প্ৰতি তাইৰ অশেষ মৰম। অনন্তৰ সৈতে কথাবাতৰী পাতিবলৈও তাইৰ বৰ মন। কিন্তু আগৰ দৰে মৃকলিমুৰীয়াকৈ তাই কথাবাতৰী কৰ নোৱাৰে। মাক-পিতাকে এতিয়া তাইক “ডাঙৰ হৈছ” বুলি সোৱাই দি থাকে। সেইবাবে এতিয়া তাৰকাই তাৰ চোলাত বঢ়াম লগাই দি, বাকচৰপৰা নতুন চোলা উলিয়াই দি নাইবা তাক খাবলৈ-ববলৈ দি মনৰ স্নেহানুভূতি প্ৰকাশ কৰে।

দূপৰীয়া সকলো মানুহ ভোজ খাবলৈ মল্লৰ ঘৰলৈ আহিল। কিন্তু চোঁগুলে পৰিয়ালৰ পৰা ভীমপা নাইল। পাতত ঘিউ দিয়াৰ সময়ত ৰত্নস্বাই কথাটো মন কৰিলে। মনুহুৰৰ বাবে তাইৰ মনুৰ ওপৰেৰে চিন্তাই চোঁ খেলাই গ’ল। হুৱুৱাৰ ওচৰলৈ গৈ সন্ধানিলে—“ভীমপাক দেখা নাই দেখোন ?”

সি ক’লে—“সি পথাৰলৈ গৈছে পিছত আহিব।”

“গৈ পায়হে তাক খাবলৈ পঠিয়াই দিবলৈ নাপাহৰিব।” বিয়নীয়েকে প্ৰত্যেকৰে কেনেকৈ খা-খবৰ ৰাখিছে সেইকথা ভাবি, তেওঁৰ পটুতালৈ লক্ষ্য কৰি মনতে শলাগ ললে হুৱুৱাই।

ঘৰৰ আটাইবোৰ মানুহ ভোজলৈ যোৱাৰ সময়ত ভৰমপা অকলে ঘৰতে আছিল। “জোৱাই” নহয় ? যিকোনো সময়তে শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যাব পাৰি জানো ? গতিকে ঘৰতে থাকিল। এনেতে কাঁহি-কাঁহি ভীমপা আহি ওলাল। ভীমপাক দেখি আচৰিত হৈ ভৰমপাই সন্ধানিলে—“কিয় ? খুৰাদেউ, তুমি ভোজলৈ যোৱা নাই ?”

“পথাৰপৰা অহাত মোৰ অলপ পলমেই হ’ল। আটাইয়ে গ’ল নেকি ? যাওক দিয়া।” ভীমপাই আগৰে পৰা নাযাওঁ বুলি ঠিকেই কৰিছিল যদিও নোযোৱাৰ কাৰণ এটা দেখুৱালে।

তাৰ মনৰ প্ৰকৃত ভাবৰ উমান নাপাই ভৰমাই ক'লে—“এতিয়াও পাতত বহিবৰ হোৱাই নাই ছাগে, তুমি যোৱা।”

“বাদ দিয়া। যোৱা নোযোৱা সমান কথা”—বুঢ়িল কৈ কম্বলৰ ওপৰত বহিলে আত্মীয়তাৰ সন্মত ভীম্পাই সন্মিলে—“মোমায়েৰাই তোমাক কি কি দিব খুজিছে কোৱাচোন বাবু, ভাই?”

উলটি ভৰমাইহে তাক সন্মিলে—“সেই বিষয়ে একো আলাপ আলোচনা হোৱা নাই জানো?”

“আলাপ আলোচনা নহ'ল কি হ'ল? পাঁচ ছয় তোলামান সোণনো নিদিবনে? চাৰিতোলা! মানেৰে খাবু আৰু এতোলা আধাতোলা মানেৰে আঙঠি গঢ়া নাই জানো?” মাত্ৰ আঙঠিহে গঢ়োৱা হৈছে বুঢ়িল জানিও ভীম্পাই প্ৰশ্নটো কৰিলে।

“সিমানেই দিয়কচোন।”

“বলীয়া নেকি তুমি? মই শূন্যবলৈ পাইছোঁ যে খাবুও গঢ়াইছে।” এইবুঢ়িল কপাল কোঁচাই ভ্ৰুকুটিৰে ক'লে—“সুদা আঙঠি পিন্ধালে বেদীৰ পৰা উঠি নাহিবা।” অলপ বৈ হাঁহি মাৰি ভীম্পাই আকৌ ক'লে—“এনেহেন জোৱাই আৰু এনেহেন ঘৰখন” পাইছে যেতিয়া সাত-আঠতোলা সোণ দিয়াটোনো কি বেছি? বাহিৰৰ আন কাৰোবাৰ ছোৱালী অনা হ'লে দহতোলা সোণ দিয়াৰ উপৰিও সেই ঘৰ মানুহ চিৰদিন কৃতজ্ঞ হৈ থাকিলহেতেন।” এনেদৰে ভীম্পাই বহুতো নক'বলগীয়া কথা ভৰমাৰ আগত বলকিলে।

খুৰাকৰ কথাবোৰ শূন্য ভৰমাৰ বৰ ৰং লাগিল। তাৰ মূখ উজ্জ্বল হৈ উঠিল। আগতে সি ভাবিছিল যে সিহঁতৰ খাই-বৈ থাকিবলৈ যথেষ্ট আছে। কিন্তু এতিয়া সি জানিবলৈ পালে যে সিহঁতৰ বংশও উচ্চ, গাৰত সিহঁতৰ প্ৰভূত সন্মান আছে আৰু তাৰ মোমায়েকতকৈ সিহঁতৰ সন্মান বেছি হোৱা উচিত আৰু হয়ও। গতিকে সেই চিন্তাবোৰ হিয়াৰ পটত জিলিকি উঠিবলৈ ধৰিলে। ধৰ্ত্ত ভীম্পাই সেই কথালৈ লক্ষ্য কৰি ক'লে—“কোলাত ফল কটাৰী দিয়াৰ সময়ত মই যেনে কৰিবলৈ কওঁ তুমি তেনে কৰিবা। সকলো ৰেহা লাগি যাব।”

এনেতে খাই-বৈ সকলো উভতি আহিল। হুৰমাই ভীম্পাক দেখা পায়ৈ সন্মিলে—“তই খাবলৈ নগলি ভীম? তোৰ ঘৰলৈ দুবাৰো গৈছিলোঁ। কিন্তু ঘৰত নাছিলি। ৰঙাই তোক যাবলৈ কৈছে। যা খাই-বৈ আহগৈ।”

“কোনো প্ৰয়োজন নাই। মোৰ খোৱা-বোৱা হৈ গৈছে বুঢ়িলয়ে ধৰক। এয়া আহি পাইছোঁ। ইয়াতে ভৰমমাৰ লগত কথা পাতে বুঢ়িল বহিছোঁ।”

“খাকক দিয়ক। ইয়াতে খাব। ভৰমাৰ বাবে কাঁহী ভৰাই দিছে নহয়! সিনো সোপাকে খাবনে?” বুঢ়িল কৈ চিম্মম্বাই ভীম্পাক খাবলৈ মাতিিল।

খাই-বৈ থাকোঁতে যে দিনটো উকলি গ'ল তালৈকে কাৰো মনেই নহ'ল।

পদুৰোহিতে যেতিয়া ক'লে—সকলোৰে ২ৰখৰ কৰক, এক দুই ঘণ্টাৰ ভিতৰত লৰ পৰিছে।” তেতিয়া আটাইয়ে লৰালৰি লগালে। চাকৰ বাকৰৰ থোৱা-বোৱা পিছেপৰে হৈ থাকিব। জোৱায়েকক আদৰি অনাৰ বাবে বাজনাৰ কেইজনক খুৱাই-বুৱাই পঠোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। মল্লি চাকৰৰ ম্বাৰা ঘোঁৰা এটা অনালে। তাৰ পাছত পদুৰোহিত আৰু আন বয়সস্থ মানুহ কেইজনমান জোৱায়েকক আদৰি লৈ আহিবলৈ গ'ল।

ভিতৰত জীয়েকক সজাই পৰাই ৰভাৰ তললৈ আনিবলৈ ক'লে ৰত্নম্বাই নবোৱেকক। তাৰ পিছতে চাকৰক বেগাই পঠিয়ালে নামতি বাইহঁতক মাতি আনিবলৈ। দুই এজনে মানুহ বহাৰ কাৰণে দলিচা পাৰি দিবলৈ ধৰিলে। কোলাত “ফল-কটাৰী” দিওঁতে দিবলগীয়া বয়-বস্তু আৰু জোৱায়েকক দিবলগীয়া যৌতুকৰ সামগ্ৰীবোৰ ভিতৰৰপৰা উলিয়াই আনি খাট এখনত থৈ দিয়াৰ কাৰণে বামন এজনে ঘৰখেদা লগালে। তাৰ পিছতে তেওঁ চাকিবোৰত তেল ঢালি দিবলৈ ক'লে। এনেতে ফুলেৰে সন্শোভিত বেণী বাঁধি নীৰৱে আহি তাৰক্কা খাটখনৰ ওপৰত বহিল। ইফালে নামতি কেইগৰাকীও আহি পালে। দুজনী ডাঙৰ ছোৱালীয়ে আহি তাৰক্কাক কাণৰ কাষত কৈ গ'ল, তাই কেনেকৈ কোনফালে বহিব লাগে। গুণাৰ বনকৰা পাগুৰী আৰু কোট-চোলা এটা পিন্ধি, যা-যোগাৰ ইটো-সিটো ক'ত কি হৈছে চাই-চিৰি ৰাম্পাই বাৰাণ্ডাত ইফাল-সিফাল কৰি ফুৰিছিল। হৈ থকা কাম কাজবোৰ ভালদৰে দেখা পোৱাৰ সুবিধাৰ কাৰণে, তাৰকাৰ ওচৰত বহাৰ উদ্দেশ্যে অনন্তই আহি খাটখনৰে একাষে বহিলহি। তাকে দেখি সুন্দৰাবাইয়ে পুতেকক এবাৰ ক'লে—“ইফালে আহ। তই তাত ক'ত বলিবলৈ গৈছ? এতিয়াই তাইৰ দৰাটো আহি পাব।”

অন্ত তেতিয়াও নহাত “কি! তাই তোৰ কইনা নেকি, তেনেকৈ ইমান ওচৰত গৈ বহিবলৈ?” বুলি হাঁহি হাঁহি সুন্দৰাই আদৰেৰে তাক আকৌ মাতিলে।

অন্তই উদ্ধতভাৱে জিকজিকাই উঠিল—“এতিয়া বহিলে কি হয়?”

“উদ্‌ণ্ড ক'ৰবাৰ, মাতিলেও নাহে।” বুলি সুন্দৰম্বা মনে মনে থাকিল।

এনেতে ঢোলে-ডগৰে দৰা আহি পালে। সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে আগতেই আহি আসন দখল কৰি বহিল। বয়সস্থ সকলে আপোন আপোন মান্যতা অনুসাৰে যথোপযোগী আসন গ্ৰহণ কৰিলে। ভৰম্পাই গৈ তাৰকাৰ সোঁহাতে খাটৰ ওপৰত বহিল। সি সমুখৰ ফালে থালৰ ওপৰত থোৱা যৌতুকৰ সামগ্ৰীবোৰলৈ মনোযোগেৰে চালে। ওচৰতে থকা এগৰাকী সম্পৰ্কীয় তিৰোতাই তাৰকাৰ শাড়ী আৰু কোলাত “ফল কটাৰী দিয়াৰ সময়ত দিবলৈ যোগাৰ কৰা বস্তুবোৰ আনি খাটৰ ওপৰত থলে। তেতিয়া পদুৰোহিতে কলে—“ভিতৰলৈ যাওক। কইনাক শাড়ীখন সলাই আনকগৈ।

সুন্দৰস্বা আগুৱাই আহিল। শাড়ীখন হাতত ললে আৰু গেচ লাইটৰ পোহৰত শাড়ীখন ওপৰৰ পৰা তললৈ ইলুটি সিলুটিকৈ চালে। এমুৰৰ আঁচলৰ চুক এটি উলিয়াই শাড়ীখনৰ পাড়িটোও নিৰীক্ষণ নকৰাকৈ নাথাকিল তাই। তাৰুকা লাহেকৈ উঠি ভিতৰলৈ গ'ল। ভৰমাই তাক দিবলৈ বুলি আনি থোৱা কাপোৰখনৰ ফালে মনোযোগেৰে চালে আৰু তাৰ পিছত চকু ঘূৰাই পদুৰোহিতৰ ফাললৈকে চাবলৈ ধৰিলে। জোৱাইবোপাৰ মনোভাৱ অনদ্মান কৰি পদুৰোহিতে ক'লে—

“অকল সেয়ে নহয়,—আৰু ব'তু আহিবলগীয়া আছে। তুমি এতিয়াই ভয় নাখাবা।”

এনেতে, ইফাল-সিফালকৈ থকা ৰামপাই তিনিটা আঙঠি আনি পদুৰোহিতৰ হাতত দিলে। পদুৰোহিতে “এয়া দেখিছানে? আঙঠিও আহি পালে। একেলগে তিনিটা।” বুলি কৈ আঙঠি পিন্ধাই দিব খুজিলে। ভৰমাই হাত আগুৱাই নিদিলে। ওচৰতে বহি থকা ভীমপাৰ ফালে এবাৰ চালে। তেতিয়া ধেমালি কৰি পদুৰোহিতে কলে—“এতিয়া কি পিন্ধিব? কইনা আহিলেহে পিন্ধিব এওঁ।” এই বুলি তিৰোতাৰ সমাজলৈ উভতি চাই ক'লে—“আপোনালোক মনে মনে বহি আছে কিয়? এটা “শোভন”ৰ গীতকে গাওক।”

গীত গাবলৈ সাজু হৈ থকা তিৰোতা দুগৰাকীয়ে সন্মিলিত সন্মুখে গীত জুৰিলে। লগতে আৰু দুগৰাকীয়ে কণ্ঠ সংযোজিত কৰিলে।

গীত শেষ হ'ল। গীতৰ সন্মুখত গল্প হৈ থকা সমজুৱাই ঘোঁতলা চকু তুলি ভৰমাৰ ফালে চালে, দেখিলে যে কোনোৱে মন নকৰোঁতেই কোনো সময়ত তাৰুকা আহি কাষত বহি আছে। নাৰ্মাতসকলে আন এটি গীত গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মানুহ তাৰ অপেক্ষাতে আছিল। পদুৰোহিতে গীতৰ মাজতে বাধা দি কলে—
“লগ উকলি যাব এতিয়া। আগতে কোলাত “ফল কটাৰী দিয়া” নিয়ম কাৰণবোৰ শেষ কৰক। তাৰ পাছত একেবাৰে ৰাতিপদুৱায়মানে গীত গাই থাকিব, বাধা দিব কোনে?”

চিন্মস্বাই তিৰুকাৰ পূৰ্ণ স্বৰেৰে মাত দিলে—“কোলাত ফল কটাৰী দিয়া”ৰ আগতে দৰাৰ লগত লেন-দেনৰ কথাবোৰতো শেষ কৰি লওক।”

পদুৰোহিতে ক'লে—“আৰম্ভনিৰপৰা তাকে কৰি আহিছোঁ। কিন্তু মোৰ লগত সন্মিলি মিলিলে আহিব পৰা নাই।”

শেষত ৰামমাই দৰাক দুই চাৰি আঘাৰমান কথা বঢ়াই বৃজাই কৈ চতুৰ্থ আঙঠিটো উলিয়াই দিলে। কিন্তু ভৰমাৰ কোপ প্রশমিত নহ'ল। তেতিয়া ৰস্বা নিজেই আগুৱাই আহি “ইয়াতেইনো শেষ হ'বনে? ল'ৰা-ছোৱালী হব লগা আছে। তেতিয়া দিবই লাগিব।” বুলি কৈ জোৱায়েকক ভবিষ্যতৰ আশাৰে আশ্বাসিত কৰিবলৈ যত্ন কৰিলে।

ল'ৰাই কিজানি শাহুৱেকৰ কথা মানি লয়ই, ইয়াকে ভাবি চিন্মস্বাই ক'লে—
“তেতিয়াৰ কথা তেতিয়া দেখা যাব, এতিয়াৰ কথা কোৱা।”

মতা মানুহৰ মাজৰ পৰা মল্লই মাত দিলে—“যেতিয়াই হওক সদায় তাৰেইহে
বস্তু।” ইমানৰ পিছতো জোৰায়েকৰ মনৰ উত্থা নাতৰিল। তেতিয়া এগৰাকী
বয়সীয়াল বঢ়া মানুহে উঠি ক'লে—“কথাবাত্তা শেষ হৈছে। এতিয়া নিয়ম-
কাৰণবোৰ শেষ কৰা।” মল্লই “এতিয়া মনত অসহ কৰি থাকিব নাপায়। দেউ,
আপুনি আপোনাৰ কামত আগবাঢ়ক বুলি কৈ ভৰমাক “সাজু হোৱা” বুলি
কোৱাৰ পিছতো ভৰমাই লৰচৰ নকৰিলে। “বোপা, এইবোৰ কথাত ইমান ভৰ
দিব নাপায়। আন বহুতো কথাকে চাব লাগে নহয়?” ইত্যাদি ভালেমান কথা
কৈও একো লাভ নহ'ল।

অৱশেষত হুৱুৱাই পুৰোহিতক এষাৰ নিৰ্দেশ দিয়াত পুৰোহিতে তাৰকাৰ
কোলাত—নাৰিকল আদি ফল থৈ দি নিয়ম শেষ কৰিলে। চিন্মস্বাই কিত্তু
পুতেকৰ কোলাত ফল দিবলৈ এষাৰো নক'লে। তাই মনতে ভাবিছিল—“মোৰ
ল'ৰাৰ উপযোগী যোতুক লোৱা নহ'ল। কাপোৰ যিখন দিলে, সেইখন পিন্ধি
মাত্ৰ পূজাহে কৰিব পাৰি।”

7

তাৰকা স্বামী গৃহলৈ অহাৰ ছমাহ পাৰ হৈ গৈছে। পোন প্ৰথমবাৰ আহোঁতে
শাহুৱেকে যেনে চেনেহ দেখুৱাইছিল তেনে চেনেহ এতিয়া আৰু নোহোৱা হৈছিল।
তাকে দেখি হুৱুৱাই মনত বেজাৰ পাইছিল। তথাপি ভাবিছিল যে কিছুদিনৰ
ভিতৰতে ঘৈণীয়েকৰ মনটো নিশ্চয় ভাল হৈ পৰিব। কিন্তু যিমানে দিন যাবলৈ
ধৰিলে সিমানেই তাৰ আশা নিৰাশাত পৰিণত হ'বলৈ ধৰিলে। এদিন হুৱুৱাই
ভাবিলে যে এনেকৈ মনে মনে থাকিলে নহ'ব। গতিকে সি চিন্মস্বাক মাত দি কলে—
“তাৰা এতিয়া ডাঙৰ হৈছে। বিয়াৰ সময়ত তাইক সৰু সৰু লাগি আছিল। কিন্তু
পিছ-বিয়াৰ পিছত তাই ডাঙৰ হ'ল। আমাৰ ল'ৰাও এতিয়া ডাঙৰ হৈছে।”

চিন্মস্বাই তাক আৰু বেছি কথা কবই নিদিলে। ভ্ৰু-কুঞ্চিত কৰি ক'লে—
“আপুনিয়েই বোৱাৰীয়েকক মূৰত তুলি থৈছে—জীয়েকৰ লগতে বহাই থৈ খুৱাই
বুৱাই থাকিলে তাই ডাঙৰ নহ'ব? তাইৰ ওচৰত থিয় হ'লে ল'ৰাটোকে
ইমান-টোমান লাগে!”

“এতিয়া এইবোৰ কথা কৈছা কিয়? সম্বন্ধটো পাতিবলৈ তোমাৰ বাহিৰে আগতে কোনে কৈছিল? তেতিয়াই কোৱা উচিত আছিল যে ল’ৰাটোৰ বাবে ছোৱালীজনী ডাঙৰ হ’ব।” হৰুৱাই মূল প্ৰশ্নটোকেই উত্থাপন কৰিলে।

চিম্মস্বাই ক’লে—“ময়েই কৰিছোঁ। গতিকে তাকো ময়েই ঠিক কৰিব লাগিব। আপুনি বোৱাৰীৰ প্ৰতি ইমান পক্ষপাতিত্ব কৰে কিয়?”

কিছুপৰ ভাবি থাকি হৰুৱাই ক’লে—“ঘৰত যদি সকলোৱে তাইৰ লগত তুমি যেনে আচৰণ কৰা তেনে আচৰণকে কৰে তেনেহলে তাই থাকিব কেনেকৈ?” চিম্মস্বাই সেই কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলে।

জীয়েক যেতিয়া ঘৰত অকলে আছিল তেতিয়া চিম্মস্বাই তাইক মাতি আনি বদজালে—“তই আজিৰপৰা তাৰুকাৰ লগত একেলগে খাবলৈ নবহিবি।” মাকৰ কথা শুনি সৰু ছোৱালীজনী আচৰিত হ’ল। স্বাভাৱিক কৌতূহলবশতঃ তাইৰ মন্থৰপৰা প্ৰশ্ন ওলাই আহিল—“কেলেই?”

“তাইৰ লগত খালে নজৰ লাগে। পেটৰ অসুখ হয়।” এই কথা ছোৱালীজনীৰ বিশ্বাস নহল। তাই একে কৌতূহলেৰে আকৌ সন্ধানিলে—“কোনে কৈছে?”

চিম্মস্বাৰ কণ্ঠস্বৰৰ যি পৰিৱৰ্ত্তন হ’ল, শূনি ছোৱালীজনীৰ ভয় লাগিল। অস্কাতায়ী এতিয়াও সৰু ছোৱালী। গতিকে আৰু বেছি কথা সন্ধানিবলৈ তাইৰ ধৈৰ্য নাথাকিল। সন্ধিয়া হ’বলৈ তেতিয়াও কিছু সময় আছিল। চিম্মস্বাই জীয়েকক মাতি আনি খাবলৈ দিলে। তাৰ পাছত আন সকলোৱে খালে। এখন খালতকৈ শূকান ৰুটি তাৰুকাৰ বাবে থলে। বাদ বাকী ৰন্ধাবস্তু নি বেলেগকৈ তুলি থৈ দিলে। তাৰা যেতিয়া কামৰ পৰা (পথাৰৰ পৰা) আহিল কলে—“ভিতৰলৈ গৈ খাই ল।” এইবুলি কৈ তাই বাৰাণ্ডালৈ ওলাই গ’ল।

সদায়ে যেনেকৈ সোধে তেনেকৈ—“তুমি নোখোৱানে অস্কা?” বুলি তাৰুকা ভিতৰলৈ গ’ল। অস্কাতায়ীয়ে সমিধান দিয়াৰ আগতেই চিম্মস্বাই খহটা মাতেৰে ক’লে—“তাই খাইছে। তই খা। খালত সাজি থৈছোঁ।” তাৰুকাই একো নামাতিলে। খালত যি সাজি থোৱা আছিল তাকে গিলি থলে। সিদিনা শাহু-বেকৰ ব্যৱহাৰ তাইৰ আচৰিত ধৰণৰ লাগিল। তাতকৈও তাইৰ বেছি দুখ লাগিল এই কাৰণে যে ইয়াৰ আগতে এদিনো তাই এনেকৈ অকলে খোৱা নাছিল। সিদিনাৰপৰা ঘৰত তাৰুকাৰ কাম-কাজ বাঢ়ি যাবলৈ ধৰিলে। নিতৌ পুৱা চাৰি বজাতে উঠি জোৱাৰ ভাঙি গুড়ি কৰা, তাৰ পাছত ঘৰ চোতাল সাৰি পুৱি উঠি ৰন্ধা-বঢ়া কৰা আৰু ৰন্ধা-বঢ়া হলে খাবলৈ যিমানখিনি যি দিয়ে তাকে খাই শহুৰেকৰ বাবে জলপান লৈ পথাৰলৈ যোৱা। পথাৰতো শহুৰেক যি যি কাম কৰিবলৈ কয় তাকেই কৰি আবেলিৰ ফালে শহুৰেকে বাস্খি দিয়া ঘাঁহৰ বোজা মূৰত লৈ ঘৰলৈ উভতি অহা আদি বিবিধ কাম তাই কৰিব লগাত পৰিল। উভতি আহি ঘৰ পাই “আহিবৰ সময় হ’লনে?” বুলি শাহুৰেৰাৰ মন্থৰ বিকৰ্ণনাৰ

প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰি পানী আনিবলৈ যোৱা আৰু ঘৰ ঘৰোৱাহখনকে যিমান পানীৰ প্ৰয়োজন আনি ভৰাই মেলি থৈ গধূলিৰ সাজ ৰন্ধা-বঢ়াৰ বাবে ৰান্ধনী-শালত সোমোৱা আৰু লগতে পিছদিনাৰ কাৰণে জোৱাৰ আদি জাৰি-ফৰ্দ্ধি থোৱা, আদি সকলো কামকে তাই চম্ভালিব লগা হ'ল। তাতে শহুৰেক পথাৰৰপৰা আহি পোৱাৰ লগে লগে শাহুৰেকে তেওঁক খাবলৈ দিয়াৰ কাৰণে যদি ভিতৰ সোমাল তেনেহলে তাইৰ নিশ্দেশমতে তাই গৈ গোহালী চাফ কৰাত লাগিব লগা হয়, আৰু শাহুৰেকে যি চাৰিগৰাহমান খাবলৈ দিয়ে তাকে গিলি এটা চুকত পৰি থাকিব লগাত পৰে। এয়ে তাইৰ দৈনিক দিনপঞ্জী।

তাৰুকাই তিলমানো কাকো একো নকৈ সকলো কাম কৰি যায়। তাই নিজৰ দুখ-কষ্টৰ বিষয়ে কাকো জানিবলৈ নিদিয়। ক'বনো কাক? এবাৰ ভাবিছিল মাকক ক'ব বুলি। কিন্তু লগে লগে মামীয়েকৰ উপদেশ মনত পৰি গ'ল—“গাওঁ একেখনেই গতিকৈ শহুৰেকৰ ঘৰৰ কথা মাকৰ ঘৰত ক'ব নালাগে।” এইদৰে আৰু কিছুদিন পাৰ হৈ গ'ল। এইদৰে শেষত তাই এই নীৰস জীৱনৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণাৰ অনুভূতিক চকুলো বোৱাই প্ৰশমিত কৰি ল'বলৈ ধৰিলে।

এদিন আবেলি তাৰুকাই গোহালি সাৰি আছিল। কিছুসময় সাৰি থকাৰ পিছত হাতৰ বাঢ়নীডাল মাটিত পেলাই দি নিজৰ হাতৰ তলুৱা দুখনিলৈ চাই তাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ চকুৰ পৰা দুটোপাল চকুপানী সেই হাতৰ তলুৱাত পৰিল, যেন তাইৰ হাতত লাগি থকা গোবৰ মাটিৰ দুৰ্গন্ধ ধুই পেলাব খুজিলে। এনে সময়তে গৰুক ঘাঁহ দিয়াৰ কাৰণে ভৰমা তালৈ আহিল। তাৰুকা তেনেই জিকাৰ খাই উঠিল। ততালিকে তাই বাঢ়নী হাতত তুলি ললে। বিতত বিমোৰ হৈ পৰাৰ ফলত তাইৰ কপালত ঘাম বিৰিঙি ওলাল। কোনোমতে তাই বাঢ়নী দিবলৈ ধৰিলে।

ভৰমাই অলপ সংকোচ সংকোচ ভাৱেৰে—গোহালিৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিল আৰু ঘাঁহ দি থকাৰ লগতে আন্তকনীয়াভাৱে সন্ধানিলে—“কি কথা? কি হৈছে?”

তাৰুকাই সাৰিবলৈ এৰি মূৰ দাঙি থিয় হৈ লাহেকৈ “একো হোৱা নাই” বুলি কৈ আকৌ সাৰিবলৈ লাগিল।

“চকু ৰঙা পৰিছে কিয়?”

তাৰুকাই ভয় খাই ক'লে—“গোবৰ বদুৰ্তি নিওঁতে হাতৰ কিবা জেং-জাবৰৰ খোচ খাইছোঁ, চেক্‌চেকাইছে।” ভৰমা ওচৰলৈ আহি ক'লে—“চাওঁ—দেখুওৱা-চোন!” তাৰুকাই নেদেখুৱালে। ভৰমাই আকৌ সন্ধানিলে—“কি হৈছে বাৰু?”

“পথাৰত জোৱাৰ কাটোতে খেৰকুটা পৰিছে।” কৈয়েই তাইৰ চকুৰ পৰা পানী সৰো সৰো হ'ল।

“পিতাদেউ তাত নাছিল নেকি?” ভৰমাই জানিছিল যে পিতাকে তাৰ

ষৈণীয়েকক ইমানখিনি কণ্ট নিদিয়ৈ। মাকে কেনেকুৱাকৈ কণ্ট দিয়ে আৰু কেনেকৈ গালি পাৰে সি জানিছিল। কিন্তু তথাপিও সি একো কৰিব নোৱাৰে। সিও মাকৰ কথামতেই চলিব লাগে।

এনেতে বাৰাণ্ডাৰ পৰা চিম্ভাই সদুধিলে—“ভৰমা, তাত কি কৰি আছ?” সেই কঠোৰ মাত শুনি সিহঁত দুয়োটা কঁপি উঠিল। শূকান মাতৰে ভৰমাই—“একো নহয়, গৰুক ঘাঁহ খাবলৈ দিছোঁ” বুলি কৈ বাৰাণ্ডালৈ গুচি আহিল।

আবেলি হুৱুৱা পথাৰলৈ যোৱাৰ পিছত খৰত এখন হাই-কাজিয়াৰ সৃষ্টি হ’ল। সিহঁত দুজনে গোহালিত পতা কথা-বতৰাখনি চিম্ভাই লুকাই লুকাই শূনি আছিল। পুতেকে তাৰ ষৈণীয়েকৰ লগত—কথা-বতৰা পতাটো তাইৰ চকুত এটা ডাঙৰ অপৰাধ। গতিকে তাই ভৰমাক যিমান পাৰে বকিলে আৰু তাৰকাক অপমানজনক ভাষাৰে ভৎসনা কৰিলে। সেইবেলা তাৰকাই একো নাথালে আৰু শাহুৱেকেও তাইক খাবলৈ নকলে। মাকৰ অনুপস্থিতিৰ সুযোগ লৈ অকাতায়ীয়ে আহি সদুধিলে—“তুমি একো নোখোৱানে বাইদেউ?” উত্তৰত তাৰকাই “ভোক নাই” বুলি কোৱাত তাইৰ চকুৰে দুটোপাল চকুপানী বৈ আহিল। তাই নীৰৱ হৈ গ’ল। অধিক একো ক’ব নোৱাৰিলে।

এই কাজিয়াখনৰ বাতৰি চুবুৰীৰ মানুহৰ জৰিয়তে গৈ তাৰকাৰ মাকৰ কানতো পৰিল। তাই জীয়েকক চাৰিদিনমানৰ বাবে আনিবলৈ গিৰিয়েকক পঠিয়াই দিলে। কিন্তু শহুৱেকৰ ঘৰে জনালে—“চ’তৰ সংক্ৰান্তিৰ সময়। খৰত তাইৰ প্ৰয়োজন আছে।”

দুই তিনিদিনমানৰ পিছত পথাৰলৈ যোৱাৰ বাটত ৰত্নবাই থিয়ৈ থিয়ৈ জীয়েকৰ-পৰা সকলো বা-বাতৰি ললে। তাৰকাই চাৰিওফালে চাই-চিহ্নিত কোনো কতো নহোৱা যেন পাই চকুলো বোৱাই মাকৰ আগত অতি সংক্ষেপতে সকলো বিবৰি ক’লে। জীয়েকৰ চকুৰ লো দেখি ৰত্নবাইও পাৰেমানে কান্দিলে। সিদিনা আবেলিটো ৰত্নবাৰ এনে হেন লাগিল, যেন সময় নাযাব আৰু! তাই ভাবিবলৈ ধৰিলে—“একেটি মাথোন জী। দহখন হালেৰে খেতি কৰে বুলি আৰু আগৰে সম্পৰ্কীয় কাৰণেই ইমান খৰচ-পাতি কৰি বিয়া দিলোঁ। তাইৰো অৱস্থা এয়েহে হ’ল!” এইবুলি ৰত্নবা অতি চিহ্নিত হৈ পৰিল।

ৰাতি ৰত্নবাই জীয়েকৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে গিৰিয়েকক সকলো ক’লে। কথাবোৰ শূনি মল্লিও অস্তৰত দুখ পালে। এবাৰ সি ভাবিলে যে ভনীয়েকক গৈ ক’ব,—যেন ছোৱালীজনীক কণ্ট নিদিয়ৈ। কিন্তু তেনে কৰিবলৈ বিৱেকে বাধা দিলে। ভাৱিলে ভনীয়েকক কবলৈ গ’লে জীয়েকৰ ওপৰত অত্যাচাৰৰ মাত্ৰা চৰি যাব। তাতকৈ অতি সোনকালেই চিম্ভাৰ তৎ-বুদ্ধি চাপিব বুলি আশা কৰাই ভাল। তথাপিও মনে মনে মল্লৰ ভনীয়েকৰ ওপৰত খং নুঠাকৈ নেথাকিল।

এইদৰেই দিন গৈ থাকিল। তাৰুকাই শহুৰেকৰ ঘৰত কণ্টৰ বোজা বৈ থাকিল ইফালে এঙলোকে তাৰ বাবে নিজ নিজ ঘৰত দুখ মনেৰে কটাবলৈ ধৰিলে।

এবছৰ পিছত। গৰমৰ বন্ধৰ সময়ত অনন্ত পেহীয়েকৰ ঘৰলৈ আহিছে। তাৰুকাও মাকৰ ঘৰত আছেহি। দুয়োৰে কথা-বতৰা হ'ল। অনন্তই বৰ বেছি কথা নক'লে। ক'বলৈ একো নাছিলও। তাৰুকাই তাইৰ শহুৰেকৰ ঘৰৰ সকলোবোৰ কথা কৈ তাইৰ মনটো অলপ পাতলাই ললে। সকলো কথা শুনি অনন্তই “হায়”! কৰি উঠিল। চাৰিদিন দুয়ো লগে-সঙ্গে থাকিল। খাবলৈ ভাল পোৱা বস্তু বনাই খালে। তাৰ পাছত তাৰুকা শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গুচি গ'ল। যোৱাৰ সময়ত তাই বৰকৈ কান্দিলে। অনন্তও আগৰ বাৰৰ দৰে গম্ভীৰ হৈ থাকিব নোৱাৰিলে; অশেষ সম্বৰণৰ পিছতো দুটোপাল চকুৰ পানী ওলাই আহিল। তাৰুকাৰ অৱস্থাৰ কথা ভাবি সি দুখ অনুভৱ কৰিলে।

এইবাৰ নিজৰ ঘৰলৈ উভতি যোৱাৰ পিছতো বাৰে বাৰে তাৰুকাৰ কথা অনন্তৰ মনত পৰিবলৈ ধৰিলে। সি তাৰ মাকৰ আগত তাৰুকাৰ শাহুৰেকে কৰা আচৰণৰ বিষয়ে দুই তিনিবাৰমান ক'লেও। তথাপি তাৰ মনত শান্তি নাপালে। পঢ়ি থকাৰ মাজতো তাৰুকাৰ কৰুণ মাত-কথাবোৰ তাৰ কাণত বাজি বাজি উঠা হ'ল। তাৰ সৰু কোমল মনৰ ওপৰত তাৰুকাৰ মদুৰ মচিব নোৱাৰা ছাপ এটি বহি ব'ল।

তিনিবছৰ পাৰ হৈ গ'ল। অনন্ত মাজে মাজে চন্দুৰলৈ যায়। সেই সময়ত তাৰুকাও মাকৰ ঘৰলৈ আহে। অনন্তৰ স্বভাৱৰ সলনি হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছে। আগৰ-দৰে জেদী মনোভাৱ তাৰ নাই। সকলোতকৈ বেছি আগ্ৰহেৰে সি তাৰুকাৰ অৱস্থাৰ ভু-ভা লয়, বৃদ্ধে আৰু দুখো অনুভৱ কৰে। এতিয়া সি কিছু ডাঙৰ হৈছে। কাক কিমানখিনি কথা কেনেকৈ ক'ব লাগে বৃদ্ধিৰ পৰা হৈ আহিছে। আনৰ সন্ধান-দুখৰ কথা জানি লৈ তাৰ অংশীদাৰ হোৱা নাইবা সম্ভৱ হলে সেইবোৰ ক্ষেত্ৰত সহায়ক হোৱাৰ মনোভাৱ, শিক্ষালক্ষ গুণ হিচাপে তাৰ মাজত অংকুৰিত হবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। এবাৰ যেতিয়া আটাইয়ে বহি আছিল তেতিয়া খঙতে তাৰ মূখেৰে ওলাই আহিল—“চাম বাৰু, তোমাৰ শাহুৰেবানো কেনেকুৱা।” আন সকলোৱে মিলি তাক শান্ত কৰিব লগাত পৰিল। ইয়াৰ ফলত মনে মনে তাৰুকা আনন্দিত হ'ল এই ভাবি যে যি কি নহওক তাইৰ পিছৰফালেও কোনোবা এজন আছে। অনন্তই আগৰ দৰে আজিকালি খেলাধূলাত সময় খৰচ নকৰে। চন্দুৰলৈ আহোঁতেও লগত দুই তিনিখন-মান ভাল কিতাপ লগত লৈ আহে আৰু তাৰুকাৰ তাৰ কাহিনী পঢ়ি শুনায়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা সি নিজে পঢ়া সীতা, সাৱিত্ৰীৰ কাহিনীও তাইক কয়। অনন্তৰ মদুৰ তেওঁলোকৰ দুখ কণ্টৰ কথা শুনি তাৰুকাই নিজৰ কণ্টৰ কথা পাহৰি যায়। এনেকৈ তাৰুকাৰ মনত শান্তি দান কৰাৰ উপৰিও অনন্তই তাইক বৃদ্ধায় যে তাৰুকাই তাইৰ গিৰিয়েকৰ মন জয় কৰি লোৱা উচিত।

সেইবাৰ দেৱালীৰ বন্ধ আহিল। অনন্তৰ মন পেহীয়েকৰ ঘৰমুৱা হৈয়ে আছিল।

ৰত্নস্বাই উছৰৰ সময়ত আহিবলৈ তাক আগতেই মাতি পঠিয়াইছিল। এনে দিনত, মেলাই উছৰে ৰত্নস্বাই অনন্তক সদায়েই মাতি পঠায়।

কিন্তু গাৰ'ত থকা পেহীয়েকে অনন্তক মাতি পঠোৱাৰ স্থলতো মাকে অনন্তক নপঠিয়ালে। ক'লে “উছৰটো ইয়াতে কৰ। পিছত গৈ তাত চাৰিদিনমান থাকি আহিবি। ঘৰত ‘নাভু’ৰো জন্মদিন আছে।”

নাভু, নাভিৰাজ অনন্তৰ সৰুভায়েক। ইয়াৰ আগতে তাৰ দুয়োটা জন্মদিনতে অনন্ত ঘৰত নাছিল। কোনো নহয় কোনো এখন বেলেগ ঠাইত আছিল। গতিকে মাকৰ উপদেশ অনুসাৰে কেইদিনমান ঘৰত থাকি উছৰ আদি সমাপন কৰিহে চন্দুৰলৈ গ'ল।

সিফালে ৰত্নস্বাৰ গা ভাল নাছিল। উছৰৰ সময়ত অনন্তলৈ বাটচাই তাই ভাগৰি পৰিল। শেষত জীয়েকৰ আগতে তাইৰ মদুখৰপৰা আপোনা আপুনি ওলাই আহিল—“অনন্ত এতিয়া আৰু নাহে।”

তাৰুকাই সন্দিলে—“ময়ো আহিম ব'লি অনন্তক কৈ পঠিয়াইছিলো নে?” তাৰুকাৰ বিশ্বাস আছিল যে যদি তাই আহিব ব'লি অনন্তই জানিলেহে তেনে তেনেহলে সি নিশ্চয় আহিলহে তেনে।

তাৰুকাৰ বিশ্বাস কেতিয়াবা মিছা হ'ব পাৰেনে? দুই এদিনৰ ভিতৰতে অনন্ত আহি উপস্থিত হ'ল। যেতিয়া সি আলি পালে তেতিয়া পেহীয়েক অসুস্থ। গতিকে তাৰ উৎসাহ অলপ সৈমকি গ'ল। সি ভাবিলে যে দুই তিনিদিনতে সেইটো ঠিক হৈ যাব। কিন্তু অনন্ত অহাৰ পিছদিনাই তাইৰ জৰুৰী প্ৰকোপ বাঢ়িল। চাৰিদিন পিছতো যেতিয়া জৰুৰী নকমিল তেতিয়া সকলোৰে অলপ বিচলিত হ'ল। ওচৰৰ গাৰ'ৰ পৰা ডাক্তৰ মাতি আনি দেখুওৱা হ'ল। ডাক্তৰে ক'লে জৰুৰী বোছি হৈছে। কিন্তু চিন্তাৰ কাৰণ নাই।”

অনন্ত আৰু তাৰুকাই অতি তৎপৰতাৰে তাইৰ শূদ্ৰুয়া কৰিবলৈ ধৰিলে। এনাপদুৰমলৈও বাৰ্তাৰ পঠোৱা হ'ল। ৰামস্বাইও এদিন আহি ভনীয়েকক চাই গ'ল। যোৱাৰ সময়ত অনন্তক সি কৈ গ'ল—“ৰত্না উঠি মেলি ফুৰিব পৰা হলেহে তই ৰাবি। কেইদিনমান স্কুলৰপৰা ছুটী লব লাগিলেও ল'ব লাগিব। মল্লম্পাই বেচেৰা, অকলে কি কৰিব? পথাৰতে চকু দিব নে ঘৰকে চম্ভালিব?” তাৰ পাছতে তাৰুকাৰ ফালে ঘূৰি চাই ক'লে—“তাৰাৰ শাহুৰেক শহুৰেক আহি চোৱা-চিতা কৰিব ব'লি আশা কৰিহে ছোৱালীক গাওঁতে দিয়া হৈছিল। কিন্তু এতিয়া তাৰ আশা নাই। তেওঁলোক আহিলেও বাহিৰা মানুহৰ দৰে চায়েই গঢ়ি যায়। অতি কমেও তই চাৰিদিনমান থাকি সময়মতে দৰৱপাতি দিবি। বেমাৰীয়ে যি খাব খোজে নিজ হাতেৰে বনাই খুৱাবি আৰু ভালদৰে চোৱা-চিতা কৰিবি।” ইয়াকে বজাই কৈ সি ঘৰলৈ উভতি গ'ল।

চৈধ্য দিনৰ মৃত ৰত্নস্বাৰ জৰুৰী এৰিল। অনন্তৰ সেৱা-শূদ্ৰুয়াত তাই পৰৱৰ্তী

ছয়দিনৰ ভিতৰতে বিচনাৰ পৰা উঠি বহিল। কিন্তু তেতিয়াও যথেষ্ট দুৰ্বল হৈ
ৰ'ল। জ্বৰৰ ভয় আৰু নাছিল। মল্লই খেতি-বাতি চোৱা আৰু পোহনীয়া জন্তু
কেইটাক ঘাহ'-পানী দিয়া আদি সকলো কাম অকলে সামৰিব লগা হোৱাত মাত্ৰ
পদুৰা আৰু গধূলিহে অলপ সময়ৰ বাবে ৰত্নস্বাৰ ওচৰলৈ আহিব পাৰে। আন
সকলো সময় ৰত্নস্বাৰ বিচনাৰ ওচৰত তাৰুকা আৰু অনন্তহে থাকে। অনন্তৰ কথামতে
সুৰ্মিখিৰাৰ ৰস উলিয়াই খুওৱা আৰু চাহ তৈয়াৰ কৰি দিয়া আদি কাম হ'ল
তাৰুকাৰ। ঘৰৰ ৰন্ধা-বঢ়া ওচৰ চুবুৰীয়া লোকেই কৰি দি যায়। মাকে গা ভাল
পোৱাৰ পিছৰ পৰা, আজি দুই তিনিদিনমানৰপৰা অনন্তক ভাত ৰান্ধি দিয়া কামটো
মাত্ৰ তাৰুকাই কৰিবলৈ লৈছে। বাদ বাকী ৰন্ধা বঢ়াৰ কাম তাই কৰাৰ প্ৰয়োজন
নাই। গতিকে কৰিবলৈ আন বিশেষ কামো তাইৰ নাথাকে। ইটো সিটো কথা
কৈ তাই মাকৰ বিচনাৰ ওচৰতে কটায়। এদিন ৰত্নস্বাৰ বিচনাৰ ওচৰত বহি থাকোঁতে
তাৰুকাই কলে—“অনন্ত থকা কাৰণে তোমাক চোৱা-চিন্তা কৰিবলৈ ভাল হৈছে।
নহলে আমি গাৰৰ মানুহেনো জানো কি? কিবা-কিবি জুইত তপতোৱা আৰু
তাৰে বুকুত সেক দিয়া—ইমানখিনিহে জানো” এইবুলি কৈ তাই কৰুণ চকুৰে
অনন্তৰ ফালে চালে।

অনন্তৰ ফালে কৃতজ্ঞতাৰ চাৰনিৰে চাই ৰত্নস্বাই কলে—“জন্মদাতা ভগৱানৰো জানো
আশা নাথাকে? প্ৰতি বছৰ উছৰৰ সময়ত আহি আছে। এইবাৰেই যি পিছত
আহিল। যেন মোক চোৱা চিন্তা কৰাৰ কাৰণেহে অনালে।”

“মই একো কৰাই নাই ভাই, সকলো কাম তাৰায়েই কৰিছে। ডাক্তৰে যি যি
কৰিবলৈ কৈছে মই মাত্ৰ তাকেহে বুজাই দিছোঁ। তাৰাইতো এদিন ওৰে নিশা
উজাগৰে আছে। মোৰ দ্বাৰাতো সেইখিনিও হোৱা নাই।” অনন্তই মধুখেৰে
এনেকৈ কলে যদিও পেটে নিজে কৰা কামৰ কাৰণে গৰ্বও অনুভৱ কৰিলে।
তাৰুকাই কলে—“বাদ দিয়া। সিদিনা তুমিওতো কিমান ৰাতিলৈকে সাৰে
আছিল।”

ৰত্নস্বাই সিহঁত দুয়োজনলৈ অলপ আচৰিত হোৱাৰ দৰে চাই ৰ'ল। তাই
নাজানিছিল যে তাইৰ অসুখৰ সময়ত তেনেবোৰ ঘটনা ঘটি গৈছে। এতিয়া কলেও
তাইৰ বিশ্বাস নহয় যে তাই দুই তিনিদিনমান ধৰি অচেতন হৈ পৰি আছিল।
ৰত্নস্বা তেনেকৈ বহি থকাৰ সময়তে তাইৰ খা-খবৰ লবলৈ ভৰমা আহিল। তাৰুকা
জংগলত উঠি থিয় হ'ল। আৰু লাজ লাজ ভাৱেৰে মূৰ তল কৰি গৈ আঁতৰত
থিয় দি ৰ'ল। তথাপি তাইৰ চকুৰ চাৰনিতো স্বামীৰ উদ্দেশ্যে স্বাগতম বাণী
নিষ্কপ্ত হৈছিল। অনন্তৰ সৈতে তাৰ বিশেষ পাৰিচৈ নথকাৰ কাৰণেই হওক নাইবা
আন কোনো কাৰণেই হওক অনন্ত গৈ বিছা আঁতৰত বহিল। তাকে দেখি ৰত্নস্বাই
কলে—“আঁতৰত বহিছ কিয়? ওচৰলৈ আহ।”

“পাঁচ ছয়দিনমান দেখোন ইফালে অহাই নাই ভৰমা।”

একে সময়তে তাৰুকাইও চকু তুলি তাৰ ফালে চালে, তাইৰ চকুৰ চাৰনিতো সেই একেটা প্ৰশ্ন।

“চাৰিদিন মানৰ পৰা পথাৰতে আছিলোঁ” ভৰমাই অসংলগ্নভাবে উত্তৰ দি মনে মনে ব'ল।

সেই কথা শুনি ৰত্নস্বাৰ মূখেৰে এটি দীৰ্ঘশ্বাস ওলাই আহিল। লগতে সহজ ভাবেই ক'লে—“মাক পিতাকে খা-খবৰ কৰি আছে নহয়! এওঁ আহিব লাগিছে কৈলৈ?” জোৰায়েকক সান্ত্বনা দিয়াৰ কাৰণেই তাই কথাষাৰ ক'লে। হলেও অপ্ৰকাশিত ভাৱে তাইৰ মাতত এটি শ্লেষৰ ইংগিত লুকাই আছিল।

ভৰমা কিছুপৰ মাতবোল নোহোৱাকৈ বহি থাকিল। তাৰ পাছত সন্মিলে—“এতিয়া গা কেনে পাইছে?” আৰু কিছুপৰৰ মৰুত—“এতিয়া মই যাওঁ” বুলি কৈ যাবলৈ ওলাল। মাকৰ ইংগিতত গিৰিয়েকক খাবলৈ দিয়াৰ কাৰণে তাৰুকা মাজৰ কোঠাটোলৈ গ'ল। কিন্তু ভৰমাই সেইফালে উভতিকে নাচালে। তাৰুকা আকৌ এইটো কোঠালৈ উভতি আহিল।

তেতিয়া ৰত্নস্বাই অনন্তক কবলৈ ধৰিলে—“ল'ৰাটো অজলা ম'খ তুলি কথা ক'বলৈও নাজানে। তোৰ দৰে কলৈকো অহা-যোৱাও নকৰে। কৰিবলৈ দিয়া কামকাজবোৰ কৰি তাতেই লাগি থাকে।”

“মাকৰ লগত যিখিনি কথাবাতৰু কয় সেয়েই যথেষ্ট নহয় জানো?” ইয়াকে কৈ তাৰুকাই হাঁহিলে। সেই হাঁহিত লাজৰ আভাস আছিল। তাতেকৈও অধিক বিবাদ। হয়তো অলপ হাঁহিও আছিল। তাতকৈ আৰু বেছি একো নক'লেও সেই হাঁহিৰ মাজেৰেই এই মনোভাৱ প্ৰকাশ পাইছিল—“বেচেৰা এই প্ৰাণীটিয়ে ক'ম্পনাও কৰিব নোৱাৰে যে “পত্নীৰ মৰ্মাৰ্থনো কি?”

এই চিন্তাৰ আগত তাইৰ জীৱনৰ শূন্যৰণিৰ কাৰণে অনন্তই চলোৱা সকলো যত্ন বিফল হোৱা যেন অনুমান হ'ল।

তাৰ চাৰি পাঁচদিনৰ পিছত অনন্তই নিজৰ ঘৰলৈ যাবলৈ সাজু হৈ পেহীয়েকক ক'লে—“এতিয়া মই আহোঁ তেনেহলে।”

—“আহা গৈ বাচা।”

তাৰ পাছত তাৰুকাৰ ফালে উভতি চাই অনন্তই কলে—“বাইদেউ, এতিয়া মই যাওঁ। তুমি দহদিন কুৰিদিনমান ইয়াতে থাকি পেহীদেউ ভাল হৈ উঠিলে যাবা।” আকৌ পেহীয়েকৰ ফালে ম'খ ঘূৰাই ক'লে—“তেওঁলোকে নিবলৈ আহিলেও তাৰাক নপঠিয়াব।”

ৰত্নস্বাই ক'লে—“এতিয়ানো পঠিয়াম কেনেকৈ? এতিয়াও মই আখা জ্বলাবলৈ পৰা হোৱাই নাই। যাব অলপ জিৰাই শ'তাই এমাহৰ পিছত।”

অনন্ত গ'ল। তাৰুকাই তাক পদূলি ম'বলৈকে আগুৱাই খবলৈ লগে লগে গ'ল। অনন্তই উভতি চাই ক'লে—“এতিয়া তুমি ৰোৱা তাৰা। পেহাদেউ আহিলে

ক'বা যে পিছলৈ ব'দ বেছি হ'ব, গতিকে মই আহিলোঁ। তেখেত পথাৰলৈ যোৱাৰ সময়তে মই কৈ থৈছিলোঁ যে, মই আজি যাম।” ইয়াকে কৈ অনন্ত গুৰুটি গ'ল।

তাৰুকা কোনো কথা কব পৰা অৱস্থাত নাছিল। তাইৰ চকু লোতকেৰে উপচি পৰিছিল।

8

তাৰুকাই ঘোঁৰ বছৰ পুৰ হৈ সোতৰ বছৰত ভৰি দিছে। তাইৰ নোৱনী হোৱাৰ পৰা চাৰি বছৰ পাৰ হ'ল। সৰুৰেপৰা সুখত ডাঙৰ হোৱা বাবে বাৰ বছৰতে তাই লায়ক হৈ উঠিছিল। এতিয়া শহুৰেকৰ ঘৰত কণ্টৰ মাজেৰে জীৱন কটাবলগীয়া হোৱাত, তাইৰ অংগ প্ৰত্যংগত সৌন্দৰ্য্যৰ জেউতি থকাৰ স্থলতো মন্থমণ্ডলত সদায় এটি উদাসীনতাৰ ছায়া পৰি থকা হ'ল। ঘৰুৱা জীৱনৰ হাঁহি-ধেমালি তাইৰ ভাগ্যতেই নাই। তায়ো সেইবাবে তাৰ প্ৰতি মনোযোগ নিদিয়ৈ। সদায় নিজৰ কামতেই ব্যস্ত থাকে। শাহুৰেক শহুৰেকৰ লগতো কামকাজৰ সংক্ৰান্ততহে কথা কয়। বাকীখিনি সময় নিমাওৱাও হৈ থাকে।

আৰু এটি কথা—কথাটো এইখিনিতে কৈ থোৱা উচিত। ভৰমাক তাৰুকাৰ তুলনাত সৰু সৰু যেন দেখা যাব বুলি ভাবি চিম্মস্বাই পুতেকক ভাল ভাল খাদ্য খুৱাইছিল। সিও চিন্তা-ভাৱনা নকৰাকৈ খাই বৈ হুস্ট-পুস্ট হৈ উঠিছিল। গাৱঁৰ ল'ৰাৰ যোৱন! সি অকলেই জোৱাৰৰ বস্তাবোৰ গাড়ীৰপৰা দাঙি নি ঘৰৰ খটখটিৰে উটি গৈ ভিতৰত থৈ দিয়ে। ইয়াকে ক'লেই যথেষ্ট নহয়নে? সি এটা সম্পূৰ্ণ ডেকা ল'ৰা হৈ উঠিছিল। বয়সৰ ধৰ্ম্ম অনুসাৰে তাৰ মনেও দাম্পত্য জীৱনৰ সোৱাদ বিচাৰিছিল। এতেকে সি তাৰুকাৰ ফালে আশাভৰা চাৰনিৰে লক্ষ্য কৰিছিল। একান্তভাৱে সঙ্গ লাভ কথ-বতৰা পাতিবলৈও বিচাৰিছিল।

কথা এনে নহয় যে ভৰমাৰ পিতাকে সেই কথা বঢ়ুজি নাপাইছিল। সি ঘৈণীয়েকৰ সমুখত বাৰে বাৰে সোধে—“আমাৰ লগৰ সকলোৱে নাতিৰ মন্থ দেখিছেই নহয় নে?” চিম্মস্বাই মন্থ বিকটাই উত্তৰ দিয়ে—“আপুনি চিন্তা কৰিছে যে আপোনাৰ ঘৰতহে নাই, নহয়নে?” তেতিয়া হুৱুমা নিমাত হৈ পৰে। এনেও নহয় যে নাতিয়েক পাবলৈ চিম্মস্বাই ইচ্ছা নকৰে। কিন্তু ভিতৰি ভিতৰি মনৰ ভাৱ হ'ল এনে যে—“যদি তাৰুকা এতিয়াই সন্তানৱতী হয় তেনেহলে তাইৰ গোৱৰ

বৃদ্ধি হব। বস্তাৰ অহংকাৰ বাঢ়ি যাব আৰু তাৰ পাছত সিহঁতৰ মাটি-বাৰী আমি পোৱাৰ বাট মৰিব।” এই প্ৰবল মনোভাৱে চিম্মস্বাৰ মনৰপৰা “নাতি লাভ কৰাৰ ইচ্ছা”ক একাঘৰীয়া কৰি থৈ দিছিল। সেই কাৰণে চিম্মস্বাই পুতেক আৰু বোৱাৰীয়েকৰ দাম্পত্য জীৱন সম্পৰ্কত সদায় বৰ সজাগ হৈ আছিল।

আজি এমাহ হ’ল ভৰমা ৰাতি পথাৰতেই শোৱে। গাই ম’হবোৰকো তাতেই বন্দা হয়। গোহালী পৰিষ্কাৰ কৰি গোবৰ-গুটি তৈয়াৰ কৰিবলৈ তাৰুকা সদায় পুৱা তালৈ যাব লগাত পৰে।

তাত এদাল মধুৰী আমৰ গছ আছিল। ফুলিছিলো বৰ ভালকৈ। গোটেই গাওঁখনতে সেই গছদাল এডাল আটাইতকৈ ডাঙৰ গছ আছিল। ফলবিলাকো মিঠা আছিল। সপ্তাহে এবাৰকৈ ফলবোৰ পাৰি ঠিকা-বন্দোৱস্তীত বেচি দিয়া হৈছিল। ঘৰৰ চাকৰ-বাকৰেও হেপাহ পলুৱাই খাইছিল। কিন্তু চিম্মস্বাই তাৰুকাৰ এটি ফলো খাব দিয়া নাছিল। চিম্মস্বাৰ ভিতৰি ভিতৰি মনৰ ভাব আছিল—“তাৰুকাই চুৰ কৰি খায় যদি, খাই ধৰা পৰক আৰু সেই সন্যোগতে কাজিয়া কৰাৰ চেলু ওলাওক।” তাৰুকা কিন্তু তাইৰ সেই ইচ্ছা পূৰণ হবলৈ দিয়া বিধৰ নাছিল। তাইৰ যদি মধুৰী আম খাবলৈ ইচ্ছা যায় তেনেহলে তাই নদী আদিলৈ যোৱাৰ সময়ত মাকক কৈছিল। মাকে দোকানৰপৰা কিনি বাটতে তাইক খাবলৈ দিছিল। তাকে খাই তাৰুকাই নিজৰ ইচ্ছা পূৰাই লৈছিল।

মাক-জীয়েকৰ বাহিৰে আন কোনো তৃতীয় এজনেও এই কথাৰ গম নাপাইছিল। ইপিনে তাৰ ঘৈণীয়েকে মধুৰী আম খাবলৈ পোৱা নাই বুলি ভাবি আৰু মাকেও তাইক খাবলৈ দিয়া নাই বুলি ভৰমাই মনত বৰ বেজাৰ পাইছিল। মাকৰ ওপৰত তাৰ খঙো উঠিছিল। কিন্তু সমুখত একো মাতিব নোৱাৰিছিল। মাক নথকাত, পুৱা যেতিয়া তাৰুকা পথাৰলৈ আহে তেতিয়া সি তাইক মধুৰী আম খাবলৈ দিম বুলি ভাবিছিল। কিন্তু তাৰুকাৰ লগে লগে অকাতায়ী অনবৰত থকাৰ কাৰণে দিব পৰা নাছিল—“যদি তাই গৈ মাকক কৈ দিয়ে তেনেহলে?”

এই সপ্তাহতো মধুৰী আম পাৰা হ’ল। আগৰ সপ্তাহতকৈ এইবাৰ ফল অলপ বেছিকৈ পোৱা গৈছে। কিন্তু এইবাৰ ঠিকা-বন্দোৱস্তীত কিনি লওঁতা নোলাল। দূৰদিনলৈ মধুৰী আমবোৰ ঘৰতে এনেয়ে পৰি থাকিল। শেষত ঠিক কৰা হ’ল যে “জোৱাৰৰ সলনি” সেইবোৰ গাৰতে বিকিব। সেই কামৰ ভাৰ পৰিল অকাতায়ীৰ ওপৰত। তাইৰ বাবে কামটো নতুন নহয়। আগতে কেবাবাৰো তাই তেনেকৈ মধুৰী আম বেচিছে। এই কথাই ভৰমাক এটি অৱসৰৰ সন্যোগ দান কৰিলে। আগদিনা তাৰ কপনৰ ঘোঁৰাই বহুদূৰলৈ চেকুৰিলে। কাইলৈ ভনীয়েকে মধুৰী আম বেচিবলৈ যাব। মাকে সেই কামৰ বাবে তাৰ ঘৈণীয়েকক পঠিয়াব নোৱাৰে। গতিকে তাৰুকা পুৱা ইয়ালৈ অকলেই আহিব। “মই বাৰু তেতিয়া তাইৰ লগত কেনেকৈ কি কথা আৰম্ভ কৰিম? কথা ক’ম?” সি সেইদিনা পুৱা সোন-

কালে উঠিল। গোটেই গছদাল চলাথ কৰি ওপৰৰ ডালত লগা মধুৰী আমৰ ভিতৰৰ পৰা দুই তিনিটা ভাল ভাল মধুৰী আম লৈ আহিল। আকৌ ভাবিলে—তাইক এইবোৰ কি উপায়েৰে দিব? দিলে লব নে? সি এইবোৰ বিষয়ত পটু নহয়। নিজ হাতেৰে তাইক সেইবোৰ দিবলৈ তাৰ সাহ নহৈছিল। শেষত সি এটা উপায় ভাবি উলিয়ালে। জাবৰ-জোঠৰ ভৰাই নিয়া টুকুৰীৰ তলত সি ফলকেইটা লুকাই থৈ দিলে। সি ভাবিলে যে টুকুৰীটো নিয়াৰ সময়ত তাই নিশ্চয় সেইকেইটা বটলি লব আৰু তাই যেতিয়া মধুৰী আম খাবলৈ ধৰিব তেতিয়াই সি তাইৰ লগত কথা পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিব। মনটো তাৰ ইমান সংকীৰ্তিত আছিল!

মধুৰীআম সি টুকুৰীৰ তলত লুকাই থলে কিন্তু পিছত আকৌ মনত এটি সংশয়ৰ উত্তৰ হ’ল—যদি মই ইয়াত থাকোঁ তেন্তে তাই মধুৰী আম কেইটা নলবও পাৰে। সেই কাৰণে কি বুদ্ধি কৰা যায়? এতিয়া তাই অহাৰ সময় হ’লেই। মই পানী আনিবলৈ যাওঁ। এই বুলি ভাবি সি পানীৰ ঘাগৰী হাতত লৈ নদীৰ ফাললৈ গঢ়ি গ’ল। মনটো তাৰ সেই চিন্তাতে মজি থাকিল। মই আহি পাঙ-মানে তাই মধুৰী আম তুলি লৈ খাবলৈ আৰম্ভ কৰি দিব। মই অহা দেখিলেই তাই ভয় খাই যাব। তেতিয়া মই কম—“ভয় নকৰিবা, মই তোমাৰ কাৰণেই সেই কেইটা থৈ দিছোঁ।” তেতিয়া তাইৰ কিমান আনন্দ লাগিব! নাজানো তাই কি কব? ভাৱৰ এনে খেল-মেলৰ মাজেৰে সি পানী লৈ আহি পালে। আহি দেখিলে কি? সেইদিনা কাম কৰিবলৈ ঘৈণীয়েক অহা নাই। আহিছে মাক। তাকে দেখি ভয়মা নিৰাশ হ’ল। ততোধিক তাৰ ভয় লাগিল। টুকুৰীৰ তলত থৈ দিয়া ফল-বোৰ চিন্মব্বাই দেখিছিল। বুদ্ধিত তাই পুতেকতকৈ কম নহয়! পুতেকৰ পৰিকল্পনা বিচুৱাকৈ বৃজি পালে। খঙত তাইৰ চকু ৰঙা পৰি উঠিল। “ঘাগৰী লৈ পানী আনিবলৈ গৈছে? আহিব দে, কাণ মূৰ্চাৰ শিকাম তাক আজি” বুলি ভাবি,—সি অহালৈ বাট চাই থাকিল। ভয়মাক দুৰত দেখা পায়েই তাই খঙেৰে সুৰাবলৈ—“মধুৰী আম তাত কোনে থৈছে?”

ভয়মাই একো নভবা নিচিন্তাকৈয়ে উলটি সুৰাধিলে—“ক’ত? মইতো নাজানো!” মাতো। তাৰ ক’পিছিল।

“তই কেনেকৈ জানিব? যি কৰিব খুজিছ কৰ। মই সেই পাগলীজনীৰ মূৰ খুৰাই দিয়াম।” মূৰত যিহকে আহে তাকে তাই বকিবলৈ ধৰিলে। ভয়মাই এবাৰ কথাৰো উত্তৰ নিদিলে। বৰং মনতে সি ভাবিবলৈ ধৰিলে—“মোৰনো ইয়াত দোষ কি? যদি মই মোৰ পত্নীৰ লগত প্ৰেম-আচৰণ কৰোঁ তেনেহলে এওঁৰনো ক্ষতি কি? এনেকুৱাই যদি কথা তেনেহলেনো বিয়া কৰালোঁ কিয়?” সিদিনা তাৰ হৃদয়ত এটি বৃজাব নোৱাৰা উদাসীনতাৰ ভাৱ বিয়পি পৰিল। সি নীৰবে থিয় হৈ থাকি হাতত ঘাঁহ এডাল লৈ তাকে টুকুৰা টুকুৰাকৈ চিঙিবলৈ ধৰিলে। চিন্মব্বাৰ মূৰত

যেনেকৈ গালি আৰম্ভ হৈছিল তেনেকৈয়ে চলি থাকিল। সি বৰ বেছি পৰলৈ মাকৰ সেই প্ৰলাপ শুনি থাকিবলৈ নোৱাৰিলে। অন্তৰত এটি আচৰিত দুখৰ সৃষ্টি হ'ল। তাৰপৰা আঁতৰি থাকিবলৈ মন গ'ল। এথোজ দুখোজকৈ সি গোহালীৰ ফাললৈ যাবলৈ ধৰিলে। গোহালীৰ দূৰাৰম্ভতলৈ গৈ সি অলপ সময় ব'ল। তেতিয়াও মাকৰ মূখ অবিৰত ভাৱে চালিয়ে থাকিল। ভৰমাই বৃজিব নোৱাৰিলে—কি কৰা যায়। লাহেকৈ গৈ সি গাইজনীৰ ওচৰত থিয় দিলে। মন নকৰাকৈয়ে সি গাইজনীৰ কোমল গাটোত হাত ফুৰাবলৈ ধৰিলে। একেদৰে গাইজনীৰ ডিঙি-টোও পিহি দিলে সি। গাইজনীয়ে মূখখন ঘূৰাই আনি ভৰমাৰ কান্ধত ভৰ দি থলে। তাইৰ মূখখনতো হাত ফুৰালে ভৰমাই। তাৰ অন্তৰৰ আবেগো উপচি উঠিল। হয়তো গাইজনীক এটি চুমা খাই দিবৰো মন গ'ল। তাৰ হাত দুখনেই যে তাৰ মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰি পেলাইছে ভৰমাৰ সেই চেতনা নাছিল। আজি তাৰ মনত এনে ভাৱনাৰ উদয় হৈছে কিয়? মাকৰ ওপৰত খং উঠিছে কিয়? সেইকথা সি বৃজিব পৰা নাই কিয়? তাৰ এটি সহজ-আকাংক্ষাৰ পৰিপূৰণত মাক বাধাস্বৰূপ হৈ থিয় দিছে কিয়? এইবিলাকৰ কোনোটো কথায়েই সি বৃজিব পৰা নাছিল। এটি অব্যক্ত অথচ স্পষ্ট যন্ত্ৰণাই তাৰ অন্তৰখন থকা-সৰকা কৰিছিল। কেতিয়া যে সি গাইজনীক এৰি দূৰলৈ আঁতৰি গ'ল নাজানে। শৰীৰত সি একপ্ৰকাৰৰ এটি অস্থিৰতা অনুভৱ কৰিলে।

আনমনা ভাৱে ভৰমা গোহালীৰ এটি চুকলৈ গ'ল। তাত থকা কেঁচা ঘাঁহৰ ওপৰত বাগৰিবলৈ তাৰ ইচ্ছা হ'ল। সি বাগৰ দিলে। আৰু এগামুৰি মাৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে গাইজনীয়ে হেৰুৱিলিয়ালে। তাকে শুনি পোৱালী এটি উঠিল আৰু গা-জোকাৰি খুঁটাতে বান্ধি থোৱা পঘা চিঙি পেলাবলৈ টনাটনি লগালে। ভৰমাই গৰু ম'হক ঘাঁহ দি উঠি হাত ভৰি মেলি বহি পৰিল। চিন্মবাই ঘাঁহ দিওঁ বুলি ভিতৰলৈ আহি কক'ৰ্ষ মাতেৰে কলে—“এনেকৈ ভুতে পোৱা মানুহৰ দৰে বহি আছে কিয়? গৰুদক ঘাঁহ দে, সোৱা সেইটোক তাৰপৰা অঁতৰ কৰ। তিৰোতা মানুহে আৰু সদায় কিমান কৰিব?” এই বুলি গৰুৰ আগত ঘাঁহ কেইডালমান পেলাই দি চিন্মবাই গাখীৰ খীৰাবলৈ বহি গ'ল। ভৰমাই উঠি হামি কাটিলে আৰু এগামুৰিও মাৰিলে। ম'হৰ ঠেঙৰ দোল খুলি দি সি বাহিৰলৈ গ'ল। চিন্মবাই গাখীৰ খীৰাই উঠি কলে—“ভৰমা গাখীৰ খাব খুজিছে যদি খাই ল। মই ঘৰলৈ যাওঁ। বোৱাৰীয়ে বা কি কি কাম কৰিছে নাজানো। তহঁতৰ সকলো কাম-কাজৰ কাৰণে ময়েহে মূৰ ঘমাৰ লগা হয়। তোৰ নাইবা তাইৰ চিন্তায়েবা কি? কাইলৈ মই মৰিলে নাজানো জীৱন কেনেকৈ চলাবি। তাই ভোৰ ভোৰাই গ'ল। ভৰমাই আনমনা হিচাপে ভিতৰলৈ গৈ গাখীৰ খালে। সিদিনা গাখীৰ খাই কিন্তু তাৰ ভাল নালাগিল।

চিম্‌স্বা ঘৰলৈ যোৱাৰ পাছত সি ঘাঁহ কাটিবলৈ গ'ল। মনটো তাৰ উম্মিষ হৈ আছিল। মধুৰীআমৰ ডালে-ডালে ভাটো চৰাই আনন্দ মনেৰে উৰি ফুৰিছিল। মৃদু-মৃদু বতাহত কুৰ্হি কোমল পাতবোৰো নাচি আছিল। এই প্ৰাকৃতিক শোভাৰ মাজতো সি এটা অভাৱ, এটা অপূৰ্ণতা দেখা পালে। নৰাৰ বোজা মূৰত তুলি লৈ সি উঠি আহিব খোজোঁতেই কাঁইটিয়া লতাৰে তাৰ ভৰি মেৰ খাই গ'ল। যন্ত্ৰণাত উঃ কৈ উঠি সি সেইদাল কাঁচিৰে কাটিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু নোৱাৰিলে। মূৰৰ পৰা বোজাটো নমাই থৈ লতাদালৰ মেৰ মূৰলৈ কৰি দি নৰাৰ বোজাটো গোহাললৈ দাঙি লৈ গ'ল। আৰু ধূপদুচকৈ পেলাই দিলে। তাৰ পাছত সি ঘৰলৈ বুলি খোজ ললে। চাৰি-ছয় খোজমান আগুৱাই গৈয়েই আকৌ সি উভতিল। বোজাটো বুলি গৰুৰ আগত নৰাবোৰ মেলি দিলে আৰু তাৰ পাছত গুচি গ'ল। তেতিয়া সূৰ্য ক্ৰমে ওপৰলৈ উঠি গৈ আছিল আৰু তাৰ উত্তাপো বাঢ়ি আছিল।

ভৰমা আহি ঘৰ পালে। ঘৰত চিম্‌স্বাই বকাবকিখন কৰিয়ে আছিল। সি বাহিৰত থিয় হৈ থাকিয়েই শুনিবলৈ ধৰিলে।

“ইমানখিনি ডাঙৰ হৈছ। এইখিনিও জ্ঞান নাই তোৰ? বুদ্ধি-বৃত্তি গুচি গ'ল কেনি? খাবলৈ দিলে চাৰিখন ৰুটি কিন্তু তৎক্ষণাত খাই পেলাব! তোক জানো এতিয়াও কৈ থাকিব লাগিব? অনবৰত যদি চিঞৰিয়েই থাকিব লাগে তেনেহলে কাম হ'ব ক'ৰ পৰা? নিজৰ ঘৰ, নিজৰ গৃহস্থালী সেই কথালৈ মনোযোগ হব নালাগেনে বাৰু?”

ভিতৰৰপৰা হুৱুৱাই কোৱা শব্দনা গ'ল—“এতিয়ানো হ'ল কি? খাবলৈ দিয়াচোন!”

“এনেকৈয়েতো আপুনি তাইক মূৰত তুলি থৈছে। “মোৰ কইনা, মোৰ কইনা” বুলি সিতো ঘৈণীয়েকক মগজুত সন্মুখাই লৈছে। এতিয়া ঘৰ চলে কেনেকৈ? ঘৰৰ নীতি নিয়ম আদি শিকোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই নেকি?”

“পিছলৈওতো দায়িত্ব আমাৰ মূৰৰ ওপৰতে থাকিব? নিজে নিজে নো কৰিব কেনেকৈ? যিমান দিনলৈ আমি আছোঁ সিমান দিনলৈ, কৰিব লগাটো কৰি থাকা।”

“হলেও কামবোৰতো ঠিকমতে হ'ব লাগে? এতিয়া পুৰোহিত বাপু আহিলে মই কি কৰিম? এখন ৰুটি বেলেগ কৈ থৈ দিলে তাইৰ কি বিপত্তি হ'ল-হেঁতেন?”

ভৰমাই গোটেই ঘটনাটো বুজি পালে। পিতাক বোধহয় খাবলৈ গৈছে। তাৰ ঘৈণীয়েকে ভগৱানৰ নামত ৰুটি বেলেগকৈ তুলি থৈ নিদিয়াকৈ পোনেই খাবলৈ দিছে। সেইবাবে ইমান বকাবকি চলিছে। সি লাহেকৈ ভিতৰলৈ গ'ল। চিম্‌স্বাই আগৰ দৰেই কৈ থাকিল—“সেইটোও কথা নে? কব নোৱাৰো ই কেতিয়াবা

ঘৈণীয়েকৰ মদুখন দেখিছে নে নাই, তাৰ ভৰিৰে গচকি থব পাৰি। কাইলৈ সি গম পাব যেতিয়া তাই তাৰ বন্ধুত জাট পাৰি লৈ মৃগ দলিবলৈ ধৰিব।”

ভৰমাই ব্যগ্ৰভাৱে সুধিলে—“হ'ল কি?”

“হ'বনো কি? ঘৰৰ সকলো নীতি নিয়ম নিপাতে গ'ল। ঘৰ গৃহস্থালী নোহোৱা (অঘৰী) মানুহ হলো আমি। ভগৱানৰ নামত দিবলৈ যে ব্ৰুটি বেলেগাই থ'ব লাগে তাকো নাজানেনে তাই?”

“এদিন পাহাৰিলে। কিটোনো হব? আটাকে দি দিবা।”

ভৰমাই ইমানখিনি ক'বলৈহে পালে চিম্ভুৱাই কাজিয়া কৰোঁ কৰোঁকৈ উঠিল। পুৱা সেই “মধুৰীআম দেখা” ঘটনাটোৰ বাবেই তাইৰ অন্তৰখন দক্‌দকাই আছিল। গতিকে এনে এটা সুযোগ পালে আৰু তাইক কি লাগে? “অ! মোৰ ল'ৰা এতিয়া মদুখামুখিকৈ কথাৰ উত্তৰ দিব পৰা হ'ল? তাক এতিয়াতে শোনাব লাগিল।” মনতে ভাবিলে তাই। মনৰ এই কাৰণবোৰেই তাইক কাজিয়া কৰিবলৈ উৎসাহ যোগালে। পিছত এখন ডাঙৰ কাজিয়া আৰম্ভ হ'ল। ঘৰত কাৰো একো খোৱা-বোৱা নহ'ল। তাৰকাই একো নোখোৱাকৈয়ে শহুৰেকৰ লগত কাম কৰিবলৈ পথাৰলৈ গঢ়ি গ'ল। ভৰমা যেনে খোজেৰে আহিছিল তেনে খোজেৰেই উভতিল। চিম্ভুৱা মদু ওফুদাই বহি থাকিল।

সিদিনাৰ দিনটো তেনেকৈয়ে পাৰ হ'ল। সন্ধিয়ালৈ সকলোকে এজন এজনকৈ মাতি মাতি খুওৱা মিলা কৰোঁতে কৰোঁতে অকাতায়ী তেনেই ভাগৰি পৰিল।

ভৰমাই তাৰকাক দিয়াৰ কাৰণে মধুৰীআম লন্ধুৱাই থোৱা; সেই কথাকে লৈ ঘৰত কাজিয়া লগা আৰু তাৰ ফলত সকলোৰে লঘোনে থাকিব লগা হোৱা ইত্যাদি সকলো কথা ওচৰ চুবুৰীয়াৰ জৰিয়তে দুই তিনিদিনৰ ভিতৰতে ৰক্ত্ৰস্বাৰ কাণত পৰিল। কথাবোৰ শুনি একে সময়তে ৰক্ত্ৰস্বাৰ যেনেকৈ খং উঠিল তেনেকৈ আনন্দও লাগিল। জোৱায়েকৰ মনত তাৰকাক মধুৰীআম খাবলৈ দিয়াৰ ইচ্ছাটো জাগ্ৰত হৈছে; এয়েই ৰক্ত্ৰস্বাৰ আনন্দৰ কাৰণ। জীয়েকৰ জীৱনৰ ভবিষ্যত সম্পৰ্কে মনত তাইৰ আশাৰ সঞ্চাৰ হ'ল। তাই ভাবিলে—“এতিয়া জোৱাইৰ মন জয় কৰাটোহে কথা! যদি সি মোৰ জীৱ লগত অকলে থাকে তেনেহলে আনবোৰে যিমানৈ যি যত্ন নকৰক একো ফল নহয়। হে ভগৱান! ধৰ্মৰাজ, দয়াকাৰি ভৰমপ্পাক এইখিনি সুবুদ্ধি দিয়া। মই তোমাক পাঁচ টকাৰ ঘুগুৱা কিনি বাণ্ধি দিম”—বুঢ়লি কৈ ৰক্ত্ৰস্বাই প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে। পিছদিনা জোৱায়েকক দিয়াৰ কাৰণে ঘৰত তাই লাৰু আৰু মিঠাই তৈয়াৰ কৰিলে। সিদিনাই দুপলুৰীয়া পথাৰলৈ যোৱা বাটতে ভৰমা যোৱালৈ বাট চাই তাই বৈ থাকিল। সি অহা দেখা পাই তাই “ভৰমা” বুঢ়লি ডাঙৰকৈ মাত দিলে।

ভৰমাই তাক মতা শুনিলে, কিন্তু তথাপি নন্দনা ভাও জুৰি পাঁচ-ছয় খোজমান আগুৱাই গঢ়ি গ'ল। শাহুৰেকে আগতে তাক এনেকৈ কোনোদিন

ডাঙৰকৈ মতা নাই। তেনেকৈ মাতিবলৈ হলে—আত্মীয়তাসূচক আচৰণৰ যিখিনি যোগ্যতা থকা উচিত সেইখিনি যোগ্যতা তাৰ ব্যৱহাৰত কোনোদিনে প্ৰকাশ পোৱা নাছিল। গতিকে সঁচাকৈয়ে মাতিছে বা নাই? এনে এটা সন্দেহৰ ভাৱত সি গৈ থাকিল। এনেয়েই সি সংকুচিত স্বভাৱৰ ল'ৰা। এই সংকোচ স্বভাৱেই জানো তাৰ কাৰণে বাধা কাৰক নহয়? ৰত্নস্বা অলপ ৰ'ল। মনৰ মাজেৰে তাইৰ এটি নিৰাশাৰ টো বাগৰি গ'ল। তথাপি দ্বিতীয়বাৰ তাই মাতিলে। এইবাৰ ভৰমাই উভতি চালে। ৰত্নস্বাই চাৰিখোজমান আগুৱাই গৈ নম্ৰতা আৰু স্নেহেৰে ক'লে—
“অলপ ঘৰলৈ আহিবানে বোপা?”

“এতিয়ানো কি কাম আছে? আন এসময়ত আহিম।”

“আকৌ বা কেতিয়া আহা,—এতিয়াই ব'লাচোন!”

ভৰমাৰ সংকুচিত স্বভাৱটো ৰত্নস্বাৰ কামত আহিল। ৰত্নাৰ পিছে পিছে ভৰমা তাইৰ ঘৰৰ ফালে যাবলৈ ধৰিলে। বাটতে চুবুৰীৰ এগৰাকী বৃদ্ধীয়ে সিহঁত দুয়োটিকে গৈ থকা দেখি মাত দিলে—“বহুদিনৰ মূৰত দেখোন শাহুৰেৰৰ ঘৰলৈ, ভৰমা?”

তাৰ উত্তৰত ৰত্নস্বাই—“পথাৰলৈ বঢ়লি গৈ আছিল। ময়ে মাতি আনিছোঁ। বোলোঁ, এওঁৰ কাৰণেই মিঠাই আনিছোঁ, খাই যোৱাহি।” বঢ়লি ভৰমাক ভিতৰলৈ লৈ গ'ল, পৰীৱা-পাৰি বহিবলৈ দিলে আৰু এখন থালতকৈ চাৰিটা লাৰু আৰু চাৰিটা মিঠাই সাজি আনি আগত থলে।

ভৰমাই ক'লে—“ইমান কিয়? এতিয়াই খাই বৈ আহিছোঁ। ভোক নাই।”

ৰত্নস্বাই ক'লে—“খোৱাচোন খোৱা, কিটোনো বেছি?” অলপ ৰৈ তাই আকৌ ক'লে—“ঘৰত কিবা এটা বনালে তোমাক এৰি খাবলৈ মন নাযায়। মনটোৱে বাৰে বাৰে তোমাৰ ফালেহে টান খায়। পিছে কি কৰিম? তোমাৰ মাৰাই নুবুজি! সেই কাৰণে আমি তোমাক মাতি আনিবলৈ ভয় কৰোঁ। কিন্তু আজি মনে নামানিলে কাৰণে মাতিছোঁ।” ভৰমাৰ মনোভাৱ বৃদ্ধিৰ কাৰণেই কলে কথাখিনি ৰত্নস্বাই।

ভৰমাই নীৰৱে নিমাতে খাই থাকিল। এনে লাগিল, যেন তাৰ মন আন কিবা চিন্তাত মগ্ন হৈ আছে। ৰত্নস্বাই আকৌ কলে—“ছোৱালীজনীক তোমাৰ হাততে সঁপি দিছোঁ। বোপা, তোমাৰ বাহিৰেনো তাইৰ কোন আছে? তাইৰ যদি কিবা ভুল ভ্ৰান্তি হয় তেনেহলে সেইটো তুমিয়ে চম্ভালি লৈ যাব লাগিব।”

“চম্ভালাৰ কথা কিটো আছে? তেওঁৰ জানো মোক প্ৰয়োজন নাই?” কথাষাৰ কৈয়েই লাজৰ হেচাত সি ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে পিচৰ বাক্যটো কেনেকৈ ক'ব। কিছূপৰ পিচতে চিন্তা কৰি সি ক'লে—“কিন্তু বৃদ্ধীৰ বিবেচনাবোৰহে আন কিবা ধৰণৰ। এতিয়ানো তেওঁ বৃদ্ধিবনে? ঘৰত সকলোৰে অশান্তি!”

—“ঠিকেই আছে। তেওঁকো চম্ভালিব লাগিব। তেওঁ তোমাৰ মাৰাহে? কিন্তু

তোমালোক দুয়ো যদি ইজনে সিজনৰ লগত ঠিকে থাকা তেন্তে তেওঁ ভোৰ-ভোৰাই থাকিলেও সেইটোৱে মোৰ ছোৱালীজনীৰ খয়-খতি কৰিব নোৱাৰে বদ্বিজছা ?” বদ্বিল কৈ ৰত্নবাই ভিতৰৰপৰা আৰু দুটা লাৰু আনি তাৰ থালত দিলে।

ভৰমাই তেতিয়া অলপ মদুকলিমদুৰীয়াকৈ কথা ক’বলৈ ধৰিলে—“মই সকলো বদ্বিজ পাওঁ। কিন্তু কি কৰিব পাৰি বাৰু ? মাই আমাৰ জীৱনটোক এনে অৱস্থাত পেলাইছে যে কেনেকৈ কি কৰোঁ-নকৰোৰ মাজত জট লাগি ৰৈছোঁ।…………। কালি কি খন ঘটি গৈছে আপুনি শুনো নাই। নহবলগীয়া সকলো কথাৰে মূল হ’ল চাৰিটা মধুৰী আম—তাকে লৈয়েই কাজিয়া লাগিল। সন্ধিয়ালৈকে ওৰে দিনটো লঘোনে ভোকে বনবাসু যেন হ’ল।”

“কোনো কথা নাই, যেতিয়ালৈকে ভাগ্যত দুখ থাকে তেতিয়ালৈকে তাক সহিবই লাগিব। পিছে, তুমি এতিয়া ডাঙৰ হৈছা। নিজে ভাবি চিন্তি যদি চলা তেনেহলে সকলো ঠিক হৈ যাব। এতিয়া তুমি আগৰ দৰে সৰু হৈ থকা নাই। আনৰ নাইবা মাৰাৰ কথা শুনিব নালাগে বদ্বিল মই নকওঁ। কিন্তু তুমিতো এই কথা মানি লব লাগিব যে তোমালোক পতি-পত্নীহাল যি বন্ধনত বান্ধ খাইছা তাৰপৰা আৰু এই জন্মত এৰাওঁৰ নাই।” ৰত্নবাই অতি কোমলতাৰে কথাবোৰ ক’লে। তাই জানে এতিয়ালৈকে যি ঘটিছে সেই সকলোখিনিৰ বাবে জোৰায়েকেই জগৰীয়া। লগতে তাই ইয়াকো বুজি যে তাৰ দোষৰ ফলাফলটো তাৰ গাত জাপি দিবলৈ হলেও এনে নষ্টতাৰ প্ৰয়োজন যাতে কথাবোৰ তাৰ অসহনীয় হৈ নপৰে। নহলে সম্প্ৰতি সিহঁতৰ যি মনৰ মিল গঢ়ি উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে তাত আকৌ ফাট মেলিব। এই ভয়ো ৰত্নবাইৰ মনৰ মাজত আছিল। গতিকে ততোধিক বিনীতভাৱে অনুন্নয়ৰ সদ্ৰুত ক’লে “মোৰ ছোৱালীজনীক যদি তুমি এখন ভৰিৰে লিখিয়াইও দিয়া তথাপি তাই তোমাৰ আনখন ভৰি সাৱটি ধৰি তোমাৰ লগতে জীৱন কটাবলৈ সাজু হৈ থকা ছোৱালী—। মৰণ কাললৈকে তোমাৰ বাহিৰেনো তাইৰ কোনে আপোন আছে ? তাই তোমাৰ পোহনীয়া কুকুৰণীৰ দৰে ! তোমাক এৰি যাব কলৈ ?”

শাহুৱেকৰ কথা শুনি ভৰমাৰ যেন চকু মদুকলি হৈ গ’ল। আজিয়েহে সি বদ্বিজৰ পাৰিলে শাহুৱেকে তাক কিমান মৰম কৰে। মদুহুত্বতে সি অনুভৱ কৰিলে যে আৰম্ভনিতোই সি ভীম্পাৰ কথামতে চলি ভুল কৰিছে। সি তাৰ বন্ধুবান্ধৱে শহুৱেকৰ ঘৰলৈ অহা-যোৱা বৰা আৰু সুখে সন্তোষে কাল কটোৱাৰ বিষয়ে জানে। তেনেদৰে চলিবলৈ তাৰো ইচ্ছা হয়। কিন্তু মাকৰ নিষেধ তাৰ বাবে লক্ষণ-ৰেখা সদৃশ হৈ থকা কাৰণেই তাৰ সীমা পাৰ হবলৈ তাৰ সাহে ন্দুকুলায়। সেই কাৰণেই দুখমনেৰে সি সেই জালত আজি পৰিণত আৱদ্ধ হৈ আছে। ভৰমা খাই মেলি যাবলৈ ওলাল। তেতিয়া অশ্রুপূৰ্ণ নয়নেৰে ৰত্নবাই ক’লে—“আমাৰনো আৰু কোন আছে ? তায়েই একেজনী মাথোন ছোৱালী, আৰু তুমিও আমাৰ ল’ৰাৰ নিচিনা।” গৈ গৈ পথাৰ পাল্ল মানে ভৰমাৰ মনত সেই কথাষাৰেই অনবৰত ঘূৰি থাকিল।

সিদিনাই আবেলি কোনোবাই চিন্মস্বাক বাৰ্তাৰ দিলে যে ভৰমাংজলপান খাবলৈ শাহুৰেকৰ ঘৰলৈ গৈছিল। কথাটো শুনি চিন্মস্বাই পোনতে আচৰিত যেন হৈছিল। কিন্তু কেবাপ্ৰকাৰেও প্ৰশ্ন কৰি জানি ললে যে বাৰ্তাটো সঁচা। মনত অসন্তুষ্ট হলেও বাহিৰত সেইটো নেদেখুৱাই বাৰ্তাৰ দিয়া তিৰোতাজনীৰ আগত ক'লে— “কোনো কথা নাই, ছাগলী বাহিৰত চৰে মানে অঘৰীয়েই লাভ।” তথাপিও তাইৰ মনত ভাৱনাৰ ধুমুহা ববলৈ ধৰিলে।—“ল'ৰাটো তালৈ গৈছে! ঠিক নাই এনেকৈ সি কিমানদিন অহা-যোৱা কৰিছে, কোনে জানে? মোৰ জানো পিছফালে চকু দুটা নাই? সেই কাৰণেহে সি কালি তেনেকৈ কথা কৈছিল? নহলে আজি পৰ্য্যন্ত উলটি সি এঘাৰ উত্তৰ দিয়া নাছিল! বোধহয় শাহুৰেকৰ লগাৰে পৰা তেনেকৈ কথা কবলৈ শিকিছে।” ভালেমান পৰলৈকে চিন্মস্বাই কি উপায় উলিয়াব পাৰি ভাবি থাকিল। শেষত নিজকে নিজে ভোৰভোৰালে—“অকল কাজিয়া কৰি থাকিলে সি সঠিক বাটলৈ নাহে।”

সন্ধিয়া চিন্মস্বাই খোৱাৰ বাবে “সণ্ডিগে” (একপ্ৰকাৰৰ ৰন্ধা বস্তু) তৈয়াৰ কৰিলে। ভৰমা পথাৰৰ পৰা অহাৰ লগে লগে হাত ভৰি ধুবলৈ গৰমপানী যতনাই দিলে আৰু খাবলৈ মাতিলে। সি গৈ বহাৰ লগে লগে সমুখত বহি লৈ পাতত ঘিউ বাকি দি অতি মৰমসনা মাতেৰে ক'বলৈ ধৰিলে—“গাৱঁৰ মানুহবোৰ বৰ বেয়া বাচা! আমি যদি আমাৰ ঘৰত হাঁহি ধেমালিৰ মাজেৰে কাল কটাওঁ তেনেহলে সিহঁতে সহিব নোৱাৰে।”

ভৰমাৰ ভোক নাছিল। সি লাহে লাহে খাইছিল। চিন্মস্বাই কৈ গ'ল—“তই মোৰ একেটি পো। তোৰ ওপৰত আশা কৰিয়েই আমি চাৰিজন জীয়াই আছোঁ। কোনোবাই ক'ৰবাত কিবা খুৱাই মিলাই দিব, গতিকে কাৰো ঘৰতে তই একো নাখাবি।”

ভাৰমাই চিন্তা কৰি কৰি খাই থাকিল। মাকে আজি যে কিয় এনেবোৰ কথা কৈছে সি বদ্বিজ পালে। গতিকে মনে মনে অলপ ভয়ো খালে। মাকৰ আগত নিজৰ ইচ্ছা অনিচ্ছাৰ কথা প্ৰকাশ কৰাৰ নাইবা কিবা বজোৱা মিলোৱাৰ সামৰ্থ্য তাৰ নাছিল। চিন্মস্বাই কৈয়েই থাকিল—“মনে মনে থাকিল কিয়? ভূতে-চুতে লভা নাইতো? মোৰ কথা বদ্বিজছনে নাই?” খং উঠিছে ক্ষম্ভ হৈছে; এনে সূৰেৰে তাই ক'লে।

“বদ্বিজ পাইছোঁ।” ভৰমাই লাহেকৈ অথচ দৃঢ় স্বৰেৰে ক'লে।

মুখখন ঘূৰাই মাকে সুধিলে—“বদ্বিজ পাইছ, তেনেহলে কেলেই গৈছিল আজি খাবলৈ? কিবা প্ৰকাৰে তাই তোৰ মগজুটোকে ওলট পালট কৰি পেলাব। তেতিয়া তই গৈ সিহঁতৰ দৰাৰমুখত কুকুৰৰ দৰে নেজ জোকাৰি থাকিবগৈ। নাজাননে সিহঁত মাক-জীয়েক হালেই তেনেকুৱা। তিৰি-স্বভাৱত সম্পূৰ্ণ কাজী—।”

এই কথা ভৰমাৰ সহ্য নহল। শাহুৰেকৰ স্নেহপূৰ্ণ প্ৰেম-প্ৰতিমা তাৰ চকুৰ

আগত ওপঙি আছিল।—“সেইবোৰ এৰা। তুমি যে এটা নহয় এটা কৈয়েই থাকা। কুহুমসৰ ৰোগীয়ে সকলো বস্তুকে হালধীয়াই দেখে। তোমাৰো তেনেধৰণৰ এটা বলিয়ালী আছে।”

ভৰমাই তেনেকৈ কৈ পেলালে। কিন্তু পিছত আকো ভাবিবলৈ ধৰিলে—“মাৰ আগত মই তেনেকৈ কথা ক'ব নালাগিছিল। তাকে লৈয়েই তেওঁ আকো কাজিয়া লগাব পাৰে—” সি মাকৰ লগত কাজিয়া কৰিব নোথোজে—। কালি যিখন দ্বন্দ্ব লাগিছিল তাৰপৰা সৃষ্টি হোৱা তাৰ মনৰ অশান্তি—এতিয়াও শাম কটা নাই। মাথোন “এইবাৰ যদি কাজিয়া এখন নালাগে তেনেহলে আগলৈ আৰু কাজিয়া হবলৈ নিদিওঁ।” ইয়াকে মনত ভাবি সি জিভাতে কামোৰ এটা মাৰিলে।

“ভৈয়াই—এ—” কপালত চপৰিয়াই চিন্মব্বাই ক'লে—” এয়া মোৰ কপালৰ লিখন! তইনো কি কৰিব? লবলৈ দিবলৈ তই মোৰ একোটি পো। জন্মৰে পৰা আজিলৈকে উলটি এষাৰ কথা কোৱা নাছিলি। আজি কবলৈ লৈছ। কোনে জানে তোৰ পেটত কিহে বাঁহ ললে?” এই বঢ়লি মদুখ ওফন্দাই চকুপানী মচি মচি কৰুণ সূৰেৰে সূৰ্ধিলে—“দুপৰীয়াখন ফুচুলাই লৈ গৈছিল নহয় নে?”

ভৰমাৰ এনে সামৰ্থ্য নাছিল যে সি যি কোনো বিষয়ৰ দোষ-গুণ বিচাৰ কৰি কোনো এটা সিদ্ধান্তত গৈ উপনীত হব। সি তেনেই সহজ সৰল আছিল। সৰুৰে পৰা সি ঘৰৰ জ্যেষ্ঠসকলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চলি আহিছিল। সেই কাৰণে মাকে কোৱা কথাৰ প্ৰভাব তাৰ ওপৰত বৰ বেছিকৈ পৰিল। এই পৰ্য্যন্ত শাহুৱেকৰ প্ৰতি যি সহানুভূতি তাৰ অন্তৰত জাগ্ৰত হৈছিল সেই সহানুভূতি উভতি মাকৰ প্ৰতি ধাৰিত হ'ল। মাক তাৰ জীৱনৰ আধাৰ-স্তম্ভ। সেই মাকৰ কৰুণ কণ্ঠস্বৰ শুনি তাৰ অৱৰ ভৰপূৰ হৈ উঠিল। শাহুৱেকে তাক ইমানদিনে বিচৰা নাছিল। আজিহে কিয় মাতি নি খুওৱা-বুওৱা কৰিলে? নালাগে বোলাতো কিয় দ্বিতীয়বাৰ আকো লাৰু আৰু থালত দি দিলে? মাকে কোৱাৰ দৰে আন কিবা মিহলাইতো তাক খুওৱা নাই? এনেদৰে শাহুৱেকৰ স্নেহ সম্পৰ্কত তাৰ মনত বিবিধ চিন্তাৰ উদয় হবলৈ ধৰিলে। এই নৱ-যৌৱনৰ প্ৰভাৱত তাৰকাৰ প্ৰতি তাৰ মনত যি স্বাভাৱিক আকৰ্ষণৰ উত্তৰ হৈছিল, শাহুৱেকে কিবা কিবি খুওৱাৰ ভয়ত, তাৰ মোহ কপুৰৰ দৰে উৰি গঢ়ি গ'ল। গতিকে তাৰকাৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হোৱা মনটোক সি সযতনে বাধা দি ৰাখিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

চাৰিমাছ মানবপৰা হুৱুৱা শয্যাশায়ী হৈছে। চাৰিদিন যদি ভালে থাকে তেনেহলে আৰু চাৰিদিন বিচনাত পৰি থাকিব লাগে। অলপ অলপ কাহ। মাজতে জ্বৰ উঠে। হাত ভৰি ভাঙি যাওঁ ভাঙি যাওঁ লাগে। একো খাবলৈ মন নাযায়। এইদৰে লাহে লাহে হুৱুৱা দুৰ্ব্বল হৈ যাবলৈ ধৰিলে। দৰৱজাতি দি ঘূৰি ফুৰা গাৱলীয়া বেজ দুই তিনিজনৰ পৰা দৰৱ লৈও চালে। সিহঁতে দৰৱৰ আধাখিনি বেচ লৈ বাকী আধা বেমাৰ ভাল হোৱাৰ পিছত লৈ যাবহি বুলি কৈ গ'ল। কিন্তু সেই পইচা নিবলৈ কোনোদিনে নাহিল। গতিকে তাৰ খা-খবৰো একো কৰা নহল। দিনক দিনে হুৱুৱা শুকাই খীণাই যাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু তথাপিও মনৰ ধাউতি কেতিয়াকৈ পথাৰলৈ যাব পৰা হ'ব। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তাৰ এনেবোৰ ভাবৰ উদয় হয়—“মোৰ জীৱনটোতো ভালেৰেই অতিবাহিত হ'ল। তথাপি নাতি-নাতিৰীৰ মূখ দেখাৰ পিছতহে যদি ভগৱানে নিলেহে তেনে তেনেহলে কিমান ভাল আছিল!” এই মনোভাৱ সি কেবাবাৰো প্ৰকাশ্যে মানুহৰ আগতে ব্যক্ত কৰিছিল।

মগদুম পৰিয়ালৰ ৰক্তবাই হুৱুৱাৰ এই আকাংক্ষাৰ বিহয়ে গম পালে। সেই কাৰণে তায়ে গিৰিয়েকৰ পিছত লাগিল। কলে—“যোতিয়া হুৱুৱাৰ খবৰ লবলৈ যাব তেতিয়া এই কথা উত্থাপন কৰিব। ছোৱালীজনী লায়ক হ'বৰ চাৰি পাঁচ বছৰ হৈ গ'ল। এতিয়াও তাই নিষ্কলঙ্ক প্ৰদীপেৰ দৰে জ্বলি আছে। এতিয়াও তাইক গিৰিয়েকৰ লগত ঘৰ দিয়া নাই। আপুনি কিভাবে নাজানো। তিলমানো তাইৰ প্ৰতি আপোনাৰ মনোযোগ আছে নে? আপোনাৰ ভনীয়েকেই বা মতলবটোনো কি? তেওঁৰতো জন্ম আপোনাৰ ৰাশিতে। তেওঁনো নাজানে ছোৱালীজনীয়ে দিন কেনেকৈ কটাইছে? অতি কমেও আপুনি হুৱুৱাৰ সাক্ষাততে বিষয়টো উত্থাপন কৰিবচোন!”

জীয়েকৰ কথা মল্লই চিন্তা নকৰা নহয়। কিন্তু এনে ধৰণৰ কথাবোৰ মূখ ফুটাই কবলৈ সি জানো তিৰোতা মানুহ?

এদিন সি হুৱুৱাক চাবলৈ গ'ল। চিন্ধুৰা ওচৰত নাছিল। সেই সন্মিলনৰ সম্ভাৱনা কৰিয়েই মল্লই কলে—“তুমি দিনে দিনে দুৰ্ব্বল হৈ গৈ আছে। যদি তোমাৰ চকুৰ আগত নাতি-নাতিৰীয়ে খেলি ধূলি থাকিলহে তেনে তেনেহলে তুমি সোণকালেই আৰোগ্য লাভ কৰিলাহে তেনে।”

হুৱুৱাই কথাটোত হয়ভৰ দি কলে—“ল'ৰাৰ বিয়া হোৱাৰ পাঁচ ছয় বছৰ হৈ গ'ল। তাৰ লগৰবিলাকৰ এটা নাইবা দুটাকৈ ল'ৰা-ছোৱালীও হ'ল। আমাৰ ভাগয়েই বেয়া।”

“ভাগ্যইনো কি কৰিলে?.....বিচাৰিলে নো ল’ৰা-ছোৱালী নন্দপুজিবনে?”

এই কথাষাৰৰ অৰ্থ গমি চাই হুৱম্মাই বিষাদবদ্ধ মূখত এটি ক্ষীণ হাঁহিৰ ৰেখা বিৰিঙি উঠিল। সেই হাঁহিৰ আঁৰত কিমান গভীৰ দুখ লুকাই আছিল তাক মাত্ৰ মল্লইহে বুজিব পাৰিলে। তাৰ মানে এইটো নহয় যে হুৱম্মাই মল্লই উত্থাপন কৰা কথাটো নবুজ্জে। কিন্তু তাৰ ঘৈণীয়েকে মানি নলয়। তাইক সেইটো মনাই লোৱাটোও সম্ভৱ নহয়। তদুপৰি শয়্যাশায়ী হৈ পৰাৰ পিছৰে পৰা ঘৈণীয়েকৰ কথাৰ বিপৰীতে যোৱাটোৰ সামৰ্থ্যও নোহোৱা হৈ পৰিছে তাৰ। হুৱম্মাই কৈ গ’ল—“তাৰক্কা গভীৰতী হোৱা কথাষাৰ মোৰ কাণত পৰাৰ পিছত মই যদি মৰিও যাওঁ তথাপি মই সুখী হ’লোহেঁতেন কিন্তু তেওঁ.....।”

হুৱম্মাই আৰু কিবা ক’লেহেঁতেন কিন্তু দুৱাৰৰ সিটোকাষে কথা-বতৰা শুনি বৈ থকা চিন্মস্বা তৎক্ষণাত সোমাই আহিল আৰু ক’লে—“মই কাল কটাইছোঁ কেনেকৈ আৰু তেওঁৰ মগজুটোৱে ভৰ্মি ফুৰিছে ক’ত? সোপাই পুৰি সাং হওক। আমিহে এনেয়েই মৰিছোঁ। মোৰতো দিনে নিশাই চকুত টোপনি নাই। এব্তেৰ কিন্তু.....।”

ঘৈণীয়েকৰ কথা শুনি হুৱম্মাই নিতাল মাৰিলে। মূখখন শেতাঁ পৰি গ’ল। মল্লৰ মূখৰ ভাবো গোমোঠা হৈ পৰিল। তথাপি সিও ক’লে—“সেই বিষয়ত আমিও চিন্তিত। ঘৰখনলৈ দূৰ্যোগ আহিব নালাগে। সেই কাৰণেইতো কৈছোঁ যে ঘৰখনত নাতি-নাতিনী থাকিব লাগে।”

“হবতো, ল’ৰাছোৱালী! বাটৰপৰা বুঢ়ীলি আনিমগৈ নেকি? এয়া দেখা নাই? এওঁ বিচনাতে পৰি আছে। ভঁৰালত জুই লাগিলে তাক নুমোৱাৰ কথা নাভাবি কোনোবাই তেতিয়া গুৰুটি সিঁচা বতৰৰ বুজ লয় নে?”

কথা-বতৰাৰ তাতে ওৰ পৰিল। কিন্তু প্ৰসংগৰ অন্ত নপৰিল। দূৰপৰীয়া যেতিয়া পুতেক খাবলৈ আহিল তেতিয়া চিন্মস্বাই ক’লে—“আজি শহুৰেৰ আহিছিল তাৰীৰ বিষয়ে কবলৈ।”

ভৰ্মাই আচৰিত হৈ সুধিলে—“তেওঁৰ বিষয়ে? কি কবলৈ?”

—“জীয়েকৰ এতিয়াও ল’ৰা-ছোৱালী হোৱা নাই।”

মাজতে কোঁতুহলেৰে ভৰ্মাই মাত দিলে—“কোনে কয়?”

“কোনেনো কব আৰু.....” অলপ ৰৈ, “এওঁতো পাটীত পৰিয়েই আছে। কথাটো তেওঁ কি মন দিব? কথা বতৰা নাই, যেতিয়াৰে পৰা এওঁ পাটীত পৰিছে তেতিয়াৰে পৰা তেওঁ ধৰি লৈছে যে যেন এই ঘৰখনো তেওঁৰেই হৈ গ’ল। আনন্দৰ প্ৰকোপত তোৰ শাহুৰেৰা ইমানখিনি মানলৈ ওপৰ উঠি গৈছে।” হাতেৰে দেখুৱাই চিন্মস্বাই ক’লে।

এই কথা শুনি ভৰ্মাৰ মনটো উদাস হৈ পৰিল। সি ক’লে—“আমাৰ পিতাদেউ নৰীয়াত পৰিছে, তাতনো তেওঁলোকৰ আনন্দ কিটো?”

“তই এতিয়াও সৰু হৈয়ে আছ। এতিয়াইনো বৃদ্ধিছ কিমানখিনি? বৃদ্ধা-কতো সিজনে নিজৰফলীয়া কৰি লৈছেই। সদায়ে ধপাত হোপাৰ চেলু লৈ আহে আৰু কিবা নহয় কিবা মন্ত্ৰণা দি যায়।”

“কিয়?” ভৰমাই বৃদ্ধি নাপাই সন্দিগ্ধে।

“সকলো বৃদ্ধিবি তই, মই কিয় কওঁ!—এতিয়াও গাখীৰ খোৱা কেচুৰা হৈয়ে আছ নে?” অলপ সময় বৈ “ইমানকে কওঁ যে তই সিহঁতৰ কথালৈ কাণ নিদিবি।” চিম্ভ্ৰাই বহু চৰাই কথোটো বৰ্ণালে।

“খোলাখুলিকৈ কোৱানা। এনেকৈ ক’লে বৃদ্ধি পাওঁ কেনেকৈ?” ভৰমাই বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰি কলে।

“বিচনালৈ পঠিয়াব লাগে।” বোলাতেই তাৰকা ভিতৰলৈ আহিল। গতিকে কথা সলাই ক’লে—“সকলোৱে দোষ মোৰ ওপৰতে জাপি দিয়ে। তোৰনো কি? ডাঙৰ হৈছ। ঘৰলৈ ঘৈণীয়েৰ আহিছে। বৃদ্ধীক খাতিৰ কৰিবি কিয়?”

ভৰমাই খাই-বৈ বাহিৰলৈ গুচি গ’ল। এনে নহয় যে এই কথাৰ ভাৱাৰ্থ তাৰকাই বৃদ্ধি নাপালে। খাললৈ জাবৰ পেলাবলৈ যোৱাৰ সময়তে তাই সন্ধ্যোগ বৃদ্ধি ক’লৈগৈ—“মা আৰু পিতাইয়ে শহুৰ-দেউতাৰ খবৰ লবলৈ ঘনাই ঘনাই কিয় আহে?”

ৰত্না মনে মনে ব’ল। তাৰকাই আকৌ ক’লে—“আহি দুই চাৰি আঘাৰ কথা কৈ গুচি নাযায়। কোনোবা নহলে কোনোবাই মোৰ প্ৰসংগ উলিয়াবই। এতিয়া কেলেই লাগিছে মোক সেই সন্ধ্যা? কৰণৰ সময়ত যেতিয়া তেওঁ ৰভা-তলত থং দেখুৱাই থিয় হৈছিল, তেতিয়াই জানিছিলোঁ যে মোৰ জীৱনত সন্ধ্যা নাই। আপোনালোকে নিজৰ মাজত কিবা কথন মথন কৰি থাকিলে কি লাভ? ভাগ্যত যি লিখা আছে সি মিছা হয় জানো?”

ৰত্নাৰ এনে লাগিল যেন বজ্ৰপাতহে হৈছে। তাই ভাৱিছিল যে গিৰিয়েকে হুৰুমৰ আগত কথা এঘাৰ ক’লে মনোবাঞ্চা পূৰণ হব নিশ্চয়। কিন্তু তাৰ পৰিণাম স্বৰূপে জীয়েকৰ মূখেৰে যি কথা শুনিলে, শুনি হতাশ হ’ল। তাই চিন্তামগ্ন হ’ল। মনতে ভাৱিলে—“ছোৱালীজনীৰ সন্ধ্যাৰ বাবে যেতিয়াই কিবা এটা কৰোঁ, এনেকৈ ওলোটো ফল হয় কিয়? আৰু একো আপদ নাইতো? গণকক দক্ষিণা দি সন্ধ্যা মেলি চাম নেকি?” কিন্তু জীয়েকৰ আগত তাই মনৰ কথা নক’লে।

এই চিন্তা ৰত্নাৰ মনত যে এইবাবেই প্ৰথম জাগ্ৰত হৈছে তেনে নহয়। ইয়াৰ আগতেও তাই ভালেমান মঙল চাওঁতাক (সাধু-সন্ত) সোধা-মিলা কৰিছে—। পইচাও খৰচ কৰিছে। যেতিয়াই কাৰোবাক পাইছে তেতিয়াই পইচা দি তাবিজ তৈয়াৰ কৰাই জীয়েকৰ গলত বান্ধি দিয়াইছে। কিন্তু চিম্ভ্ৰাই তেনে তাবিজ দেখিলেই পুতেকক লগাই দি তাবিজ খুলি পেলোৱায়। দুই তিনিবাৰ তেনে

ঘটনা ঘটাব পিছত তাৰুকাই তাবিজ আদি পিন্ধিবলৈ এৰিয়ে পেলাইছে। তাৰুকাই বদৰ্জিছিল যে তাবিজ পিন্ধাৰ ফলত ভাল ফল হোৱাৰ সলনি, শাহুৰেকৰ মনত তাইৰ প্ৰতি ভাল ভাবৰ পৰিবৰ্ত্তে বন্ধ মনোভাৱৰহে উত্তৰ হয়। কিন্তু ৰত্নস্বা তেনে যত্নৰ ফলাফলৰ বিষয়ত এতিয়াও নিৰাশ হোৱা নাছিল। তাই ওচৰৰে গাৱঁৰ গণকৰ ওচৰলৈ গৈ উপায় সন্ধানিলে। গণকে কলে—“পিচচোতালত থকা “কৰেব্বা” দেৱীক তোমালোকৰ পুৰুষ পুৰুষসকলে বছৰত এবাৰকৈ শাড়ী পিন্ধাই চাৰিসেৰ চাউলৰ ভোগেৰে পূজা কৰিছিল। সেই দেৱীৰ লেঠা লাগিছে তোমাৰ ছোৱালীৰ। তুমিও এতিয়া অমাবস্যাৰ ৰাতি ক’লা বৰণৰ শাড়ী পিন্ধাই দেৱীৰ পূজা এভাগ কৰা, তোমাৰ ছোৱালীৰ সুখ হব।” সেইমতে অমাবস্যা ওচৰ চাপি অহাৰ লগে লগে ৰত্নস্বাই দেৱীৰ পূজাৰ আয়োজন কৰিলে।

তাকে দেখি সহজ সৰলভাৱে মল্লই কলে—“হুৱুৱাৰ বেমাৰ, চিহ্নস্বাই নকলেই হয় যে, এনে সময়তে আমি পূজা পাতি আনন্দ কৰিছোঁ।” ৰত্নস্বাৰ সমুখত জীয়েকৰ মংগল চিন্তাৰ বাহিৰে আন একো কথা নাছিল। কিন্তু কোনো সাধু-সন্তই উক্ত বিষয়ে উল্লেখ নকৰা কাৰণে তাই পূজা কৰিবলৈ মনস্থ কৰিছিল। সেয়ে তাই ক’লে—“তাতেনো কি হল? তেওঁৰনো কিবা এদিনীয়া বেমাৰ নে? বেমাৰ হোৱাৰ পাঁচ-ছয়মাহ হৈ গৈছে। সেইবুলিয়ে তেওঁলোকে ঘৰত থাবলৈ ববলৈ এৰি দিছেনে? পোন্ধৰ কুৰিদিনমানৰ পৰা তেওঁ হাতত লাখুটি লৈ লৰি-চৰি ফুৰিব পৰা হৈছে। মই যদি পূজা কৰোঁ, তেওঁলোকৰ কি ক্ষতি?”

মল্ল নিমাতো ৰ’ল। ঘৰত দেৱীৰ পূজা আছে বুলি কৈ চাৰিদিনমানৰ বাবে তাৰুকা শাহুৰেকৰ ঘৰপৰা লৈ আহিল। তাৰুকা মাকৰ ঘৰলৈ আহিয়ে এনাপুৰৰ পৰা মামীয়েক আৰু অনন্তক মাতি পঠিয়ালে। কিন্তু তেওঁলোকৰ কোনো নাহিল। জনালে যে চাৰি ছয়দিন মানলৈ ঘৰ এৰি অহাটো সম্ভৱ নহ’ব। অমাবস্যাৰ দিনা পুৱাই আহি পাব।”

এদিন চিহ্নস্বা পানী আনিবলৈ নদীলৈ যাওঁতে চাগলস্বা বদুচীক লগ পালে। বদুচীয়ে দুই এবাৰ কথা পতাৰ ইচ্ছাৰে মাত দিলে—“চিহ্নস্বা, পানী নিয়া কামটো জানো তোমাৰ?”

“তাই মহাৰাণী মাকৰ ঘৰলৈ গৈছে। আননো কোনে নিব? তাইৰনো কি? বিয়া হৈ আহি গাদীৰ ওপৰত বহি গৈছে। ঘৰ-দুৱাৰ চম্ভালোতে চম্ভালোতে মোৰ মূৰৰ চুলি সৰি শেষ হ’ল। ৰং-ধেমালি নকৰিলেই নচলে তাইৰ!” চিহ্নস্বাই এইদৰে কোৱাৰ উদ্দেশ্য এয়েই যে বদুচীয়ে যেন গৈ ৰত্নস্বাক সেই কথা শুনায়।

চাগলস্বাই চিহ্নস্বাৰ কথাৰ প্ৰত্যুত্তৰ নিদি নিজে যি কম বুলি ভাবিছিল তাকে কবলৈ ধৰিলে—“না জানো, এইবোৰ কি কৰে! আমাৰ শাস্ত্ৰত জানো এনে দেৱ-দেৱীৰ পূজাৰ কথা আছে? “ইল্লেব্বা” কৰেব্বা” এইবোৰ সঁচা মিছা দেৱ দেৱীৰ পূজা কৰিলেই জানো ছোৱালীৰ সংসাৰখন সন্ধান হব?”

চিন্মস্বাই সকলো বদ্বজিলে। তথাপি ওচৰ চাপি আহি অলপ কোঁতুহলেৰে সন্মিলে—“কাৰ সংসাৰ? কি কৰিব খুজিছে?”

“কাৰণো হব? তোমাৰ বোৱাৰীয়েৰাৰ। তাইৰ মূৰটো! তাইৰ সংসাৰখন সন্মিলি কৰিবৰ কাৰণেইতো তোমাৰ মতিৰে দেৱীৰ পূজা কৰিবলৈ ওলাইছে। জানো, ক’ত সন্মিলি আহিছে! ঠিকনা নাই ক’ৰ দেৱী। ৰাতি পূজা খায় ভূতৰ দৰে। খায়বা তাকো কেইভাগে? কৰিবলৈ দিয়া! দিনত নো হ’ব নোৱাৰেনে পূজা?” কৈ কৈ চাগলস্বা—যাবলৈ ধৰিলে।

চিন্মস্বাই এবাৰ ভাৱিলে যে ঘৰলৈ গৈ কথাটো গিৰিয়েকৰ আগত কোৱা উচিত। কিন্তু পিছ মনুহুততে ভাৱ হ’ল—গিৰিয়েকে শুনিয়েই বা কি কৰিব?

অমাৰস্যাৰ দিনা পুৱাই ৰন্ধা বঢ়াৰ কাম আৰম্ভ কৰা হ’ল। সিদিনা দিনতে অনা পানী ৰান্ধনীশালত থোৱা হ’ল। ৰন্ধস্বাই খৰধৰকৈ বজাৰৰ পৰা বয়-বস্তু তথা দেৱীৰ পূজাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী আদি কিনি আনিলে। সিদিনা পাঁচেসেৰ মানৰ জোখাৰে খাদ্য প্ৰস্তুত কৰা হ’ল। ওচৰ চুবুৰীয়া দুই তিনি গৰাকী তিৰোতা ৰন্ধা-বঢ়া কৰিবলৈ আহিল! তেওঁলোকে গা-পা ধুই শুদ্ধ কাপোৰ পিন্ধি ৰান্ধিব বাঢ়িব ধৰিলে। শাহুৱেকৰ ঘৰত কাম কৰি কৰি বেচৰী ছোৱালীজনী শূক্কাই-উবাই আহিছিল। সেই কাৰণে ৰন্ধস্বাই তাইক সেই কামৰ কাৰণে নক’লে। তাই ঘৰৰ সৰু সৰু কাম কৰাতেই ব্যস্ত থাকিল। তাৰ মাজতো মাজে মাজে তাই বাৰে বাৰে বাহিৰলৈ গৈ গৈ যেন কোনোবা অহা নহালৈ অপেক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে। দিনটোৰ বেলা বাঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে তাইৰ মনৰ ব্যগ্ৰতাও যেন বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। অলপ সময়ৰ পিছত এখন গৰুগাড়ী আহি নঙলা মনুখত ৰ’ল। তাৰফা লৰ মাৰি গৈ গাড়ীৰ ওচৰ পালে। গাড়ীৰ পৰা বয়-বস্তু নমাবৰ কাৰণে মল্লও গ’ল। গাড়ীত সন্মিলিৰ অকলে দেখি তাৰা নিৰাশ হ’ল আৰু সন্মিলি—“অনন্ত অহা নাই?”

গাড়ীৰপৰা নামি আহি থাকোঁতে সন্মিলিস্বাই ক’লে—“তাৰ পৰীক্ষাৰ ওচৰ পাইছেই। সেই কাৰণে অহা নাই অ’ বাচা।”

তাৰফাৰ মনুখখন মোলান পৰি গ’ল। তাই অনন্তৰ কাৰণেই বাট চাই আহিছিল। আশা সফল নোহোৱাত তাইৰ অন্তৰখন গধুৰ হৈ পৰিল।

সিদিনাই গধূলি মল্লই গৈ হুৱুৱাক ক’লে—“আজি গধূলি আমাৰ ঘৰত পূজা আছে। যি কোনো প্ৰকাৰে গৈ প্ৰসাদ লৈ আহিব।”

“এইবোৰ লেন-দেন কিহৰ? এইবোৰ কিয়? মোৰ আৰু তোমাৰ ঘৰ দুখন কিবা বেলেগ বেলেগ ঘৰ নে? আন মানুহবোৰতো আহিবই” ধপাত হুপি, চিলিমটো আগুৱাই দি হুৱুৱাই ক’লে।

“বেছি একো খাব নালাগে। দালিভাতকে খাব। অলপ জিভাৰ জুতিও সলনি হ’ব। লাহে লাহে লৈ গৈ খুৱাই পঠাম। বেছি দূৰলৈওতো যাব নালাগে।”

“ভাল কথা। চাওঁচোন! সকলো কাম কাজ আগতে সমাপন কৰি লোৱা।” এনেতে চিম্‌ম্বা বাহিৰৰপৰা আহি অলপ খঙেৰে ক’লে—“কলৈকো যোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। যাবই বা কিয়? গোড়ৰ ঘৰে মাতিছে, সমাজৰ আন আন মানুহে মাতিছে। আজিলৈকে কলৈকো যোৱা হোৱা নাই। পৰ্বাহ গোড় ডাঙৰীয়াই ইমান জোৰ কৰিলে তথাপি যোৱা নহ’ল। তেখেতে যথেষ্ট খোৱা বস্তু ঘৰলৈকে পঠিয়াই দিলে। মই তাকো খাবলৈ নিদিলাঁ।” সিহঁতৰ প্ৰতি কিমান মানুহৰ সন্তাৰ সহানুভূতি আছে তাকে বজাবলৈকেই তাই ইমানাখনি কথা ক’লে।

সেই কথা বজিয়েই মল্লই ক’লে—“সেইটোৱো কি কথা ভনীটি, যেতিয়া চাৰি ছয়জন লোকৰ লগত তোমালোকৰ চাৰ্চিনাক আছে তেতিয়া স্বাভাৱিকতে পঠিয়াবই। আমিও তোমালোকৰ বাবে খোৱা বস্তু পঠিয়াব পাৰিলোহেঁতেন। কিন্তু ভগৱানৰ প্ৰসাদ ঘৰৰ বাহিৰলৈ পঠিয়াব নাপায়। গতিকে তালৈ মাতি নি খুৱাব খুজিছোঁ।” ইয়াকে কৈ ঘৰৰ আটাইকে নিমন্ত্ৰণ জনাই হুৱল্লক আকৌ এবাৰ যোৱাৰ কথা কৈ মল্ল ঘৰলৈ গুচি গ’ল।

মল্ল খোৱাৰ পিছত চিম্‌ম্বাই হুৱল্লৰ আগত খং প্ৰকাশ কৰিলে—“কোনোবাই অলপ নিমন্ত্ৰণ যাচিলেই তৎক্ষণাত যাবলৈ সাজু হয়! যেন ঘৰত খাবলৈ নাপায়হে! আনৰ ঘৰত খাই আহি যদি ইয়াত বিচনাত পৰি থাকিব লগাত পৰে, তেনেহলে সেৱা কৰিবৰ কাৰণে মই ইয়াতে অসহায় হৈ বহি থাকিম বুলি ভাবিছে হবলা? আজি চাৰিমাহৰ পৰা আপোনাৰ আল পৈচান ধৰি লৰা-ওপৰা কৰোঁতে কৰোঁতে মোৰ ভৰিৰ তলুৱা ক্ষয় গ’ল।”

হুৱল্লৰ বিষাদপূৰ্ণ নয়ন লোতকেৰে ভৰপূৰ হ’ল। ক’লে—“আজি চাৰি-দিনমান হ’ল, ভালকৈ খোজ পেলাবই পৰা নাই। কাঁহ বাঢ়ি গৈছে। যদি ভাল পাওঁ খাই আহিম গৈ। পিছলৈ জানো মই খাবলৈ যাব পাৰিম? তোমাৰ মাৰাৰ ঘৰ যেতিয়া, তুমি আজি নগ’লেও কাইলৈ গৈ খাবা।”

“এৰাতো, মাৰ ঘৰ! সেইখনতো মোৰ শতব্দৰ ঘৰ হৈ পৰিছে। মই মৰিলেহে সিহঁতৰ জীয়েকজনী সূখী হব। তাইতো তাকে বাট চাই আছে। মাৰ ঘৰ বুলিবলৈ মোৰ সম্পৰ্কতো কোন কেতিয়াতে শেষ হৈছে।” এই বুলি কৈ চিম্‌ম্বাই আঙুলি ফুটাবলৈ ধৰিলে। “নাজানো কেতিয়া সেই ঘৰখনৰ চাকি বৰিগছ নমূল বুলি শূন্যবলৈ পাম।” কথাষাৰ কৈ চিম্‌ম্বাই শাওপাত দিলে।

সূৰ্যাস্তৰ পৰলৈ খোৱামিলাৰ জোগাৰ হৈ উঠিল। মল্লই “কৰুখা”ক ক’লা শাড়ী পিন্ধালে। কোলাত চাউল ঢালি দিলে। দেৱীৰ সমুখত কাপোৰ পাৰি দি সেই কাপোৰৰ ওপৰত ভাত আৰু *“হোলিগেৰে” খিগ সাজি দিলে। নেমুটেঙা

* (‘হোলিগে’=গুড় আৰু দালিৰে তৈয়াৰ কৰা এবিধ মিঠা খোৱা বস্তু। দেখাত পৰঠা যেন দেখি।)

দুটা দুফাল কৰি তাৰ দুয়োকাষে থলে। তাৰ পাছত ধূপ জ্বলাই নাৰিকল ভাঙিলে। বজ্জ্বাই—“আইগোসানী মোৰ ছোৱালীজনীক উদ্ধাৰ কৰা, আমাৰ সকলো দায় দোষ মাৰ্ঘণ কৰা”—বুলি গদুন-গদুনাই উচ্চাৰণ কৰি প্ৰাৰ্থনা জনাই দেৱীক সেৱা কৰিলে। জীয়েকক মাতি আনি দ'উৱতে সেৱা কৰালে। মল্লইও দেৱীক সাটোঙ্গে প্ৰণিপাত কৰিলে। মনে মনে সংকপে কৰিলে—“অহা বছৰৰ ভিতৰত যদি জীজনীৰ ল'ৰা, ছোৱালী কিবা এটা জন্মে তেনেহলে তোমাক আৰু এবাৰ শাড়ী পিন্ধাই পূজা কৰিম।” তেতিয়া এংখাৰ নমাৰ পৰৰপৰা দুঘণ্টামান অতিৱাহিত হৈ গৈছিল।

মল্লই চুবুৰীয়াসকলক খোৱাৰ বাবে মাতি আনিবলৈ গ'ল। মতামানুহবোৰে খাইবৈ উঠি যোৱাৰ পিছত মল্লই হুৱম্বাক মাতি নিলে। দুয়োজন খাবলৈ বহিল। হুৱম্বাৰ ম'তৰ বঢ়িচ সলনি হৈছিল। গতিকৈ অলপ বেছি কৈয়ে খালে। খোৱাৰ সময়ত ক'লে—“কিনো হব? এদিনতো মাৰমেই! পাঁচ-ছয়মাহমান হ'ল গদুৰ ম'ত আজিহে দেখিলোঁ। আজিহে খালোঁ।”

বজ্জ্বাই হুৱম্বাক উৎসাহ যোগাই ক'লে—“একো নহয়। ভগৱানৰ প্ৰসাদহে। সকলো তেওঁৰ হাততে এৰি দিয়ক, সকলো ঠিক হৈ যাব।” ফলত হুৱম্বাই সাধাৰণতে দিনে যি পৰিমাণে খায় তাতকৈ অধিক খাই পেলালে।

বজ্জ্বাই সিদিনা চিম্ভাকো নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ গৈছিল আৰু বাউসীত ধৰি বৰ আগহেৰে খাবলৈ আহিবলৈ অনুৰোধ কৰিছিল। কিন্তু তাই নাইহল। ক'লে—“গোটেই ঘৰখনৰ মানুহ খাবলৈ যাব লাগে কিয়? বিয়া বাবুৰ কথাতো নহয়! শহুৱক আৰু বোৱাৰীয়েক দুয়োজনেই দেখোন গৈছে।” চিম্ভাই ভৰমাক সিদিনা আন দিনাতকৈ সোনকালেই খুৱাই-বুৱাই পথাৰলৈ পঠিয়াই দিছিল। সিও খাবলৈ যোৱাৰ কাৰণে উৎসাহ দেখুওৱা নাছিল।

এমাহ আগৰপৰা হুৱম্বা কোনোমতে চুঁচৰি বাগৰি চলি আছিল। কিন্তু কান্দি-মহীয়া বৰষুণৰ বতৰত চেঁচা বতাহ লাগি আকৌ শয্যাশায়ী হব লগীয়া হ'ল। “মিটিবৰ ঘৰলৈ গৈ খাইছিল নহয়! লগতে বেমাৰো কঢ়িয়াই আনিলে মই হাক দিয়াতো মোৰ কথা নুশুনিলে নহয়!” চিম্ভাই বাৰে বাৰে তাকে শুনাই যেন বিষহে ঢালিলে। তাই যে অকল হুৱম্বাক শুনাইয়েই নীৰৱে থাকিল সেইটো নহয়। বোৱাৰীয়েকক শুনাইও বুৰ্জাতে মত্তব্য কৰিলে—“নাজানো কি খুৱাই দিলে। এওঁ চাৰিদিন ভালে থকাটোও তহঁতৰ সহ্য নহ'লনে?”

যেতিয়াই তাৰকাই এই ককথনা শুনোঁতেই তাইৰ চকুৰপৰা পানী নোলোৱাকৈ নাথাকে। তাই দুখ মনেৰে সদায় ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনায়—“হে আই, হে ভগৱান, এই বদনাম মোৰ ওপৰতেই পৰিব। মোক ইয়াৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা। এবাৰ শহুৱ দেউতাক আৰোগ্য কৰি দিয়া।” কিন্তু এইবাৰ হুৱম্বাৰ লক্ষণৰ পৰা এনে নালাগিল যে সি এইবাৰৰ বাৰিষা কালটো অতিক্ৰম কৰিব পাৰিব।

ষিমানৈ হুৰুৱাৰ বেমাৰ বোছি হবলৈ ধৰিলে সিমানে চিন্ম হুৰাৰ মনতো সংশয়ৰ উদয় হবলৈ ধৰিলে। তাইৰ মনত খেলাবলৈ ধৰিলে যে তাইৰ গিৰিয়েকক কোমোবাই কিবা কৰিছে। “তেওঁ যেতিয়ালৈকে আছে মই থিকেই চালিব পাৰিম। কিন্তু তেওঁ যেতিয়া নাথাকিব মোক চাব কোনে?” এনে চিন্তা মনলৈ আহিলেই সন্দেহৰ ভাৱটো তাইৰ আৰু বোছি দুঢ়াই পৰে। গতিকে এদিন তাই গণকক সন্নিধিলৈ গ’ল। গণক জনৰ নাম আছিল দেবেন্দ্ৰ। তেওঁ এইমাত্ৰ দুপৰীয়াৰ এঘুমতি মাৰি উঠিছিল। চিন্মস্বা গৈ তেওঁৰ দূৰাৰ দলিত উপস্থিত হওঁতেই হাঁহ মাৰি তেওঁ তাইক স্বাগত সন্ধ্যাৰ জনালে।” আহা চিন্মস্বা, বহুদিনৰ মৰুত ওলা আহি।”

ভিতৰলৈ সোমাই গৈ থাকি চিন্মস্বাই কলে—“কাম থাকিলেহে গণকৰ ঘৰলৈ অহা হয়। নহয় জানো? নহলেনো কিয়? গৈ ভিতৰ চোতাল পাই আকৌ কলে—“অলপ, “পঞ্চাঙ্গখন বাহিৰ কৰকচোন।”

দেবেন্দ্ৰ গণকে ভিতৰৰ পৰা “পঞ্চাঙ্গ”ৰ* টোপোলাটো উলিয়াই আনিলে আৰু সেইটো সমুখত থৈ দি লগে লগে কিবা মন্ত্ৰ কিছদ্ৰমান আওৰাবলৈ ধৰিলে। চিন্মস্বাই আগুৱাই গৈ দক্ষিণা আগবঢ়াই দিলে আৰু নমস্কাৰ এটা কৰি অলপ পিছুৱাই আহি ওচৰতে বহিল। অলপ পৰি গণক বাপুৱে বাম্বি ধোৱা “পঞ্চাঙ্গ”ৰ টোপোলাটোৰ কাপোৰৰ গাঁথি খুন্দি থাকোঁতে কলে—“ভালকৈ বিচাৰ কৰি কব কিন্তু হাতযোৰ কৰিছোঁ। আমাৰ গিৰিহঁতে মগদম পৰিয়ালৰ ঘৰত গৈ খাই-বৈ অহাৰ পিছৰে পৰা তেওঁৰ অসুখ বাঢ়ি গৈ আছে। অলপ গগি-পতি কওকচোন, তেওঁক কোনোবাই কিবা খুওৱা নাইতো?”

দেবেন্দ্ৰ বাপুই সকলো কথা মনোযোগেৰে শুনিলে। তিনি চাৰিবাৰ মান কাড়িৰ ঢাল মাৰিলে আৰু যোগ-বিয়োগ কৰি কিবা-কিবা গগি-পতি ঢালে। শেষত চিন্মস্বাৰ হাতত, পৰি থকা বেতৰ বন্ধুতা এটুকুৰা দি সেই টুকুৰাটো তেওঁৰ হাতত থকা পদ্মিৰ পাতৰ মাজৰ যি কোনো এঠাইত সন্নিধি দিবলৈ কলে। চিন্মস্বাই অতি শ্ৰদ্ধাৰে ভক্তিপূৰ্ণ মনোভাৱেৰে সেই টুকুৰাটো পদ্মিখনৰ এঠাইত থৈ দিলে। গণক বাপুৱে সেইখিনিতে পদ্মিখন মেলি ঢালে। কিছদ্ৰপৰ ভাৱি চিন্ম চাই কলে—“কোনো এগৰাকী সধৱা তিৰোতাই কামটো কৰিছে।” চিন্মস্বাৰ আনন সঁচা বুলি প্ৰতীয়মান হ’ল। তাই বাপুৰ কথা শুনি মূৰ দুপিপালে। তাৰ পাছত লাহে লাহে সন্নিধিলে—“ইয়াৰ কিবা প্ৰতিকাৰ আছেনে? কওকচোন।”

বাপু দেবেন্দ্ৰই অলপ চিন্তা কৰি কপাল কোচালে আৰু হাতৰ পৰা কাড়িৰ ঢাল মাৰি ক’লে—“হব পাৰে। কিন্তু পইচা খৰচ কৰিব লাগিব।”

* বাৰ, ত্ৰিখি, নক্ষত্ৰ যোগ আৰু কৰণৰ নাম পঞ্চাঙ্গ। এই পঞ্চাঙ্গ সন্নিবিষ্ট গ্ৰন্থৰ নামেই পঞ্জিকা।

“খৰচৰ কাৰণে আপুনি নাভাবিব। যিমানৈ লাগক মই দিম। আপুনি ব্যৱস্থা কৰক।”

ব্যৱস্থা কি কৰিম? শাস্ত্ৰ অনুসাবে গৃহ-শান্তি কৰি দিম। আনৰ দৰে ক’লা শাড়ী পিন্ধোৱা দেৱীৰ পূজা কৰা, ৰাতি মানুহক মাতি ভোজ খুওৱা এইবোৰ মই নাজানো। পোণে পোণে “পদ্মাৱতীক” প্ৰতিষ্ঠা কৰি তাৰিজ গঢ়াই দিম। সেইটো নি হুৱুৱাৰ সোঁবাহুত বান্ধি দিবা। কাম হৈ যাব।”

চিন্মস্বাই আকৌ এবাৰ হাত যোৰকৈ নিৱেদন জনালে—“তাকে কৰি দিবা বাপু; লাগিলে টকাটো, আধালিটো লৈ লবা।”

“তুমি কোনো চিন্তা নকৰিবা। মই সকলো ঠিক কৰি দিম। তোমাৰ “তেওঁৰ” হেৰফেৰ নহয়। তুমি পূজাৰ সামগ্ৰীখিনি ভৰাই লৈ গুচি আহিবা। যদি সেইটো সম্ভৱ নহয় তেনেহলে মোলৈ দুটকা চাৰি অনা পইছা দি পঠিয়াবা। মই সকলোখিনি কৰি লম।”

“টকা দি যাওঁ ৰ’বা।” বদলি চিন্মস্বাই উঠি থিয় হ’ল। এনেতে ভিতৰৰ পৰা দেৱেন্দ্ৰ বাপুৰ ঘৈণীয়েকে মাত দিলে—“আহা চিন্মা বাইদেউ, ভিতৰলৈ আহা।”

“যাওঁ দিয়া গধূলি হৈ গ’ল।”

“হবলৈ দিয়া। এতিয়ানো কি? ঘৰত বোৱাৰী আছে, কৰিব লগাখিনি কৰি থাকিব।” জোকোৱাৰ সন্মত কথাষাৰ ক’লে বাপুৰ ঘৈণীয়েক মৰুদেৱীয়ে।

ভিতৰলৈ খোজ লৈ গৈ থাকোঁতে চিন্মস্বাই কৈ গ’ল—“হয়। হয়……ঘৰৰ কাম বোৱাৰীয়ে চোৱাচিতা কৰিবহে! নকলে, নিজে নিজে কোনোৱে একো কাম নকৰে। তাইক কোৱাতকৈ নিজেই কৰি পেলোৱা ভাল।”

“আৰুনো কি? আজি-কালিৰ ছোৱালীয়ে কৰেই বা কিটো? মইনো ওচৰে-পাজৰে বোৱাৰীবোৰক দেখা নাই নে? নিজৰজনীৰ কথানো কি ক’বা?”

“সকলো একেই। আমাৰোতো ভাগ্যত থাকিব লাগিব?” চিন্মাই কথাৰ মাজতে নিজৰ মন্তব্য দিলে।

মৰুদেৱীয়ে গালত আঙুলিৰে হেঁচি ধৰি আঁচৰিত হোৱাৰ দৰে কলে—“হয় নে? হেৰা পাগলী, তুমিও সেই তাহানিৰ পুৰণিবলগীয়া তিৰোতাৰ দৰে জানা নো কিটো? মাত্ৰ কোৱা, “কপালত নাই।” এই বদলি অলপ ৰৈ ক’লে—“বাৰু চিন্মা, তোমাৰ মতিৰ ঘৰৰ বাবে গণকৰ পিণ্ডত আৰু গাৱঁত নোহোৱা হ’লনে কিবা, যে আন গাৱঁলৈ গৈ পূজাৰ বিষয়ে সোধা-পুচা কৰিলে? এনেনো কি কথাটো হৈছে তোমাৰ বোৱাৰীৰ?”

চিন্মস্বাই কিবা কব খুজিছিলহে, মৰুদেৱীয়ে আকৌ ক’লে—“যি কৰিবলগীয়া আছিল তেওঁলোকেতো কৰিলেই। কি’তু গাৱঁৰ কোনো পিণ্ডতকো খাবলৈ মাতিব নালাগিছিল?” এইবদলি হাতৰ আঙুলি ফুটাই কলে—“দোভাগ নিশাখন আমিওনো ক’ত গলোহেঁতেন! মোৰ গিৰিহঁতে আকৌ দিনটো শেষ

হোৱাৰ পিছত পানী এটুপিও মদুখত নিদিয়ৈ।” কথাখিনি তেওঁ এই কাৰণেই কলে যে, যেন চিন্মাৰ মনত ধাৰণা নহয়—মগদুম পৰিয়ালে খাবলৈ নিমন্ত্ৰণ নকৰা কাৰণে তাইৰ মনত ক্ষোভ আছে।

‘তোমালোকক মাতা নাছিল?’ মদুখ খুঁলি অলপ থমকি বৈ অলপ গৰ্বেৰে চিন্মাবাই ক’লে “মই নিজে নগলোঁৱেই। তিনি চাৰিবাৰ মান মাতি নিবলৈ আহিছিল।”

মৰুদেৱীয়ে কলে—“নগলা?.....ভালেই কৰিলা। বাদ দিয়া, যিবিলাকে খাবলৈ গৈছিল তেওঁলোকৰনো কি সন্মুখটো হ’ল?”

10

হুৱমাৰ অন্তিম সংস্কাৰ কৰি মানুহবোৰ এইমাত্ৰ উভতি আহিছে। ৰাতি-পুৱা সময় কাৰণে ভালেমান মানুহ সংস্কাৰ কালত গোট খাইছিলহি। ভৰমাই উচুপি উচুপি কান্দি আছিল। মল্লই তাক বাহুত ধৰি লাহেকৈ ঘৰৰ ভিতৰলৈ লৈ আহিল। শ্মশানলৈ নিয়াৰ আগতে হুৱমাক যিখিনি ঠাইত শব্দৰাই থোৱা হৈছিল সেই ঠাইখিনি গোবৰেৰে লিপি-পুৰি পেলোৱা হ’ল। এটা ঘাগৰিতকৈ এঘাগৰি পানী সেই ঠাইত থৈ দিলে। অন্তিম-সংস্কাৰৰ উদ্দেশ্যে যিবিলাক মানুহ শ্মশানলৈ গৈছিল সেই সকলোৱে লগত লৈ অহা শিলৰ টুকুৰা আৰু কুশবোৰ সেই পানীৰ ঘাগৰিটোত সুমুৱাই দি নিজ নিজ ঘৰলৈ গুচি গ’ল। বাৰাণ্ডাত চিন্মাবা বহি আছিল। তাইৰ ওচৰতে, তাইৰ গাত ধৰি বহি আছিল ৰত্নাবা। ওচৰতে এটা চুকত তাৰকা! অকাতায়ী কুমাৰী ছোৱালী কাৰণে তাইৰ গাত অশোচ নাছিল। গতিকৈ তাই ঘৰৰ ভিতৰ ভাগত বহিছিল। ওচৰ চুবুৰীয়া দুই এগৰাকী তিৰোতাই ঘৰৰ কাম-কাজ চোৱা চিন্তা কৰিছিল। মানুহ ঘৰক চোৱা-চিন্তা কৰাৰ উদ্দেশ্যে তেওঁলোক তালৈকে আহিছিল।

ভৰমা অহাৰ লগে লগে চিন্মাবাই চিঞৰি উঠিল—“পুৰি থৈ আহিল তাৰ বাপেকক, মোৰ পুতাই ঐ, অ’ মোৰ গোঁসাই ঐ মোৰ শিৰৰ সেন্দূৰ মূৰি পেলালে, মোৰ শাখা ভাঙি পেলালে, মোৰ গহনা, মোৰ আনন্দ মোৰ সাজ-পাৰ কলৈ গুচি গ’ল ঐ!” অলপ বৈ উশাহ এটা লৈ—“হে প্ৰভু, তুমি মোৰ কি গতি কৰিলা? আই ও, আই, ওহোঃ।” বুলি চিন্মাবাই হাতৈ-বিত্তৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। ৰত্নাবাই তাইক সাৱটি ধৰি চকুপানী টুকি টুকি সান্ধনা দি ক’লে—“এতিয়া মদুখেৰে

লবলৈ নামটোহে বাকী ব'ল। তোমাৰ স্বামী আৰু আহিব ক'ৰপৰা? তোমাৰ আনন্দ, তোমাৰ ৰাজপাট তেওঁৰ লগতে আছিল, তেওঁৰ লগতে গ'ল। এতিয়া পাবা ক'ত? আমি লগে-ভাগে কন্দাকটা কৰিলেও আৰু নাহে। তেওঁ এনে ঠাইলৈ গুচি গৈছে য'ৰপৰা কোনোদিনে কোনো উভতি নাহে।”

“আই ও! গুচি গ'ল মোৰ গোসাই! আই ও? গোসাই মোৰ; আই ও!”

ভিতৰৰ ফালৰ পৰা ওলাই অহা এগৰাকী জাঁকে সান্ধুনা দি ক'লে—“তেওঁতো গুচি গৈছে! তাতো তেওঁৰ আৱশ্যক হৈছে; গুচি গৈছে। যাৰ প্ৰয়োজন ইয়াত নাই, তাতো নাই, তেওঁৰ কাৰণে মৰনো নাই।”

ৰত্নস্বাই “এৰা, ইয়াত বিয়েক সকলোকে লাগিছিল। তথাপি ঈশ্বৰে আৰু চাৰিদিনৰ বাবেও তেওঁক নাৰাখিলে” বুলি কৈ মূৰত থপৰিয়াই থপৰিয়াই ক'লে—“বোৱাৰীয়েক গৰ্ভৱতী হোৱা বুলি এবাৰ মাত্ৰ শুনিবলৈ আশা কৰি কৰিয়েই মৰিল তেওঁ।”

চিম্মস্বাই ৰত্নস্বাতকৈও ডাঙৰকৈ চিঞৰি চিঞৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। সেই ঠাইতে ওচৰত বহি ধকা তাৰুকাইও ফে'কুৰি ফে'কুৰি কান্দি আছিল। এওঁলোকৰ দৰে তাই চিঞৰি চিঞৰি কন্দা নাছিল। গতিকে তাইৰ প্ৰতি মানুহৰ দৃষ্টি আকৰ্ষিত হোৱা নাছিল। খবৰ লবলৈ অহা সকলোৱে চিম্মস্বাৰ ওচৰলৈ গৈ তাইকহে সান্ধুনা যাচিছিল। দেৱেন্দ্ৰ বাপুৰ ঘৈণীয়েক আহি তাৰুকাৰ ওচৰলৈ গৈ বুজালে—“নাকান্দিবা। ঈশ্বৰে যি কৰে মংগলৰ বাবেই কৰে।”

তাৰুকাই মূখেৰে নামাতি ফে'কুৰি ফে'কুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। কি প্ৰত্যন্তৰ দিব, তাই ভাৰি নাপালে। ইমানেই তাই শোকাকুল হৈ আছিল! কিন্তু চিম্মস্বাই তাৰ অৰ্থ আন ধৰণে লৈ ক'লে—“তাই যিহকে বিচাৰিছিল সেয়ে হৈছে বাইদেউ! ইহ'তে তেওঁক কিবা খুৱাইছিল। মোৰ হাত-ভৰি দুয়োখন কটা গ'ল।” কথাখিনি কৈয়েই তাই চিঞৰি চিঞৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। ৰত্নস্বা অপ্রস্তুত হ'ল। তাই চিম্মস্বাক কেনেকৈ সান্ধুনা দিব কিছূপৰ ভাবিব লগীয়া হ'ল। তাইৰ ধাৰণা হ'ল যে, তাৰুকাই কন্দা-কটা নকৰা কাৰণেই চিম্মস্বাই তেনেকৈ অভিযোগ কৰিছে। অলপ পিচত তাৰুকাৰ ওচৰলৈ গৈ তাইৰ খুতুৰিত ধৰি মূখখন তুলি ধৰি ৰত্নাই ক'বলৈ ধৰিলে—“এতিয়া আৰু তোৰ শহুৰেৰ আহিব কৰ পৰা? তাৰা বুলি তোক মাতিব কোনে? এতিয়াৰ পৰা ভই দিনে কাৰ বিচনা-পাতি পাৰি দিবি?” কেনেকৈ কান্দি শোকৰ অনন্ভূতি প্ৰকাশ কৰিব লাগে তাৰে পাঠ পঢ়ুৱাবলৈ যত্ন কৰিলে ৰত্নাই। তাকে দেখি কেইজনীমান তিৰোতা তাইৰ কাষলৈও গ'ল।

দুপৰীয়া হ'ল। চুবুৰীয়া সকলে দৈ লৈ আহিল আৰু ইহ'তক খুৱাবলৈ মাতি নিলে। সেই সময়ত আকৌ কান্দোনৰ ৰোল চৰিল। হাতত ধৰি সিহ'তক তুলি নিবলগীয়া হ'ল। বেলা বঢ়াত অহা-যোৱা কৰা মানুহৰ সংখ্যা কমিল। গৰু-গাইৰ দানা পানীৰ ব্যৱস্থাৰ কাৰণে ৰত্নস্বা ঘৰলৈ গ'ল। যাওঁতে বাটত দেৱেন্দ্ৰ বাপুৰ

ঘৈণীয়েকক লগ পালে। তেওঁ ৰত্নস্বাক সন্মিলনে—“এতিয়া ঘৰলৈ যোৱা?” “এৰা, পুৱাই আহিছিলোঁ। তেওঁ, ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিলে। ময়ে গৈ চাকৰ-বাকৰক গৰু-গাইক দানা-পানী দিবলৈ কৈ আহোঁ।”

এনেতে সিফালৰপৰা চাগলস্বা আহি পালে আৰু মাত দিলে—“এৰা কামতো কৰিবই লাগিব। মৰাজন মৰি গ’ল। পিছত বৈ যোৱা বিলাকতো মৰিব নোৱাৰে। যেনেকৈয়ে হওক জীৱনটো চলাই নিব লাগিব।”

ৰত্নস্বাই ক’লে—“ল’ৰাটি এতিয়াও সৰু হৈ আছে। যি কি নহওক বাপেকটো বিচনাত বহি আছিল, এটা সহায় বুলিবলৈতো আছিল।”

“সেইটোতো ঠিকেই। পিছে কি কৰিব। কৰ্মফলটো ভুগিবই লাগিব। দেৱলোকৰ ইন্দ্ৰ আৰু চন্দ্ৰকো কৰ্মফলে ৰেহাই দিয়া নাই। আমি প্ৰাণীবোৰনো কোনকুটা?”

চাগলস্বাক কথাৰ মাজতে বাধা দি মৰুদেৱীয়ে ক’লে—“পিছত পৰি থকা বিলাকৰ একো নহয় যেনে-তেনে চলি যায়। কিন্তু যিজন গ’ল তেওঁৰ কথানো কি ক’বা? বেচেষাই ইমান দিন কষ্ট কৰি কৰি বঢ়া হ’ল। এতিয়া বহি সন্মিলনে থোৱাৰ সময় হওঁতেই প্ৰভুৱে লৈ গ’ল।”

ৰত্নস্বাই চকুপানী বোৱাই বোৱাই ক’লে—“ভগৱানৰ ডাক আহিলে কোনে কি কৰিব পাৰে?”

“কেনে বিশুদ্ধ গাখীৰ যেন মানুহ আছিল! এতিয়া অলপ চলি-ফুৰি ফুৰিব পৰা হৈছিল, লাঠিদাল লৈ মন্দিৰলৈ আহিছিল, পাঠ শুনিছিল। চিন্মস্বা বেচেষীৰ কপালতেই হ’লগীয়া আছিল। তাই মৰি গলেনো কি বেয়া আছিল? এতিয়া মিছাতে এটা গলগ্ৰহ হৈ বৈ গ’ল।”

দীঘলকৈ উশাহ এটি লৈ ৰত্নস্বাই “কিহৰ ভাগ কোনে পায়? বুলি কৈ ঘৰ অভিমুখে যাবলৈ ধৰিলে।

সিদিনাৰ দুখৰ দিনটো কোনোমতে পাৰ হ’ল। পিছ দিনা অশ্বি ভ্ৰম অনা আদি নিয়ম-কাৰণো সমাপ্ত হ’ল। দুঃখ কিছু পাতলিল। ভৰমাৰ মনটো অলপ সুস্থিৰ হ’ল। চিন্মস্বাই উচুপি উচুপি থাকিও নিজৰ আৱশ্যকীয় কাম-কাজ কৰিবলৈ ধৰিলে। দুই চাৰিদিন পাৰ হৈ যোৱাৰ পিছত ওপৰোক্ত কথা-বাতৰীৰ বিষয়ে তাইৰ কাণত পৰিল। তাই পুতেকক মাতি-আনি কলে “চা ভৰমা, মোৰ কথা তই মিছা বুলি নাভাবিবি। সিহঁতে কিবা কৰিছিল। তোৰ শাহুৱেৰাই মোকো কিবা কৰিবলৈ বিচাৰে।”

“অতি কমেও এতিয়া কেইদিন মানলৈ এইবোৰ কথা এৰি পেলোৱা চোন! এতিয়া তেওঁলোকৰ বাহিৰেনো আমাৰ কোন আছে?” বেজাৰেৰে ভৰমাই ক’লে।

“কেনে ক’ব? তোৰ শাহুৱেৰাই খোলা-খুলিকৈ মানুহৰ আগত কৈছে।

সেইবোৰ কথা পাহৰি তই সিহঁতক আমাৰ সহায় বঢ়ালি কব খোজ ? তইনো সিহঁতৰ কাৰণে পৰি মৰ কিয় ?”

“মা, তেওঁলোকে মোক মাৰিলেনো কি পাব ? তেওঁলোকৰ জানো ল’ৰা-ছোৱালী এগাল আছে !”

“যা তয়ো গৈ সিহঁতৰ লগতে থাক। ঘৰ এৰি নাযাবনো কিয় ? মইতো সিহঁতৰ লগত মিলি থাকিব নোৱাৰোঁ !” খঙতে তেনেকৈ চিঞৰি চিঞৰি চিম্মব্বাই কবলৈ ধৰিলে—“এতিয়া তইনো মোৰ কোন ? সকলোৰে মোক ভৰিৰ ধূলি যেন ভাৰিছে। মোৰ গোসাঁইজন গুচি গৈছে। আই ও, মোৰ গোসাঁই, এতিয়া মই তোমাক ক’ৰপৰা লৈ আহিম ? এইখন ঘৰত মই কেনেকৈ থাকিম ? আই ও মাই !”

ঘেঁহুৰ দৰ-ভাও সন্নিধি-পুচি বাহিৰৰপৰা অহা মল্লই ভিতৰ সোমাই আহি চিম্মব্বাক ধৰ্মকিৰ সন্মত মনে মনে থাকিবলৈ কৈ, ক’লে,—“হৈছে আৰু, মনে মনে থাকা কি হৈছে তোৰ ? ঘৰখনত গোটেইখনৰ মালিক দেখোন তয়েই ? সকলোৰে জানে। মনে মনে বহি থাক। সকলো তোৰ। পুতেৰ আছে, কামকৰিবলৈ বোৱাৰীয়ে আছে, সিহঁতক চোৱা-চিন্তা কৰি কাল কটাই দে।” ভৰমা বহিবলৈ ওলাই আহি সন্নিধিলে “ঘেঁহুৰ দাম সন্নিধিলেনে ?”

“ঘেঁহুৰ দাম সন্নিধিছোঁ। বসব্বাই তিনি বঢ়ালি কৈছে। গুড়-চাউল আদি সকলো তাৰ পৰাই ললে অলপ কমত দিব।”

“হ’ব তেওঁ” আকৌ মাকলৈ উভতি চাই “মা ঘেঁহু কিমান কিনিম ? সকলো মানুহকে খুৱাব লাগিব নহয় ?” অলপ লাহে লাহে ভৰমাই চিম্মব্বাক সন্নিধিলে।

চিম্মব্বাই ককৰ্শ সন্মত কলে “মোক কেলেই জ্বলাই মাৰ। মোমায়েৰা আছে নহয় ? তেওঁ সকলো জানে। তেওঁক সন্নিধিয়েই সকলো কৰ।”

কথাষাৰে ভৰমাৰ মনত আঘাত দিলে। সি একো নামাতিলে। মল্লই নিজেই ভনীয়েকক ক’লে—“গাঁৱৰ সকলো মানুহ আহে যদি এংস্তা লাগিবই। তাকে জাতি ফুৰ্কে ভাজিবলৈ দে।”

“মইনো তোমাকতকৈ বেছি পাকৈতনে। তুমি যেনে ভাল দেখা কৰ।” এই বঢ়ালি অলপ বৈ চিম্মব্বাই বিলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে, “হে ভগৱান, তেওঁক লৈ গৈ তুমি মোক কিয় এনে দিন দেখুৱালা ?”

হুৱমা ঢুকোৱাৰ পিছত কিছুদিনলৈ মল্ল ভনীয়েকৰ ঘৰতেই থাকিল কাৰণ সংসাৰৰ আও-ভাও সম্পৰ্কে ভাৰমাৰ একো জ্ঞান হৈ উঠা নাছিল। মল্লই ভাৰিছিল যে বিষয়েকৰ সকাম-নিকাম কৰাই উঠি যাবলৈ যাব। তাৰ কাৰণে কোনো অসন্নিধাও নাছিল। ইয়াৰ উপৰিও হুৱমা গাঁৱৰ এজন সকলোৰে প্ৰিয় মানুহ আছিল। গতিকে তেওঁৰ নাম অনুসাৰে সকাম হোৱাটোও উচিত। অসন্নিধাও একো নাই। ঘৰত

ঈশ্বৰে দিয়া টকা-পইচাও ষথেষ্ট আছে। সকলোবোৰ চিষ্মব্বাৰ হাতত অঁপি দিয়েই হুৱুৱাই প্ৰাণ ত্যাগ কৰিছে। মল্লই ভাবিলে যে বৰ্ত্তমানে যেনেকৈয়ে হওক ধাৰে-ঋণে কাম চলাই নিব লাগিব। পিছত চিষ্মব্বায়েই ধাৰ মাৰিব। এই মনোভাৱ জোৱায়েকৰ আগত মল্লই প্ৰকাশো কৰিছিল।

আজি-কালি ঘৰৰ কাম-কাজবোৰ তাৰকায়েই চোৱা-চিতা কৰিব লাগে। অকাতায়ী তাইৰ লগে লগে থাকে। চিষ্মব্বাই আগৰ দৰে ইফাল-সিফাল কৰি কাম কৰি-কৰি থাকিব পৰাৰ অবস্থাত নাছিল। ঘৰলৈ অহা-যোৱা কৰা মানুহৰ লগত কথা-বতৰা পাতি চিষ্মব্বা ঘৰৰ এফালে বহি থাকে। সেই কাৰণে ঘৰৰ নাইবা বাহিৰৰ সকলো মানুহকে খুণ্ডুৱা-বুণ্ডুৱাৰ দায়িত্ব তাৰকাৰ ওপৰতে। তাই অতি নিষ্ঠাৰে সেই দায়িত্ব পালন কৰিছিল। তাই ঘৰৰ সকলো ধৰণৰ কাম কৰে কিন্তু তথাপি এটা কাম তাইক কৰিবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল। ভৰমা যেতিয়া খাবলৈ আহে তেতিয়া অকাতায়ীয়েহে তাক খাবলৈ দিয়ে। তাই নাথাকিলে চিষ্মব্বাই নিজে আহি পুতেকক খাবলৈ দিয়ে, কিন্তু সেই কাম তাৰকাৰ কৰিবলৈ নিদিয়। বোধহয় এই কথা বুদ্ধিয়েই তাৰকাই নিজেও গিৰিয়েকক খাবলৈ দিবলৈ নাই। কিন্তু ভৰমাই ভনীয়েক পথাৰলৈ যোৱাৰ সময়লৈ চাইহে খাবলৈ আহে। মাক যদি কিবা আন কথাত বাস্ত থাকে তেনেহলে সি “মা মোক খাবলৈ দিয়া” বুলি কৈ মাক আহি পোৱালৈ বাট নাচায়েই খাবলৈ বহি যায়। তেনে সময়ত সি তাৰকালৈ চায়। তাৰ চাবনিৰ অৰ্থ “খাবলৈ তুমিয়েই দিয়াচোন” বুলি বুদ্ধিৰ পাৰি। তাৰকাই কি কৰিব কি নকৰিব ভাবি ঠিক কৰে মানে চিষ্মব্বাই আদেশৰ সুৰত মাত দিয়ে— “অলপ ৰ”, যাব ধৰিছোঁ” কেতিয়াবা অসুবিধা হলে চিষ্মব্বাই কিবা নহয় কিবা কামৰ চেলু উলিয়াই তাৰকাৰ বাহিৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। ভৰমাৰ আৰু তেতিয়া কোনো উপায় নোহোৱা হয়।

এদিন মল্লই ঘেহু জোখ-মাখ কৰাই তাতে থৈ ঘৰলৈ খোজ লৈছিল বাটতে দেবেন্দ্ৰ বাপুৱাক লগ পালে। বাপুৱাই মল্লৰ ফালে প্ৰশ্নসূচক দৃষ্টিৰে চালে। তালৈ মন কৰি মল্লই কিবা এআধাৰ কণ্ঠ কণ্ঠ বুলি ভাবোঁতেই বাপুৱাই নিজেই সুধিলে— “তেৰদিনীয়া সকামৰ যা-জোগাৰ হৈছে যেন পাইছোঁ?”

“এৰা কৰিছোঁ, আজি নৱম দিন হ’ল। এটা দুটাকৈ বয়-বস্তু গোটাওতে দিন আহি পালেই।”

দেবেন্দ্ৰ বাপুৱাই ক’লে “সকামখিনি কিমান ৰূচৰ ভিতৰত কৰিব খুজিছে আপোনালোকে?” ইমান ডাঙৰ মানুহ এজন ঢুকাইছে। “সমেদ শিখৰ”ৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে শোভা-যাত্ৰা লাগে।”

তেৰদিনীয়া সকাম বৰ ভালকৈ কৰাৰ ইচ্ছা মল্লৰ আছে। কিন্তু ইমান বেছি আড়ম্বৰ কৰাৰ কথা ভবা নাই। গতিকে মল্লই কলে— “আমাৰ দৰে মানুহৰ কাৰণে শোভা-যাত্ৰাৰ প্ৰয়োজন কি? সেইবোৰ “গোড়”ৰ নিচিনা পৰিয়াল

মানুহৰ কাৰণেহে শোভা পায়। বিয়া নাইবা, পূজাত তেওঁলোকে কৰিব। আমাৰ লৰাও এতিয়া সবুই আছে। ইমান খৰচ কৰিব লাগে কিয়?” বদলি মল্লই তেওঁৰ পৰাই উপদেশ বিচাৰিলে। ভ্ৰূ-কোঁচাই দেৱেন্দ্ৰ বাপুই কলে—“তুমি তোমাৰ নিজৰ জোখাৰে নাভাবিবচোন কথাটো! তেওঁ আছিল গাঁৱৰ এজন মদুখীয়াল (চৌগলা) সন্মানৰ চিন স্বৰূপে তামোল-পান পাইছিল। সেই কথা মনত ৰাখি কাম কৰিব লাগে।”

কথাষাৰ মল্লৰ মনত লাগিল। মনতে ভাবিলে—“দোলা সজাই শোভা-যাত্ৰা (দোলাযাত্ৰা) উলিয়ালে কেনে হ’ব বাবু?” আৰু কলে “তুমি কোৱাটো ঠিকেই। বেছ অলপ ধূম-ধাম কৰা উচিত। কিন্তু তাৰ কাৰণে পইচাৰো দৰকাৰ নহয়? মদুখৰ কথাৰেইতো কাম নচলে।”

“কিবা এটা কৰিবই লাগিব। এইটোৱেই শেষ কাম। ইয়াৰ পিছত হুৱল্লাৰ বাবে কৰিবলগীয়া কামনো কি থাকিব। লাগিলে আবেলিলৈ আহি মই নিজে চিম্‌স্বাৰ লগত এই বিষয়ে কথা হয়।” দেৱেন্দ্ৰ বাপুই এনে দৃঢ়ভাৱে কথাষাৰ ক’লে যেন চিম্‌স্বাই তেওঁৰ কথা নেপেলাব।

মল্লই ক’লে “আহিব খুজিছা আহা, কোনেনো হাক দিয়ে?”

দেৱেন্দ্ৰ পিণ্ডতে চিম্‌স্বাৰ লগত কি কথা-বতৰা হ’ল নাজানো, কিন্তু চিম্‌স্বাই আগহেৰে সিদ্ধান্ত কৰিলে যে দোলা-যাত্ৰা উলিয়াই ডাঙৰকৈ কামখিনি কৰিব লাগিব। তেৰদিনৰ দিনাই সকাম হব আৰু দোলা-যাত্ৰা উলিওৱা হব। সিদিনা চাৰি-ছয় মোন মান শস্যৰ ৰান্ধন-বাঢ়ন কৰি ওচৰ সমন্বীয় নিজৰ মানুহখিনি আৰু ঘিঁসকলে মৰাশ কান্ধত লৈ শ্মশানলৈ গৈছিল সেইসকলক খুৱাব লাগিব। পিছদিনা গোটেইখন গাওঁকে ভোজ খুওৱা হ’ব। বাপুৰ পৰামৰ্শ অনুসাৰে সকাম দুদিনীয়াকৈ কৰাৰ ব্যৱস্থা হ’ল। সেইমতে আজি শ’ বৈ নিয়া মানুহৰ ঋণ-শোধ কৰিব লাগিব। দোলাৰ আগে আগে বাজনা-বজাই যাবলৈ ওচৰৰে আন গাৱৰ পৰা বাজনাদাৰহঁত আহি পাইছে। জ্ঞাতি-কুটুমসকল আহি ঘৰ ভৰি পৰিছে। হুৱল্লাক উপলক্ষ কৰি নৈবেদ্য নিয়া হৈ নুঠে মানে আজি চিম্‌স্বাই একো খাব নোৱাৰে গতিকে কোনোবাই তাইক বাবে বাৰে চাহ বনাই দি আছিল। চিম্‌স্বাই ভিতৰত চাহ খাইছিল। এনেতে এনাপুৰৰপৰা সুন্দৰাবাই আহি পালে। হুৱল্লাৰ মৃত্যুৰ বাতৰি সুন্দৰাবায়ে সময়মতেই পাইছিল। কিন্তু এবাৰ খবৰ লবলৈ অহা আৰু পিছত আকৌ শ্ৰাদ্ধলৈ অহা সম্ভৱ নহয় কাৰণে তাই একেবাৰতে আজিয়ে আহিছে। ইহঁতৰ ঘৰলৈ অহা-কথা গতিকে মল্লৰ ঘৰলৈ নগৈ তাই পোনে পোনে ইয়ালৈ আহিল। আহি ঘৰৰ নঙলা পাওতেই চিম্‌স্বাই তাই অহাৰ গম পালে। সুন্দৰাবা ভিতৰলৈ গ’ল। চিম্‌স্বাই লৰা-লৰিকৈ চাহ-খোৱা শেষ কৰি বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। আৰু “এতিয়াহে আহিলানে তোমাৰ মিতিৰক চাবলৈ?” বদলি মূৰত ভুকুৱাই গৈ বৈঠকখানাত

বহিল আৰু “আই ঔ মোৰ গোসাঁইজন গঢ়ি গ’ল ঐভনীটি” বুলি কান্দিবলৈ ধৰিলে; সন্দৰ্ভস্বাইও কান্দি কান্দি গৈ তাইৰ কাষত বহিল আৰু ক’লে “এতিয়া নাকান্দিবা। তোমালোকৰ হাততে সিজন গৈ ভগৱানৰ ওচৰ পালে। তোমাৰ ল’ৰা ডাঙৰ হৈছে বিয়া-বাৰু কৰাইছে। সিজনে কৰিবলৈ থকা সকলো কাম শেষ হৈছে। তেওঁ আছিল মানে তোমালোকে শূদ্ৰুসা কৰিছা, তেওঁক কোনো কষ্ট দিয়া নাই, তেওঁৰ লগেলগেই আছা যিমানখিনি সম্ভৱ দৰৰ-জাতি খুৱাইছা।” ইত্যাদি কথাৰে সন্দৰ্ভস্বাই চিম্ভ্ৰাক সান্ত্বনা দিবলৈ ধৰিলে। আকৌ সন্মিলে “বৃহস্পতিবাৰে ঢুকাল নেকি? আমি ঠিক সময়মতে চিঠি নাপালোঁ। সেই কাৰণে আজি আহিছোঁ” বুলি সন্দৰ্ভস্বাই ইতিমধ্যে নহাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিলে।

চিম্ভ্ৰাই মূৰত হাত দি বহি ব’ল আৰু ক’লে “হয়তো! যাব লগাজন গঢ়ি গ’ল। কোনে আহিনো কি কৰিব পাৰিলেহেঁতেন? বৃধবাৰে ৰাতিৰ পৰাই উশাহ লবলৈ কষ্ট পাইছিল। আই ঐ! ওৰে নিশা উজাগৰে গ’ল। চাকি জ্বলাই বহি বেলোঁ।” এই বুলি এটি দীঘলকৈ উশাহ ললে আৰু কলে—“ঢল-ফাঁট দিয়াৰ পৰতেহে অলপ অলপ জ্ঞান আহিল, চকু মেলি চালে। “তাৰা” বুলি বোৰীয়েকক মাতিলে। মই ভাবিলোঁ এইবাৰলৈ সাৰিল। পিছে ৰাতিপুৱা দেৱেন্দ্ৰ বাপু আৰু আমাৰ ভীম্পা দুয়ো আহিল। তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা আছে। তেওঁলোকে ক’লে যে শেষ সময় উপস্থিত হৈছেহি; দান দক্ষিণা কৰিব লাগে।” এই বুলি উৰুপি উৰুপি ক’বলৈ ধৰিলে—“হাত-ভৰিবোৰ চালোঁ বৰফৰ দৰে চেচাঁ পৰি গৈছে। তেহে বিচুঁতি হৈ মই বুদ্ধখন মোহাৰিবলৈ ধৰিলোঁ। কিন্তু ইতিমধ্যে তেওঁ গঢ়ি গৈছিল। ল’ৰাই তেতিয়া বামুন, গণক, ভট্টাচাৰ্য্য আদি সকলোকে মাতিলে। দহটকাৰ চাউল দান দিলে। সৰু-সুৰা মানুহবিলাকক চাৰি মোন “মাকৈ” বিলালে। “ইয়াকে কৈ তাই চিঞৰি চিঞৰি ক’বলৈ ধৰিলে—“এইবোৰ কৰি উঠি পিছত কাণত বিদায় মন্ত্ৰ (নমোকাৰ মন্ত্ৰ) উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে প্ৰাণ ত্যাগ কৰিলে। হায়!” বুলি চিম্ভ্ৰাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। পিছত আকৌ কৈ গ’ল —

“আমাৰ শহুৰ ঢুকাওতেও কুৰি টকাৰ শইচ দান দিয়া হৈছিল। আৰু চাকৰ-বাকৰ আদি সৰু-সুৰা মানুহক পাঁচ-মোন ঘেঁহু বিলাই দিছিল। কৰিব খুজিলে কিনো বৰ ডাঙৰ কামটো? মোৰ শহুৰ বঢ়া-মানুহ আছিল। আমি ৰুপৰ ফুল গঢ়াই দিছিলোঁ। আটাইবোৰ পো’-নাতিয়ে সেইবোৰ তেওঁৰ ওপৰত চটিয়াই দিছিল।”

“আমাৰ তেওঁৰ কাৰণেও কৰিবলগীয়াখিনি ঘাটি কৰা নাই। মল্লম্পাই অলপ হেহোঁ-নেহোঁ কৰিছিল। কিন্তু মই তেওঁৰ কথা নুশুনিলোঁ। কৰিবলগীয়াখিনি সকলো কৰি পেলালোঁ। এতিয়া মই অকলশৰীয়া হৈ পৰিছোঁ……। তেওঁৰ বাবে কৰিবলগীয়াখিনি মই কৰিছোঁ। মোৰ পালত বা কোনে কি কৰে নাজানোঁ।” ইয়াকে কৈ চিম্ভ্ৰাই কান্দি থাকিল।

পানীৰ ঘাগৰি বাহিৰত থৈ ভীম্পা ভিতৰলৈ আহিল আৰু চিম্ভ্ৰাক শান্ত

কৰিবৰ কাৰণে ক'লে—“হৈছে হৈছে মনে মনে থাকা। তুমি মাৰিলে কি কৰা হব, তাকে চাবলৈ তুমি ক'ত থাকিব? সেই চিন্তা তোমাৰ কিয়? হুৱুৱাৰ কৰিবলগীয়া সকলো কাম-কাজ কৰি তুমি চাৰিজনৰ প্ৰশংসা পাইছা। তোমাৰ পালত তাকে কৰি ইহ'তে প্ৰশংসা লব খোজে যদি কৰিব, নহ'লে নকৰে। তেতিয়াৰ কথা তেতিয়া হব। যোঁতয়া যি ভুগিবলগীয়া আছে তাকে ভোগ কৰা। এইবোৰ কথা লৈ কিয় মূৰ ঘমাইছা?” চিন্মব্বাই চকু-পানী মাচি লৈ সন্মুখলৈ সন্মুখলৈ—“তোমাৰ লগত কোন আহিছে?” “আন কোনো আহা নাই, ডাঙৰ ল'ৰাটিকে লগত লৈ আহিছোঁ।”

“অন্তু আহিছে? কত আছে? মাতাচোন তাক! বেচৰাৰ ভোক লাগিছে যেন পাণ্ড, কিবা কিবা খাই লওক।”

তেৰ্হদিনীয়া শৰাধৰ সকলো নীতি-নিয়ম কৰাহ'ল। কিন্তু সেই বিষয়ে অলপ ক'বলগীয়া আছে। যদিহে মানুহক ভোজ দিয়া হল সেইদিনা আবেলি সকলো কাম-কাজ কৰাৰ পিছত ভীম্পা নোখোৱা-নোবোৱাকৈ তাৰ ঘৰলৈ গুচি গ'ল। সূৰ্য্যাস্তৰ পিছত কোনোবাই চিন্মব্বাক কথাটো ক'লে। তৎক্ষণাত চিন্মব্বাই এজনক পঠিয়াই দিলে ভীম্পাক লগতে লৈ আনিবলৈ। কিন্তু ভীম্পা নাহিল। তাক আনিবলৈ যোৱা মানুহজনে আহি ক'লে—“সি কৈছে যে ঘৰত ঘৰৰ মানুহৰহে কাম, আমালৈনো চায় কোনে? জ্ঞাতিৰ মানুহখিনি একেলগে বহিছিল। ময়ো তেওঁলোকৰ লগতে বাৰ দিন ধৰি অশোচ পালন কৰিছোঁ। ভৰমাই ক'লে—খুৰা তুমি এই শাৰীতেই বহা। কিন্তু সেই “মগদুম”ৰ মল্লই এতিয়াই কিয়,—পিছৰ চামৰ লগত নবহেনো কিয়? বুলি মোক উঠাই দিছে। তেনেকৈ কথা শুনিবলৈ মই জানো—সিহ'তৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ? গতিকে মই আকৌ তালৈ যাব নোৱাৰোঁ।”

কথাশুনি চিন্মব্বাই ওচৰতে থিয় হৈ থকা মল্লক শুনাই শুনাই কলে—“কাক কেনেকৈ কথা কব লাগে মল্লই নাজানেনে? আজি এনেকৈ কথা কৈ তেওঁ ঘৰলৈ গুচি যাব, কাইলৈ সেইবোৰ মানুহকে লৈ আহিছে চলিব লাগিব!” পিচত ভীম্পাক বঢ়াই বঢ়াই আনিবলৈ চিন্মব্বা নিজে তাৰ ঘৰলৈ গ'ল। কিন্তু তথাপি সি নাহিল। অৱশেষত খোৱা-বস্তু ভীম্পাৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিয়া হ'ল।

তেৰ্হদিনীয়া সকলোৰ পিছদিনা দুপৰীয়া, অনন্ত ভিতৰৰ কোঠালিত শুনাই আছিল। তাৰ মনত অলেখ ভাবৰ ঢোঁ উঠিছিল আৰু মাৰ গৈছিল। তাৰকাই দিনে ৰাতিয়ে ঘৰত কাম কৰি থাকিব লাগে। এই ঘৰখনত তাইক তুমি খাইছানে নাই? তোমাৰ ভাগৰ লাগিছে নেকি? বুলি এৰাৰ সন্মুখলৈ জন-প্ৰাণী এটি নাই। কালিৰে পৰা দেখি আছোঁ। তাইৰ এতিয়ালৈ সময়ৰো অৱসৰ নাই। “এইবোৰ ভাবিচিন্তি থাকোঁতে তাৰ টোপনি আহি গ'ল। সেই আধা-নিদ্ৰা আধা-জাগৰণ অৱস্থাত

তাৰকাৰ বস্তুমানৰ ৰূপটি তাৰ মানসপটত জিৰ্জিকি উঠিল। নিৰদ্ৰুদ্যম মৰা-মুজা ৰূপটি। লৰালি কালত যেতিয়া তাই খেলা-ধূলা কৰি কাল কটাইছিল তেতিয়া তাইৰ মন্থখন কেনে উজ্জ্বল হৈ আছিল। তেতিয়াৰ সৈতে এতিয়াৰ পাৰ্থক্য দেখি তাৰ দম্ব লাগিল। এনেতে সি শূন্যলৈ যে যেন কোনোবাই তাক চিঞৰি মাতিছে। চকুমেৰি চালে সি। দেখিলে ওচৰতে থিয় হৈ থকা ভৰমাই তাক মাতিব ধৰিছে— “অত্থিৰে পৰা শূন্য আছা! নুঠা জানো? কিবা খাই লোৱা। টোপনিতো অহা নাই নিশ্চয়?” কথা কৈ কৈ ভৰমা ওচৰতে বহি পৰিল।

“দুদিনৰ পৰা ভালকৈ টোপনি হোৱা নাই। পৰহি নিশা আছিল পূজা আৰু দোল-যাত্ৰা। তেনেকৈয়ে ৰাতি পুৱাল। কাৰ্লি ঘৰত বহু পৰলৈকে খাৱন-দাৱন চলিল।” এই বুলি অলপ ৰৈ চকুদুটা ডাঙৰ ডাঙৰকৈ মেলি চোলাউৰি থিয়কৈ এবাৰ ওপৰলৈ তুলি এবাৰ তললৈ নমাই অনন্তই সন্মিলে— “মানুহৰ পৰা অনা বয়-বস্তুবোৰ ওভোটাই দিয়া শেষ হ’লনে?”

এই চাৰি-পাঁচ দিনে একেলগে কটোৱাৰ ফলত অন্ত আৰু ভৰমাৰ মাজত ঘনিষ্ঠতা বৃদ্ধি পাইছিল। তদুপৰি ভৰমা এতিয়া বেছ বিবেচনাশীলো হৈ পৰিছে। দায়িত্ব বোজা আহি মূৰত পৰাৰ পৰাই সি উপলব্ধি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে,— আনৰ লগত কেনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত।

“সকলো হৈছেই। মোমাইদেৱে চিকোৰ্ণিডৰপৰা কাপোৰ লৈ আহিলেই কাম শেষ হ’ল বুলি ধৰিব পাৰা। এতিয়া ঘৰত থাকি যোৱা মানুহখিনিক খুৱাই-বুৱাই পঠিয়াই দিবলৈহে বাকী” ভৰমাই ক’লে। “তেনেহলে কাম শেষ হ’ল ক’ত? দায়িত্ব মূৰত পৰিলে ইটোৰ-সিটোৰ পিছত সিটোকৈ কাম ওলায়েই থাকে” এই বুলি আন কিবা এটা ভাবি অনন্তই কথাৰ প্ৰসংগ সলালে আৰু ক’লে “বাকী সকলো কাম চিন্মৰা মামীয়ে চম্ভালিব।”

তাৰ কথা শেষ হওঁতে-নহওঁতেই অসংতুটিপূৰ্ণ স্বৰেৰে ভৰমাই ক’লে “তেওঁ কি চম্ভালিব? তেওঁ চম্ভালিব পৰা হলে এনে দশা হয়নে?”

“ঠিক আছে, তেওঁৰ বয়স হৈছে। কোনোমতে তেওঁক বঢ়াই-বুজাই তোমালোক পতি-পত্নী হালে ঠিকমতে চলি থকা।” বুজোৱাৰ চলেৰে অনন্তই লাহে লাহে কথাৰ কৈ ভৰমাৰ মনৰ ঢাল বুজিবলৈ যত্ন কৰিলে।

“সেইটোতো ঠিকেই” বুলি ভৰমাই অনন্তক ফল-মূল খাবলৈ মাতি লৈ গ’ল।

এই কথা-বতৰাৰ পিছত অনন্তই ভৰমাৰ মনৰ কিছু উমান পালে। ইয়াৰ আগতেই সি তাৰকাৰ মনৰ ভাব-গতি সম্পূৰ্ণ বুজিছিল। সি জানিছিল যে ভিতৰি ভিতৰি ভৰমা আৰু তাৰকা দুয়োৰে দুয়োৰে মনৰ টান আছে। পোনতে ভৰমাৰ নিঃস্পৃহতা দেখি তাৰকাই তাৰ ওচৰ চাপিবলৈ যত্ন কৰিছিল আৰু তেতিয়া ভৰমা পিচুৱাই ফুৰিছিল। কিন্তু এতিয়া ভৰমাই তাৰকাৰ ওচৰ চাপিবলৈ যত্ন

কৰে আৰু আৰম্ভনতেই নিৰাশ হৈ পৰা তাৰুৰ পিচুৰাই যায়। দুয়োৰে হৃদয় সাগৰৰ দৰেই উজ্জল হৈ আছে কিন্তু মাজতে যি এটা বাধা দণ্ডায়মান সেই বাধা পাৰ হৈ যোৱাৰ উগ্ৰতা দুয়োজনৰে নাছিল। দুয়োজনেই যে এদিন পৰস্পৰে মিলি যাব লাগিব অতি কমেও সেই কথা বুজি পালেই যথেষ্ট হয়। আজি নহয় কাইলৈ ধুমুহা আহিব, তেতিয়া বাধাৰ প্ৰাচীৰ নেওচি ঢোৰে ঢোৰে একাকাৰ হৈ মিলি যাব। এইভাৱ মনত খেলোৱাৰ লগেলগে অনন্তই বিশাল হৃদয়ৰ এচুকত অতি-তীৱ যন্ত্ৰণাৰ আচোঁৰ অনুভৱ কৰিলে।

অনন্ত এতিয়া ডাঙৰ হৈছে। দশমমান শ্ৰেণীত পঢ়ে। দিন গৈছে মানে বিবেচনা কৰিব পৰাৰ ক্ষমতা তাৰ বৃদ্ধি পাইছে। পৰ্বাহি সি যেতিয়া ভৰমাৰ সৈতে কথা-বতৰা পাতিছিল তেতিয়া তাৰ মনটো তাৰুৰ প্ৰতি ব্যথিত হৈ পৰিছিল। সি ঘৰলৈ যোৱাৰ আগদিনা আবেলি চিন্মুখা মন্দিৰলৈ গৈছিল। বাৰাণ্ডাত সন্দৰ্শনাই অকাতায়ীৰ সৈতে কথাপাতি আছিল, ভৰমা কেনিবা বাহিৰলৈ গৈছিল, তাৰুৰাই অকলে ৰান্ধনি শালত ৰাতিপুৱাৰ ৰাহি হোৱা গাখীৰখিনি তপতাই আছিল। অনন্তই পানী খোৱাৰ ছলেৰে তালৈ গৈ অলপ ধেমালিৰ সুৰেৰে-হাঁহি মাৰি সন্দিধিলে—“কি তাৰুৰা, ভৰমাই খাবলৈ গাখীৰ গৰম কৰিছা নেকি?”

“এৰাতো, মইহে গৰম কৰিম? তেওঁৰ বাবে গৰম কৰিবলৈ, তেওঁক খুৱাবলৈ আন আছে নহয়! সেই অধিকাৰ মোৰ ক’ত?” তাৰুৰাই সহজ ভাবেই লাহেকৈ ক’লে। কিন্তু কথাষাৰ অন্তৰ ফালি ওলাল।

“তোমাক এতিয়াও সেইখিনি অধিকাৰ দিয়া নাই?”

তাৰুৰা নিম্নতে ৰ’ল। “ইমান দিন হৈ গ’ল, তেনেহলে কোঁতায়াকৈ পাবা?” অনন্তৰ কথাৰ অৰ্থ নুবুজি তাৰুৰাই “কি?” বুলি সন্দিধিলে।

“ইমান দিন সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰিছা তথাপিও অধিকাৰ পাবৰ হোৱা নাইনে?”

“পাম নহয়, আজি নহলে কাইলৈ!”

“তাকে কোৱা। মইহে গৰম কৰিম? বুলি কোৱা কিয়?”

“খুৱাবলৈ আছে বাঘিনীৰ দৰে মাক আৰু আন কামৰ তদাৰক কৰিবলৈ আছে ভনীয়েক। মোক তেওঁৰ কি প্ৰয়োজন? মই যদি তেওঁক খাবলৈ দিও, নজৰ লাগিব নহয়?—গতিকে মোক………।”

“উপৰুৱাকৈ নজৰ লাগি যাব,—এনেকথা কোনে কয়? এইবোৰ খেচু গাঁৱলীয়া কথা। মানুহে সদায় হোটেলত আন মানুহৰ আগত বহি বহি খায় সিহঁতৰ একো নহয়, ঘৰত যদি ঘৈণীয়েকে গিৰিয়েকক খাবলৈ দিয়ে তাতে নজৰ লাগি যাবনে?” তাৰুৰ মনৰ ভাৱ বুজিবলৈ অনন্তই ক’লে।

“তোমালোকৰ চহৰত এই নজৰ-চজৰ লগা কথাবোৰ নাই। আমাৰ গাঁৱততো সেইবোৰ সকলো হয়, বুজিছা?” অলপ ৰৈ আকৌ ক’লে “বিশেষকৈ আমাৰ ঘৰততো সোনকালে নজৰ লাগে। নাজানো কাৰণটোনে কি? হয়তো আমাৰ

ঘৰেই লক্ষণ!” তাৰাই অনন্তৰ ফালে চাই কলে। জৱলি থকা আখাৰ জুইৰ পোহৰত অনন্তই তাৰকাৰ মূৰত চিন্তাৰ অনল-শিখা জৱলি থকা দেখা পালে।

“এই ঘৰৰ লক্ষণ নহয়, তোমাৰেই লক্ষণ।” বুলি কৈ অনন্তই থমথমীয়া পৰিস্থিতিটোত অলপ হাস্যৰসৰ সন্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰিলে।

“তেনেহলে মোৰেই লক্ষণ? মই আনৰ বুলি কৈছোঁনে? কোনোবাই যদি কাৰোবাক ভাল নাপায় তেনেহলে তেওঁৰ লক্ষণবোৰতো বেয়া দেখিবই। যদি কোনোবাই মোক ভাল পালেহেঁতেন তেতিয়াহলে মোৰনো আজি এনে দশা হয়নে?”

“তোমাক কোনেনো পচন্দ নকৰে?” মাজতে কথাৰ আঁত ধৰি অনন্তই কোত্হলেৰে সুধিলে।

“আটাইবোৰেই দেখোন!”

“আটাইবোৰেই? ভৰমাইও?”

“তেওঁতো মোক আগৰেপৰা পচন্দ নকৰে” অলপ ৰৈ তাই অনাই চালে। বাহিৰৰ পৰা কোনো অহা নাইতো? তাইৰ মনোভাৱ বৃজিব পাৰি অনন্তই ক’লে “কোনো নাই।”

তাৰকাই তপত হুঁমুনিয়াহ পেলাই ক’লে “যদি তেওঁ পচন্দ কৰিলেহেঁতেন তেনেহলে এনেবোৰ হ’লহেঁতেন কিয়? ইহঁতে মোক পিতৃনিৰ জাবৰ যেন দেখে।” “কোনে তোমাক পিতৃনিৰ জাবৰ বুলিছে? তুমিহে তেনেকৈ ভাবা।” ভৰমাৰ মনটো কেনে সেইকথা বৃজোৱাৰ উদ্দেশ্যেৰে অনন্তৰ মূখেৰে কথাষাৰ ওলাই আহিল।

“তেনেহলে কোৱা, মানা কৰিছে কোনে? তথাপি এনেকৈ কব লাগে কিয়?” অনন্ত কিছূসময় মনে মনে থাকিল। তাৰকাও নীৰৱে ৰ’ল। কিন্তু কথা মাজতে বন্ধ কৰা কাৰণে তাই অনন্তৰ ফালে চাবলৈ ধৰিলে।

“এয়া তোমাৰ কি হৈ গৈছে?” অনন্তই সুধিলে। কথা শেষেই হৈছিল।

“মোৰ কি হৈছে? এৰা, একো হোৱা নাই। সকলো ঠিকেই আছে। অসুখ-বিসুখো নাই। বিচনাত পৰা নাই। এনেয়ো নহয় যে আজি নাইবা কাইলৈ মৰি যাম। সকলোৰে দৰে খাইছোঁ-বৈছোঁ কাম কৰিছোঁ। সেইটোৱে নহয় জানো?”

এক কথা শুনি অনন্তৰ এনে লাগি গ’ল যে যেন তাৰ হৃদয়ত কোনোবাই আকুঁহি দিলে। “মইনো কিয় তেনেকৈ ক’লোঁ” বুলি ভাবি তাৰ দূখ লাগিল। সি বেদনাত্ত্ব স্বৰেৰে কলে “এতিয়াই মৃত্যু বিচৰা কিয়? আজি নাইবা কাইলৈ সুখ পাবাই। স্বামীৰ সৈতে ঘৰ সংসাৰ চলোৱা। ল’ৰা-ছোৱালী হওক, তাৰ পিছত মৰিব।” সান্থনা দিয়াৰ উদ্দেশ্যেই সি কথাতিনি ক’লে।

তাৰকা মনে মনে বহি থাকিল। বহুত আগৰে পৰা আখাত জুই জৱলি

আছিল। স্বাভাৱিক ভাবেই তাৰকাৰ হাত দুখানিয়ে জুইখিনি বঢ়াই দিলে। কথাকৈ থাকোতে থাকোতে গাখীৰ গৰম হবলৈ দিয়াৰ কথা তাই পাহৰিয়েই গৈছিল। জুই বঢ়াই দিয়াত গাখীৰ উখলি উঠিল। তাই গাখীৰৰ পাত্ৰটো নমাই থবলৈ ধৰি ক'লে “ল’ৰা-ছোৱালীৰ ধ্বংস মাতি অনাটো কোনে বিচাৰে?”

এনে সময়তে বাহিৰৰ পৰা অহা অজ্ঞাতায়ীয়ে সন্মুখলৈ “গাখীৰ পৰিল নেকি?”

অনন্তই উঠি বাহিৰলৈ যাওঁতে তাৰকাৰ উদ্দেশ্যেই কৈ গ’ল “যদি এনেকৈ ভাবা তেতিয়াহলে নিজৰ হাত নিজে পুৰি সকলো হেৰুৱাবা।”

তাৰকাই অনন্ত যোৱাৰ ফালে মূৰ ঘূৰাই চাই সি কৈ যোৱা কথাখিনিৰে পুনৰাবৃত্তি কৰিলে।

11

হুবুৱাৰ শৰাধলৈ অহা আত্মীয়-কুটুম্ব সকল গঢ়ি যোৱাৰ পিচত মল্লই জোৰায়েকক এফালে মাতি আনি ক’লে—“সকলো বয়-বস্তু বচস্বয়াৰ দোকানৰ পৰা আনিছিলোঁ। কাপোৰ আৰু অন্যান্য বস্তুৰ কাৰণেও তাৰ পৰা পইচা লৈছিলোঁ। সকলো মিলাই দশ পঞ্চাশ টকা খৰচ হৈছে। মাৰাৰ পৰা পইচা লৈ সকলোখিনি দি দিবা। পলম কৰি দিয়াটো ভাল নহয়। এতিয়া মই মোৰ নিজৰ ঘৰলৈ যাওঁ। দহ-পোন্ধৰ দিন হ’ল পথাৰলৈ যোৱাই নাই। সিফালে বা কি অৱস্থা হৈছে গমকে নাপাওঁ।”

ভৰমাই মোমায়েকক কলে—“মাৰ পৰা পইচালৈ ধাৰ পৰিশোধ আপুনিয়ে কৰি যাওক। এতিয়া সেইবোৰ পৰি থাকিব লাগে কিয়? যোতিয়াই হওক বচস্বায়কতো দিবই লাগিব।

“বোপা, তোমালোকৰ নিজৰ কাম তোমালোকে নিজে কৰাই উচিত। এয়া তোমালোকৰ নিজৰ ঘৰৰ কথা। মই সম্পৰ্কীয় মানুহহে। এই বিষয়ত মই বৰ বেছি আগদেৱা কৰাটো ঠিক নহয়। “আপনি আহি সোমাইছে কিয়?” বুলি যাতে চিন্মস্বাই ক’ব নোৱাৰে। মই সিদিনাই গঢ়ি গলোঁহেভেন। পিচে মই ভাৰিলোঁ যে কথোটো ঠিক নহব। য’ৰে কাম ত’তে পৰি আছিল। গতিকে মই যিটোৰ ভাৰ লোঁ সেইটো কাম সমাধা কৰি দিলোঁ। এতিয়া তোমাৰ নিজৰ কাম-কাজ তুমি নিজে চোৱা-চিতা কৰা।” ধীৰে সন্মুখৰে কথাখিনি কৈ মল্ল গঢ়ি গ’ল।

পিছদিনাই বচস্বয়াৰ মানুহ পইচা বিচাৰি ভৰমাৰ ওচৰ পালেহি। ভৰমাই তেতিয়া নিজে দোকানলৈ গৈ কৈ আহিল—“কিবা নহয় কিবা উপায়ে কাইলৈ দি দিম। এইখিনি কথা কওঁতেই তাৰ মনৰ অৱস্থাটো কিবা আচহুৱা আচহুৱা হৈ পৰিল। সি আগতে এনে ঘৰুৱা লেঠাবোৰৰ বিষয়ত আগ-ভাগ লব লগা হোৱা নাই। এনেবোৰ বিষয়ে তাৰ অভিজ্ঞতাৰো অভাব। দোকানৰ পৰা পোন চাতেই মাকৰ ওচৰ পালেগৈ দোকানীক পইচা দিয়াৰ বিষয়ে মাকৰ লগত সি আলোচনা কৰিলে। সেই বিষয়ে মাকে ক’লে—“ঘৰত বয়বস্তু আছে, গৰু-ম’হ আছে, বোৱাৰীৰ গাত গহনা-গাঠৰি আছে, কিবা নহয় কিবা উপায়ে তই ধাৰ-ধূপাৰিখনি মাৰিব লাগিব। পিতাৰই নিজৰ শ্ৰাদ্ধ আদি কৰিব নানাবাকৈ তোক ভিকহু কৰি এৰি যোৱা নাই নহয়।”

ভৰমা তাতে স্তম্ভ হৈ ৰ’ল। মনে মনে সি ভাবিলে—“পিতাদেৱে নিজৰ শ্ৰাদ্ধাদি কৰাৰ কাৰণে যাতে কোনো আহুকাল নহয় সেইবাবে মাৰ হাতত যথেষ্ট টকা-পইচা দি গৈছে। গতিকে তেওঁনো এতিয়া দিব নোৱাৰে কিয়?” ইয়াৰ পিছত, দোকানৰ মানুহ যেতিয়া দ্বিতীয়বাৰ সাধিবলৈ আহিল তেতিয়া ভৰমাই অলপ সগয় ভাবি চাই তাক অলপ আঁতৰলৈ মাতি নি কাণে কাণে ক’লে—“মাৰ ওচৰলৈ গৈ গোজাচোন।”

দোকানৰ সাধনীয়াৰে চিম্‌স্বাৰ ওচৰলৈ গৈ পইচা খোজাত চিম্‌স্বাই ক’লে—“মইনো এই ঘৰখনত কোন?—মোৰ বোপাই! পো-বোৱাৰীয়ে দিয়া-বুটী একোটকুৰা খাই মই কোনোমতে কুকুৰণী এজনীৰ দৰে চুকত পৰি আছোঁ! সিজন থাকোতেনো মই কি কৰা নাই? যিমান লাগে দিয়া-থোৱা কৰিছোঁ। এতিয়া জানো মোৰ কথা ৰজে? আটাইবোৰৰ কাৰণে এতিয়া সাবালক ল’ৰা আছে; তাক, এৰি মোৰ তালৈ আহিছা কিয়? কথাখিনি কৈ অলপ পৰৰ পিচত সৰৱে বিলাপ জুৰিলে। চিম্‌স্বাই—“এনে দিনো আহিব বুলি জানিছিলোঁ নে মই? হায় মোৰ গোঁসাই মোৰ হাতত একো নাথাকিবৰ বাবেই মোক একো নিদিয়াকৈ গ’লা নেকি তুমি? উঃ মোৰ গোঁসাই।” সাধনীয়াৰ জনে একো বৃজিব নোৱাৰিলে। সি উভতি গ’ল।

তাৰ দুদিন পিচত বচস্বয়াই মল্ল আৰু ভৰমা দুয়োজনকে মাতি আনি খোলা-খুলিকৈ কলে—“বস্তু নিয়াৰ সময়ত নিৰ্ণিবাদে লৈ গ’ল। এতিয়া পদুতেক আৰু মাক দুয়োজনে, ইজনে সিজনৰ গাত ভেঁজা দি দায় সাৰিব খোজে। আগলৈনো আৰু বাকী দিমনে?”

মল্লই তাক সান্ত্বনা দি আচল পৰিস্থিতিটো বুজাই দিলে। তদুপৰি দুই তিনি-দিনৰ ভিতৰতে কিবা এটা ব্যৱস্থা কৰাৰ বিষয়ে কৈ ভৰমাক কলে—“এবাৰ আকৌ তোমাৰ মাৰাক সন্দিচোৱা। যদি একো ফল নহয় তেনেহলে কিবা নহয় কিবা উপায়ে ধাৰ মাৰিবই লাগিব।” কথাখিনি কৈ মল্ল গুচি গ’ল।

সিদিনাই দুপৰীয়া ভৰমাই মাকক আকৌ এবাৰ কলে—“মা এতিয়া তোমাৰ

হাতত যি ধন আছে তাকে দিয়া পিছত চ'তমহীয়া খেতিৰ কপাহ বেচি পইচা তুমি লৈ ল'বা। ঘৰৰ সকলোবোৰ তোমাৰেহে। মইতো একোকে বাহিৰলৈ লৈ নাযাওঁ। তুমিনো এনেখন কৰা কিয়? লোকৰ আগত মোৰ মন্থত ছাই সানিব খোজা? কথাটো তোমাৰ ভাল লাগেনে?" এইদৰে ভৰমাই অশেষ অনুনয়-বিনয় কৰিলে। কথাৰ সন্মত তাৰ দীনতা প্ৰকাশ পাইছিল।

“ওহো, নহব। মোৰ কাৰণেওতো অলপ থাকিবলৈ দে। তহঁতেতো দিয়া নাই। বঢ়া বয়সত আহি হাতত জমা হৈছে। তেওঁহে মোক দি গৈছে। তই যে কি উপাৰ্জন কৰি দিব, দেখিয়ে বৃজিছোঁ। তেওঁ দিয়া ধন তই বিচৰা উচিত নহয় আৰু ময়ো দিব নাপায়।” চিম্মবাই কথাখিনি অতি শান্তিপূৰ্ণ ভাবেই ক'লে। ভৰমাৰ অলপ খং উঠিল। চকু ঘোপা কৰি চাই সন্মিলে—“এনে সময়ত যদি পইচা কামত নালাগে তেনেহলে পইচাৰ প্ৰয়োজন কি? তুমি অনেকথা কিয় কোৱা যে ঘৰৰ গৰু-ম'হ বেচি মই ধাৰ পৰিশোধ কৰিব লাগে?” তাৰ কথাৰ সন্মত কঠোৰতা আছিল।

“তেওঁ মাৰিল কাৰণেই তই আজি মোলৈ চকু ৰঙা কৰি চাইছ?” এই বুলি আৰু এখোপ আগবাঢ়ি গৈ চিম্মবাই কপালত ডুকুৱাই ডুকুৱাই খঙেৰে ক'বলৈ ধৰিলে “তই যদি মোক মাৰি পেলাব খুজিছ তেন্তে মাৰি পেলা। মই জানো এইবোৰ কথা তোক কোনে শিকাইছে। সৌ সিহঁতৰ ওচৰত শিকি বৃজি আহি তই মোক চকু ৰঙাই কথা কৰ? সেইটো ভাল কথা নহয়, মোৰ বোপাই! মই তোক জন্ম দিছোঁ। এই কথাষাৰতো মনত ৰাখ। ঘৰৰ চাবি-কাঠি তোৰ হাতলৈ আহিল বুলিয়েই এনেখন কৰিব নাপায়।” “মিছাতে বক্বকাই নাথাকিব। কোনে, কিয় মোক শিকাবিহ? অনাহকতে কাৰোবাৰ ওপৰত সন্দেহ কৰিব নাপায়।”

“সন্দেহ নহব কিয়? ছোৱালীজনী ডাঙৰ হৈ আহিছে। তাইকোতো বিয়া দিব লাগিব? শহুৰেকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াব লাগিব। তোক পা-পইচা সকলো দি মই শূদা হাতে বহি থাকিম?”

ভৰমাই সেই কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলে। কিছুপৰ এনেয়ে থিয় দি থাকিল। তাৰ মন্থখন যেন শেঁতা পৰি গ'ল। কেবা-বাৰো ৰং সলাই অৱশেষত মন্থখন ৰঙা পৰি উঠিল। ওঁঠ দুটি আপোনা-আপুনি কৰিবলৈ ধৰিলে। “তুমি তোমাৰ ঘৰ নিজে চম্ভালিবা তেন্তে” বুলি কৈ সি বাহিৰলৈ গুচি গ'ল। চিম্মবাই তাৰফালে চালে। এটা বিদ্ৰূপৰ হাঁহি মাৰি তাই মনে মনে থাকিল। অলপ পিছতে তাৰক্কা বাহিৰৰ পৰা আহি পালে। তাইৰ উদ্দেশ্য চিম্মবাই ক'লে—“তোৰ গৰীহঁত খঙতে ঘৰ এৰি গুচি গ'লগৈ।”

তাৰক্কাই নামাতিলে। তাইৰ ওঁঠত এটি আশা-নিৰাশৰ মিশ্ৰিত ভাৱ বাজক হাঁহিৰ চমক জ্বলিকি উঠিল। তাকে দেখি চিম্মবাই ক'লে—“অ' তেনেহলে

তহঁত দুয়োটাই মিলি-জুৰিছে এইখন কৰিছ? সেই কাৰণেই সি ইমানখিনি হুল-স্থূল লগাইছে। তহঁতে তাক শিকাই বৃজাইয়ে যি কৰ, কৰ।” চিন্মবাই আঙুলি ভাঙি ভাঙি খঙতে আকৌ ক’লে—“মাক আৰু পুতেকৰ মাজত কাজিয়া এখন লগাই দিলেগৈ শেষত।”

তাৰুকাই মাত দিলে—“কোনে কি শিকালে? যদি কোনোবাই কিবা শিকাইছে সি নিপাতে যাওক।” এইবুলি তাই খঙেৰে ক’লে—“অনাহকতে আমাৰ নাম লৈ জুৰি পঢ়ি মৰে কিয়?” “মই জুৰি পঢ়ি মৰোঁ? তহঁতৰ নাম লৈ? বাঃ, ঘৰখনত আটায়ে অকলে মোকেই ধমক দিয়টো ওলাইছ, নহয় নে? হায়! মোৰ ফুটা কপাল।” ইয়াকে কৈ হুৰাওৰাৰে তাই এঘণ্টামান সময় কান্দিয়েই থাকিল। চুবুৰীয়াৰ পাঁচ-ছয়জনী তিৰোতা আহি থুপ খালে। তাৰে তিৰোতা এজনীয়ে কলে “হুৱুৱাই ধুম-ধুপালে আহিছিল। দুপৰীয়া সোঁ তাতে সমুখতে বহি চাহ তৈয়াৰ কৰিবলৈ কৈছিল, তৈয়াৰ কৰাই খাইছিল। এতিয়া চাহ-খোৱাৰ পৰত চিন্মবাই বোধহয় তাকে মনত পৰিছে সেই কাৰণে তাই বেচেৰীয়ে কান্দিছে। কি কৰিবা! ভগৱানে তেওঁক লৈ গ’ল।” “গোটেই ঘৰখনেই কেৱল খাবলৈহে আহে, সময় হবলৈ নিদিয়ই। কাম যিমানেই কৰোঁ, যেন কোনো কাম হৈয়েই নাহে।” এই বুলি কৈ চিন্মবাই মনে মনে থাকিল।

আহি গোটখোৱা তিৰোতা কেইজনীয়ে কেইআষাৰমান সান্ধনাৰ কথাকৈ নিজ নিজ ঘৰলৈ গ’ল। ঘৰৰ বাহিৰ ওলাই তিৰোতা কেইজনীয়ে নিজৰ মাজত আলোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰতিবেশিনী তিৰোতা এগৰাকীয়ে ক’লে—“কিবা কথা লৈ মাকে-পুতেকে কাজিয়া কৰিছিল। তাই ক’ত গিৰিয়েকৰ কথা মনত পেলাব?”

আন এজনীয়ে ক’লে “কাজিয়াৰ বাহিৰেনো কি কৰিব? পুতেক-বোৱাৰীয়েকক তাই কাঁইটৰ ওপৰত নচুৰাই আছে। বোৱাৰীয়েকজনীয়েও শাহুৱেকৰ পৰা কষ্ট খাইছে। বঢ়ী হ’লহি অলপমানো বৃজিব নালাগেনে?”

আন এজনীয়ে মাত দিলে “ছোৱালীজনী সাক্ষাত সোণৰ নিচিনা। দিনে-ৰাতি কাম কৰি কৰি বেচেৰী শূকৰাই খীনাই কামী যেন হৈছে।”

মাজতে বঢ়ী এগৰাকীয়ে কলে—“তুমিও কথা কোৱা! কাম কৰিলেনো কি হয়? আমাৰ ছোৱালীয়েনো কাম নকৰেনে? গিৰিয়েক ঘৈণীয়েকৰ মনৰ মিল থাকিলে খাটনি-বাটনিৰ ফলত কমেই পয়মাল হয়। ছোৱালী স্নখতেই থাকে।”

আৰম্ভনিতে যিজনী তিৰোতাই কথা কৈছিল তাই আচৰিত ছোৱাৰ দৰে ক’লে “খোৱাহে বোৱাৰীয়েকক এতিয়াও গিৰিয়েকৰ লগত একেলগে শূবলৈ দিয়াই নাই! পৰহি আমাৰ ঘৰলৈ তাই কিবা বটিবলৈ আহিছিল। শপথ দি সোধাতহে তাই কৈছে। চিন্মবাই কিয় এনেখন কৰিছে ৰহস্যৰ কথা!”

“তুমি শোৱাৰ কথাহে কৈছানে? এতিয়াও গিৰিয়েক-ঘৈণীয়েক হালে এঠাইত

নিৰলে থিয় হৈ নিজৰ মাজত কথা-বতৰাকে পাতিব নোৱাৰে। তাই জানে এইজনী ছোৱালীকে সদায় ৰাখিব? কেতিয়াবা নহয় কেতিয়াবা পদুতকৰ কাৰণে আন এগৰাকী ছোৱালী নিশ্চয় আনিব।”

‘ছোৱালীজনী দেখোন নিজৰেই। নিজৰ সৰু ভায়েকৰ ছোৱালী!’

“এৰা, আন এজনী আনিব! সেইজনীকনো কি কৰিব? তাইৰ ফাললৈ চোৱা-চোন। কোনোবাই নিজৰ ভায়েকৰ ছোৱালীলৈকো সতিনী আনেনে বাৰু?”

“থিকেই আছে, তাকেই কৰকচোন! কিন্তু দিবলৈতো কোনোবা ওলাব লাগিব। যদি এনেকৈয়ে সদায় কোনোবাই নিজৰ ঘৰ-গৃহস্থী কাৰোবাক দি দিয়ে তেতিয়াহলে লণ্ডতাজনৰে ক্ষতি কি?”

“ঘৰ গৃহস্থী লব? ঘৰ গৃহস্থী জানো বাটে-পথে পৰি থকা বস্তু? কিছূ-দিন থকাৰ পিছত সেইবোৰো চিন-ভিন হৈ যায়। যদি এইজনী বোৱাৰীয়েককে মৰমেৰে ৰাখে তেতিয়া তাইনো কলৈ যাব? তাইৰ জানো আন কোনোবা আছে?”

“সকলো ল’ৰাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। খুন্টি ঠিকে থাকিলে চিম্মস্বাই কিনো কৰিব?”

“থিকেনো কেনেকৈ থাকিব? ঘৰখনত জানো তাৰ কিবা কথা চলে? কিন্তু সিনো আৰু কিমান দিন এনেকৈ চলিব? আজি-কালিৰ ডেকা ল’ৰাহে?”

এইবোৰ কথা আলোচনা কৰি থাকিবলৈ তিৰোতা কেইগৰাকীৰ বৰ ভাল নালাগিল। তেওঁলোকে প্ৰসংগ সলাই বেলেগ কথাৰ অৱতাৰণা কৰিলে।

ভৰমাই খণ্ডৰ ভমকত দুই-তিনি দিন ঘৰৰ বাহিৰতে কটালে। বস্ধু-বাস্ধৰ ঘৰতেই খোৱা-লোৱা কৰিলে। সি ভাবিছিল যে মাকে মতাই নিবাহি। কিন্তু দিনে দিনে তাৰ সেই ধাৰণা ভুল বুলি প্ৰতিপন্ন হ’ল। চিম্মস্বাই ভাবিলে যে পদুতকক সৈমান কৰোৱাৰ এয়া উত্তম সময়। গতিকে ঘৰৰ সকলো চাকৰ-বাকৰক কৈ থলে “সি খঙতে দুদিনৰ পৰা ইফালে-সিফালে ঘূৰি ফুৰিছে। তহ’তেই গাই-ম’হবোৰ চোৱা-চিতা কৰিবি।” এই কথা আকৌ চাকৰৰ মদুৰ পৰাই ভৰমাই পথাৰত শুনিবলৈ পালে। কথাটো শুনাত লগে লগে সি সিদ্ধান্ত কৰিলে যে সি আৰু ঘৰত ভৰি নিদিয়। সি শহুৰেকৰ ঘৰলৈ খোজ ললে। মল্ল সেই সময়ত ঘৰত নাছিল। ৰত্নাস্বাই গোহানিত ম’হৰ গাখীৰ খীৰাই আছিল। ভৰমা তাতে গৈ বহি পৰিল। তাৰ ভোকো লাগিছিল। মদুৰত ক্ৰান্তিৰ চিন ফুটি উঠিছিল। সি চুৰিয়াখন দুকাষে কোঁচাই লৈছিল। মৰত চুলি আউলি-বাউলি হৈ আছিল। ৰত্নাস্বাই ক’লে—“তোমাৰ মাৰাই, তোমালোক মাৰা-পদুতেৰা যেতিয়া ভালে-কুশলে আছিল তেতিয়া তুমি আমাৰ ঘৰলৈ অহাটো ভাল নাপাইছিল। সেই পৰিস্থিতি জানিও তুমি আমাৰ ঘৰলৈ আহিছা। আমাৰ ঘৰলৈ নাহিবা। মিছাতে তোমাৰ মাৰাই আমাৰ কথা কেলেই চালে-বাৰে কোবাই ফুৰিব?”

ভৰমাই দঢ় ভাৰে ক'লে “তেওঁ কি কৰিব? মই পৰিবাৰকো লগত লৈ আহিম। আপোনালোকৰ ঘৰত থাকিবলৈ আমাক অলপ ঠায়ো নিদিবনে?”

ৰত্নস্বাই কিছ্ৰু সময় মনে মনে ব'ল। তাই মনে মনে ভাবিলে। “যিয়েই নহওক মাক-পুতেক দুয়ো একেই সাঁচত গঢ়া। পিচত শান্ত স্বৰেৰে ক'লে “লতাতেই ফল ওলমি থাকে। তুমি তাতে থকাই উচিত। তুমি সম্বন্ধ ছিঙা বুলিয়েই জানো ছিঙিব পাৰিবা! খঙৰ ভমকতেই হয়তো মাৰাই দুই এঘাৰ কথা কৈ পেলাইছে আৰু তুমিও হয়তো উত্তৰ দিছা। ঘৰততো এনে ধৰণৰ ঘটনা ঘটিয়েই থাকে। যদি পাৰা তেওঁৰ পৰা নহলে আমাৰ পৰাই কিবা অলপ লৈ ঋণ পৰিশোধ কৰা। যদি বোঁচৰ খোজা গৰুকে বেচা। এতিয়াতো পথাৰত বিশেষ কামো নাই। সংক্ৰান্তিৰ সময়ত লাগে আমাৰ পৰাই নিবা। কপাহ বোঁচ দি পিচত লগমাথ্ৰাৰ মিলৰ পৰা আকোঁ কিনি লবা। মই আৰু ইয়াতকে অধিক তোমাক কি বজ্জাম?”

ভৰমাৰ এই কথা পচন্দ নহ'ল। খঙতে সি যাবলৈ ওলাল। ৰত্নস্বাই ক'লে—“ভৰমা অলপ গাখীৰকে খাই যোৱা। ঘৰত ক'ডলখন লগাই অ'ত-তত কৈ খাই ফুৰিছা। আমি কি'তু মাতি আনিও খুৱাব নোৱাৰোঁ। ঘৰত যেতিয়া সকলো ঠিক-ঠাক হ'ব তেতিয়া কেতিয়াবা মাতি আনি খুৱাম।” ভৰমাই কি'তু নামাতিলে। উভতিও নাচালে। যেনেকৈ আহিছিল তেনেকৈয়ে গঢ়ি গ'ল। তেতিয়া ৰত্নস্বাই নিজকে নিজে ক'লে—“ইহ'তৰ এনেকুৱাই, এফালে বাঘ আনফালে পুখুৰী মাজত সোমাই মই কৰিম কি?”

সন্ধ্যা বন্তি জ্বলোৱাৰ পৰত তাৰকাক কাষত কলহ লৈ পানী আনিবলৈ যোৱা দেখি ৰত্নস্বাও পিচে পিচে সেইখিনি পালেগৈ। ক'ৰবাত কোনোবা আছে নে চাৰিওফালে চাই-চিতি লৈ ৰত্নস্বাই কলে “অলপ আগতে জোৱাই আমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল।”

“কেলেই?”

“তোক লগত লৈ বেলেগকৈ থাকিব খোজে, তাকে ক'বলৈ আহিছিল।” “তুমি কি কলা?” তাৰকাই আগহেৰে সুধিলে। তাইৰ মধু-খন উজ্জল হৈ উঠিল।

এন্ধাৰত ৰত্নস্বাই সম্ভৱ সেইটো নমনিলে! তাই কলে “পাগলী, যিয়ে নহওক মাক আৰু পুতেক কেতিয়াবা বেলেগ হ'ব পাৰেনে? আমাৰ সম্পৰ্ক দুৰৰ সম্পৰ্ক। কাইলৈ আমি বঢ়া হম। গতিকে তাক নিজৰ ঘৰতে গৈ থাকিবলৈ কলোঁ।”

তাৰকাই নামাতিলে। তাইৰ মধুখন মোলান পৰি গ'ল। ৰত্নস্বাই ক'লে, “তোক লগ পালেও সি সুধিব তই কেতিয়াও সম্মতি নিদিবি। যদি দিয় তেনে-হলে বজ্জিম তই মন্ত্ৰণা দিয়েই এইবোৰ কৰাইছ।”

“বাদ দিয়া। তেওঁ মোক ক'ত সুধিবলৈ আহিব।” “নহয়, সুধিব। এতিয়া তাৰ মূৰত পোক সোমাইছে। কেইদিনমান খঙৰ ভমকতে থাকিব, কব নোৱাৰি

যে সি সদায়েই তেনে দঢ় ভাৰ লৈ থাকিব।” “ময়ো যাও” ব্দলি তই ঘপহ কৰে তাৰ পিছে পিছে গুচি নাযাবি। যদি তেনে কৰ তেনেহলে মোৰ ডিঙি কাটি ভেজ পি থোৱা যেন হ’ব।” এইদৰে জীয়েকক বৃজাই-বঢ়াই শপথ দি দঢ়াই দঢ়াই ক’লে ৰত্নবাই। জীয়েকৰ ভৱিষ্যতৰ চিন্তাতেই তাইৰ মন নিমগ্ন আছিল।

মানুহ যেতিয়া কঠিন পৰিস্থিতিত পৰে আৰু কোনোফালে কেনেকৈ সহজ বাটেৰে যাব স্থিৰ কৰিব নোৱাৰা হয় তেতিয়া সেই মনুহৰ্তত ষিটো পথকেই মংগলজনক ব্দলি মনত খেলায় সেই পথকেই গ্ৰহণ কৰে। তেনে সময়ত তাৰ মনত বিচাৰ বিবেচনা বিশেষ নাথাকে। তাৰ বিশ্বাস জন্মে যে সি ভৱিষ্যতটো যেনে হব ব্দলি ভাবিছে ঠিক তেনেকুৱাই হব। গতিকে সিদিনা গধূলি মাকে শপথ দি নানা কথা কোৱাৰ পাছতো তাৰাৰ মনটো ভৰমাৰ কাৰণে উচপিচাই থাকিবলৈ ধৰিলে। তাই ভাবিবলৈ ধৰিলে—“মোক তেওঁ কিবা সন্নিধবনে? যদি সোধে তেনেহলে কি ক’ম বাৰু? হাক দিমনে? ওহোঁ নহয়! মোৰ স্বাৰা সেইটো নহৈছে। কালি লাগি যোৱা কাজিয়াখনৰ পিচত তেওঁ আকৌ ঘৰলৈ উভতি আহিবনে? মই হাক দি বেয়ানো হওঁ কিয়? স্বামী য’ত থাকে তিৰোতাও জানো তাতেই থকা উচিত নহয়? এবাৰ তেওঁৰ হাতত ধৰাৰ পিছত বৃৰায়ে মাৰক বা উঘালিয়ে পেলাওক। তেওঁৰ লগে লগে যোৱাটোৱেই বিধেয়।”

সেইটোৱেই হ’লগৈ। আজি ৰাতিপুৱা তাৰুকা পথাৰলৈ গৈ থাকোঁতে কোনোবাই পিচৰ পৰা “এ”...ব্দলি মতা যেন শুনিলে। তাৰুকাই উভতি চালে। দেখিলে ভৰমা বেগাই আহি আছে। তাক দেখি তাইৰ মনুখন উজলি উঠিল। সিনো কি কয় তাকে শুনিবলৈ তাই মনে মনে ৰ’ল। তাইৰ বৃকুখন সঘনে ধপ-ধপাবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ গিৰিয়েকৰ সৈতে তাই কাহানিও মাতবোল কৰা নাই। তাতে আকৌ এইটো এটা বিশেষ ধৰণৰ কথা আছিল। ভৰমা ওচৰ চাপি আহিল। সি কথাটো কেনেকৈ কোৱা উচিত, কেনেকৈ বিষয়টো ঘৈণীয়েকৰ আগত উত্থাপন কৰা ভাল, ভাবি আহিছিল। কিন্তু যেতিয়া মনুখা-মনুখিকৈ কথা কব লগীয়া হ’ল সকলো সি পাহৰি গ’ল। কি কৰিব লাগে নালাগে বৃজিব নোৱাৰি সন্নিধলে “কলৈ যোৱা?” মনুখৰ মাতঘাৰো তাৰ ভালমতে নোলাল। মনুখন শে’তা পৰি গ’ল। “আৰু নো কলৈ যাম? গোবৰ গোটাৰলৈ পথাৰলৈ ওলাইছোঁ।”

“মই যোৱাৰ পিছত মায়েনো কি কৈছিল?”

“কৈছিল যে, যলৈকে যাওক আজি ন’হলে কাইলৈ নিশ্চয় আহিব।” তাৰাই কথাখিনি ক’লে কিন্তু লগতে ভয়ো খালে। মনতে তাই ভাবিলে “মই পিচে পিচে কথা কোৱা উচিত নহয়।”

“সেইটোহে কথা নেকি?” ভৰমাই চকু থিয় কৈ সন্নিধলে।

তাৰুকাই কিছু সন্তোষ পালে। তাই ভাবিলে; তাইৰ অনুমান অথলে নাযায়।

তথাপি প্ৰকৃত কথাৰে ক'লে তাই—“আপুনি কিয় তেনে কৰিছে? অনাহকতে মোৰ মা-দেউতাই গালি খাব লগা হয়।”

“ষেয়ে যেয়ে গালি খায় খাব দিয়া। এবাৰলৈ হলেও কণ্ট নকৰিলে ফল নহ'ব। তুমি মাৰ গালিলৈ ভয় কৰা?”

“শাহু যোঁতয়া ভয় কৰিবই লাগিব।” “গালি ডিঙিলৈ আহে মানেতো ঠিকেই থাকে। যোঁতয়া তাৰ ওপৰলৈ ওকালি ওলায় তেঁতয়া?”

ভৰমাৰ চকুৰ পৰা চকুলোৰ দুটি ডাঙৰ ডাঙৰ টোপাল বাগৰি পৰিল। কণ্ঠস্বৰ সংযত কৰি সি সদুধিলে—“মই এঘাৰ কথা ক'ম, শুনাবা?”

তাই কি কৰা উচিত জানিছিল। তথাপিও ক'লে—“কৰিবলৈ সমৰ্থ হলে কৰিম।” নাজানো মনলৈ তাইৰ কি ভাব আহিল। “আপুনি শেষলৈ বন্ধু ডাঠক থাকিলেহে।” চকুপানী মচি মচি ভয়ে ভয়ে ক'লে তাই।

‘পোনতে মোৰ কথা শুন। এইটো কিবা ল'ৰা-ধেমালিনে?’ এই ব্দলি অলপ আগুৱাই আহি সৰু মাতৰে ক'লে ভৰমাই—“পৰাই যোঁতয়া কাজিয়া লাগে তুমি নাছিল। মাই পইচা-পাতি নিদিওঁ ব্দলিছে। মই দিওঁ ক'ৰ পৰা? সিদিনা বচস্বয়াই কেবাজনো মানুহৰ আগতে ভাল বেয়া বহুত কথা কৈ মোৰ মান সন্মান নাশ কৰিলে। মাই টকা পইচা নিজৰ হাতত ৰাখি কি কৰিব? মোতকৈও টকা পইচাহে তেওঁৰ আপোননে? হওক তেনে! সিহঁতে মাকেই সাধিব। মইতো ঘৰত নাথাকোৱেই। মায়ে যদি মোক নিবিচাৰে তেনেহলে কিয় আহিম? তেওঁক পুতেকক নালাগে! তেওঁৰ খেতি-বাতি আৰু ঘৰ-দুৱাৰ তেওঁ নিজেই চোৱা-চিতা কৰক।” অলপ ৰৈ যেন কিবা ৰহস্যৰ উদ্ঘাটনহে কৰিছে এনে ভাবে সি আকৌ ক'লে—“তুমিও ঘৰ এৰি গুচি আহ। আমি দুয়ো একেলগে থাকিম।” ভৰমাৰ মাতটো ক'পিছিল। তাকে চম্ভালি লৈ আকৌ ক'লে—“দেখা যাওক তেওঁ কি কৰে। দিনে নিশা ঘানিৰ গৰুৰ দৰে আমি কিমান খাটনি খাটিম?”

“সেইবোৰ ঠিকেই আছে। পিচে থাকিম ক'ত?”

এমাহমান ভীম খুৱাৰ ঘৰত গৈ থাকিম। খেতি উঠাৰ পিচত পথাৰতে জুপুৰী এটা সাজি থাকিম গৈ। পিচলৈ কি হয় দেখা যাব।”

“তাতো মায়ে তেনেকৈ বেলেগ থাকিব দিবনে? তাতকৈ মাৰ চকুৰ পৰা আঁতৰত আন কোনোবা গাঁৱলৈ গৈ থাকিবলৈ ললে কেনে হয় বাৰু?”

এই প্ৰস্তাৱ ভৰমাৰ মনপত্ৰ নহ'ল। ঘৰৰ পৰা আঁতৰত খেতি পথাৰখন এৰি থৈ আন কোনোফালে গৈ থকাৰ ইচ্ছা তাৰ নাই। মাকৰ লগত তাৰ মত নিমিলে গতিকে ঘৰত সদুখ পোৱাৰ আশা নাই। সেইবাবে সি বেলেগকৈ থাকিব খোজে। খেতিৰ ধান-চাউল সিয়েই পাব লাগিব, বচস্বয়াৰ ধাৰো মাৰিব লাগিব। সি তাকেই চিন্তা কৰিছিল। তাতকৈ অধিক ভবা নাছিল।

ভৰমাই কঠোৰভাৱে ক'লে—“সেইবোৰ নালাগে। ইয়াতেই থাকিম। তুমি আহিবানে নাহা?”

নিৰুপায় হৈ তাৰুকাই ক'লে—“আহিম।” “তেনেহলে আজি গধূলিতে ভীমপা খুৰাৰ ঘৰলৈ যাবা।”

ভাল।”

ভৰমাই কিছুপৰ চিন্তা কৰিলে। অৱশেষত ক'লে—“আহোঁতে মোৰ চুৰীয়া আৰু তুমি পিন্ধিবলৈ শাড়ী আদি লৈ আহিব।

“চাম বাৰু।” তাৰুকাই চিন্তিত ভাবে ক'লে। ভৰিৰ আঙুলিৰে তাই মাতি খুচৰি আছিল!

“ৰ'বা, যেতিয়া সিহঁত আনফালে বাহিৰত থাকিব তেতিয়াই তুমি উলিয়াই থবা আৰু পিছত লৈ আহিব। কাইলৈ পিন্ধিবলৈ নালাগিব জানো?”

কিবা কিবি ভাবি ভাবি তাৰুকাই সন্মতিসূচক ভাবে মূৰ দুৰ্কাপালে।

12

ওপৰোক্ত ঘটনাৰ পিছত এঘাৰ মাহ পাৰ হৈ গ'ল। এই এঘাৰ মাহে আন একো বিশেষ পৰিৱৰ্ত্তন নহলেও তাৰুকাৰ কিন্তু জীৱনৰ মানদণ্ড ভালৈখিনি তললৈ নামিল। নিতৌ পুৱা শব্দই উঠাৰে পৰা তাই শাহুৱেকৰ মূখৰ কদৰ্থগা শব্দনিব লগাত পৰিল—“পৈয়েৰক ফুচুলাই ঘৰখন টুকুৰা টুকুৰ কৰিবলৈ ওলাইছিল নহয়, মহাৰাণী?” লগতে তাই, তাইৰ মাক-বাপেকৰ উদ্দেশ্যে প্ৰয়োগ কৰা কু-বাক্যও শব্দনিব লগাত পৰে। এনেকৈ এদিন অশান্তি পাই, তাই কাপোৰ ধুবলৈ নৈলৈ বুলি গুচি গ'ল। তেতিয়া ৰ'দ তিৰিবিৰাই আছিল। নৈৰ পাৰতো কোনো নাছিল। নৈৰ বুকুত আছিল সোঁতৰ প্ৰৱাহ। এনে লাগিছিল যেন, সেইখন মাকৰ কোলাৰ দৰেই শান্তিময়! তাৰুকাৰ —এনে লাগিল যেন ল'ৰা-ছোৱালী যেনেকৈ গৈ মাকৰ কোলাত সোমাই পৰে, তেনেকৈ তায়ো যেন গৈ এই নৈৰ কোলাত সোমাই পৰিব। গধুৰ মন এটা লৈ তাই পানীলৈ নামি গ'ল। এখন এখনকৈ কাপোৰ পানীত তিয়াই-তিয়াই পাৰৰ শিলৰ ওপৰত থবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মনত ভাবৰ ঢৌ উঠিবলৈ ধৰিলে—“এই জীৱনটো কাৰো কাম্য নহয়, এনেকৈ জীয়াই থকাৰ অৰ্থ কি? এই জুই কুৰাৰ নিবৃত্তিৰ কাৰণে কৃষ্ণা নদীৰ শৰণ লোৱাই শ্ৰেয়।” এনেতে তাইৰ

সখীয়েক সন্মতি পানী নিবলৈ আহি সেইখিনি পালে। যেন অন্তিম মনঃকৃত
ঈশ্বৰেহে তাইক পঠিয়াই দিলে।

সন্মতিও এতিয়া ডাঙৰ হৈছে। তাইৰ এটি ল'ৰাও জন্মিছে। পৰ্বাহ তাই মাকৰ
ঘৰলৈ বঢ়াল আহিছে। ল'ৰা কালি এই দুই সখীয়েকৰ মাজত যে ক'ত তৰহৰ
গোপন আলাপ-আলোচনা চলিছিল তাৰ সীমা সংখ্যা নাই। সখীয়েকক দেখা
পাইয়ে তাৰকাৰ চকু দুটা চলচলীয়া হৈ উঠিল। তাইক দেখা পাই চকুত পানীৰে
উপাচি আহিল। কিছুপৰলৈ এজনেও ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে কি বঢ়াল কথা
পাতিব। নীৰৱে নিমতে দূয়ো দূয়োলৈ চাই ব'ল। অবশেষত এটি তপত নিশ্বাস
পেলাই চকুপানী মূচিমূচি সন্মতিয়েই মাত দিলে—“চাৰি পাঁচ-দিন মানৰ পৰা
লগ পাবলৈ হাবিয়াস কৰি আছিলো।”

“মায়ে তুমি অহা বঢ়াল কোৱাৰেপৰা ময়ো লগ পাবলৈ ইচ্ছা কৰি আছিলোঁ।
কিন্তু মই জানো তোমাৰ দৰে স্বাধীন?” তলমূৰ কৰি তাৰকাই কথাখিনি
ক'লে। তাইৰ চকুপানী কৃষ্ণানদীৰ সোঁতেৰে মিলি, বৈ গ'ল।

সন্মতিয়ে মূৰৰ পৰা পানীৰ ঘাগৰী নমাই থৈ তাৰকাই তিওৱা কাপোৰ
ধুবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তাৰকাই ক'লে—“এৰাচোন; মই ধুম। তুমিওতো
শহুৰী খাটি চেপেৰা লাগি আহিছা।”

“হলেনো কি হ'ল? কথা পাতি পাতি দূয়োজনে ধুই পেলাম। দূয়ো
একেলগেহে যাম! ল'ৰাটিক মই শূৱাই থৈ আহিছোঁ। অলপ পলম হলেও
কি অসুবিধাটোনো হব? তাৰকাই এখন সৰু কাপোৰ থুকাচি থুকাচি সূধিলে—
“তোমাৰ শাহুৱেৰা কেনে আছে?”

ভালে আছে। শাহুৱেক হলে যেনে থকা উচিত থিক তেনে। কিন্তু তোমাৰ
শাহুৱেৰাৰ দৰে নহয়। তোমাৰ শাহুৱেৰাৰ দৰে শাহুৱেকতো বিশ্বজগততে বিৰল।”
বঢ়াল অলপ হুমকি আৰো সূধিলে তাই—“এতিয়া তোমাৰ ইজনৰ লগত কেনে?”

“তেৱোঁ মাক চাইহে পুতেক!” এই বঢ়াল কৈ তাই শাৰী এখনৰ পানী
চোপিলৈ ধৰিলে। কিছুপৰলৈ দূয়োজনীৰ এজনীয়েও কথা নক'লে। সন্মতিয়ে
কাপোৰবোৰ এখন-এখনকৈ ধুই দি থাকিল। তাৰকাই সেইবোৰ চোপি চোপি দি
শিলৰ ওপৰত শুকাবলৈ মেলি দিলে।

“মাজতে তোমালোক বেলেগকৈ থাকিবলৈ লৈছিলো?”

“এৰা। তাকে কৰিয়েতো তেওঁলোক খালে। তেওঁৰ কথা শুনিয়ে তেওঁৰ লগত
হলাই গলোঁ। ফলত ইফালে, মোৰ আই-বোপায়েও মোক বেয়া পোৱা হ'ল।
নিজে মই হাতৰ কুঠাৰ ভৰিত মাৰিলোঁ। তেওঁলোক মাক-পুতেক দূয়ো লগ-লাগি
গ'ল! মাকে শেষত গৈ পইচা দিলে আৰু তেৱোঁ লৈ ললে।”

“অ' সেয়েহে কথা নেকি? এবাৰ যদি বেলেগ হৈছিলো তেনেহলে বেলেগেই
থাকিব লাগিছিল। সিও এটা কামৰ কাম হ'লহে তেন।”

“কিন্তু সেইটো মোৰ ভাগ্যত নাছিল। মোৰ ফুটা কপালৰ কৰ্ম-দোষ যাব কলৈ?”

তাৰুকাৰ মূখলৈ চাই সন্মতিয়ে প্ৰবোধ দি ক’লে—“আজি নাইবা কাইলৈ দিন নিশ্চয় উভতিব। দীৰ্ঘৰেণো মূখ তুলি নাচাবনে?”

তেতিয়া তাৰুকাই ক’লে—“দিন আৰু উভতিব ক’ত?”

চকুপানী মূচি মূচি কাপোৰৰ বোজাটো মূৰৰ ওপৰত তুলি দিয়াৰ লগে লগে সন্মতিয়ে ক’লে—“তেনেকৈ নকবাচোন তাৰা!”

এই কথাষাৰত যি মনোভাৱ নিহিত আছিল তাক একমাত্ৰ তাইৰ অন্তৰায়াইহে জানিছিল। সম্প্ৰতি শহুৰেকৰ ঘৰখনত তাৰুকাৰ অৱস্থা অধিক শোচনীয় হৈ পৰিছে। চিন্মবাই এতিয়া পদুতেকৰ মন বৃদ্ধি চলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। তাৰ মাজতো সন্ময়োগ বৃদ্ধি তাৰুকাৰ বিষয়ে তাই পদুতেকৰ অগত কৰা লগাবলৈ এৰা নাই। দুদিন আগতে গৰুটি সময়ত চিন্মবাই এটা ডাঙৰ বাগৰীত কৈ এবাগৰী পানী আনিবলৈ তাৰুকা নদীলৈ পঠিয়াই দি সিকালে গৈ গোহালিত কাম কৰি থকা পদুতেকৰ আগত ক’লে—“দেখিছনে? সময় নাই অসময় নাই বাগৰীটো লৈ মাথোন তাই পানী আনিবলৈহে যায়! এতিয়াই সেই নীহকুলীয়া সত্যটোও আহি গৈছে। সেই কাৰণেই গৈছে যেন পাণ্ডা!” ভৰমাই উভতি চালে। তাৰ মূখখন ৰঙা পৰি উঠিল। মাকৰ কথাষাৰে তাৰ মূৰত যেন বজ্জাঘাত কৰিলে। মূৰ আচন্দ্রাই গ’ল। তাৰ এনে লাগিল যে, যেন কোনোবাই তাক এটা বন্দ কোঠালীত সন্মুখাই হাত-ভৰি বান্ধি লৈ ঘূচিয়াবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। হাত দুখন তাৰ শিলৰ দৰে টান হৈ উঠিল। বুকুখন ঘাই ধপধপাবলৈ ধৰিলে। তাৰ এনে লাগিল যেন সি বাগৰি পৰিব। খুটা এটাত ধৰি সি কোনোমতে থিয় হ’ল। সন্ময়োগ জৰ ঘমাৰি ঘামিল। দিঙি শুকাই গ’ল। হাপৰৰ পৰা ওলোৱা বতাহৰ দৰে তপত নিশ্বাস নাকেৰে ওলাবলৈ ধৰিলে। সি দাঁতে ওঠ কামুৰি ধৰিলে। অৱশ্যে তাৰ বাৰে বাৰে এই প্ৰশ্ন ধ্বনিত হবলৈ ধৰিলে—“কথাটো জানো সঁচা? কথাটো জানো সঁচা?” চিন্মবাই আকৌ কলে—“মই তোক মিহা কোৱা নাই। লাগিলে নদী পাৰলৈ গৈ চাই আহগৈ।” অৱশ্যে তাইৰ মাতটো নকপটকৈ নাছিল। ভৰমা তাৰপৰা আঁতৰি গ’ল। চাৰি-পাঁচ খেজ গৈয়েই তাৰ হাত-ভৰি অৱণ হৈ আহিল। চকুৰ আগলৈ যেন এন্ধাৰ নাৰ্মি আহিল। ধূপুটকৈ সি মাটিতে বহি গ’ল। কিন্তু তৎক্ষণাত আকৌ উঠি থিয় দিলে। বতাহৰ বোকাচাত নিৰুদ্দেশ হৈ উৰি অহা গছৰ মৰা পাতৰ দৰে সি আগুৱাই যাবলৈ ধৰিলে। গৈ গৈ সি নদীৰ পাৰত উপস্থিত হ’ল। জোপোহাৰ আঁৰত লুকাই থাকি সি চাই থাকিল। তাৰুকাই বাগৰীত পানী ভৰাই, গধুৰ কাৰণে অকলে দাঙি লবলৈ টান পাই, সত্যপাক অলপ হাত ধৰি দিবলৈ ক’লে। সত্যপাইও সহায় কৰি তুলি দিলে। মনত সন্দেহ সৃষ্টি কৰাৰ বাবে সেয়েই ঘৰেটো হ’ল।

এই দুদিনে সেই কথাকে লৈ ঘৰত কাজিয়া লাগি আছিল। তাৰুকাই খাবলৈকেই বাদ দিছিল। জীৱনৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণাৰ মনোভাৱেৰে এই ৰ'দখনত তাই নদীলৈ আহিছিল।

দুয়োজনীয়ে পাৰলৈ উঠি আহি খোজ ললে। “তুমি সন্মতই আছা। নহয় নে সন্মা?” তাৰুকাই সন্মিলে। আনক সন্মত থকা বদলি জানিও এক প্ৰকাৰৰ শান্তি পোৱা যায়। সম্ভৱ সেই কাৰণেই তাই সন্মিলে।

সন্মতিয়ে ক'ব খুজিছিল—“মই সন্মত আছোঁ” বদলি। কিন্তু কিয় জানো, তাই তেনেকৈ ক'ব নোৱাৰিলে। ক'লে—“শহুৰেৰুৰ ঘৰত সন্মত আৰু দন্মত দুয়োটা থাকে। কোনোমতে জীৱনটো চলাই থাকি আই-বোপাইৰ নাম ৰাখিব পাৰিব লাগে।”

তাৰাই অমনোযোগীভাৱে ক'লে—“এৰা, ৰাখিব পাৰিব লাগে।” অলপ পিছতে আকৌ তাই কলে—“যি কি নহওক তোমাৰ এটি ল'ৰা হৈছে। জীৱনটোৱে এটা পাৰ পাইছে। বাৰু, ৰায়চাহাবৰ কেনে?” “বেচ ভালে আছে। ইয়ালৈ অহাৰ চাৰিদিনৰ মানৰ আগৰে পৰা পানী লাগিছিল। তেওঁ কৈছিল “এই অৱস্থাত ল'ৰাটিক লৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই।” কিন্তু উছৰৰ কাৰণে আনিবলৈ পিতাই গৈছিল। আগতেও চাৰিবাৰ মান আনিবলৈ গৈ গৈ উভতি আহিছে। এইবেলি এৰি আহিব নুখুজিলে। গতিকে আহিলোঁ।” সন্মতিয়ে পদতকৰ বিষয়ে ক'বলৈ গৈ ক'লে।

তাৰুকাৰ কাৰণে কথাষাৰ নতুন নতুন যেন লাগিল। আই আচৰিত হৈ সন্মতিৰ কথা শুনিবলৈ ধৰিলে। তাই কৈ গ'ল—“মেলা চাও বদলি আহিছিলোঁ। পিছে তাৰ সময় ইয়াত পিছৰুৱাই দিছে। গতিকে খেলা আৰম্ভ হোৱাৰ আগদিনাই গুচি যামগৈ।”

“মোক পিতাদেৱে কাইলৈ “যুগাদি”ৰ কাৰণে নিবলৈ আহিব। এই নৰকখনৰ পৰা অন্ততঃ এবাৰ ওলাই যাব পাৰিম।”

“ভেতিয়া আমাৰ ঘৰৰ ফালেও কেচুৰাটিক চাবলৈ এপাক যাবা।” আহি আহি সিহঁত সন্মতিৰ ঘৰৰ ফাললৈ যোৱা বাটৰ মেৰিটি পালোঁহি। সন্মতিয়ে স্বাভাৱিক ভাৱে সন্মিলে “শহুৰেৰুৰ ঘৰলৈ কেতিয়া উভতিবা?”

তাৰুকা থমকি ৰ'ল আৰু উভতি প্ৰশ্ন কৰিলে “কি কাৰণে?” সন্মতিয়ে গৈ ঘৰ পোৱালৈকে তাইৰ মনটোৱে সখীয়েকে সোধা—“কি কাৰণে?” প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি থাকিল। পিছত পদতকক মৰম কৰাত লাগি সেই প্ৰশ্নৰ গ্ৰন্থি উন্মোচন কৰাৰ কথা পাহৰি গ'ল।

তাৰুকাৰ প্ৰশ্ন স্বাভাৱিক আছিল। তাই যে ধেমালিতে তেনেদৰে কৈছিল সেইটো নহয়। তাইৰ ব্যাখ্যাত অন্তৰৰ পৰা কথাষাৰ ওলাই আহিছিল।

ভাগ্যক্ৰমে মেলা-চাবলৈ অনন্ত আৰু নাভিৰাজো আহি ওলাল। সিহঁতৰ

আগমনত তাৰুৰ অস্তৰ মাৰ্জৰে যেন আনন্দৰ সোঁত বৈ গ'ল। অনন্ত এতিয়া আৰু আগৰ দৰে সৰু হৈ থকা নাই। সি হাইস্কুলত পঢ়ে। মিহি চুৰিয়া আৰু চাফ-চিকুণ চোলা পিন্ধে। বে'কাকৈ ধুনীয়া সেওঁতা ফালে। গলত সোনাৰ লকেট এটাও পিন্ধে। অৰ্থাৎ সি যে নতুন যুগৰ নতুন যুৱক সেইকথা বেলেগে কোৱাৰ সন্ধান নাই। তাৰুৰ কৌতূহলেৰে এবাৰ তাৰ ফালে চালে। তেনেকৈ তাক বাৰে বাৰে দেখা পাবলৈ তাইৰ ইচ্ছা হ'ল। এদিন দুপৰীয়া অনন্তই সন্ধানিলে “পেহীদেউ মেলাৰ আয়োজন এতিয়া কিয়?” সকলোবোৰ কথাকে জানিবলৈ আজি-কালি সি বৰ ইচ্ছুক।

অনন্তৰ মাতবোল শুনিবলৈ তাৰুৰ মনটোৱে সদায় হাবিয়াস কৰে। তাৰ মাতবোৰ তাইৰ কাণত বৰ মিঠা লাগে। সি যেনেকৈ বহে, যেনে ভংগীত থিয় হয় সেই সকলোবোৰ তাইৰ বৰ মনোৰম লাগে। অনন্ত পেহীয়েকৰ ঘৰলৈ অহাৰ দিন ধৰি নিতৌ গা-ধুবলৈ নদীলৈ যায়। এবাৰ দুবাৰমান পেহীয়েকে তাক কৈছিল— “অ'তু নদীলৈ গা-ধুবলৈ নাযাবি। চেঁচা পানীয়ে তোক নুসুজিব। ইয়াতে পানী গৰম কৰি দিম গা ধুবি।” কিন্তু অনন্তই পেহীয়েকৰ কথা শুনো নাই। গা ধুবলৈ সি নদীলৈকেহে গৈছিল। সি যেতিয়া গা ধুবলৈ যায় তেতিয়া তাৰুৰ কাপোৰ ধোওঁ বুলি নৈ পাৰগৈ। অনন্তই গা-ধুই উঠি কাপোৰ সলালে তাৰুৰ কাপোৰ ধুই দিয়ে আৰু জাপিজুপ লৈ আহে। অনন্ত শূদা হাতে ঘৰলৈ ওভতে। তাৰুৰ অনন্তৰ চুৰিয়াখন মনোযোগেৰে শূদায়। যদি কিবা প্ৰকাৰে তাত ক'বাব কিবা দাগ লাগে তেন্তে তাই চিহ্নিত হৈ পৰে। তাৰ কাপোৰ আৰু কিতাপ পত্ৰ নিয়াৰিকৈ সজাই থওঁতে তাইয়ে কিমান সময় খৰচ কৰে ঠিক নাথাকে। কিবা নহয় কিবা এটা প্ৰসংগ উলিয়াই তাৰ সৈতে কথা পাতিবলৈ তাই যত্ন কৰে। এইবোৰ কাম কৰোঁতে তাইৰ এনে আনন্দ লাগে কিয়, নাজানে।

যোৱা এমাহৰ পৰা মল্লই সপৰিয়ালে গাৰুৰ ওচৰৰে খেতি পথাৰতে থাকিবলৈ লৈছে। দহখনমান টিনপাতেৰে তাতে এটা সৰু সৰু জুপুৰী সাজিছে। খুটি-পুটি চকোৱা দি গৰু ম'হৰ গোহালী বান্ধি লৈছে। গতিকে আৰু এতিয়া তাৰ গাৰলৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা হৈছে। তথাপি অহা শুকুৰবাৰলৈ মল্লই যাবলৈ ঠিক কৰিলে। এই কেইদিন সি মেলাৰ কামত লাগি থাকোঁতে গৈছে। কাৰণ দেৱী লগমাৰাৰ মেলাত মগদুম পৰিয়ালৰ এটি বিশেষ দায়িত্ব আছিল। পূজাৰ প্ৰসাদ তৈয়াৰ কৰা, সেই প্ৰসাদ দেৱীৰ আগত অৰ্পণ কৰা, যি গৰাকী তিৰোতাৰ ওপৰত দেৱীয়ে ভৰ কৰে সেই গৰাকীৰ প্ৰসাদ আগ কৰা আৰু শেষত ৰাইজক সোধ-পোচ কৰাৰ দায়িত্ব তেওঁলোকৰ ওপৰতে। সেই কাৰণে ৰাখন বাঢ়নৰ চৰু-চৰিয়া, চাউল-দালি; খৰি-খৰি আদি সংগ্ৰহ কৰাৰ কাৰণে পাঁচ-ছয় দিন মানৰ বাবে মল্লই নিজৰ ঘৰ-বাৰীৰ কাম-কাজলৈকেই পিঠি দি ভালকৈ লাগি গৈছিল। এইটো এটা পদুৰ্ৰ প্ৰচলিত দস্তুৰ আছিল।

গাঁৱৰ কোনো মানুহৰ লগতে অনন্তৰ জনা-শুনা নাছিল। গতিকে সি সদায় পথাৰত থাকিয়েই ভাল পাইছিল। পেহীয়েকে বান্ধি-বাঢ়ি দিয়া জুড়িত লগা খাদ্য খাই; কিবা-কিবি পঢ়াশুনা কৰি আৰু মেল মাৰিয়েই সি সময় পাৰ কৰিছিল। তাৰকাৰো ঘৰুৱা কাম নাছিল। তাই শহুৰী খাটি ভাগৰি-জুৰি চেপেটা লাগি আহিছিল। তায়ো সদায় অনন্তৰ লগত মেল মাৰি থাবলৈ পালে ভাল পাইছিল। ইহঁত দুজনৰ বাহিৰেও লগত নাভিৰাজো আছিল। দিনে দুপৰীয়া সময়ত জুপুৰীৰ ভিতৰত বেছ গৰম লাগে। সেই কাৰণে তাৰুকাই ওচৰতে থকা আমগছৰ ছাঁত কৰ্মলি পাৰি দিয়ে। অনন্তই তাতে বহি পৰে, টোপনি ধৰিলে পঢ়ি থকা কিতাপখন বুকুৰ ওপৰতে থৈ শুই থাকে। এদিন অনন্ত তেনেকৈ শুই থাকোঁতে খেতি-পথাৰৰপৰা পিচ ফাললৈ গৈ থকা তাৰুকাই দেখা পালে। তাৰ এনে ৰূপ ইয়াৰ আগতে কোনো দিনে তাইৰ ইমান মনোমোহা লগা নাছিল। তাৰ বহল মৃদু-মৃদলত অংকিত বিস্তীৰ্ণ চেলাউৰি, ফুটিয়াই ওলোৱা গোঁফ, ধুনীয়া চেহেৰা, বতাহৰ বা লাগি অৱিন্যস্ত ভাৱে উৰি থকা দুই তিনিডালমান চুটি চুটি চুলি,—এটা এটাকৈ সকলোবোৰ লক্ষ্য কৰি তাই থিয় দি ৰ'ল। ভয়ে ভয়ে চালেও তাইৰ মনত তাৰ সেই সৌন্দৰ্য্য চাই থাকে মানে অধিক সুন্দৰ, অধিক সুন্দৰ যেন প্ৰতীক্ষমান হবলৈ ধাবলে। কিমান সময় তাই তেনেকৈ চাই আছিল ক'ব নোৱাৰে। ৰ'দৰ তীব্ৰতাৰ কথাও তাই পাহৰি গৈছিল। অনন্তই হঠাৎ সাৰ পাই চকুমেলি চাই উঠি বহিল। দেখিলে সন্মুখতে ৰ'দত তাৰুকা থিয় হৈ আছে।

অনন্তই সুধিলে—“ৰ'দত কিয় থিয় হৈ আছে, তাৰা?”

তাৰুকাই থতমত খালে। লৰালৰিকৈ ক'লে—“বোধহয় মা আহি পাবৰ হৈছে।” অনন্তই কথাত মস্মাৰ্থ যেন বুদ্ধি পালে। এটা মৃদু হাঁহি তাৰ ঠুঠৰ ওপৰেৰে বাগৰি গ'ল। সি আকৌ চকু মূদি দিলে।

ৰক্তস্বা হাতখোলা স্বভাৱৰ তিৰোতা। খাবলৈ বহাৰ সময়ত অনন্তই হকাবধা কৰিলেও তেওঁ বোঁছ বোঁছকৈ খোৱা বস্তু পাতত দি দিয়ে। গাঁৱৰ তিৰোতা। গাঁৱৰ লৰাই যেনে পৰিমাণত খায় তেনে পৰিমাণতে অনন্তকো তেওঁ খাবলৈ দিয়ে। ফলত অনন্ত সংকটত পৰে। পেহীয়েকে এবাৰতে খাবলৈ দিয়া বস্তু সি দুবাৰতো খাই শেষ কৰিব নোৱাৰে। যিমানখিনি সম্ভৱ খায় আৰু বাকীখিনি আগত লৈ পেহাকৰ খোৱা শেষ নহয় মানে পাততে বহি থাকে। তাৰ ভোজন-ব্যৱহাৰ দেখি ৰক্তস্বাই মৰমেৰে কয়—“এতিয়া থাকিবলৈ দে। ইমানখিনি ডাঙৰ হলি। এতিয়াও সৰু ল'ৰাৰ দৰে আধা খাই আধা এৰি, নষ্ট কৰ।” পেহীয়েকে এনেকৈ ক'লেই অনন্তই পানী খাই উঠিবলৈ সাজু হয়। তাকে দেখি মল্লই হাত ধুই লোটাটো ধবলৈ ভিতৰলৈ গৈ থাকোঁতে কৈ যায়—“তাকেই টোপোলা বান্ধি মূৰত তুলি দিয়া। তাৰ এৰেহাবোৰ কোনে খাব? সৰু লৰাইতো? খুদ-কণ এটাকো নেৰে। ইয়াৰ এৰেহা খাবলৈ জানো তাৰ ঘৈণীয়েক ইয়াত আছে? গোল-মাল নকৰি খাই

শেষ কৰ। নহলে কাণ-কাটি শেষ কৰিম।” ধেমালিতে কথাখিনি কৈ মল্ল বাহিৰ ওলাই যায়। তেতিয়া ৰত্নাবাই কয়—“বাৰু, তই এতিয়া হাত-মুখ ধুই ল। যি এৰিছ, মই আৰু তাৰাই অলপ-অলপকৈ খাম।”

ল’ৰালিৰ পৰা এইখন ঘৰৰ সৈতে অনন্তৰ অহা-যোৱাৰ সম্পৰ্ধ। পেহাক আৰু পেহীয়েকৰ সৈতে তাৰ অতি গভীৰ মৰমৰ সম্পৰ্ক। সেই কাৰণে তেওঁলোকে কোৱা কোনো কথাতে সি বেয়া নাপায়। পেহাক-পেহীয়েকৰ কথা শুনি হাঁহি মাৰি সি উঠি বাহিৰলৈ গঢ়ি গ’ল। সি উঠি যোৱাৰ লগে লগে তাৰুকা আহি সি এৰি যোৱা পাতৰ আগত বহি কপট খং দেখুৱাই কলে “দেখিছা? আজি তাৰ এৰেহা খাব লগাত পৰিলোঁ। সদায় কেৱল এৰি এৰি যাব!”

মাকে আহি মাতে, তাই বহাৰ আগতে অনন্তই এৰি যোৱা পাতত বহি নপৰে সেইবাবেই তাৰুকাই খৰৰ কৰাটো তাইৰ ভাৱ-ভংগীৰ পৰা প্ৰকাশ পাইছিল। মৃত্ত পাগুৰী মেৰিয়াই মেৰিয়াই মল্লই ক’লে “তাক বোধহয় ঘিউ বোছকৈ দিছিল নহয়নে? সেইকাৰণেই তই লৰা-লৰিকৈ বহিছ? সৰুতে দেখোন আনে পানী খোৱা গিলাছত পানী খাবলৈ কলেও সেইটো নুধুৱাকৈ হাততে নলৈছিল। এতিয়া সেইবোৰ বিচাৰ ক’ত এৰিলি বেটী!”

আবেলি বিচনাত বহি বহি অনন্তই “সুদুগলী গীত”ৰ পদ্য এখন পঢ়ি আছিল। তাৰুকাই আধা শোৱাকৈ মনোযোগেৰে তাৰ আবৃত্তি শুনি আছিল। মাকে আখাত গাখীৰ তপত হবলৈ দি প্ৰতিবেশী তিৰোতাজনকীক মেলাৰ বিষয়ে কিবা-কিবি কথা কবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। কথাকৈয়ে তাৰুকাৰ মনৰ একাগ্ৰতাৰ বাধা আৰোপ কৰা যেন পাই তাই বিৰক্তিকৈ কলে—“ৰ’বা চোন তোমাৰ কথা বন্ধ কৰ। এইবোৰ কথা গধূলিলৈকে থলে, পলাই যাবনে কিবা? এতিয়াই আৰম্ভ কৰিছা যে! অলপ সময় গীত শুনিব খুজিছোঁ।” জীয়েকৰ কথা শুনি ৰত্নাই মূখ বন্ধ কৰিলে। মৰমৰ জীয়েকজনীৰ অন্তৰত এতিমমানো দুখ দিবলৈ তাইৰ ইচ্ছা নহ’ল।

“বাৰু তই শুন” বুলি প্ৰতিবেশিনী তিৰোতাজনকীৰ উদ্দেশ্যে “তাই গান শুনি বৰ ভাল পায় সৰসী ব’লা আমি বাহিৰলৈ যাওঁ” বুলি কৈ ৰত্নাই তিৰোতা গৰাকীক বাহিৰলৈ মাতি নিলে। তাৰুকাই যে তাৰ গান শুনি আছে সেই কথা জানিব পাৰি অনন্তৰ মনে মনে বৰ আনন্দ লাগিল। সি আৰু অধিক মধুৰ সূৰেৰে গাবলৈ ধৰিলে। টোপনি নধৰালৈকে তাৰুকাই সেই গীত শুনি থাকিল। তাৰ পিছত তাইৰ কেতিয়া টোপনি আহিল গমকে নাপালে।

পিছদিনা তাৰুকা শূই উঠাৰ আগতেই ৰত্নাবাই আহি বাহিৰৰ পৰা কলে “আইজনী মই নোৱাৰা হৈছোঁ। তই দুখে-কণ্টে মাৰৰ ঘৰলৈ আহিছ! পিছে ইয়াতো জিৰনি নাপাবি দেখিছোঁ! আৰু পাচ-ছয়দিন পিছতহে হব লাগিছিল। সিমাহত পূৰ্ণিমাৰ চাৰিদিন পিছত হৈছিল। এইবাৰ আকৌ চাৰিদিন আগতেই হ’ল।”

তাৰুকাই মাতবোল নোহোৱাকৈ বিছনাত এঙামুৰি দি থাকিল। ৰত্নাৰুকাই কৈ গ'ল—“এতিয়া আৰু পলম কৰি থাকিলে নহ'ব। উঠ, বহুত কাম আছে। কাইলৈ মেলা আৰম্ভ হ'ব।” গতিকে, আৰু ৰেহাই নাই ব'লি ব'জিব পাৰি, তাৰুকাই মূৰেৰে ভোৰভোৰাই উঠিবলৈ আয়োজন কৰিলে। অনন্তই তাইক আশ্বাস দি ক'লে—“ময়ো তোমাক সহায় কৰিম তাৰা, কিয় চিন্তা কৰিছা?” বাহিৰত থিয় হৈ থকা ৰত্নাৰুকাই সূৰ্যলৈ, “তইনো কি কৰিব? ৰাশ্ৰিধৰ বাঢ়িব পাৰিবনে পঢ়া-শালিত তোক জানো সেইবোৰ শিকায়?”

অনন্তই নীৰৱে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। সি তাৰুকাৰ সহায় কৰাৰ কথা কৈছে হয়, কিন্তু সহানুভূতি প্ৰকাশ কৰিবলৈহে কৈছে। কেনেকৈ সহায় কৰিব পাৰিব সেই বিষয়ে সি ভবাই নাই। গতিকে চিন্তাত পৰিল। তাৰ অসুবিধালৈ লক্ষ্য কৰি হাঁহি মাৰি তাৰুকাই ক'লে “মই ৰুটি বনাম তুমি জুই বঢ়াই দিবা। সেইখিনি কৰিব পাৰিবনে নাই?”

অনন্তই গৌৰৱৰ হাঁহি মাৰি ক'লে “নিশ্চয়, জুই বঢ়াই দিয়াটোনো কি টান কাম? এটি সৰু লৰায়ে কৰিব পাৰে।”

সেইদিনা ৰন্ধা-বঢ়া কৰোঁতে কিছু পলম হ'ল। কিন্তু মল তেতিয়াও আহিব নোৱাৰিলে। গতিকে ভৰমাৰ মাৰফতে কৈ পঠিয়ালে যে মল আহিব নোৱাৰিব গতিকে অনন্তই যেন অকলেই খায়। কথাটো জনাবলৈ ভৰমা পথাৰৰ পৰাই বাহিৰে বাহিৰে আহিল। গতিকে সি ঘৰত নোসোমাল। দুৱৰ পৰাই কথাখিনি কৈ গুচি গ'ল। অনন্ত ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহি মাতিলে—“আহাচোন ভৰমা আহা।”

“কাম আছে” ব'লি কৈ ভৰমা গুচি গ'ল। তাৰুকাৰ জোকাবলৈ অনন্তই যেন এটি চেলু পালে। তোমাৰ সিজনে কেনেকৈ পাগুৰী বান্ধেহে? দাড়ি কেনে দীঘলকৈ ৰাখিছে? চুৰিয়াখনো কেনেকৈ বলীয়াৰ দৰে পিন্ধিছে!” এই ব'লি কৈ সি হাঁহিবলৈ ধৰিলে। ভৰমা কিয় আহিছিল তাৰুকাই গম পাইছিল। সংস্কাৰৰ বশৱৰ্ত্তী ভাবেই তাই ক'লে “বাৰু বাৰু অনন্ত সেইবোৰ এৰা। তেওঁনো কিবা তোমাৰ দৰে পঢ়াশালিলৈ পঢ়িবলৈ গৈছেনে?” এইব'লি অলপ পৰলৈ ৰৈ ক'লে “যেনেকুৱাই নহওক তেওঁ, মোৰ নহয়জানো?”

“হয়তো আকো! হনুমানৰ দৰেই তোমাৰ মানুহজন।” তাৰুকাই মনত বেয়া পাব ব'লিয়েই বান্দৰ ব'লি নক'লে অনন্তই।

“এতিয়া সেইবোৰ এৰা। খোৱাহি। তোমাৰ কথা শুনিনো কাৰ হাঁহি নুঠিব?” “হাঁহিলে হাঁহোতাৰ দাঁত কেইটাহে ওলাব” ব'লি কৈ, খাবলৈ যাওঁ ব'লি সি থিয় হ'ল। ভিতৰত তাৰুকাই খালবোৰ সজাইছিল। হাত-মুখ ধুই অনন্তই ডাঙৰকৈ হাঁহি মাৰি ক'লে, “তুমি আটাইখিনি তৰকাৰী দেখোন মোকেই দিছা?”

তাৰুকাই ইচ্ছা কৰিয়েই অনন্তৰ পাতত তৰকাৰী বেছিকৈ দিছিল। “মোৰনো

কি হানি? তুমিতো এৰিবাই।” বদলি কৈ তাই অনন্তৰ মদুখলৈ চালে। দূয়োৰে চকুৰে চকুৰে পৰিল। দূয়োৰে ওঠত হাঁহি খেলি গ’ল। সেই হাঁহি স্বাভাৱিক আনন্দৰ হাঁহি। দূয়ো ৰোমাঞ্চিত অনন্তৰ কৰিলে। এই অনন্তৰূতি দূয়োৰে কাৰণে সম্পূৰ্ণ নতুন আছিল। তাৰকাই পাতত ৰুটি দি আন কামত লাগিল। অনন্তৰো আৰু আজি খাবলৈ মন নোহোৱাত পৰিল। এবাৰ তাৰ এনে লাগিল যে যেন গোটেইটো জদুপৰী ঘূৰিবলৈ ধৰিছে। তাৰ সন্মুখত থিয় হৈ থকা তাৰকাক সি যেন এবাৰ ওপৰলৈ মদুখা পৰ্যন্ত উঠি যোৱা আৰু এবাৰ তললৈ নামি অহা যেন দেখিবলৈ ধৰিলে। তাক বাতিতকৈ খাবলৈ দিয়া দৈ শেষ হৈ যোৱাত তাৰকাই আকৌ অলপ দিবলৈ গ’ল। বাধা দি অনন্তই ক’লে—“নালাগে নালাগে।” তাৰকাই সন্মুখলৈ—“কিহেৰে খাবা?” সি ক’লে—“দিয়া তেনেহলে!” কোনোমতে খাইবৈ সি উঠি গ’ল। তাৰকাইও কোনো প্ৰকাৰে দিয়া থোৱা কৰিলে। খোৱা শেষ নোহোৱালৈকে সিহঁত দূয়োটায়েই মাজে মাজে ইজনে সিজনলৈ আৰু সি জনে ইজনলৈ কেবাবাৰো চোৱাচুই কৰিলে। সেই চাৰনিৰ মাজেৰেই দূয়ো যেন দূয়োৰে হৃদয়ৰ ওচৰ চাপি গ’ল আৰু পৰস্পৰে ইজনে সিজনৰ পৰা যেন কিবা পাবলৈ বিচাৰিবলৈ ধৰিলে।

সিদিনা দূপৰীয়া তাৰকাই পটাত কিবা পিহি পিহি এটি গীত গাই আছিল—

“তুমি কাৰেনো জীয়ৰী

অ’ মোৰ পুতলা-ৰাণী

শূৱনি অতি

তোমাৰ দাঁত দূপাৰি

অ’ কাৰেনো জীয়ৰী, অ’ গুণৱতী।”

অনন্তই গীত কেইফাকি লিখি থলে। আবেলি আটাইৰে আগতে হাঁহি হাঁহি সি তাকে পঢ়ি শুনালে। তাৰকা লাজতে তলমুৰ হ’ল, তাই ৰঙা-চিঙা পৰিল। তাৰকাই অনন্তৰ এনে ধেমালিত মনে মনে কিত্তু ভালহে পালে।

সন্ধিয়া ঘৰৰ আটোয়েই মন্দিৰলৈ গ’ল মন্দিৰ গাঁৱৰ পৰা এমাইলমান দূৰত নদীৰ পাৰৰ গছ-গছনি আৰু জোপোহাৰে আগুৱা ঠাই এডোখত অৱস্থিত। তালৈ যোৱাৰ কথাত তাৰকাৰ উৎসাহৰ অৱধি ন’বল। তাইৰ সাজ-পাৰ প্ৰসাধন আদিলৈ চাই এনে বোধ হ’ল যে, যেন তাই আকৌ সেই তাহানিৰ তাৰকাজনী হৈ পৰিছে। অনন্ত ইংৰাজী স্কুলত পঢ়া ল’ৰা। সি পিন্ধা সাজ-পাৰৰ বিষয়ে নক’লেও হব। তাৰ নতুন ধৰণৰ সাজ-পাৰ দেখি গাঁৱৰ মানুহ খিতাতে ৰ’ লাগিল। আটোয়ে গৈ মন্দিৰ পালে। তেতিয়ামানে মন্দিৰৰ সন্মুখত মানুহ গোট খাইছে। অঘৰীহঁতে ঢোল বজাবলৈ ধৰিছে। অলপ পিছতে মৰেপ্পা নামৰ মন্দিয়াৰ জনৰ গাত দেৱীয়ে ভৰ দিয়াৰ কথা, তাকে চাবলৈ হলে মন্দিৰৰ সন্মুখৰ খটখটিত থিয় নহলে নহয়। নতুন জোতা পিন্ধি থকা অনন্তনো তালৈ যায় কেনেকৈ?

তাৰ মনোভাৱ বদুজি পাই তাৰুকাই ক'লে “অনন্ত তুমি তোমাৰ জ্যোতামোৰ সেইখিনিতে খুন্দিল থৈ আহা। মই চকু ৰাখিম। তুমি আগবাঢ়ি আহা।”

অনন্তই সন্দিগ্ধে “তুমিনো কেনেকৈ চাবা?”

“মই আগতে বহুদিন দেখিছোঁ। তুমি এদিনো দেখা নাই নহয়, চোৱাগৈ।”

অনন্তই জ্যোতা সোলোকাই থৈ মন্দিৰৰ সন্মুখৰ খুঁটিত গৈ থিয় হ'ল। তাৰে পৰা সি মাজে মাজে উভতি উভতি তাৰুকাই চাবলৈ ধৰিলে। এনেতে ৰত্নস্বা আহি পালে। তাই নাভিৰাজক দাঙি আনিব লগীয়া হৈছিল বাবে আহি পাওঁতে পলম হ'ল। ৰত্নস্বাই আহিয়েই তাৰুকা কিয় পিছৰ ফালে থিয় হৈ আছে বদুজিব পাৰিলে। তাই তৎক্ষণাত দূৰত বহি থকা মূঢ়ি এজনক মাতি আনি জ্যোতামোৰৰ ওপৰত চকুৰাখিবলৈ ক'লে আৰু জীয়কক লগত লৈ আগুৱাই গ'ল। এনে সময়তে মৰোঁপাৰ ওপৰত দেৱীয়ে ভৰ কৰিলে। সি তাৰ চুলিজোকাৰি নাচিবাগি হুংকাৰ মাৰি লৰি আহিল। তাৰ পিছৰ ফালে আন চাৰিজন মূঢ়িয়াৰ আছিল। চিঞৰৰ লগে লগে অঘৰী-হ'তৰ ঢোলৰ-বাজনা থামি গ'ল। সিহঁতে ভয়তে পিছ হুংকি গৈ থিয় হৈ ৰ'ল। গাঁৱৰ বঢ়া-মেথা আটাইবোৰে হাতমোৰ কৰিলে। মগদুম পৰিয়ালৰ মগ্নই তেওঁলোকৰ আন আন জ্ঞাতৰ সৈতে মন্দিৰলৈ গৈ দেৱীৰ সন্মুখত দিয়া নৈব্যোদ্য লৈ আহিল। মৰোঁপাই আকৌ হুংকাৰ মাৰিলে। দেওপাৰি জঁপিয়াই উঠিল আৰু সন্মুখলৈ হাত-দুখন মেলি ধৰিলে। তাৰ হাতত তেতেলীৰ মিঠা আচাৰ মিহলি খিচিৰি দি দিয়া হ'ল। সি খাবলৈ ধৰিলে। তাৰ হাতৰ পৰা কিছু মাটিত পৰিল কিছু তাৰ মূখত লাগি ৰ'ল। পি খাবলৈ তাক লোটাটাকৈ পানী আনি দিয়া হ'ল। ততাতৈয়াকৈ তাৰ মূখখন মানুহে ধুৱাই দিলে। তাক নিজে ধুবলৈ নিদিলে। তাৰ পাছত সি আকৌ হুংকাৰ মাৰিবলৈ ধৰিলে। অন্যান্য মূঢ়িয়াৰ দৃজনমানে এখন কম্বল আনি তাৰ গাত মেৰিয়াই দিলে। তাৰ পাছত দেৱীয়ে কবলৈ ধৰিলে হাঃ-হাঃ-হাঃ-হাঃ মোৰ মনত নাই……তোমালোকক……অম্……অম্……কি কৰিছা তোমালোকে……।……মন্দিৰে মোৰ পৰ্বতাপ দেখা নাই……কুৰি বছৰ হৈ গৈছে।” উপস্থিত জনতাই ভয়তে নিজৰ নিজৰ কানত ধৰিলে। দেৱীয়ে কৈ গ'ল……“প্ৰতিশোধ ল'ম, এতিয়াও মই একো কৰা নাই, দাঁত ভঙা নাই! সেইটো কোন? সন্মুখত থিয় হৈ থকা গোড়ৰ পৰিয়ালৰ লোক এজনে ভয় আৰু ভক্তিত হাতজোৰ কৰি নমস্কাৰ কৰি কাকুতি কৰিবলৈ ধৰিলে—“মোৰ কি দায়-দোষ হ'ল দেৱী? তুমি কোৱা মই ভুল শৃংখলাই ল'ম।”

“এইবাৰ পথাৰত খেতি নহয়। গোটেই গাওঁখন ধ্বংস হব……কোনোৰেই জীয়াই নাথাকে। মৰাশবোৰ পৰি পৰি থাকিব।”

“তুমিহে আমাক ৰক্ষা কৰিব পাৰিবা।” সম্ভবে সকলোৰে ক'লে আৰু হাত-জোৰকৈ থাকিল।

দাহ কৰিবলৈ খৰিৰো নাটনি হব। একো একোখন সাঙিত তিনিটা তিনিটাকৈ শ বৈ নিব লাগিব। হাঃ হাঃ। কাল ওচৰ চাপি আহিছে। হাঃ হাঃ হাঃ। “ভৰিষ্যত বাণী কৰি কৰি দেওধাজন মাটিত বাগৰি পৰিল। লগে লগে ঢোল বাজিবলৈ ধৰিলে নিশান-ধবনি বাজি উঠিল। লগত থকা মূঢ়িচাৰকেইজনে দেওধাজনক ক্ৰম্বলেৰে মেৰিয়াই তাৰপৰা দাঙি লৈ গঢ়ি গ’ল। সমবেত জনতাও যাবলৈ সাজু হৈ থিয় দিলে। দেৱীৰ দেৱীমাই মন্দিৰৰ চাৰিওফালে প্ৰদক্ষিণ কৰিবলৈ ধৰিলে। জনসাধাৰণে দেৱীক দৰ্শন কৰিলে। ভক্তসকলে পূজাৰীৰ জৰীয়তে নাৰিকল ভঙাই উঠি নিজ নিজ ঘৰ অভিমুখে যাত্ৰা কৰিলে। এই সকলোবোৰ দেখি দেখি বুদ্ধিৱাদী অনন্তৰ হাত-দুখনেও দেৱীৰ উদ্দেশ্য সেৱা নজনোৱাকৈ নাথাকিল। নিশা “কোজাগৰী পুণিমাৰ মেঘ” নামৰ যাত্ৰা অভিনয় হোৱাৰ কথা। জোনাকৰ ঢল নাৰ্মিছিল যেন জোনাকহে চটিয়াই দিছে। অভিনয় চাবলৈ যোৱাৰ কথা, গতিকে কোনোৱেই শুবলৈ যোৱা নাছিল। অনন্তই প্ৰস্তাৱ কৰিলে যে জোনাকতে বহি বহি কথা পাতি থকা যাওক। কোনোৱে তাৰ কথাত আপত্তি নকৰিলে। অনন্তও আজি-কালি গম্প-গুজৰ কৰি থাকিবলৈ ভাল পোৱা হৈছিল।

ঘৰৰ বয়সস্থ লোকসকল ভিতৰত কামে-কাজে লাগি আছে। ল’ৰা-ছোৱালী-বোৰে জোনাকেৰে ভৰা পদূলি মূখত বহি কোনোৱে গীত গাইছে। কোনোৱে সাধুকথা কৈছে, কোনোৱে বা সাঁথৰ সন্নিধি ৰগৰ কৰিছে। সাঁথৰৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰিলেও সিহঁতে হাঁহিছিল আৰু পাৰিলেও হাঁহিছিল। গাঁৱলীয়া সাঁথৰ সোধাত তাৰক্কা বৰ পটু। গতিকে অনন্ত তাইৰ হাতত হাৰি হাৰি গৈছিল। অৱশেষত তাৰক্কাৰ ঘটুওৱাৰ উদ্দেশ্যে অনন্তই ভিতৰলৈ গৈ তাৰ শব্দই থকা সৰু ভায়েকৰ কিতাপ এখন লৈ আহিল। আৰু কিতাপ চাই এটি সাঁথৰ সন্নিধিলে— “অৰণ্যৰ মাজত শিলনি ঠাই, সেই শিলৰ মাজত ৰূপেৰে সজোৱা দূৰ্গ। দূৰ্গৰ মাজত আছে জিলমিল পানী। সোঁত নহলেও সেই পানী নিশ্চল। পৰিবানে কব সেই পানী বাৰু কি?”

তাৰক্কাই সাঁথৰটোৰ যিটো যিটো অংশ নুবুজিলে অৰ্থ সন্নিধি সন্নিধি ললে আৰু দ্বিতীয়বাৰৰ কাৰণে সাঁথৰটো আকৌ এবাৰ ক’বলৈ কৈ দ্বিতীয়বাৰ শুনোৱা পাছত উত্তৰ দি দিলে। অনন্তই এইবাৰো হাৰিল। তাৰ পাছত ঠিক কৰা হ’ল যে হাৰোতাজনে একোটাকৈ খকৰা-মুৰ্চুটি খাব লাগিব।

এইবাৰ তাৰক্কাই সন্নিধিলে— “ৰঙা ঘোঁৰাত উঠে কোনে? এজন ৰজা নাৰ্মি গ’লে আন এজন উঠে। কোৱাচোন তেওঁবাৰু কোন?” সাঁথৰটো কৈ আন ল’ৰাবোৰলৈ চাই মিচিকিয়াই হাঁহি তাৰক্কাই কাকো একো নকবলৈ ইংগিত দিলে। অনন্তই সাঁথৰটোৰ আগগুৰি বিচাৰি নাপালে। হাৰি গ’ল। তাৰক্কাই তাকো এটা খকৰা মুৰ্চুটি মৰাৰ পাল পৰিল। কিন্তু তাৰ সলনি অনন্তই ভৰমা আৰু তাৰাক নায়ক-

নায়িকা হিচাপে বণহি এটি কাহিনী ক'লে। গতিকে এইবাৰ তাৰা হাবিল। অনন্তই তাইক এটি চিকুট মাৰি দিলে। তাৰকাই তাৰ মূখলৈ চাই হাঁহি দিলে। আজি দুবছৰে তাৰকাৰ আচৰণত যি উদাসীনতাৰ ছায়া বিদ্যমান আছিল অনন্তই তাক চাৰি-পাঁচ দিন মানৰ ভিতৰতে নোহোৱা কৰি পেলালে।

ষাত্ৰা অভিনয় আৰম্ভ হ'ল। মল্লৰ কথামতে মন্দিৰৰ চোতালত খটখটিৰ ওপৰত গোড় আৰু কুলকাণি পৰিয়ালৰ লোকৰ কাষতে অনন্তৰ বাবে বহা ঠাই সুৰক্ষিত কৰি থোৱা হৈছিল। অনন্ত গৈ তাতে বহিল। তাৰকা গৈ তিৰোতাৰ সমাজত বহিল। ভৰমাও অভিনয় চাবলৈ আহিছিল। এনে মন বলীয়া কৰা অভিনয়ৰ প্ৰতি তাৰ অতি আগ্ৰহ। সি অভিনয়-মঞ্চৰ ওচৰত একেবাৰে আগৰ শাৰীত বহি লৈছিল। অভিনয় আৰম্ভ হ'ল। কিছু পৰলৈ চলি থাকিল। অভিনয়ৰ প্ৰথামতে ৰংগমঞ্চত নাটকীয় চৰিত্ৰসমূহ এজন এজনকৈ ওলায় আৰু নিজ অভিনয় সমাপ্ত কৰি গুচি যায়। এজন গ'লে আন এজন আহে এয়ে নিয়ম। আঁৰ কাপোৰ হিচাপে এখন চাদৰকে টানি ধৰা হয়। সেইমতে অভিনয় হৈ থাকোতে এইবাৰ কাপোৰ টানি ধৰাৰ সময় আহিল। অভিনয়ৰ সূত্ৰধাৰে আঁৰ কাপোৰ টানি ধৰিবলৈকে আগৰ শাৰীত বহা মানুহখিনিৰ পৰা সহায় বিচাৰিলে। তিনি চাৰিজনমান মানুহ বৰ উৎসাহেৰে আঁৰ কাঁপোৰ ধৰিবলৈ উঠি গ'ল। তাৰে ভিতৰত ভৰমাও আছিল। অভিনেতা অভিনেত্ৰী সকলক চোৱাৰ উদ্দেশ্যেই সম্ভৱ সি তেনেকৈ উঠি গৈছিল। অভিনয়ত যদি ছোৱালীয়ে অংশ লয় তেনেহলে গাঁৱৰ ল'ৰাবোৰৰ মনত সেই ছোৱালীক চাবলৈ বৰ হেপাহ জন্মে। তেনে ইচ্ছাৰ বশবৰ্ত্তী হৈয়েই বোধকৰো ভৰমা আগুৱাই গৈছিল। যি কি নহওক ভৰমাই গৈ আঁৰ কাপোৰ ধৰিলে। এজনী নৰ্ত্তকীয়ে আহি গীত গাবলৈ লাগিল। ভৰমাই তথা লাগি তালৈ চাবলৈ ধৰিলে। তলত বহা ডেকা ল'ৰা বিলাকৰ মাজৰপৰা এজন ডেকাই ধেমালিকৈ কলে “এই ভুচুং পহুটোৱে তিৰোতাৰ মূখ কেতিয়াবা দেখিছেনে নাই?” ওচৰৰ মানুহে কথাসাৰ শুনি হাঁহি দিলে। এনেতে হঠাৎ অনন্তৰ চকু গৈ পৰিল তাৰকাৰ ওপৰত। তাৰ মূখত মিচিকি হাঁহি এটি লাগি আছিল। তাৰকাৰ মূখতো হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। কিন্তু তথাপি তাৰ মাজতো এটি তীব্ৰবদনাৰ আভাস দেখা গ'ল। অভিনয় চলিবলৈ ধৰিলে। অভিনয়ৰ মাজত যেতিয়াই কোনো শৃংগাৰসাত্ৰক প্ৰসংগৰ উল্লেখ হয় তেতিয়াই অনন্তই তাৰকাৰ ফাললৈ চায় আৰু আনহাতে তাৰকাইও তালৈ লক্ষ্য কৰে, দুয়োৰে চকু চকুৱে মিলি যায় আৰু মূখত হাঁহি বিৰিঙি উঠে। সেইখন জলসমুদ্ৰৰ মাজতো দুয়োৰে আত্মা যেন দুয়োৰে আত্মাৰ সৈতে মিলি পৰে। মন যেন একে চৰণ-চেষৰ তালে তালে নাচি উঠে। যেতিয়াই এজনে আনজনলৈ চাব খোজে ঠিক তেতিয়াই সিজনেও আনজনলৈ চাই পঠিয়ায়। একে সময়তে ইজনে কিয় সিজনলৈ চাইছিল সেই কথা সিহঁতৰ অন্তৰাত্মাইহে জানে। বাৰে বাৰে সিহঁতৰ দৃষ্টি

বিনিময় হয় আৰু দুয়ো চকু ঘূৰাই ঘূৰাই লয়। এই দৰে ৰাতি পদুৱালৈকে “কৃষ্ণ-সত্যভামা” কাহিনীৰ অভিনয়ৰ লগে লগে সিহঁত দুয়োটাৰে মন পৰস্পৰ এক হৈ পৰিল, আৰু দুয়ো ঘৰলৈ উভতি আহিল।

সূৰ্য্য উদয় হোৱাৰ দৃশ্যটো হৈ গৈছে। অনন্তই নিশা অভিনয় চাই অহা কাৰণে এতিয়াও বিচনাতে ইকাটি সিকাটি কৰি আছে। তাৰকা আৰু ৰঙা কেতিয়াবাই উঠি সিহঁতৰ পথাৰত থকা জুপুৰীলৈ যোৱাৰ কাৰণে বয়-বস্তু সাজু কৰাত লাগিছিল। এনেতে ওচৰৰে তিৰোতা এগৰাকীয়ে ৰঙাক গেৰিয়াই গেৰিয়াই ভিতৰ চোতাল পালেহি।

“কি কথা? আহা আহা পদুৱাই দেখোন?” বুলি ৰঙা বাহিৰ ওলাই আহিল। “কাম একো নাই এনেয়ে আহিছোঁ। সোঁ পিছফালে গৈছিলোঁ, তালৈ যাওঁতে……” এই বুলি বাহিৰলৈ আয়োজন কৰি আকৌ সন্মিলে “তাৰা যাব কেতিয়া?”

“মেলা কালিহে শেষ হ’ল। আৰু চাৰিদিনমান থাকি যাব। তাত জানো এতিয়া কিবা কাম পৰি আছে?” ৰঙাই অলপ নিৰুৎসাহিত ভাবে কলে। কালি তুমিও মেলালৈ গৈছিলো নেকি?

“এৰা গৈছিলোঁ। এতিয়াতো তিনি বছৰৰ মূৰে মূৰেহে এবাৰ হোৱাত পৰিছে। কিমান নো দূৰ? শতকুৰবাৰে যাত্ৰা দলটো গঢ়ি যাব। গতিকে মেলানো নাচাও কিয়? পিচে তুমি নগ’লা কিয়?”

“বোৱাৰী আৰু ল’ৰা-ছোৱালীবোৰ আটায়ে গৈছে। ঘৰত গৰু ম’হ চাবলৈ পানী-দুদনী আনিবলৈ ঘৰত কোনোবাতো থাকিব লাগিব?” গতিকে থাকি গ’লোঁ। এই বুলি অলপ ৰৈ আকৌ সন্মিলে “বাৰু ৰঙা, এই বছৰ বহুত বেমাৰ আজাব হ’ব নহয়নে? কৈছে বোলে?”

“এৰা কালি মেলাত লগমুখাই কৈছে……। একোখন চিতাত চাৰিটাকৈ শ পোৰা যাব……কু কৰ্মৰ সংখ্যা বাঢ়ি গৈছে নহয়। নহৈ থাকিবনে?” “এৰা বাইটি, চিন্মাখাও এনে বলীয়া……?”

“যেনেকুৱাই নহওঁক আমাৰ ঘৰত সেইজনীৰ বিষয়ে কথা নক’বা। আমি যদি এটা কণ্ড তেওঁ সিফালে আন এটা বড়্জে। ওপৰতে মাজৰ মানুহে আন কিবা এটা কৰি পেলায়। কৰে এটা হৈ পৰে এটা।” এইবুলি নিজে নিজে ৰৈ অলপ পিচত আকৌ সন্মিলে “এনেকুৱা কিয় হ’ল?”

“যিয়ে হওক ছোৱালীজনী মেলালৈ গ’ল বুলিয়েই এনেকৈ কব লাগেনে? তেওঁ নিজে নাষায় নাই বেচেষ্টা অকাতায়ীয়ে মেলালৈ যাব খুজি ইমানখিনি কাকুতি-মিনতি কৰিলে তথাপিও তাইক যাবলৈ নিদিলে।”

“সেই কাৰণেহে অকাক কতো দেখা নাপালোঁ।” বাহিৰলৈ ওলাই আহি তাৰাই ক’লে।

“তাই গ’লেনো নেদেখিলিহে’তেননে? ছোৱালীজনী ওফোন্দ লাগি পদুৰাৰে-পৰা বহি আছিল।” অলপ ৰৈ তিৰোতাজনীয়ে ক’লে—“তই অহাৰ পিছতো কি কি কৈছে জানিছনে?”

“কি কৈছে?” তাৰাই সন্দিগ্ধে।

“কৈছে যে শহুৰেক ঢুকাবৰ এবছৰ হোৱাই নাই এতিয়াতে ইমান সাজি-কাচি মেলা আৰু নাটক অভিনয় চাবলৈ যাব লাগেনে তাই?” মই কৈছোঁ—“গাভৰু ছোৱালী ঘৰতনো বহি থাকে কেনেকৈ? গৈছে আৰু।” চিম্মস্বাৰ কথাত ৰহণ চৰাই ক’লে, তিৰোতাজনীয়ে।

“যেনেকৈ নাথাকো কিয় তেওঁতো এটা কবই! গড়ু ভাল নোপোৱা লোকে তাক তিতা বুলিবই। তেওঁ দেৱীৰ মেলালৈ নগ’ল কিয়? ঘৰত খাবন-দাবনো বন্ধ হৈ আছে নেকি?”

“দেখিছা মা তুমি মোক অকাতায়ীকো মাত দি লগত লৈ যাবলৈ ক’ছিল নহয়? ময়ো গালি খালোহে’তেন।” তাৰুকাই ক’লে।

এই কথা-বাতাবোৰ শুনি অনন্ত উঠি বহিল। সি অলপ খঙৰ সদ্ৰুত সেই বদুৰীজনীক সন্দিগ্ধে “কি কৈ আছিল? আৰু কিমান দিন নোমোৱাকৈ থাকিব লাগিব?”

এনেকৈ পিছে পিছে কথা কৈ ফুৰা স্বভাৱটো অনন্তই ভাল নাপাইছিল। তাৰুকাই ইমান দিনে ভোগ কৰা কষ্ট আদিৰ কাৰণে তেনেধৰণৰ পিছে পিছে চলা আলোচনা-বিলোচনা বিলাক কিমান জগৰীয়া সি জানিছিল। গতিকে সি খঙেৰে ক’লে ইয়ালৈ আহি লগাব লগীয়া কি আছিল? এনেকৈয়ে কথা লগাই লগাই কিমান কাজিয়া বঢ়াব খোজা?”

“আমি কিয় কাজিয়া লগাম বোপাই?” বুলি ভোৰ-ভোৰাই বদুৰী গদুচি গ’ল।

“অনন্ত, ঘৰলৈ অহা মানুহক এনেকৈ কথা ক’ব নাপায়।” ৰগ্ৰাই ক’লে। এনেতে তাৰুকাই ক’লে “পক্ষায়তখন পাতিবলৈ এইবোৰ মানুহক কিহে পাইছে। জিভা-কামুৰি মদুখ বন্ধ কৰি বহি নাথাকে কিয়? এনেয়েতো গোকোট মিছা তাতে আকৌ ৰহণ চৰাই ইয়াৰ কথা ত’ত লগাই ফুৰে।”

সিদিনা দুপৰীয়া সিহঁত পথাৰৰ সেই জুপুৰী ঘৰলৈ গ’ল। গৰু ম’হবোৰ তাতেই আছিল। দেৱীৰ মেলা উপলক্ষে দুদিনমানৰ কাৰণেহে সিহঁত গাৰলৈ আহিছিল। তালৈ যোৱাৰ পিছত এদিন দুপৰীয়া অনন্ত আৰু তাৰুকা দুয়ো আম গছৰ ছাঁত বহি কথা পাতি আছিল ওচৰতে নাভিৰাজো বহি আছিল। অনন্তই “আনন্দ কাণ্ডৰ” কাহিনী পঢ়ি শুনাইছিল। তাৰুকাই যাতে বদুৰি পায় সেই উদ্দেশ্যেৰে সি “জাডৰ জানপা” নামৰ কাহিনীটো বাছি লৈছিল। মাজে মাজে অনন্তই হাঁহি আছিল। তাৰুকাই মাজে মাজে কৈছিল “মই বদুৰি পোৱা নাই

আকৌ পঢ়াচোন।” অনন্তই হহাঁৰ লগে লগে নাভিৰাজেও হাঁহিছিল। কাহিনীটোৰ মাজতে এটি গীত আছিল। অনন্তই সেই গীতটো গাবৰ কাৰণে অলপ বৈ ডিঙি পৰিষ্কাৰ কৰি ল’লে আৰু গাই গ’ল—

“হাঁহি হাঁহি আছা গৈ—

বিজুলীৰ দৰে চকল গ্ৰীবা-ভংগীৰে

কামদেৱে যেন মাৰি আছে শৰ চকুৰ চাৰনি হৈ

দাপোনৰ দৰে জিলিকিছে গাল উজ্জ্বলতাৰ ৰশ্মিৰে।

দুয়োটি ওঠ’ত যেন বঢ়া-বচা স্নান্ধুকামৰ কোমলতা

ৰাখাচোন তোমাৰ আঁচলখনিৰ চপলতা

অতি সাৱধানে সামৰি।

চাবা যেন সি নাষায় পিছলি পৰি!

হেৰা উৰ্বসী, হেৰা ৰম্ভা, হেৰা মেনকা

ইয়াত তোমাৰ সমকক্ষ আছে কোন?

এবাৰ থমকি, এবাৰ কথাকে কৈ থৈ যোৱাচোন—

মোৰ মৰমৰ শব্দকভৰা, মায়াৰ মূৰুতি চকা-মকা!

হাঁহি হাঁহি আছা গৈ—

দৌ খাই পৰা ৰ’দ দুপৰীয়া আবেলিৰ কোলালৈ!

পানী আনো বঢ়লি যাওঁতে সিদিনা নদীলৈ

দেখিছিলোঁ সেই এবাৰৰ বাবে প্ৰথমে!

সিদিনাৰে পৰা ক্ৰমে

ভৰমি ফুৰিছে তোমাকেই কৰি অনুসৰণ

মোৰ চকু আৰু মন।

নাজানো এনেকৈ কিহৰ আহুদি কৰিলা

এই চকু আৰু মনৰ চেতনা হৰিলা

—কৰিলা কাৰাত বুদ্ধ

নবুজো কেনেনো অগ্নি বৰষি পলে পলে কৰা দম্ধ!

তোমাৰ চতুৰ-চাৰনিৰে মোৰ প্ৰাণৰ চেতনা হৰি লৈ—

হাঁহি হাঁহি আছা গৈ!

হাতেৰে ভাওভঙ্গী দি সি গীতটো গাইছিল। তাৰকাই অকণমান আগুৱাই গৈ অনন্তৰ মৃদা-মৃদা হৈ বহিছিল। নাভিৰাজে একোকে বদ্বজি পোৱা নাছিল। কাৰণ ইহঁত দুজন বয়সত ডাঙৰ আৰু সিহঁতে কথাবোৰ বেছিকৈ বদ্বজি পায়। নাভিৰাজ সৰু গতিকে একো নবুজো। সি একো নবুজো সিহঁতৰ মৃদালৈ চাই চাই সিহঁতে হহাঁৰ লগে লগে হাঁহিছিল মাত্ৰ।

অনন্তই মিঠা সৰুৰে গীত গাই আছিল। আৰু লগে লগে হাতেৰে তাল দি

তাৰ হাতখন সি তাৰুকাৰ হাতৰ তলদুৱাতে থৈ গৈছিল। কিন্তু সেই কথালৈ যেন তাৰ মনোযোগেই নাছিল। গীতটো ৰসাল গীত আছিল। তেনেকৈ গাই থাকোঁতে এটা সময়ত সিহঁত দুয়োজনে ইজনে সিজনে হাতৰ আঙুলি লিৰিক-পিৰিটিক থাকিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। গীতৰ মাজতে এবাৰ এফাঁকি কথাত এটি মধুৰ প্ৰসংগৰ অৱতাৰণা হোৱাৰ সময়ত অনন্তই তাৰুকাৰ চকু তুলি চালে। তাৰুকাইও তাৰ ফালে চালে। দুয়োৰে চকুৰে চকুৰে মিলি গ'ল—আৰু সিহঁত শিয়ৰি উঠিল। সিহঁতৰ এনে লাগিল যে যেন সিহঁতৰ সকলো শক্তি মূহুৰ্ততে নিঃশেষ হৈ গৈছে। নাভিৰাজে সিফালে মন কৰা নাছিল। অৱশ্যে মন কৰিলেও সি একোকে নুবুজিলেহেঁতেন। তাৰুকাই তাইৰ ইখন হাতৰ তলদুৱাত মূখখন থৈ অলপ আগলৈ হালি গীত শুনিল। অনন্তই গাব নোৱাৰা যেন হৈ পৰিও গাই আছিল। তাৰ গ'ল শব্দকই গৈছিল। তাৰুকাই গীত শুনিব পৰাৰ অৱস্থাত নথকাৰ স্থলতো শব্দনি আছিল।

অনন্তই তাৰ হাতখন তাৰুকাৰ কান্ধত থ'লে। তাৰুকা আৰু আগলৈ হালি আহিল। তাৰ হাতখন তাৰুকাৰ পিঠিৰ ওপৰেৰে অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ ছলিকোচাক লৈও খেমালি আৰম্ভ কৰিলে।

“নাভু, পেহীদেৱৰাই কি কৰি আছে চাচোন।” নাভিৰাজক তাৰপৰা আঁতৰাই পঠিয়াবৰ কাৰণে তাৰুকাই ক'লে।

নাভিৰাজ উঠি ষাওঁ, উঠি ষাওঁ কৈ আছিলেই। এনেতে প'জাৰ ভিতৰৰপৰা ৰুগাই মাত দিলে—“তাৰা, অলপ ইফালে—আহচোন, চাহি লাৰু বান্ধো বুলি ৰস পগাইছিলোঁ। কি হ'ল জানো? আঁত নোখোৱাতে পৰিছে। বোধকৰোঁ বেছি পৰ উতলি আছিল।” ইচ্ছা নথকাৰ স্থলতো তাৰা উঠিল। অনন্তৰ হাতৰপৰা কিতাপখন পিচলি মাটিত পৰি গ'ল। দুয়ো আকৌ দুয়োলৈকে চালে। চকুৰে চকুৰে পৰিল। দুয়োৰে দৃষ্টিত মাদকতা। তাৰুকাৰ ভৰি দুখন ক'পিছিল। তাই লাহে লাহে ষাবলৈ ধৰিলে। অনন্ত সেই ঠাইতে বিচনাত দীঘল দি শব্দই পৰিল।

সূৰ্য্য লাহে লাহে পশ্চিমৰ আকাশত হালি পৰিল। লাহে লাহে চাৰিওফালে এন্ধাৰে আৰাৰি ধৰিলে। আনদিনৰ অনুক্ৰমে খোৱা-বোৱা শেষ কৰি আটায়েই শব্দই পৰিল। অনন্ত আৰু মল বাহিৰৰ মূৰ্কাঁলতে শব্দে। তাৰাৰ সৈতে ৰুগুৱাই ভিতৰতে বাগৰ দিলে। দুয়োজনীৰে মাজতে নাভিৰাজ শব্দই থাকিল। সিদিনা ওৰে নিশাটো তাৰুকাৰ টোপনি নাছিল তাই ইকাটি-সিকাটি কৰি থাকোঁতেই গ'ল। এবাৰনে দুৱাৰ ৰুগুৱাই টোপনিৰ পৰা সাৰ পাই তাইক সন্ধানিলে “টোপনি অহা নাই কিয়?” উত্তৰত তাৰাই “এইমাত্ৰ সাৰ পাইছোঁ” বুলি মিছা মাতিলে। পুৱা ধলফাট নিদিওতেই মল উঠিল আৰু গোহালিৰ গৰু-মহ'ৰ ঠেঙৰ তলত পৰি থকা জাবৰ-জোখৰবোৰ পৰিষ্কাৰ কৰিলে। তাৰ পাছত ৰুগুৱা উঠিল আৰু মলৰ কাৰণে জলপানৰ টোপোলা বাস্তি দিলে। মলই বলধহাল লৈ পথাৰত মাটি

চহাবলৈ গ'ল। তেতিয়া ৰত্নস্বাই পাঁচতকৈ ঘে'হু এপাচি লৈ বাহিৰলৈ যাবলৈ সাজু হৈ ক'লে “মই গাঁৱলৈ গৈ ঘে'হুখিনি পিহি আনোঁগৈ। আমাৰ জাঁতখন অকামিলা হৈ আছে।”

“ময়ো যাও তেনে?” অনামনস্ক ভাৱে তাৰাই সন্দিগ্ধলৈ।

“দৰকাৰ নাই। কাইলৈ শহুৰেৰৰ ঘৰলৈ গৈ তো আকৌ জাঁত ঘূৰাবই লাগিব। ইয়াত কেইদিনমান ভালকৈ শুইয়েই ল'চোন।” বুলি ৰত্নস্বাই গাঙলৈ বুলি খোজ ললে।

ঘৰত তেতিয়া কোনো নাথাকিল। অকণমানি নাভিৰাজো শুই আছে। মাত্ৰ তাৰা আৰু অনন্ত অকলে ৰ'ল।

তাৰুকা বিচনালৈ গ'ল আৰু দুবাৰ এবাৰমান ইকাটি-সিকাটি কৰিলে। দুবাৰ-মান কাহিলেও। তাই বাট চাই আছিল অনন্তইনো কেতিয়া কথা কয়, তালৈকে। কিন্তু অনন্ত সাৰে নাছিল। ৰাতিপুৱালৈকে তাৰো টোপনি অহা নাছিল সিদিনা। নিশা সি শুবলৈ যত্ন কৰিছিল কিন্তু মনৰ মাজত অলেখ চিন্তা ভাবনাই তোলপাৰ লগাই আছিল। দুপৰীয়া জাগ্ৰত হোৱা ৰসানুভূতিৰ স্মৃতিয়ে বাৰে বাৰে মনৰ মাজত ভুমুকি মাৰিছিল। লগে লগে এটি অশান্তিৰ অনুভূতিয়েও মনটো আগুৰি ধৰিছিল। অতৃপ্তিৰ বিষাদো আছিল। গতিকে সি দুপৰীয়াৰ আটাইখিনি অভিজ্ঞতাৰ কথা পাহৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। কিন্তু সেই কথাকে বাৰে বাৰে তাৰ মনত পৰিছিল। সেই কাৰণেই তাৰ টোপনি অহা নাছিল। কাৰণ কি বুজিব নোৱাৰিলেও এটি তীৱ্ৰ আকাংখাই ভিতৰে ভিতৰে তাক যেন সঘনে দংশন কৰিছিল। কিন্তু লগে লগে মনত এই ভাবো জাগ্ৰত আছিল যে তাৰ মনত যিটো স্পৃহা জাগ্ৰত হৈছে সেইটো উচিত নহয়। “মই বিচাৰ বিবেচনা থকা মানুহ। লিখাপঢ়া শিকিছোঁ। সজ আচৰণ আৰু সভ্যতাৰ বিষয়ে চৰ্চ্ছা কৰোঁ। তাৰুকা গাঁৱলীয়া ছোৱালী, একোকে নাজানে। তাই যদি অশোভনীয় কিবা কৰেও তেনেহলে মই সেই কাৰ্য্যক উৎসাহ দিয়া উচিত নহয়।” এনে ভাবৰ ধুমুহাত বহু নিশালৈ অনন্তৰ টোপনি অহা নাছিল। এই অলপ আগতে চিল-মিলকৈ টোপনি আহিছে মাত্ৰ। কিছুসময় উকলি গ'ল। চাৰিওফালে নীৰৱ শান্তিয়ে বিৰাজ কৰিছে। পুৱাৰ মৃদু বতাহ ব'লি আছে। তাৰুকা বিচনাৰ পৰা উঠি আহিল। লাহেকৈ বাহিৰ পালেহি। তাই অনন্ত শুই থকা বিচনাখনৰ ফাললৈ আগবাঢ়িল। কিন্তু লগে লগে মনত সংকোচ ভাৱে দেখা দিলে। তাই চাৰিওফালে চকু ফুৰাই চালে। অলপ যেন ভয় লাগিল। হলেও এটি তীৱ্ৰ অভিলাষৰ আকৰ্ষণে তাইক অনন্তৰ ওচৰলৈ টানি লৈ গ'ল। তাই সেই আকৰ্ষণৰ হাত এৰাব নোৱাৰিলে। তাই গৈ অনন্তৰ বিচনাৰ কাষত থিয় হ'ল। তাই একেথৰে তাৰ মুখলৈ চাই থাকিল। টোপনিত লাল-কাল দি থকা তাৰ মূখখন বৰ মনোমোহা হৈ পৰিছে। যেন বিপৰ্য্যস্ত হৈ থকা তাৰ ক'লা চুলিবোৰৰ মাজত মূখখন মেঘেৰে আবৰা

পূৰ্ণচন্দ্ৰৰ দৰে প্ৰকাশ পাইছে। চকু-নাক, মূখ আদি প্ৰত্যেকটো অংগ ষথাযোগ্য জোখৰ হোৱা কাৰণে সৌন্দৰ্য্য অধিক বৃদ্ধি পাইছে। ভৰা গালেৰে তাৰ মূখখন তাৰকাৰ আনদিনতকৈও অধিক মৰম লগা যেন লাগিল।

কিছুপৰ তাই তেনেকৈয়ে চাই ব'ল। উশাহ-নিশাহ লৈ থাকোঁতে ক'পি থকা তাৰ ৰঙা ঠেঠ দাঁটক এটি চুমা আঁকি দিবৰ মন গ'ল তাইৰ। পিছ মূহূৰ্ত্ততে তাইৰ ইচ্ছা গ'ল যেন ওচৰতে বহি তাৰ বিপৰ্য্যস্ত চুলিবোৰৰ মাজেৰে আঙুলি বঢ়ুলাই পৰিপাটী কৰি দিব। কিন্তু কোনোটো কামকে কৰিবলৈ তাই সিদ্ধান্ত লব নোৱাৰিলে। তাই হালি গৈ অনন্তৰ মূখলৈ চালে। তাইৰ অলপ ভয়ো লাগিল। অন্তৰ ক'পি উঠিল। তাইৰ অন্তৰৰ কোনোবাখিনি ভয়ে বাঁহ সাজি লৈছিল। গতিকে লাহেকৈ তাই পিছদুৱাই আহিল। সাৰ-সুৰ নোহোৱাকৈ তাই উভতিল। জুপুৰীটোৰ ফাললৈ উভতি অহাৰ সময়ত কেইখোজমান গৈয়েই এবাৰ আকৌ অনন্তক চাবলৈ তাইৰ মন গ'ল কিন্তু তাই নাচালে। আগদুৱাই গুচি গ'ল। খোজে প্ৰতি তাই কিন্তু তাইৰ বুকুৰ ঢপ-ঢপনি বাঢ়ি যোৱাটো অনুভৱ কৰিলে। ইচ্ছা গ'ল যেন নাভিৰাজক টোপনিৰ পৰা জগাই দিব। কিন্তু তাইৰ প্ৰবল আকাংখাই সেইটো কৰাৰ পৰাও তাইক বিৰত কৰিলে। গৈ জুপুৰীৰ দুৱাৰ মূখ পোৱাতো কিবা এটা শক্তিয়ে তাইক ভিতৰলৈ যাবলৈ বাধা দিলে। তাই আকৌ উভতি চালে। অপ্ৰকাশিত ভাবৰ বতাহে তাইক পিছলৈ আকৰ্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে। বতাহত ঊষা কমোৱা তুলাৰ দৰে তাইৰ মন উৰিবলৈ ধৰিলে। তাই নাজানিলে কেতিয়া তাই উভতি আহি আকৌ অনন্তৰ বিচনাৰ ওচৰ পালেহি আৰু তাৰ ভৰিৰ ওচৰতে বহি পৰিল। কিছুপৰ তাই ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে কি কৰিব। তাৰ পিচত অনন্তৰ ভৰিদুখনত তাইৰ কোমল হাত দুখনেৰে ধৰি চিঞৰি মাতিলে “অনন্ত”। মাতটো তাইৰ ক'পিছিল।

মৃদু তন্দ্ৰাৰ মিঠা আমেজৰ মাজত অনন্ত অক্লান্দিত অবস্থাত আছিল। তাৰ মগজুত ভেতিয়াও সেই ওৰে নিশাৰ চিন্তা ভাবনাবোৰেই অহা-যাৱা কৰি আছিল। তাৰ শীতল কৰ স্পৰ্শত সি সাৰ পাই উঠিল। সি চকু মেলি চালে, সমুখত দেখিলে, তাৰা।

“কি কথা অনন্ত?” কি ক'ব কি নক'ব এনেভাৱৰ দোমোজাত একো সঠিক কৰিব নোৱাৰি ক'পা ক'পা মাতৰে তাৰকাই সন্দিধিলে।

অনন্তই চকু মোহাৰি উঠি বহিল। তাৰ সমুখত ভৰিৰ ওচৰত তাৰকা বহি আছে। অনন্ত আঁতৰি বহিল। সি অসুবিধা অনুভৱ কৰিলে। ইফালে-সিফালে ঘূৰি সি পেহীয়েকৰ বিচনাৰ ফাললৈ চাবলৈ ধৰিলে।

“কোনো নাই।” তাৰকাই তাৰ মনোভাৱ বুজিব পাৰি ক'লে।

“কলৈ গ'ল?” অনন্তই সন্দিধিলে।

“পিতাই পথাৰলৈ গৈছে। মা গৈছে ঘেহু পিহিবলৈ।” তাইৰ মাতত ব্যাকুলতাৰ আভাস।

অনন্ত চক্ৰ খাই উঠিল। তাৰ ভাৰ হ'ল যেন তাৰুতা উন্মাদিনী হৈ পৰিছে। সি মনতে ভাবিলে “এইৰ সৈতে মোৰ ইমান ঘনিষ্ঠতা ভাল হোৱা নাই।” তাকে ভাবি সি অলপ পৰ বিমূঢ়ৰ দৰে বহি ব'ল। অলপ পিছতে সন্মুখলৈ “যেহু পিহিবলৈ তুমি নগ'লা কিয়?”

তাৰুতাই একো নামাতিলে। তলমূৰকৈ বহি থাকিল। অনন্তই আকৌ সন্মুখলৈ “ইয়ালৈ আহিবলৈ তোমাৰ মন গ'ল কিয়?”

“কিয় আহিছোঁ? তুমিয়েই কোৱা।” তাৰুতাৰ মাতটো শ্ৰুতি যদিও যেন দীনতাৰে ভৰা।

অনন্তৰ ভাল লাগিল। সি কি ক'ব ভাবি নাপালে। দুয়ো-দুয়োৰে মূখলৈ চাই মনে মনে কিছূপৰ বহি ব'ল। অবশেষত অনন্তই ভাবিলে যে “তুমি ইয়াৰপৰা গুচি যোৱা বুলি কৈ দিব” কিন্তু কবলৈ সত নগ'ল। সি লাহেকৈ উৰা কাপোৰ খনেৰে মূখখন ঢাকি লৈ আকৌ দীঘল দিলে। কাপোৰখনৰ মাজেৰে সি এতিয়াও তাৰ ভৰিৰ ওচৰত বহি থকা তাৰুতাক দেখা পাই আছিল। সি জোৰ কৰি চকু মুদি দিলে যদিও তাৰুতাৰ ৰূপটো সি পাহৰিব নোৱাৰিলে। তাই এতিয়াও তৰাটোৰ দৰেই উজ্জ্বল হৈ আছে। অনন্তই চাদৰৰ তলৰ পৰা মূখখন উলিয়ালে। তাৰ মূখেৰে এসোঁতা বতাহ ওলাই আহিল। সম্ভৱ সেই বতাহ চাতিয়ে তাৰ মনটিকো সিঞাৰিলে। অনন্ত উঠি বহিল। এইবাৰ সি আঁতৰি নবহিল।

তাৰুতা ওচৰ চাপি আহিল। “একোকে নোকোৱা কিয়? ক'বলৈ একো নাইনে?” অতি কৰুণ স্বৰেৰে তাই সন্মুখলৈ।

“ক'বলৈ একো নাই” বুলি কৈ দিবলৈ অনন্তৰ এবাৰ মন গ'ল। কিন্তু কিবা এটি প্ৰবল আন্তৰিক মনোভাৱে তেনেকৈ কোৱাৰপৰা তাক বিৰত ৰাখিলে। সি পোনে পোনে তাৰুতাৰ মূখলৈ চালে। তায়ো তালৈ চাই আছিল। আৰু দাঁতেৰে তলৰ ওঠটো কামুৰি আছিল। কব নোৱাৰাকৈয়েই অনন্তই হাতেৰে তাইৰ গালত লাহেকৈ টুকুৰিয়াই দিলে। তাৰ ওঠত এটি মিচিকি হাঁহি বিৰিঙি ওলাল। তাৰুতাৰ ওঁঠতো হাঁহিৰ টো খেলি গ'ল। লগতে অনন্তৰ অস্তৰৰ সংবাদ পাবলৈ মন কৰি প্ৰশ্নসূচক ভাবে চেলাউৰি তুলি তাই তাৰফালে চালে। অনন্তৰ দৃষ্টিয়ে সম্ভৱ তাইক তাৰ সমিধান দিলে। তাৰুতাই মূখখন একাষৰীয়াকৈ নিলে। অনন্তৰ মূখখনো সেই ফালে হালি গ'ল।

চাৰিওফালে জোনাক উপচি পৰিছে। দেখি তাৰ প্ৰভাৱত তাৰুতাৰ মন পল্লকিত হৈ পৰিল। ক'পা ক'পা মাজেৰে তাই কলে “ভিতৰলৈ ব'লা।”

“না ভু?” অনন্তই সন্মুখলৈ।

তাৰুতাই নামাতিলে। তাইৰ মূখখন শেঁতা পৰি গৈছিল। তাইৰ এনে লাগিছিল যেন কোনোবাই তাইৰ সকলো শক্তি কাঢ়ি লৈ গৈছে। তাই অলপ ভাবিলে শেষত তাইৰ মূখৰ পৰা এবাৰ কথাকে ওলাই আহিল “ভিতৰলৈ ব'লা।”

“ভিতৰলৈ কিয় ?” অনন্তই অস্পষ্ট মাতৰে সন্দ্বিধিলে।

তাৰকাই চাৰিওফালে চালে। জোনাক আছে। সম্ভৱ পোহৰত তাইৰ ভাল নালাগিল।

ইফালে অনন্তৰ হৃদয় স্পন্দনো খৰতৰ হৈ উঠিছিল। শৰীৰৰ মাজেৰে ৰক্ত প্ৰবাহ বেগেৰে প্ৰবাহিত হবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এটি অদ্ভুত পৰিস্থিতিৰ যেন সৃষ্টি হৈছিল। বহি থকাৰ স্থলতো তাৰ উশাহ-নিশাহ সঘনে চলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। সি ফোঁপাবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল আৰু তাৰ এনে লাগিছিল যে, যেন তাৰ শৰীৰৰ সকলো শক্তি নিঃশেষ হৈ গৈছে। সমগ্ৰ শৰীৰতে—ক’পনি, ৰোমাঞ্চকৰ শিহৰণ আৰু শৰীৰৰ উত্তাপ এনেদৰে বৃদ্ধি পাইছিল যে তাৰ প্ৰশমনৰ বাবে কিবা এটি শীতল পদাৰ্থ যেন সাৰাটি ধৰিব পাৰিলেহে সি শান্তি পাব। অনন্তৰ এখন হাতে তাৰাক ওচৰ চপাই আনিছিল আনখন হাতে গৈ তাইৰ কান্ধত আশ্ৰয় লৈছিল আৰু বুকুৰ মাজতো আশ্ৰয় বিচাৰিছিল। তাৰকাৰ হাত দুখনে অনন্তৰ মূখখন আত্মবতাবে সাৰাটি ধৰিছিল; দুয়োৰে দৃষ্টি এক হৈ পৰিছিল। দুয়োৰে ওঁঠে ওঁঠে মিলি গৈছিল আৰু সিহঁত সন্মত অভিব্যক্তি হৈছিল। আন সময়ত তাৰকা অনন্তৰ বাহু বন্ধনত আৱদ্ধ হৈ আছিল।

পশ্চিম আকাশত চন্দ্ৰ মাৰ গ’ল। তাৰ মূখখন যেন শেঁতা পৰি গৈছে যেন অনন্ত প্ৰেমেৰে সি পৃথিৱী প্ৰিয়াক চুমা খাই আছে আৰু তাকে দেখি সন্মত আহি উপস্থিত হোৱা উষাৰ মূখ লাজতে ৰঙা পৰি উঠিছে। পূৰ্বফালে উষাৰ মিচিকি হাঁহি লৈ এটি তৰা উজ্জলি উঠিছে। এই সকলোবোৰ দেখিও নেদেখা ভাঙি জুৰি কৃষ্ণা নদী একেধাৰে বৈ গৈ আছে। গছৰ ডালে ডালে চৰাই-চিৰি-কৰ্ভৰ ক’ঠম্বৰ সংগীত মূচ্ছনাৰে ধ্বনিত হৈ উঠিল।

এনেতে “তাৰা তাৰা” বুলি চিঞৰি মাতি ৰক্তমা আৰু ওলাল।

13

বিচাৰ বিবেক সম্পন্ন লোক যদি কেতিয়াবা বিপথে যায় নাইবা যাবলৈ ইচ্ছা কৰে তথাপি তেনেলোকে সম্পূৰ্ণ পতন নহয়। কিয়নো তেনেলোকে কৃতকৰ্মৰ দোষ গুণৰ বিষয়ে দহবাৰলৈ ভাবি-চিন্তি চায় আৰু ভাবি-চিন্তি অৱশেষত শুদ্ধ পথেৰেই আগবাঢ়ে। অৱশ্যে মানুহৰ প্ৰবৃত্তিগত আশা-আকাংক্ষাবোৰে এই ক্ষেত্ৰতো মানুহক বাধা দিবলৈ যত্ন চলায়। তেনে পৰিস্থিতিতে সং আৰু

অসং বিবেকৰ সৈতে মানুহৰ সহজাত বুদ্ধিৰ সংঘৰ্ষ উপস্থিত হয়। এই অৱস্থাত অধিকাংশ লোকেই প্ৰবৃত্তিৰ ওচৰতে আত্মসমৰ্পণ কৰে। সেইটোৱেই স্বাভাৱিক। কিন্তু বেছি পৰলৈ নহয়। তৃপ্তিলাভৰ মূহুৰ্ত্তলৈকে মাত্ৰ। তাৰ পিছতে ভাল-বেয়া, সং-অসতৰ বিচাৰেৰে বিবেক জাগ্ৰত হৈ উঠে। তেতিয়া সি আকৌ বুদ্ধিব পাৰে যে সি যিটো কৰিছে সেইটো ভুল। মনে মনে ভুলটো মানি লৈ সি নিজৰ ভুলটোৰ কথা আনৰপৰা লুকুৱাই ৰাখিবলৈ যত্ন কৰে আৰু আকৌ ভৱিষ্যতে তেনে ভুল নকৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লয়। অনন্তৰ ক্ষেত্ৰতো সেয়েই হ'ল।

অনন্তই তাতে বিচিনাখনতে উৰা কাপোৰখনৰে মূখ ঢাকি ইকাটি-সিকাটিকৈ পৰি থাকিল সেই সময়ত নিজৰ জীৱনটোৱেই তাৰ অসহনীয় যেন লাগিছিল। আজি তাৰ জীৱনত এইটো কি এটি দুষ্টিনা ঘটি গ'ল। পেহীয়েকে কিবা তৎ ধৰিব পাৰিলে নেকি? পেহাকে যদি কথাটো গম পায় তেন্তে কি হব? যদি তাৰপৰা শহুৰেকৰ ঘৰে জানে তেন্তে তাইৰ অৱস্থাটো কি হব? আৰম্ভনিৰেপৰা শহুৰেকৰ ঘৰত অনাদৃত্য তাৰপৰা যদি তেওঁলোকে ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিয়ে তেনেহলে তাইনো ক'লৈ যাব? এই অপৰাধবোধৰ দহনে মোক পুৰি ছাই কৰিহে এৰিবনে? একেজনী মাথোন জীয়েকৰ সূত্ৰকে নিজৰ সূত্ৰ বুলি ভাবি কাল কটোৱা পেহীদেউ আৰু পেহাদেউৰ অৱস্থা কি হ'ব। যিয়ে কি নহওক ভগৱানে যেন সকলো সেই আগৰ দৰেই ৰাখে। তাৰপৰা যেন সোনকালে স্বামী গৃহলৈ গৈ সূত্ৰেৰে থাকিবলৈ আৰম্ভ কৰে! তেতিয়াহে মোৰ এই অপৰাধবোধ প্ৰশমিত হ'ব। অনন্তৰ চিন্তাৰ সোঁত এই পৰ্য্যন্ত আহি হঠাত থমকি ৰ'ল। সম্ভৱ কিবা এটি আন্তৰিক আৱেগ তাৰ গতি ব্যাহত কৰিলে। তাৰ চিন্তাই আকৌ আনমুখে বাট ল'লে। তাৰপৰা স্বামী গৃহলৈ গৈ সূত্ৰেৰে থাকিলেই সকলো নিষ্পত্তি হৈ যাবনে? মোৰ অপৰাধৰ তাতেই শেষ হ'ব জানো? মই তাকেহে ভাবিছোঁ! কিন্তু তাই গৈ তাত সূত্ৰে থাকিলেই ময়ো জানো সূত্ৰত থাকিম? ওহোঁ, নহয়। তেন্তে তাই সূত্ৰত থকাটো মই নিবিচাৰো নেকি? কিয়? মোৰ সন্তোষৰ বাবে ওৰে জীৱন তাই দুখত কটোৱাটোকে মই বিচাৰোঁ নেকি? এয়া মোৰ কেনে ধৰণৰ বিবেচনা, স্বার্থান্ধতা? নহয়, ...নহয়, ...তাই সূত্ৰে থাকক। মই দুখৰ বোজা বৈ মৰি গলেও চিন্তাৰ কাৰণ নাই। ওহোঁ...নহয়, ...এইবোৰ ভবা-চিন্তা কৰাৰ সকাম নাই। মই মৰিলে জানো তাৰপৰা সূত্ৰী হ'ব?...নহয়, কেতিয়াও নহয়। তায়ো দুখ পাব। তেন্তে তায়ো দুখী হোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। তাই সূত্ৰেৰে হাঁহি থাকক। সেয়ে মোৰ কামনা। তেন্তে আমি দুয়ো একেলগে থাকিব লাগিব। কিন্তু কেনেকৈ?

তাৰ চিন্তাৰ সোঁত আকৌ সলনি হ'ল। সি আন ধৰনে ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। হলেও তেনে নীতি বিৰুদ্ধ অন্যায় সূত্ৰাকাংক্ষা মোৰ কিয়? এই কথা যদি কাইলৈ মোৰ পত্নীয়ে জানে মোৰ বিষয়ে তেওঁ কি ভাবিব? ছিঃ কি ভাবিব

বাৰু ? মই বাৰু তেওঁক প্ৰকৃততে মোৰ পত্নী বুলি মানি লৈছোঁনে ? সৰু কালতে পদতলাৰ বিয়াৰ দৰে আমাৰ বিয়া পাতি দিয়া হৈছিল মাত্ৰ। সেই বিয়া জানো আচল বিয়া ? কিন্তু যেনেকৈ মই আনৰ প্ৰতি আসক্ত হৈছোঁ তেনেকৈ যদি তেওঁ আনৰ প্ৰতি……সেইটো হ'ব নোৱাৰে। অনন্তৰ এনে লাগিল যে লৰালি কালতে তাৰ পত্নীক নিজৰ পত্নী হিচাপে গণ্য কৰা আন কোনোবা এজন লোকে আহি তাৰ সমুখত থিয় হৈ তাক বিদ্ৰূপ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। মনত তাৰ ভয় উপজিল। সেই মানুহ জনৰ আগত অনন্তই নিজৰ মনৰ ভাৱ লুকুৱাই যেন আত্ম প্ৰৱক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে।

ৰাতিপুৱা সূৰ্য্যটো বলয়ৰ পৰা মাথোন দুহাতমান ওপৰলৈ উঠি আহিছিল। ৰ'দৰ ক্ষীণ ৰেঙনিয়ে যেন পৃথিৱীত নৱচেতনাৰ সূচনা হৈ কৰিছে। তাৰকাই আন দিনাতকৈ অধিক উৎসাহেৰে উঠি বাচন-বৰ্তন মাজিবলৈ লাগি গৈছিল। আনদিনাখন হোৱাহেতেন তাৰকাই অনন্তক জগাই দিলেহেঁতেন কিন্তু আজি তাইৰ অনন্তক জগাবলৈ তাৰ ফালে এবাৰ চাবলৈ কিবা যেন সংকেত হ'ল। ৰত্নস্বাই গাঁৱৰপৰা অহাৰ পিছৰে পৰা মনে মনে আছিল। আহিয়েই তাই পিহিবলৈ ঘেঁহুৰ পাঁচিটো একাষে থৈ দি ঘৰৰ কামত লাগি গ'ল। কাৰো সৈতে একো কথা নক'লে। কিন্তু মাজে মাজে কিবা-কিবি ভোৰভোৰাই থাকিল। তাকে দেখি মাকৰ সৈতে কথা-বাতৰী কবলৈ তাৰকাৰ সাহ নহ'ল। তাই নীৰৱে আখাৰ কাষত বহি বাচন-বৰ্তন মাজিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ বুকখন ভয়তে ঢপ্ ঢপাই আছিল। তাইৰ এনে লাগিছিল যেন তাই কিবা ডাঙৰ অপৰাধ কৰি উঠিছে আৰু তাকে দেখি মাকৰ খং উঠিছে। তাৰকাৰ মুখখন শেঁতা পৰি গ'ল। তাইৰ লাজ লাগিল। শৰীৰ কৰ্পি উঠিল, এনেকৈ যেন—বিদ্যুত প্ৰবাহে গাত লাগিছে। তাইৰ মূখ লাগিল। কান্দিবলৈ মন গ'ল। পানীৰে চকু ভৰপূৰ হৈ পৰিল। তাই তৎক্ষণাত মূখ-খন তললৈ গুৰ্জি দিলে যাতে মাকে দেখা নাপায়। এনেতে আচৰিত হৈ ৰত্নস্বাই সূৰ্ধিলে “অনন্তই এতিয়াও উঠা নাই ? কিয় ? এতিয়াও শুই আছে ?” কথাৰ সূৰ গম্ভীৰ আছিল।

তাৰকাই অলপ ৰৈ ক'লে “নাজানো কিয় ? আজি সি এতিয়াও উঠা নাই আনদিনা দেখোন এনে সময়ত সদায় উঠে।” কথাষাৰ কণ্ঠতে তাৰকাৰ মূখত ভয়ৰ চিন ফুটি নোলোৱাকৈ নাথাকিল। বেচেষ্টা ৰত্নস্বা গাঁৱলীয়া তিৰোতা। তাই এই কথাবোৰ কেনেকৈ বদৰ্জি পাব ? ইমানতে অনন্ত এঙামুৰি দি উঠি বহিল। তাৰ চকু দুটা ৰঙা পৰি আছিল ; মূখ-খনো শেঁতা। চকু ডাঙৰ-ডাঙৰকৈ মেলি সি চাৰিওফালে চাবলৈ ধৰিলে।

ৰত্নস্বাই সূৰ্ধিলে “কিয়, এতিয়াও টোপনি পূৰ হোৱা নাই ? আকৌ শূদৰি ? শূদৰি থাক আৰু অলপ শূদৰি ল। ঘৰত, তই চোতালত নশূদৰ নহয় ? ইয়াত টোপনি হৈছে নে নাই ?”

“টোপনি আহিছে কিন্তু এলাহ লাগি আছে দেখোন।”

“ময়োতো তাকেই কৈছোঁ বোপাই। এতিয়াও শুনৈ নঠা কাৰণেহে অলপ চিন্তাত পৰিছিলোঁ। যেনেকৈ আহিছ তেনেকৈ ভালে কুণলে ঘৰ গৈ পালেই হয়। তেহে ভাল পাম। হাক দিলেও ভই ইয়াত চেঁচা পানীৰে গা ধুইছ। কিবা অসুখ-বিসুখ হৈ ঘৰ ওলাবলৈ লাগিলে মাৰে মোকে দুৰ্ঘৰ। মেলা-চেলা হৈ গৈছে। ঘেঁহুৰ আটাৰে অলপ লাড়ু বান্ধি দিও তাকে লৈ ঘৰলৈ যাগৈ বোপাই।” এই বুলি ৰত্নস্বাই আপোন কামত লাগিলগৈ।

ৰত্নস্বাই কথাখিনি কৈ থকাৰ সময়ত ভয়তে জীউ যাওঁ যাওঁ যেন লাগি আছিল। শেষত কোনোমতে এটি দীঘল উশাহ লৈ যেন প্ৰাণ পালে। মনে মনে সি ভাবিলে “এতিয়ানো কি ভালে-কুশলে যাম?”

সৰুৰেপৰা মাকৰ ভাব-ভংগী কথা-বতৰাৰ ঢাল বৰ্জি পোৱা তাৰুকাই ভয়ে ভয়ে লাহেকৈ ক’লে “আৰু চাৰিদিনমান থাকিবলৈ দিয়া। বন্ধুবাৰে ময়ো যাম। সিও সিদিনাই যাব। বহুদিনৰ মৰুত আহিছে, সদায়েনো আহি থাকিবনে? সদায় শুললৈ অহা-যোৱা কৰি থাকোঁতেই যায়।”

“তইনো বন্ধুবাৰলৈ থাকিব লাগিছে কিয়? কাইলৈ সোমবাৰেই যা। চাৰিটামান লাড়ু তোকো বান্ধি দিম; লগত লৈ যাবি। কাপোৰ-কানি ঘৰতে আছে। এবাৰ বিয়া দি উলিয়াই দিয়া ছোৱালীজনীক ৰাখি থৈনো আমি আচাৰ বনাম নে কিবা। যি য’ত থাকিব লাগে তাতে থকা উচিত।” অলপ কঠোৰতাৰে কথাখিনি ক’লে ৰত্নস্বাই আৰু হাতত লোটা এটা লৈ গাখীৰ খীৰাবলৈ গোহালি পালেগৈ। মাক যোৱাৰ পিনে কিছু সময় চাই থাকি তাৰুকাই দীঘলকৈ হুন্দুনিয়াহ কাঢ়ি তলমৰু কৰিলে।

বাহিৰত বাহ থকা অনন্তৰ বকুখন ঢপ ঢপাই আছিল। পেহীয়েকে দেখাতো নাই নিশ্চয়? ইয়াকে ভাবি সি অলপ বিব্ৰত অনুভৱ কৰিছিল। মন্থ শেঁতা পৰিছিল। ভাবি চিন্তি সি মন্থ ঢাকি বিচনাতে আকৌ শুনৈ পৰিল। তাৰ এনে ভাব হ’ল যেন সি কাকো আৰু মন্থ নেদেখুৱায়। ওচৰৰে আমগছৰ ডালত পৰি কা কা কৰি থকা কাউৰীবোৰেও যেন তাকেই বিদ্ৰূপ কৰিছে। মন্থখন ঢাকি অনন্ত আৰু বোঁছ কুচি-মুচি শুলে। ৰাতিপুৱাৰ দুই-তিনি ঘণ্টাৰ পিছতো তাৰুকাৰ মনত গোটেই ঘৰখনেই তেনেই উৰুঙা উৰুঙা লাগি থাকিল। মাকে গোহালিত গৰু-মহৰ বিষয়ে এঘাৰ কথা ক’লেও তাইৰ মনত ভয় ভয় লাগিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ অন্তৰখনক এটি ভয়ৰ ভাবে অহৰহ ভাবে নিপেষণ কৰি আছিল। তাইৰ বৰ ভয় লাগিছিল। তাইৰ এনে ভাব হৈছিল যেন ভৰমাই ক’বৰাৰ পৰা তাইলৈ ৰঙা চকুৰে চাই আছে। তাই কি কৰিব কি নকৰিব একো থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। লাহেকৈ তাই উঠি গ’ল আৰু ৰান্ধনিশাললৈ গৈ আখাৰ খৰি বঢ়াই দিবলৈ ধৰিলে। আখাৰ জুইৰ আগুনিবোৰেও যেন তাইৰ প্ৰতি খঙৰভাব প্ৰকাশ

কৰিছে। দপ্ দপাই উঠা জুইকুৱাৰ শব্দৰ মাজতো তাই যেন গালি-গালাজৰ সূৰ হৈ শূনিবলৈ পালে। পানীৰ ঘাগৰীটো দাঙো বুলি অলপ ওপৰলৈ তোলোতেই সেই ঠাইতে হাতৰ পৰা পিচলি পৰিল। তাৰে শব্দ শূনি গোহালিৰ পৰা ৰত্নস্বাই মাত লগালে ‘কি পেলালি অ’? মাকৰ কথা শূনি তাৰক্কাৰ মনটো জিকাৰ খাই উঠিল। ৰত্নস্বা গোহালিৰ পৰা ওলাই আহিল। মাকৰ খোজৰ শব্দই তাৰক্কাৰ হৃদয়ত অধিক শব্দা জাগ্ৰত কৰিলে। তাইৰ হাত-ভৰিৰ ক’পনি উঠিল। তথাপি কোনোমতে তাই থিয় হৈ ৰ’ল। মাক আহি ওচৰ পোৱাৰ লগে লগে তাই মাকক সাৰটি ধৰি ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাকৰ আঁচলেৰে তাই মূখ-খন ঢাকি ধৰিলে। তাই যেন মাকক ক’বলৈ বিচাৰিছিল—“মা মোৰ এই এখানিমান দোষ তুমি তোমাৰ আঁচলেৰে ঢাকি ধৰা।”

ৰত্নস্বাই চকুপানী টুকি টুকি কলে “মই জানো তোক ঘৰত ৰাখিবলৈ নিবিচাৰোঁ? তোৰ শাহুৱেৰাই দহজনৰ আগত বকবকাই ফুৰিছে সেই কাৰণেহে তোক কাইলৈ যোৱাৰ কথা কৈছোঁ।” এই বুলি ৰত্নস্বাই জীয়েকৰ চকুপানী মাচি দিবলৈ ধৰিলে।

তাৰক্কাই মাকৰ মূখলৈ চাই ভয় আৰু উৎকণ্ঠাৰে সুনিধিলে “কাৰ আগত কৈছে?” বাটতে চাগলস্বা বঢ়ঢ়ীক পাইছিলোঁ তাইৰ আগত তোৰ শাহুৱেৰাই কৈছে—“ঘুংগাদি”ৰ উৎসৱৰ সময়ত গৈছিল, উৎসৱ শেষ হোৱাৰ পিছতে অহাটো উচিত নাছিলনে? দেৱী পূজাৰ মেলাও ওচৰ চাপি আহিছে বুলি মাকৰ ঘৰতে থাকি গ’ল। মেলালৈ এতিয়াও পোন্ধৰ দিন বাকী আছে। তাইৰনো কিহৰ চিন্তা? ইফালে আমি মৰিছো। কাম কৰি কৰি মোৰ হাড় গুৰ্ণি হ’ল। আৰু বা কিমান দিন? তাইৰনো কি কষ্ট হয়? ইয়ালৈ আহি তাই গাদীত হৈ বহি থাকে।”

“ষেয়ে নিজৰ পেটৰ পোৱালীকে ভাল ব্যৱহাৰ কৰিব নাজানে তেওঁ মোক কি ভাল চকুৰে চাব?” তাৰক্কাই নিৰ্ভয়ে ক’লে। তাইৰ মূখখন ডকতকীয়া ৰঙা হৈ উঠিল।

তাৰক্কাৰ মনত শহুৰেকৰ ঘৰৰ প্ৰতি যি ক্ৰোধ জাগ্ৰত হৈছিল তাক প্ৰশমিত কৰিবলৈ ৰত্নস্বাই ক’লে—“মানুহে কোৱা কথাবোৰ এৰি দে; সিহঁতৰনো কি? নিগনিটো ওলালেও বাঘ ওলোৱা বুলি কয়।”

ইতিমধ্যে অনন্তৰ মূখলৈ পানী আহিল। সি বঢ়জিলে কথাবোৰ চিমস্বাক লৈহে। তাৰ ওপৰত একো সন্দেহ হোৱা নাই। গাঁতকে লাহেকৈ শোৱাৰ পৰা উঠি সি ভিতৰলৈ আহিল। তাৰক্কাই সংকোচৰ ভাবেৰে এলোটা পানী আনি দিলে। অনন্ত বাহিৰলৈ ওলাই গ’ল আৰু কাকো একো নোকোৱাকৈ গৈ নদীত গাধুই আহিল। কিন্তু আনদিনাৰ দৰে উৎসাহ সি অনুভৱ নকৰিলে। দূপৰীয়া খাই-বৈ উঠি সি আকৌ বিচনা পাৰি ললে। সিদিনা তাৰ পঢ়াশুনা একো নহ’ল।

সি যেন এটা জটিল সমস্যাৰ সমাধানত মগ্ন হৈ ৰ'ল। মনত চিন্তাৰ অনল জ্বলি থাকিল। আবেলি মল্লই খোৱাৰ কাৰণে তাক টোপনিৰ পৰা জগালে। অনন্তই “ভোক নাই” বুলি কোৱাত মল্লই ৰগৰ কৰি ক'লে—“জানো তোমালোকৰ জোখ-মাখ বোৰ কেনে? মই হলে এয়া তৃতীয় বাৰৰ বাবে খাইছোঁ। তোমালোকে তপত পানী খোৱা নহয়? সেই কাৰণে বোধকৰো ভোক নালাগে! তুমি এটা কুৰি বছৰীয়া চফল ডেকা, অথচ মই তোমাক আজিলৈকে এখন ৰুটি পুৰা-পুৰিকৈ খোৱা দেখা নাই। আমাৰ গাঁৱত হলে তোমাককৈও সৰু সৰু ল'ৰাই খাবলৈ বহিলে তিনিখন তিনিখন মানকৈ ৰুটি খাই পেলায়,” এই বুলি মল্ল খাবলৈ বহিল।

সন্ধিয়া হৈ আহিল। অনন্তই আম গছৰ তলত কম্বল পাৰি তাতে বাগৰি ইকাটি-সিকাটি কৰি আছিল। ৰত্নৰা তাৰ ওচৰ পালেহি। তাৰ গাত হাত দি চালে, গা থিকেই আছে। ক'লে, “মুখ-খন কিয় এনেকৈ শেঁতা পৰিছে? জৰ উঠা নাইতো? চাও! তাৰ বাবে পানী তপতাইছো—তয়ো কেই ঘটিমান ঢালি ল। গতাত পাতল লাগিব। নিশা কাপোৰ উৰি মোৰ লগত শূৰি। বাহিৰত বোধহয় তই কাপোৰ নুৰাকৈ শূৰিছিলি? এই বুলি ৰত্নৰা জুপুৰীৰ ফাললৈ আগবাঢ়িল। গৈ থাকোঁতে কৈ গ'ল—“সোনকালে গৈ সোনকালে আহিবি। গাঁৱলৈ গৈ ভৰমা আছে নে নাই চাৰি। চিম্ভাৰ লগতো দুই আঘাৰ কথা পাতি আহিবি। গাঁৱলৈ আহিও ঘৰত এবাৰ দেখা নিদিলে বুলি যাতে তেওঁলোকে ক'ব নোৱাৰে। ইয়াত বহি বহি নো কি কৰিবি? একেখিনি ঠাইতে বহি থাকিলে সময়বোৰ নাযায় নুপুৰায় যেন লাগে।”

“হু! তালৈ কিয় যাব লাগে? তেওঁলোকনো কি এনে ভাল মানুহ। ঘৰলৈ মানুহ গলে এটা হাঁহ মাৰি জানো এঘাৰ কথা কয়? কোনোবাই চাহ এপিয়লা-কেনো যাচেনে? “তথাপিও যাব লাগে?” তাৰকাই মাত দিলে।

“সেইবোৰ যি নহওক, তথাপিও যাব লাগে বাচা! মানুহৰ মন জয় কৰাটো জানো—ইমান সহজ কাম? আৰু চাৰিদিন……”।

“তেওঁলোকৰ মন জয় কৰিব লাগে বুলিয়েই তোমালোকে এতিয়া তেওঁলোকৰ ভৰি ধুই পানী খাব। মোৰ দ্বাৰা সেইটো সম্ভৱ নহয়; আন কোনোবা হলে ইমানদিনে মনে মনে নাথাকিলেহেঁতেন। ইমানদিনে তেওঁলোকে নিজে আহি খা খবৰ ল'ব লাগিছিল। তেনে ঘৰলৈ গৈ মই কেনেকৈ থাকিম?” তাৰকাই কিছু তীক্ষ্ণ সূৰত কথাষাৰ ক'লে।

তাকে শূনি অনন্তৰ মূখত এটা মিচিকিয়া হাঁহি বিৰিঙি ওলাল।

তাৰুকা শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কাৰণে পুৱা বেলাতে শূভ-মুহুৰ্ত্ত আছিল। গতিকে ৰত্না আৰু চলকাঁট নৌ দিওঁতেই উঠিল। তাই জীয়েকৰ কাৰণে গাধুৱা পানী গৰম কৰিলে আৰু খুৱাবলৈ অলপকৈ ভাত ৰান্ধিলে। গা ধুই উঠি পিন্ধিবৰ কাৰণে তাই জীয়েকক এখন নতুন শ্মৰীও দিলে। সূৰ্য্যোদয়ৰ লগে লগে খুৱাই-বুৱাই তাইক সাজু কৰিলে। শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গৈ ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ মাজত বিলাব-লৈকে পঞ্চাশটামান লাড়ু এটা টেমাত ভৰাই দিলে—তেলেৰে ভাজি বনোৱা বৃন্দিয়াৰ লাড়ু। ঘৰলৈ গৈ তাই নিজে খাবলৈ আন এটা সৰু টেমাত খাঁটি ঘিটৰে ভাজি তৈয়াৰ কৰা লাড়ু ৰান্ধি দিলে। ঘৰলৈ গৈয়েই আকৌ ৰন্ধা-বঢ়া যাতে কৰিব নালাগে সেইবাবে ঘৰ ঘৰোৱাহৰ কাৰণে এসাজৰ জোখাৰে খোৱা-বস্তু এটি পাচিকৈ ভৰাই ৰান্ধি দিলে। এই আটাইবোৰ গোটাই এটি ডাঙৰ টোপোলা ৰান্ধি মল্লৰ হাতত সমৰ্পণ কৰি তাৰুকাৰ কাপোৰ-কানিবোৰ সামৰি আন এটি টোপোলা ৰান্ধিলে ৰত্নাবাই। পুৱণা কাপোৰ কাণিৰ সৈতে শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যাত্ৰা কৰাটো অশূভ। সেই টোপোলাটো চুবুৰীয়াৰে এটি ল'ৰাৰ হাতত লগত নাভিৰাজক দি আগতেই তাৰুকাৰ শহুৰেকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিয়া হ'ল। এইবোৰ যা-যোগাৰ হওঁতে হওঁতে তাৰুকা যাবলৈ ওলোৱাৰ সময়লৈকে বেলা ভালেখিনি বাঢ়িল। তাৰুকাই লোতকৰে চকু ওপচাই মাক-পিতাকক সেৱা কৰিলে। অনন্তৰো ভৰি চুলে। অনন্তই হাতত ধৰি তাইক তুলি ধৰিলে। দুয়োৰে চকুৰে চকুৰে মিলিল। তাৰুকাই যেন পতি-গৃহলৈ যোৱাৰ কাৰণে অনন্তৰপৰা অনুৰ্মতিহে বিচাৰিলে। তাৰ পাছত তাই শহুৰেকৰ ঘৰ বুলি যাত্ৰা কৰিলে। ইমান পৰে ৰত্নাবাই পজাৰ পৰা বাহিৰ ওলাই আহি যাত্ৰাৰ শূভক্ষণ নিৰ্ণয়ত ব্যস্ত আছিল। এনেতে এজন মূচিয়াৰ বঢ়া মানুহে মূৰত এবোজা ঘাই লৈ পিচে পিচে যাবলৈ ধৰা দেখা পালে। লগে লগে ৰত্নাবাই চিঞৰি মাতিলে "অ" আই তাৰা, উভতি আহ। সমুখৰ পৰা নাহিল কি হ'ল? তথাপি মনত এটা আশঙ্কা। এই বুলি জীয়েকক অলপ বিহিবলৈ কৈ দূটা লাড়ুৰে সৈতে পানী খাবলৈ দিলে। অলপ সময় পিছত তাৰুকাই পুনৰ যাত্ৰা কৰিলে। এইবাৰ গাঁৱৰ সীমা মূৰিয়াললৈকে কোনোৰেই আহি আগত ওলোৱা দেখা নগ'ল। "সিফালে বা আকৌ কোন আহি ওলায়?" বুলি ভাবি ভাবি ৰত্না নিজৰ জুপুৰীলৈ উভতিল।

তাৰুকাহঁত আহি পায় মানে চিম্ভাই দূৱাৰত তলালগাই পথাৰলৈ বুলি

আহি আছিল। তাকে দেখি মল্লৰখং উঠিছিল। কিন্তু মনোভাৱ প্ৰকাশ নকৰিলে।

সিহঁতক অহা দেখা পাই চিম্মস্বাই মাত দিলে “আহিলা তেনেহলে? ইমান পৰে বাট চাই চাই শেষত মই দূৰাৰত তলা লগাই পথাৰলৈ যাবলৈ এলাইছিলোঁ;” কৈ কৈ চিম্মস্বাই তলা খুলিবলৈ ধৰিলে।

মল্লই ক’লে “কালিয়েই কৈ পঠিয়াইছোঁ নহয়, পুৱা আহিম বুলি? নহাৰ কথানো ক’ত? আৰু অলপ সময় বাট চালেই হ’লহেঁতেন!”

“বাট চাবতো পাৰিলোঁৱেই হেঁতেন! কিন্তু গৰু-গাইৰ গোবৰ-পাতি পেলাব লগিয়া জানো নাই? জাবৰ-জোঁতৰবোৰ তেনেকৈয়ে পৰি আছে। গৰুৱে গাখীৰো কম দিয়ে। তাতে অলপ পলম হলেই উচ পিচখন লগায়। এতিয়া ব’দ চোকা হৈছে গতিকে এতিয়া মই সেই কাম কৰিব নোৱাৰিম বোপাই।”

“তাৰাই আহি কৰিলেহেঁতেন!” মল্লই একেধাৰতে ক’লে।

“এৰা কৰিলেহেঁতেন! আগৰে পৰা কৰাৰ অভ্যাস থাকিলেহে কৰিব। মোৰেই দূৰ্ভাগ্য। মৰিলেহে এইবোৰৰ হাত সাৰিব পাৰিম।

ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈ থাকোঁতে মল্লই কৈ গ’ল ‘এতিয়া তোমাৰ কি? তাইনো নিজৰ ঘৰ-দুৱাৰ নোচোৱাকৈ থাকিবনে? তুমি দূৰ্বেলা দূৰ্দ্দৃষ্টি খাই এচুকত বহি থাকিলেই হ’ল?’

“অ মনে মনে বহি থাকিলে ইহঁতে আমাক খুৱাব নহয়? এতিয়াও হাত দূৰখনেৰে ইটো-সিটো কৰিব পৰা হৈ আছে বুলিহে খা-খবৰ ৰাখিছে! কাইলৈ অত্যাধ হৈ এচুকত বহি থাকিলে আজি-কালিৰ বোৱাৰীয়ে চোৱা-চিত্তা কৰিবনে?” চিম্মস্বাই শ্লেষপূৰ্ণ স্বৰে ক’লে।

মল্লই আৰু মনৰ খং লক্ষ্যবান্ধি ৰাখিব নোৱাৰিলে। সমান শ্লেষেৰে উত্তৰ দিলে—“সকলো তোমাৰ হাতত। তুমি যেনেকৈ কোৱা তেনেকৈয়ে হ’ব! বোৱা-ৰীয়েৰাই কি কৰিব পাৰে? সকলো শাহুৱেকৰ ওপৰতহে নিৰ্ভৰ কৰে।”

“তোমালোকে সদায় এনেকৈ জীয়েৰাক শিকাই বজাই থাকিলে তাই মোৰ আগত মূৰ দোৱাব কিয়? মধুখা-মধুখিকৈ থিয় হৈ কথা কটা-কটি কৰে! মাকৰ ঘৰৰ মানুহে আহি বুদ্ধি নিদিলে তেনে কৰিব পাৰে নে? নিজে তেনেকৈ কথা ক’বলৈ সাহ নকৰে। এই পোন্ধৰ দিনে মাকৰ ঘৰত ভালকৈ দিহা পৰামৰ্শ লৈ আহিছে যেন পাওঁ! তাইনো এতিয়া মোৰ ঘৰত কাম কৰি খাবনে? মই হলে তাইক মাকৰ ঘৰলৈ যাবলৈ নিদিলোঁহেঁতেন!”

“কিয়নো যাবলৈ দিবা ভনীটি? তোমাৰ ঘৰতেই তাই সুখেৰে থাকক। আমিও তাতেই সুখী হ’ম। আমিহে ক’ত ঘনাই ঘনাই মাতি নিও? মেলাই উৎসৱেহে নিছোঁ।”

“সেইটো কথা নহয়। এবাৰ লৈ গ’লা “যুগাদি”ৰ উপলক্ষে (নববৰ্ষৰ উৎসৱ)। তাৰ পিছত পৰিল মংগলবাৰ। সেই বুলিয়েই জীয়েৰাক নপঠিমালা।

তাৰ পিছতে হ'ল মেলা। ইফালে ঘৰত কাম কৰোঁতা আছে কোন? কাম কৰোঁতে কৰোঁতে মোৰ হাড় ক্ষয় গৈ শেষ হ'ল।”

মল্লই যাবলৈ ওলাল; ক'লে—“তুমিতো কাজিয়া কৰোঁ বদলি ফেৰ মাৰি লাগিছাঁ। টোপোলাটো খুঁলি ৰাখি মোৰ চাদৰখন দিয়া। মই যাওঁ।”

“তাকে কোৱা! মই কাজিয়া কৰিব খোজো তুমি নাজানা নে? গোটেইখন গাঁৱতে আগৰেপৰা মোৰ বদনাম আছে। ইমানখিনি জানিও জীয়েকক এইখন ঘৰলৈ দিছিল কিয়?” যথার্থতে কাজিয়া কৰাৰ উদ্দেশ্যেই চিম্‌ম্বাই সন্ধানিলে।

মল্লই কথা বাঢ়িবলৈ নিদিলে। মনতে ভাবিলে—“জানি বদজিয়ে মাটি খাইছোঁ যোঁতয়া উপায় কি?”

তাৰকাৰ ফাললৈ মদুখ ঘৰুৱাই এইবাৰ চিম্‌ম্বাই সন্ধানিলে—“কি কৰ? তই নাজানিছিলিনে যে মই এনেকুৱাই?” এই বদলি তাৰকাই অনা টোপোলাটো খুঁলি চাই খণ্ডেৰে সন্ধানিলে—“এইবোৰ আনিছ কৈলেই? ভৰমাই এতিয়াৰে পৰা মিঠাই খাবনে? বাপেক ঢুকোৱাৰ এবছৰ হোৱাই নাই। তহঁতে এইখিনিও নাজান নে? আন নহলেও তহঁতো কথাটো কৈ দিব লাগিছিল।”

সেই কথাৰ উত্তৰত তাৰকাই একো নামাতিলে। মল্লইহে উত্তৰ দিলে।

“ভৰমাই নাথালে কি হ'ল? তোমালোকে খোৱাত কিবা বাধা আছে জানো? তোমালোকে খাবা। চাৰিজন চাকৰ-বাকৰক দিবা। এনেকৈ খৰচ-পাতি কৰি বনাই আনিছে কিয়? মানুহে খাব বদলিয়েইতো?”

“খৰচ কৰিবলৈনো কোনে কৈছে? নিজৰ জীয়েকৰ কাৰণে ইমানখিনি ভবা-চিন্তা কৰা মানুহ মই আৰু নেদেখিলোঁ। বঢ়া মৰাৰ বছৰেক হোৱাই নাই। দিনে-নিশা মদুখেৰে হয়, হয় কৈ হতাশাৰ হুঁমুনিয়াহ ওলাই থকাটোৱেই বন্ধ হোৱা নাই। তাতনো আপোনালোকৰ কি? আপোনালোকৰ লাড়ুবোৰ এতিয়া আপোনালোকেই লৈ যাওক।” এই বদলি চিম্‌ম্বাই লাৰুৰ টেমাটো মল্লৰ আগতে মাটিত দলিয়াই দিলে।

“হৈছে হৈছে। তুমি দেখিছোঁ বেছ জ্ঞানী তিৰোতা।” বদলি কৈ মল্ল উঠিল আৰু টোপোলাটো খুঁলি মোকোলাই দিয়া চাদৰখন তুলি লৈ ঘৰলৈ খোজ ললে। লগত অহা ল'ৰা দুটা আগতেই গদুচি গৈছিল। তাৰকাই মদুৰ তল কৰি থিয় হৈ সকলো চাই আছিল। তাই মনে মনে ভাবিছিল—“এই কথাবোৰ তেওঁলোক গদুচি যোৱাৰ পিচত মোৰ আগতহে কব লাগিছিল। লগত এনাপদুৰ লৰাটিও আহিছিল। সি বা মনত কি ভাবিছে? লাজ বদলি একো এটি নাই এওঁলোকৰ। সংসাৰত এওঁহে অকলে শাহুৰেক হৈছে নে? গাঁৱত আৰু কাৰো শাহুৰেক নাই? সদায়ে যুজোঁ যুজোঁকৈ থাকিব! ঘৰলৈ কোনোৱা আহিলেও আদৰ-সাদৰ কৰিবলৈ নাই। সদায় খোলাত ভজা আঠে ফুটা দি ফুটি থাকে।”

এনেতে চিম্‌ম্বাই ক'লে—“শিলামুণ্ড যেন হৈ থিয় দি থাকিল কিয়?

ভিতৰলৈ যা। আকৌ বাপেৰৰ পিছে পিছে যাব খুজিছ নেকি? নতুন শাৰীখন খুলি থ। পুৰণি এখন পিন্ধ আৰু পথাৰলৈ ব'ল। অলপ আগতে অকাতায়ী মাহৰ চে'ই তুলিবলৈ গৈছে। তাই মোলৈ বাট চাই থাকিব হ'ব পায়।”

ইফালে জীয়েক যোৱাৰ পিচত ৰত্নাব্বাই যাওঁতে বাটত দেখা সাপ্তব্য ভাল-বেয়া লক্ষণৰ বিষয়ে জনাৰ আকাংক্ষাৰে এবাৰ আলি-বাট—এবাৰ নিজৰ জুপুৰী,—এই দৰে আঠ দহবাৰমান অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে। তেনেকৈ থাকোঁতে থাকোঁতেই লগত যোৱা ল'ৰা দুজন লৰি লৰি আহি ওচৰ পালে।

ৰত্নাব্বাই সন্মিলনে “লৰি লৰি আহিছ কিয়?” চুবুৰীৰ যিটো ল'ৰা নাভিৰাজৰ লগত টোপোলা লৈ গৈছিল সি কলে—“চাহ খাওঁতে বেছি হৈ গ'ল।” কিবা কিবি খাবলৈ পোৱাৰ আশাতেই ল'ৰাটো তাৰকাক আগুৱাই থবলৈ গৈছিল। ৰত্নাব্বাই তাৰ কথাৰ তৎ ধৰিব নোৱাৰিলে। তাই আগুৱাহেৰে কলে “আজিনো সুৰুয কোন দিশে উঠিছে যে তহ'তে চাহ খাবলৈ পালি?”

এনেতে মল্ল আহি পালে। চাদৰখন কান্ধত পেলাই লৈ আহিছে। মন্থখন শেঁতা, কপালত ঘাম বিৰিঙি আছে। গিৰিয়েকক দেখিয়ে ৰত্নাব্বাই বুলিলে যে বিশেষ কিবা এটি ঘটিছে। তথাপি তাই সন্মিলনে “চাহ-তাহ খাই আহিছে নহয়?”

মল্লই কি উত্তৰ দিব ভাবি নাপালে। তথাপি অলপ বৈ ক'লে ‘এৰা চাহ খাওঁ বুলিয়েইতো গৈছিলোঁ।’ কথাষাৰ কৈ মল্লই পিন্ধি থকা চুৰিয়াখনৰেই মন্থ মূচিবলৈ ধৰিলে।

“কিয় কি হ'লনো?”

“হবনো কিটো? সেই একে খং-ৰোষ। পাঁচ-ছয় বছৰে যি দেখি আহিছ। এদিনো যদি শাৱিৰে থাকিলেহেঁতেন? সঁচাকৈয়ে ঠেক মনৰ তিৰোতা তাই। ছোৱালীজনীক থবলৈ গৈছোঁ—অলপতো শান্ত হৈ থাক। অলপো যদি তাৰ আভাস থাকিলেহেঁতেন। নাজানো কিয় সদায় জুইকুৰা জ্বলাই থাকে। আমিহে ইমানে বেয়া হলোনে তাইৰ লগত? ভৱিষ্যতে তাহাঁতৰ পদূলিতে ভৰি দিবলৈও নাযাওঁ।”

“কিয় কিনো হ'ল? আকৌ কাজিয়াখন জুৰি লোৱা নাইতো? আপুনিহে ছোৱালীজনীৰ কাৰণে সমস্যা একোটাৰ সৃষ্টি কৰে।” ৰত্নাব্বাই মাজতে মাতষাৰ নিদিলে মল্লই আৰু কিমানপৰ বকবকাই থাকিলেহেঁতেন ক'ব নোৱাৰি।

“মই অনাহকতে কাজিয়া কৰিম কিয়? সিজনীয়েহে বিনা কথাতে বকিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।”

ৰত্নাব্বাই দীঘল হৃদয়নিয়াহ এটা পেলাই সন্মিলনে—“যাওঁতে আগত কাকনো পাইছিল?”

ওঁঠ বিদৰাই মল্লই ক'লে “লক্ষণ ভাল নাছিল।” খন্তেক বৈ চকুপানী মচি মচি আকৌ কলে “জোলোঙা লৈ অহা ভিখাৰী এটা পাইছিলোঁ।”

“নিপাতে ষ’ক সি। ক’ৰপৰানো ওলালহি মৰিবলৈ?”

“তাকনো দোষাৰোপ কৰিছা কিয়? কাৰোবাক নহয় কাৰোবাকতো বাটত লগ পোৱা যাবই। ছোৱালীজনী সিখন ঘৰত থকাটো মাথোন……।”

দুদিন পাৰ হৈ গ’ল। তৃতীয়দিনা পদুৱাই চিম্ভুস্বাই ওচৰৰে তিৰোতা এজনীক মাতি আনি তাইৰ হাতত তাৰুকাই থোৱাৰ কাৰণে মাকে দি পঠোৱা লাড়ুৰ টেমাটো ৰত্নস্বাক ওভতাই দি আহিবলৈ ক’লে। তাৰুকাই বাধা দিব খুজিছিল। কিন্তু চিম্ভুস্বাই ক’লে “তহ’তৰ এই লাড়ু কোনে বিচাৰিছে? এনে লাড়ু খুৱাই তহ’তে কাক যে মাৰিবলৈ পাওঁছ কোনে জানে! ঘৰত খাবলৈ বুলিহে বেলেগ বেলেগ টোপোলা বান্ধি দিছে নে? তাৰুকাই আৰু মাতিব নোৱাৰিলে।

ভৰমাই ওচৰতে থিয় হৈ এই সকলো কথা শুনি আছিল। তাৰুকাই এবাৰ তাৰ ফালে চকু তুলি চালে। সিও চালে, মাত্ৰ চাইহে থাকিল। তাকে দেখি তাৰুকাৰ মনৰ পটত অনন্তৰ মদুৰ ছবিখন ভাঁহি উঠিল। লগে লগে তাইৰ মদুৰমণ্ডলত যেন এটি সন্তোষৰ ভাব বিৰিঙি ওলাল। চুবুৰীয়া তিৰোতাজনীয়ে টোপোলাটো লৈ ৰত্নস্বাকৰ ঘৰ পালেগৈ। ৰত্নস্বাই এবাৰ ভাবিলে যে টোপোলাটো আকৌ ওভতাই পঠিয়াব কিন্তু এবাৰ গিৰিয়েকক সন্নিহিত কাম কৰা ভাল হ’ব বুলি থিক কৰি ক’লে মোৰ ঘৰৰ লখিমী মোৰ ঘৰলৈ আকৌ ওভতি আহিল। ভালেই হৈছে, থৈ যোৱা।” এই বুলি ৰত্নস্বাই টোপোলাটো ৰাখি থলে। গধূলিলৈ চাবলৈ ৰত্নস্বাক ধৈৰ্য্য আৰু নৰ’ল। দুপৰীয়াতে গাঁৱত থকা চিম্ভুস্বাকৰ এগৰাকী সম্বন্ধীয়া তিৰোতাৰ ওচৰলৈ গৈ অভিযোগৰ সূৰত ক’লে “আমি নিজৰ ঘৰ বুলি ভাবিহে ছোৱালী তেওঁলোকলৈ দিছিলোঁ। সিহ’তৰ কাৰণেই আমাৰ সকলো ধ্বংস কৰিলোঁ। অথচ সেইজনীয়ে মোৰ ছোৱালীটোক এদিনলৈও সন্নিহিত নিদিলে। ৰাতিপুৱা হলেই সাপে-নেউলে কাজিয়াখন লাগে। আজি ঠিক হ’ব, কাহিলৈ ঠিক হ’ব-বুলি মনে মনে বাট-চাই থাকোঁতে থাকোঁতে মাত্ৰা বাঢ়িহে গৈ আছে। তেওঁলোকে ভাবে নৈকি যে ছোৱালীজনীৰ হৈ মাত মাতোঁতা কোনো নাই? আজি গধূলিকৈ তাৰুকাৰ দেউতাক আহকচোন অনন্ত অৰু নাতিৰাজক থবলৈ গৈছে, এতিয়াও ঘৰ পোৱাহি নাই। ভাই কদলকাৰ্ণিক কৈ সেইজনীক এশিকণি দিয়াইহে এৰিম। লাড়ুও কোনোবাই ওভতাই দিয়েনে? তাই যদি লাড়ু দিয়টো ভালপোৱা নাই তেনেহলে ঘৰৰ কুকুৰ বিলাককতো বিলাই দিব পাৰিলেহে’তেন।” ৰত্নস্বাই কথাখিনি অলপ ডাঙৰ ডাঙৰ কৈয়ে ক’লে।

ৰত্নস্বাই এনেকৈ অহাটো চিম্ভুস্বাক কেনেকৈ চকুত পৰিছিল। সেইবাবে পিছে পিছে আহি ঘৰৰ বাহিৰত থিয়হৈ ৰত্নস্বাকৰ কথাবোৰ শুনি আছিল। শেষত তাই নিজেই আগলৈ ওলাই আহি কাজিয়া কৰিবলৈ ধৰিলে। দুয়োজনীয়ে তিৰোতা মানুহ। গতিকে স্বাভাৱিকতে ভালকৈয়ে কথা কটা-কটি হ’ল। ওচৰ-পাজৰৰ সকলো তিৰোতাই চেষ্টা কৰিও এজনীকো দমাব নোৱাৰিলে। চিম্ভুস্বাই উগ্ৰমূৰ্তি ধৰি

ক'লে “মই যদি আচলতে মোৰ মাৰ ছোৱালী হওঁ তেন্তে মোৰ ল'ৰাৰ দ্বিতীয় বিয়া পাতিহে ক্ষান্ত হম। তোমাৰ ছোৱালীক মই মোৰ ঘৰৰ পৰা যদি উলিয়াই নিদিওঁ মোৰ নামকে সলাই থবা।” ইমানলৈ কথা ক'বলৈও চিন্মব্বাই কোনো সংকোচবোধ নকৰিলে।

সেই দিনাখনেই চিন্মব্বাই নিজৰ দৰ সম্পৰ্কীয় ভিনিহিয়েক ভীমপ্পাক মতাই আনি বহুত পৰলৈকে আলোচনা কৰিলে। নিজৰ দুখৰ কথা কৈ অলপ কান্দিলেও। বিয়নীয়েকে কোৱা অনুচিত কথা কিছুমানকে অলপ সজাই-পৰাই বিবৰি ক'লে। ভীমপ্পাই মাজে মাজে কিবা নহয় কিবা কথা কৈ জ্বলা জ্বাইত ঘি'উহে ঢালি থাকিল। শেষত চিন্মব্বাই ক'লে “তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিচত মোৰ ল'ৰাক তোমাৰ হাততেই সঁপি দিছোঁ তুমি যি মন যায় তাকে কৰ। তাৰ দ্বিতীয় বিয়াৰ যো-যাকে কৰানে, যেনে আছে তেনে থাকিবলৈ দিয়া, সেইটো তোমাৰ ওপৰতে নিভ'ৰ কৰিছে। মই হৈছোঁ স্বভাৱতে ধৈৰ্য্যশীলা তিৰোতা। সিফালে গাঁৱত মোৰে মিতৰ মোৰ বন্ধুত চাপি বহিছে। মই অকলশৰীয়া। কিবা এটা যদি কৰে কি হব? মোৰ ঘৰ-বাৰী আটাইবোৰ সিহঁতৰ হৈ পৰিব। এই বুলি চিন্মব্বাই জীয়েকৰ হতুৱাই চাহ তৈয়াৰ কৰাই ভীমপ্পাক খাবলৈ দিলে।

চাহ খাই উঠি যাবলৈ ওলাই ভীমপ্পাই ক'লে “এনেকৈ মাৰিবলৈকে গাঁৱত কোনো এজন সোধোঁতাও নোলাবনে? মই জানো নাই? কথাবোৰ আগৰেপৰা নাজানো বুলিহে বপুৰা মোৰ হাতৰ পৰা সাৰি গৈছে। দ্বিতীয় বিয়া পাতিহে মই উশাহ ল'ম। ছোৱালীৰ কিবা আকাল হৈছে নে? এটকাত এসেৰ ভাওত পোৱা যায়। এইটো বিয়াৰ বতৰ নহয়। বাৰিষাটো পাৰ হৈ যাবলৈ দিয়া। তুলসী-বিবাহৰ সময়লৈকে য'তেই হওক ছোৱালী এজনী চাই বিয়াখন পাতি দিম। সেইটোনে কি কথা?”

চিন্মব্বাই তাক দুৱাৰ মূখলৈ আগুৱাই থলে। লগে লগে আহি থাকোঁতে ক'লে—“হৈছে, হৈছে। সকলো তোমাৰ ওপৰতে নিভ'ৰ। কটাৰী আৰু তক্ষ্মজ দুয়োটাই তোমাৰ হাততে। যিটো ভালদেখা কৰা। টকা-পইচাৰ বাবে কোনো চিন্তা নকৰিবা।” ইয়াকে বই চিন্মব্বা উৰ্ভাতল।

দেৱালীৰ পিছতে ভীমপ্পাই ভৰমাৰ বাবে পাঁচ-ছয় ঠাইত ছোৱালী চাই আহিল। বজাৰলৈ যাওঁ বুলি, পূজাৰ কাৰণে যাওঁ বুলি নাইবা মেলালৈ যাওঁ বুলি চলি উলিয়াই চিন্মব্বাইও দুই-তিনি ঠাইৰ পৰা আহিল গৈ। যলৈকে যায় সকলো ঠাইতে মানুহে প্ৰশ্ন কৰে—“দ্বিতীয় বিয়া পাতিব ওলাইছা কিয়?” উত্তৰত চিন্মব্বাইও একেটা কথাকে কয়—“পাছ-বিয়া হবৰ পাঁচ-ছয় বছৰ হৈ গ'ল। আজিলৈকে এটিও ল'ৰা-ছোৱালী হোৱা নাই। একেটি মাত্ৰ ল'ৰা মোৰ। আৰু নোকেই বছৰ বাট চাই ব'ম? ঘৰতনো খোৱা-পিন্ধাৰ অভাৱ কিহৰ? দুজন বোৱাৰী অনায়াসে ৰাখিব পৰা যাব।” এজনী দুজনী মান ছোৱালীক পছন্দ কৰি চিন্মব্বাই

সিহঁতৰ মানুহক ল'ৰাৰ ঘৰ-বাৰী চাই-চিহ্নি যাবলৈ মাতি আহিল। কিন্তু সেইমতে কোনোৱেই নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা নকৰিলে। যি কেইঘৰত ভীম্পাই ছোৱালী চাইছিল সেই কেইঘৰ মানুহৰ কোনো কোনো ঘৰৰ মানুহ আহিল যদিও গাওঁ আহি পোৱাৰ পিছত সেই সকলৰ মনোভাবৰো সলনি ঘটিল। পোনতে ছোৱালী দিবলৈ ঠিক কৰি পিছত মত সলোৱাৰ কাৰণ বোধকৰো এয়ে যে গাঁৱৰ কোনোবাই তেওঁলোকৰ কাণে কাণে কিবা-কিবি কথা লগালে। কাণে কাণে ক'বলগীয়া কথানো কি? গাওঁখনৰ মানুহ আটায়েই এঘাৰ কথাকে কয়—“সেইখন ঘৰত ছোৱালী দিয়ে কিয়? সিহঁতে তাইক ঘৰত থাকিবলৈ দিবনে? আপোনালোকে যদি ছোৱালীক বোজা যেন পাইছে তেনেহলে যি কোনো এজন দিন-হাজিৰা কৰি খোৱা মানুহৰ ডিঙিত বান্ধি দিয়ক। সন্মত থাকিব।” এনে পৰিস্থিতিত ছোৱালী দিবলৈ কোনে সাহ কৰে? দৰাৰ ঘৰ-বাৰী চাবলৈ অহা মানুহ যেতিয়া এনেকৈ প্ৰতিদিনে উভতি যাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে তেতিয়া চিম্মবাই চিহ্নিত হ'ল।

এই কথা চিম্মবাইৰ কাৰণে ফট্-ফটীয়া হৈ পৰিল যে যেতিয়ালৈকে তাৰক্তা সেইখন ঘৰত থাকিব তেতিয়ালৈকে তাইক দেখি থকা কোনো লোকেই নিজৰ ছোৱালীক সেই ঘৰলৈ দিওঁ বুলি আগুৱাই নাহে। সেই কাৰণে চিম্মবাই ঘৰত তাৰক্তাক হকে-বিহকে বিকথ'না কৰাত লাগিল।

ভীম্পাও কেবা ঠাইলৈ গ'ল; বহুতো যত্ন কৰিলে কিন্তু ফল একো নহ'ল। অৱশেষত ঈশ্বৰৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি মূৰত হাত দি বহি থাকিল। তাকে দেখি মানুহে কোৱাকুই কৰিবলৈ ধৰিলে—“বিয়া পাতিবলৈ ভীম্পাই অ'ত-ত'ত ছোৱালী চাই ফুৰি বিফল হৈছে। এজনী থাকোতেনো আন এজনী কোনে দিব? দ্বিতীয়-বিয়া পাতাটো জানো বৰ উজু কাম? ঈশ্বৰৰ জানো চকু নাই? এনে কথাও কৰাত হ'ব পাৰেনে? ছোৱালী এজনী কিবা কুমাৰৰ চাকত সাজি উলিয়াব পাৰি নেকি?” দিন গৈ থাকিল। মানুহে কথাটো মূৰত ওপৰতে ক'বলৈও বেয়া নোপোৱা হ'ল। মানুহৰ এই আলাপ আলোচনা বিলাকৰ ফল কি হ'ব পাৰে সেই বিষয়ে কোনোৱেই ভাবি নাচালে। মানুহৰ কথাবোৰ শুনি শুনি ভীম্পাই নিৰ্ঘাত সিদ্ধান্ত কৰিলে যে সি বিয়াখন পতাইহে জিৰণি ল'ব। সেই উদ্দেশ্যেৰে সি ক'ৰ ক'ত কেনেকৈ মেৰপেচ লগাব পাৰি তাকে ভাবিবলৈ ধৰিলে।

কোনোৱে আৰু ছোৱালী নিদিব বুলি ধৰি লৈ মগদুম পৰিয়ালৰ ফলীয়া তিৰোতা এগৰাকীয়ে এদিন বিদ্ৰূপৰ হাঁহিৰে চিম্মবাক সন্মিলিলে—“কি চিম্মী, বিয়া কোন-দিনা?” চিম্মবাই এনে লাগি গ'ল যেন কোনোবাই কটা-ঘাত চেঙা তেলহে দিলে। তথাপি নিজৰ উদাৰতা দেখুৱাই ক'লে—“হ'ব, হ'ব। বিয়া পাতিলে বুলি ঠিক কৰাৰে পৰা ছোৱালী দিওঁতাৰ হেচাঁ-থেলা আৰম্ভ হৈছে। আমিহে ভাবি-চিহ্নি হোহোঁকা-পিচলা কৰি আছোঁ। বোৱাৰীজনী তিজৰ বংশৰে ছোৱালী। তাই থাকোঁতেই আন ছোৱালী এজনী অনাটো জানো ভাল হ'ব?”

“ছোৱালীজনীৰ কথানো তুমি চিন্তা কৰানে?” ব্দুলি এটিকোঁতুৰ হাঁহি মাৰি তিৰোতা গৰাকী গদুচি গ’ল। সেই হাঁহিটোৱেই চিন্মৰাৰ মাত নোহোৱা কৰিলে। মনৰ সেই ভাবটো আকৌ উজাৰি দিলে যে,—ল’ৰাৰ বিয়াখন পাতিবই লাগিব।

গোটেই গাঁৱৰ মানুহেই যেতিয়া ভৰমাৰ দ্বিতীয় বিয়া পাতিব খোজাৰ কথা গম পালে তেতিয়া তাৰকাৰ মাক-বাপেকেনো গম নোপোৱাকৈ থাকিবনে? ৰত্নস্বাই উঠোঁতে-বহোঁতে অহৰহ ভাৱে ভীম্পাকেই শাওপাত দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মাজে মাজে ক’বলৈ ধৰিলে, “তাৰনো কিবা ছোৱালী নাইনে? মোক যিটো দ্ৰুথ দিছে সেইটো দ্ৰুথ সিও পাব লাগিব। সি কি কাৰণে মোৰ ছোৱালীজনী থাকোঁতেই দ্বিতীয় এজনী অনাবলৈ বিয়া পাতিব খুজিছে? ল’ৰা-ছোৱালী হোৱা নাই ব্দুলিয়েই নহয় নে? কিন্তু তাইৰ ল’ৰা-ছোৱালী হ’ব কৰপৰা? গিৰিয়েকৰ মদুখনলৈ চাই থাকিলেই ল’ৰা-ছোৱালী জন্ম নেকি? পকাম্ৰীয়া হ’লহি; সেইখিনি কথাও ব্দুজি নাপায়? সি যে কিহৰ ব্দুটা হৈছে নাজানো।” কথাখিনি কৈ ৰত্নস্বাই আঙুলি ভাঙি ভাঙি কান্দিবলৈ আৰম্ভ কৰে। মল্লই তাইক প্ৰবোধ দি ব্দুজাই কয়—“আনক এনেকৈ গালি পাৰি কি লাভ? ছোৱালীজনীৰ ভাগ্য যেনে, তেনেহে হব! যিটো হবলগীয়া তাক কোনোৱে বাধা দিব নোৱাৰে।” তাৰ কথাৰ সদুৰৰ পৰা এনে মনোভাবৰে ইংগিত পোৱা গৈছিল—“বিয়া জানো বাৰে বাৰে হয়? সতিনী খাটিবলৈ ছোৱালী কোনে দিব? সেইটোও কথানে?”

ৰত্নস্বাই মাত দিয়ে—“আপুনি বলিয়া হৈছে নেকি? সিহঁতে বিয়া পাতিহে এৰিব। মোৰ ছোৱালীজনীৰ কোনো নাই, তাই ডেউকা, কটা চৰাইজনীৰ দৰে হৈ পৰিব।” সেই কথাৰ উত্তৰত মল্লই তাইক আকৌ ব্দুজাই কয়—“আমাৰো ভাই-বন্ধু অলেখ আছে। আমাৰনো কিবা জাতি কুঁৱম্ নাইনে? সিহঁতে মাত মাতিলে চাওঁচোন বিয়া কেনেকৈ পাতে? ৰভা তৰকচোন, আমি জুই লগাই দিম। ছোৱালী দিওঁতানো ইয়ালৈ আহিব কেনেকৈ? নিজৰ ছোৱালীৰ জীৱনটোলৈ সিহঁতৰ মমতা নাইনে? আমাৰ মেৰুদণ্ডৰ বল থাকোঁতে আমি কিয় হুহুকি যাম? গিৰিয়েকৰ কথা শুনি শান্ত হৈ ৰত্নস্বাই কয় “যি কৰিব লাগে, এতিয়াৰে পৰা কৰক। হাত সাৱটি বহি নাথাকিব। এবাৰ হৈ যাব লাগিলে পিছত একো কৰিব নোৱাৰা হ’ব। জুন্দুকা নথকা ন্দুপুৰ যেন হৈ মনে মনে ৰ’ব লাগিব।” তাকে শুনি মল্লই উত্তৰ দিয়ে—“সময়ত আলুৱে-শিপাই উঘালিম। এতিয়াই উচাপিচখন লগাইছা কিয়?”

এদিন সন্ধিয়া। মল্ল ঘৰতে আছিল। ভীম্পা পথাৰত গৰু ৰখা ঠাইলৈ নে আন ক’ৰবালৈ গৈ আছিল। এনেতে মল্লই তাক দেখা পালে। ভীম্পাক দেখাৰ লগে লগে মল্লৰ মনত চিন্তাৰ উদয় হ’ল—“আমি কাজিয়া কৰা নাই। ব্দুজ-বাগৰো লগোৱা নাই। সেই তাহানিতে পথাৰৰপৰা নৰা চুৰ কৰা ঘটনাটোকে

লৈ সি মোৰ সৈতে মাত-বথা বন্ধ কৰিছে। যদি আগধৰি ময়ে মতাবোলা কৰোঁ, কোনো ক্ষতি? তাৰ ফলত মই কিবা সৰু হৈ যামনে? সি মোতকৈ বয়সতো ডাঙৰ।” ইয়াকে ভাবি ভীমপালৈ চাই মল্লই মাত দিলে—“অ” বোলোঁ, এচিলিম ধপাতকে টানি যোৱাহিচোন।”

“পলম হৈছে ভাই, গাই বলধ কেইটাক ঘৰলৈ আনিব লাগে।” বুলি কৈ সি আৰু দুখোজ আগুৱাই গ’ল। সম্ভৱ এইফালে আহিবলৈ মন নাছিল।

“আনিবা, আনিবা। বেলা বহুত আছে।” বুলি মল্লই আকৌ এবাৰ তাক মাতিলে। ভদ্ৰতাৰ খাটিবত ভীমপাও আহিব লগাত পৰিল। মল্লই উঠি গৈ এখন কম্বল আনি পাৰি দিলে, বহিহলৈ। ভীমপাই তাতে বহি লৈ সুস্থিলে—“এতিয়াও ঘৰতে বহি আছে যে। পথাৰৰ গাই-দামুৰী চম্ভালিব লগীয়া নাই?”

“এতিয়াও আটাইবোৰ তাতে আছে। গাই দামুৰী, খিৰতি ম’হ আটাইবোৰ তাতে। এমাহমান পাছত ঠাই থিক কৰি লৈ আমিও তালৈকেই যাব লাগিব। বাৰিষাও আহি পালে।”

ভীমপাই ক’লে—“তোমাৰ কি চিন্তা? তোমাৰ জোঁৱাই ঘৰ কিমান ডাঙৰ মানুহ!”

ভীমপাৰ কথাৰ সুৰ বদুজি পায়েই মল্লই কলে—“ভেঙলোকৰ ঘৰ ডাঙৰ হ’লেই বা! মোৰ লাভলাভ কি?”—“কেলেই?” আচৰিত হোৱাৰ ভাও জুৰি ভীমপাই সুস্থিলে। “এনেকৈ কথা কৈছা, যেন একোকে নাজানাহে? ধাই-মাক হৈ কোনোবাই কেঁচুৱা চিনি নোগোৱাকৈ থাকে নে?” তলপ বুদ্ধ ভাবে, তলপ অপমান-স্বৰ্কে সদুৰত মল্লই ক’লে।

ভীমে মত-মত খালে, মুখখন শেঁতা পৰি গ’ল। সি কিবা ভাবি ৰ’ল। দুটামান কাহ-মাৰি লৈ পিছত ক’লে—“চিম্মবাই কিবা বলীয়া হৈছে। একোকে বদুজি নাপায়। তাই এনে কৰাটো অনুচিত, কিন্তু কি কৰিবা?” কথাষাৰ কৈ শেষ কৰোঁতে নকৰোঁতেই সি আকৌ কাহিলৈ ধৰিলে আৰু কিবা চিন্তাত থকাৰ দৰে থকি ধপাত চিলিমটো মল্লৰ হাতত গুজি দিলে।

“চিম্মবাই অকলে কি কৰিব পাৰে? লগত এনে মানুহো আছে যিয়ে চাহ দুদিনপলিৰ বিনিময়ত চিম্মবাই যিহকে বিচাৰে তাকে কৰি দিবলৈ সাজু। তেনে মানুহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েতো চিম্মবাই পাকঘৰণী দি নাচি মৰে। পিছে তাহাঁতৰো এদিন বেয়া দিন আহিব।” বুলি মল্লই আওপাকে ভীমপাক কথা শুনালে।

ভীমে মূৰ জোকাৰি ক’লে—“সকলোকে এৰি অৱশেষত তুমি আমাৰ পিছতহে লাগিছা কিয়? তাই মাতে কাৰণেহে মই যাওঁ। ভাই বন্ধুৰ ঘৰলৈতো যাবই লাগিব।”

এনে সময়তে গাখীৰৰ কৰিয়া লৈ ৰংনা পথাৰৰপৰা আহি পালে। আহি তাই

ঘৰৰ ওচৰ পাইছেই, এনেতে পিছফালৰপৰা তিৰোতা এজনীয়ে মাত দিলে—“হেৰা
ৰয়া তোমাৰ ছোৱালীজনীক এনে বলীশালত দিয়াৰ দৰে অৱস্থাত পেলাইছা কিয়?
তোমাৰনো কিবা দহোটা বাৰটা ল’ৰা-ছোৱালী আছেনে? তাই বেচেষী ভালকৈ
খাবলৈও নাপায়। পদুৱাৰপৰা গালি-শপনিৰ বৰষুণ আৰম্ভ হয়। তাইৰ মন্থখন
ঘাগৰীৰ মন্থধেন হলে কাহানিবাতে ভাঙি ফুটি সাং হ’লহেতেন। ছোৱালীজনী
তাত কেনেকৈ থাকিব? আমি কিন্তু সহ্য কৰিব নোৱাৰোঁ ভাই। তাইক ঘৰলৈ
লৈ নাহা কেলৈ? তোমাৰ ছোৱালীৰ গৰাকী-ঘৰ হ’ল বুলিয়েই তাহাঁতৰ বাবে
পৰি মৰিব লাগেনে? এনে অৱস্থাত তাইক সিহঁতৰ তাতে পেলাই থৈছা কিয়?”
কথাবোৰ কৈ কৈ তিৰোতাজনীও পিচে পিচে আহি ঘৰৰ দুৱাৰ মন্থ পালেহি।
ভিতৰত ভীম্পা বহি থকা দেখি তিৰোতাজনীয়ে কথা ব’ধ কৰি উভতি গুচি
গ’ল। ৰত্নবাই গমকে নাপালে।

ভীম্পাক দেখা পায়হে বোধহয় ৰত্নবাই ক’বলৈ ধৰিলে ‘তাইৰো এজনী
ছোৱালী আছে। মোৰ ছোৱালীৰ অৱস্থাই তাইৰো অৱস্থা হ’ব। তাৰ হাত
মাৰিব কেনেকৈ? আজিলে ফল ভুঞ্জিবলৈ পায়। মোৰ ছোৱালীজনীক জ্বলাই
পুৰি মাৰিছে, তাৰ শাওপাত নালাগিবনে? সকলোৰে গাত শাও লাগিব। কৰোঁতা
আৰু কৰাওঁতা উভয়ে মৰিব।’ কথাখিনি কৈ কৈ ৰত্নবাই ভিতৰলৈ আহিল।
গাখীৰৰ সাজটো মাটিত থৈ উভতি চাই ক’লে “বাইটি, আহা সিহঁতে লগ লাগি
মোৰ ছোৱালীৰ সংসাৰখন ভাঙিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে।” তিৰোতা গৰাকীয়ে ইতিমধ্যে
গুচি গৈছে ৰত্নাই মনেই কৰা নাছিল।

এইবাৰ তাই ভীমলৈ উভতি চালে।

“আমিনো ভাঙিলানে ৰয়া! তাই জানো আমাৰ ছোৱালী নহয়? মইনো
কাৰ ঘৰ ক’ত ভাঙি ফুৰিলোঁ?”

“হেছে হেছে সকলো জানো। পৰহি মান্ধুলিলৈ (মঙ্গুলি) গৈ কি কৰি
আহিছা? আমাৰপৰা লুকাই ৰাখিবা কেনেকৈ?” এইবুলি ভীম্পাৰ দোষৰ
কথাটো তাৰ নিজৰ আগতে উদঙাই ধৰিলে ৰত্নাই।

চোৰক হাতে-লুটে ধৰা পেলোৱাৰ দৰে অৱস্থা হ’ল ভীম্পাৰ। “কি কৰি
আহিলোঁ? বিয়াতো এনেই সকলোৰে হয়েই! কিন্তু ঘৰত সুন্দৰ সুঠাম ঘৈণীয়েক-
জনী থাকোতে শ্বিতীয়-বিয়ালৈ বুলি ছোৱালী কোনে দিব। শ্বিম্বাৰ গোটেই
গাওঁখনতে বদনাম! তোমালোকৰ তাৰকাইহে তাত সকলো সহি আছে।”

“তাইনো সহিব কি? শাহুৱেক জনীয়েতো তাইক কেতিয়া ঘৰৰপৰা উলিয়াই
দিব তাৰে ছল চাই আছে। ছোৱালীজনীক হাতৰ তলুৱাত কাটো কাটো কৈ
থকা তামোলটোৰ দৰে ৰাখিছে।”

“তাই এজনী পাগলী তিৰোতা।”

“পাগলী কিয় হব? বৰ শিয়ান তিৰোতা। শ্বিতীয় বিয়াখন কেতিয়া পাতিব

পাৰে তাৰে যত্নত আছে তাই।” ভীম্পা যাবলৈ উঠিছিল। তাকে দেখি ৰত্নাৰ মাতটো ডাঙৰ ডাঙৰকৈ ওলাল।

“ইমান উতলিছা কিয়? কেইদিনমান ইফালে-সিফালে ঘূৰি আপোনা-আপুনি মনে মনে থাকিব। নিজৰ মানুহেই শতৰু হ'বগৈ। সিহঁতৰ বাৰীলৈ পেচাব কৰিবলৈ যাওঁতা নোলাব।” ভীম্পাই লাহে ধীৰে কথাখিনি কৈ দূৰাৰ বাহিৰ ওলাল।

“মনে মনে বহি থাকিব কিয়? কৰাব দিয়া তাইৰ ল'ৰালৈ দহজনী ছোৱালী বিয়া। আমাৰ নো কি ক্ষতি হ'ব? যতেই থাকক আমাৰ ছোৱালীয়ে খাবলৈ পাব। এই মানুহজনেহে তাইৰ মূৰৰ ওপৰত আন এজনী ছোৱালী আনি জাপি দিব খুজিছে। আমি আমাৰ ছোৱালী ঘৰলৈ লৈ আহিমহে।” ভীম্পাক শূন্য-লৈকেই ৰত্নাই কথাখিনি ডাঙৰ ডাঙৰকৈ ক'লে।

কথাখিনি ভীম্পাৰ কাৰণে শ্ৰুতিবটু শূন্যলৈও মনে মনে সম্ভৱ সি আনন্দহে পালে।

পিছদিনা ৰাতি পদ্মৰ আগতে ভীম্পাই চিম্বেল লগত লৈ কাকো একো নজনাৱা কৈয়ে “মজলু”লৈ গ'ল। সি ভাবিছিল যে সি তাত যিজনী ছোৱালী চোৱা-চিতা কৰিছিল সেইজনীৰ বিষয়ে কোনোৱে একো গম পোৱা নাই। কিন্তু কালি ৰত্নাৰ কথা শুনিলে সি থমক খালে। এতিয়া তাৰ চিন্তা হ'বলৈ ধৰিলে যে কোনোবাই আকৌ এইঘৰ মানুহকো কিবা-কিবা লগাওক আৰু এইখন ঘৰৰ লগত পাতিলৈ খোজা সম্বন্ধটোও ভাঙি যাওক। তেনে হ'বলৈ হলে বিয়া পাতিবৰ কাৰণে আকাশৰ তৰা গণি থাকিব লগাত পৰিব। সেইকাৰণে সিদিনা ছোৱালী-ঘৰৰ আটাইবোৰ চৰ্ত মানি লৈ সিহঁত আবেলি উভতি আহিল। বাচৰপৰা নামি গাঁৱৰ বাটেৰে আহি থকাৰ পৰত ভীম্পাই ক'লে “এতিয়া আৰু কোনোৱে একো কৰিব নোৱাৰে। এইবাৰ ছোৱালীঘৰৰ সৈতে বন্দোবস্ত পকা হৈ গৈছে।” তাৰ মূৰৰ ওপৰৰ পৰা যেন এটা বোজাহে নামি গ'ল।

“বন্দোবস্তটো পকা হৈছেই। এতিয়া কোনো বাধা-বিঘিনি নোহোৱাকৈ নাওঁ পাৰত লাগিলেই হয়।” আগৰ অভিজ্ঞতাৰ কথা স্মৰণ কৰি চিম্বেল ক'লে।

“পাৰত লাগিবলৈ কি আছে? বিয়াৰ জঞ্জালৰ কথা ভাবিছা? সেইবোৰ হৈ যাব। বৰ বেছি অলপ পইচা বেছিকৈ খৰচ হ'ব; আৰু নো কি?”

“সেই কথা মই কোৱা নাই। পইচাৰ কথানো কি? যিকোনো প্ৰকাৰে তাৰ ব্যৱস্থা হ'ব। এই এটা কাম বাৰু হ'ল। পিচে মোৰ ছোৱালীজনীৰ কথা লৈহে অলপ ভয় লাগিছে।”

“বুহিছা, সিহঁত তেনে মানুহ নহয়। আমাৰ ছোৱালীজনীৰ বিয়াৰ বন্দোবস্ত নোহোৱা পৰ্য্যন্ত সিহঁতো অলপ চিন্তিত আছিল। সেয়ে নহলেনো সিহঁতেও ইমান লৰালৰিকন কৰিলেহে তেনে নে? মোমায়েক আহি পোৱাৰ লগে লগে সিহঁতে

খবৰ দি পঠিয়াইছে। অকাতায়ীক তেনে এখন ঘৰত যদি বিয়া নিদিয়া তেন্তে তোমাৰ ল'ৰাৰ বিয়াখন হ'ব কেনেকৈ?" এইদৰে কৈ ভীমপাই নিজে কৰা বন্দোবস্তটো যে কেনে ভাল তাকে বদুজালে। "সেই কাৰণেইতো মই মনে মনে বৰলোঁ। আমাৰ ছোৱালীজনীতো সিহঁতে নিব। কিন্তু লৰাটিৰ মূৰতো আঠে মূঠি পৰিলে হয়।"

"সেইটোও হৈ গৈছে বুলিয়ে ধৰা। কিনো বাকী থাকিল? ভীমপাই অলপ বৈ ক'লে— "তুমি এইটো বাটেৰে যোৱা। মই পথাৰৰ সফালেৰে পাক মাৰি আহোঁগৈ। দুয়োজনে একেলগে গৈ গাওঁত সোমোৱাটো ঠিক নহ'ব।" পাঁচ ছয় খোজমান আগুৱাই গৈ কিবা এটা মনত পৰি ভীমপা আকৌ উভতি আহিল আৰু চিম্ম্বাক ক'লে— "এতিয়া ৰং মনেৰে যোৱা। ঢোল-দগৰে একেলগে দুয়ো-খন বিয়াকে পাতিম।"

"এতিয়া গাৱঁত কাৰো আগতে একো কথা নক'বা। নহলে.....।"

চিম্ম্বাক আৰু কথা কোৱাত বাধা দি ভীমপাই ক'লে— "তুমি বলিয়াতো হোৱা নাই?"

15

জহকালি পুৱাৰ বতাহ চাটি যেতিয়া অনন্তৰ কোঠাৰ মাজেৰে ববলৈ আৰম্ভ কৰিলে তেতিয়া ওৰে নিশা উজাগৰে কটোৱা অনন্তৰ টোপনি আহিল। ৰ'দ তাৰ মদুখত পৰাতহে সি সাৰ পালে। কিন্তু শাৰিৰীক ভাৱে কোনো উৎসাহ সি অনুভৱ নকৰিলে। স্বৰ্গাংগ বিয়পি তাৰ এটি আলসৰ জড়তা। আজি-কালি তাৰ মদুখখন কিবা চিন্তাত মলিন হৈ থাকে। পঢ়িবলৈ বহিলেও মেলিথোৱা কিতাপ মেলাতেই থাকে। সি নীৰৱে বহি কিবা-কিবি ভাবি থাকে। মাকে মনত পেলাই দিলেহে অমনোযোগী ভাৱে স্কুললৈ যায় আৰু আহে। মনত স্মৃতি-শান্তি নাই; পঢ়া-শুনাৰ প্ৰতি আগ্ৰহ উৎসাহ নাই। তাৰ মনত যে কিহৰ দখল লুকাই আছে সি নিজেই নাজানে। আনন্দ লাভৰ আশা সি যেন সমূলি ত্যাগ কৰিছে। কোনো আজন্ম-ভিকহুৱে বৰ্টলি পোৱা ধন, সি চাই থাকোঁতে থাকোঁতেই আনৰ হাতলৈ বাগৰি গঢ়ি গ'লে যেনে অৱস্থা হয়, তাৰ মনৰ অৱস্থাও তেনেকুৱাই হৈ পৰিছে। তাৰ মনৰ ভাৱ হয় যে তাৰ জীৱনৰ স্মৃতি গছ-জোপা দপতীয়াতে শুকাই মৰি গৈছে। সি আকৌ কেতিয়াও গজালি নেমেলে। সকলো সিমানতে

লয় পাইছে। বিশাল বৃক্ষৰ ৰূপেৰে সেই সুখৰ ছবিখনি সি তাৰ সুমগ্ৰ জীৱন-কালতে আৰু দেখিবলৈ নাপায়। তাৰ মনটোৱে কয়,—পঢ়া-শুনা, পৰীক্ষা—এইবোৰৰ আৰু কি প্ৰয়োজন? কেতিয়াবা কেতিয়াবা সকলো কথা বাদ দি সি বিচনাতে দীঘল দি পৰি ইকাটি-সিকাটিকৈ থাকে। জ্বলি থকা চাকি গছ জ্বলিয়েই থাকে। সুন্দৰাৰ্থ্যে এই সকলো কথা কেবাদিনো মন কৰিছে। তেনেকৈ থকা দেখিলেই তাই সোধে—“অনন্ত, পঢ়া-শুনা হৈ গ’লনে তোৰ?” অনন্তই উদাসীনভাৱে—“ওঁ, হৈছে।” বুলি কৈ চাকি নুমাই দি শুই থাকে। অনন্তৰ এনে হাৰ-ভাৱৰ বিষয়ে পিতাক ৰামলাই কিন্তু একো গম পোৱা নাছিল। প্ৰৱেশিকা শ্ৰেণীৰ পঢ়া-শুনা, দিনে-নিশাই ল’ৰাই পঢ়িছে বুলি ধৰি লৈ সফালে মনকে দিয়া নাছিল।

নাজানো, কি কথা ভাবি মাজে মাজে সুন্দৰাৰ্থ্যে গিৰিয়েকৰ আগত বোৱাৰীয়েকক মাক-বাপেকৰ ঘৰৰ পৰা অনাৰ বিষয়ে উনুৰিয়াই কৈছিল—“আজি-কালিৰ ছোৱালী, অহা-যোৱা কৰিলে ভাল হয়।”

ঘৈণীয়েকৰ কথা শুনি ৰামপাই ভাবিছিল যে বোধ হয় এজনী অচিন-অজান ডাঙৰ ছোৱালী আহি ঘৰত সোমালে এইখন ঘৰৰ ধৰণ-কৰণৰ সাঁচত নিজকে থাপ খুৱাই লব নোৱাৰিব বুলি চিন্তা কৰিয়েই সুন্দৰাই তেনেকৈ কৈছে। গতিকে ৰামপাই উত্তৰ দিছিল।—“ছোৱালীক ডাঙৰ হবলৈ দিয়াচোন, লৈ আহিম! কিহৰনো ইমান লৰা-লৰি?” এই বুলিয়েই ৰামপা আকৌ নিজৰ ব্যৱসায় আৰু দোকানৰ কথাত মগ্ন হৈ পৰিছিল।

এদিন মন সামৰিব নোৱাৰি সুন্দৰাৰ্থ্যে গিৰিয়েক আহি ঘৰ পোৱাৰ লগে লগে সুঁধিলে—“অনন্ত এনেকুৱা হৈ গৈছে কিয় বাৰু?”

“কিনো হৈছে তাৰ?”

তায়েতো তাকেহে সুঁধিছে? উত্তৰ দিবনো কি? অনন্তৰ হাৰ-ভাৱৰ বিষয়ে দুয়োজনে নিজ নিজ দৃষ্টিভঙ্গীৰেহে বিচাৰ কৰিছে। খাবলৈ বহি ৰামপাই খাই থকাৰ মাজতে ক’লে—“মেকৰ বাবে পঢ়িছে নহয়? বহুত পঢ়িব লাগে। সেই কাৰণেই বোধহয় তেনে হৈছে।”

“পঢ়িব লগা হৈছে বুলিনো কি হ’ল! দৰখনৰ আটাইকে দেখোন কিবা খেঙেঙাই থাকে!”

“পঢ়ি পঢ়ি বোধহয় সি ভাগৰি পৰিছে। গতিকে; তেনে কৰে।”

ৰামপাৰ কথাৰ মাজতে বাধা দি সুন্দৰাই ক’লে—“বাদ দিয়ক। আপুনিও এনেয়ে কিবা এটা কৈ দিয়ে! সি দেখোন সেই জহকালিৰ বন্ধৰ পিচৰপৰাই কিবা অলপ তেনে-য়েন হৈ পৰিছে। পেহীয়েকৰ তালৈ গৈ কেইদিনমান থাকি আহিছে, সেই তেতিয়াৰেপৰা এনেহেন হৈ পৰিছে। বছৰেকই হ’ল। সফালে ছোৱালীও ডাঙৰ হৈ আহিছে। লৈ আহক গৈ।” এই বুলি সুন্দৰাৰ্থ্যে বোৱাৰীয়েকক অনোৱাৰ প্ৰসংগ লৈ নিজৰ কথাৰ ঢাল বগৰাই দিলে।

ৰাম্পাৰ কিন্তু সেই কথা মনঃপূত নহ'ল।

সিদিনাৰ পৰা সাত-আঠদিন পিচৰ কথা। ৰাম্পাই পুৱা গা-পা ধুই দোকানলৈ বুলি ৰাওনা হ'ল। কিন্তু এঘণ্টাৰ ভিতৰতে উভতি আহিল। আহি পায়ৈ সি গাঁৱলৈ ঘোৱাৰ আয়োজনত লাগিল। সুন্দৰবাই গিৰিয়েক তেনেকৈ উভতি অহা দেখি ৰান্ধনিশালৰ পৰা ওলাই আহিল আৰু সুদধিলে “অসময়তে উভতি আহিল যে?” ক'ৰবালৈ ওলোৱা মানুহক বেছি কথা সুধিব নাপায় বুলি সুন্দৰাবাই বেছি কথা নুসুধিলে।

“দুদিন মানৰ কাৰণে চন্দুৰৰ পৰা আহোঁ গৈ ৰত্নবাই মাতি পঠাইছে।” চন্দুৰৰ নাম শুনিয়েই অনন্ত তাৰ কোঠাৰ পৰা ওলাই আহিল আৰু কথাৰ মাজতে মাত দিলে “এতিয়া আপোনাক মাতিছে?” “অহা শুকুৰবাৰলৈ চিম্মীয়ে ভৰমাৰ শ্বিতীয় বিয়া পাতিছে। মই তেতিয়াই কৈছিলোঁ সেইখন ঘৰত ছোৱালী নিদিবা। কিন্তু মল্লপাই এষাৰ নুশুনিলে।”

“হু, শ্বিতীয় বিয়া পাতিছে কিয়?” চকলভাৱে অনন্তই প্ৰশ্ন কৰিলে। তাৰ কথাৰ সুৰত আবেগৰ ক'পনি, মনৰ মাজত যেন কিবা এটা ভয়ৰ ভাৱ!

ছোৱালীজনীৰ তোলনি হোৱাৰ পিছৰে পৰা সিহঁতৰ মাজত সন্তাৰ নোহোৱা হৈছে। শাহুৱেক বোৱাৰীয়েকৰ মাজত মিল নাই। নাজানো কথাটো কি।”

সুন্দৰাবাই সুদধিলে, “পিচত ছোৱালীজনীৰ জীৱনটো নষ্ট হ'ল।” সুন্দৰবাই এটি দীঘল হুন্মুনিয়াহ পেলাই ক'লে। লগে লগে তাইৰ চকু পানীৰে উপচি পৰিল।

ৰাম্পাৰ চকুও চলচলীয়া হ'ল। হাতেৰে চকুপানী মোহাৰি সি ক'লে “পৰহি তাইক মাকৰ ঘৰলৈ লৈ আহিছে। ইমান দিনে সিহঁতে ভৰমাৰ শ্বিতীয় বিয়া পাতো কৈ আছিল। সেই কাৰণে ছোৱালীজনীক সিহঁতে বৰ কদৰ্শনা কৰিছিল। এনেকি সময়মতে তাইক খাবলৈও নিদিছিল। দিলেও দিছিল বজৰাৰ ৰুটি আৰু জলকীয়াহে। কেবাদিনো—কেতিয়াবা একেৰাহে এদিন বা দুদিন তাই লঘোনে ভোকে থাকিব লগীয়া হৈছিল। ওচৰ চুবুৰীয়া মানুহে সহিব নোৱাৰি মাতি নি খাবলৈ দিছিল।” মাতটো যেন কিহবাই সোপামাৰি ধৰিলে। কথা মাজতে ৰৈ গ'ল। অলপ সকাহ লৈ ৰাম্পাই আকৌ ক'লে “বোৱাৰীয়েক এতিয়া ডাঙৰ হৈছে। এতিয়াও বাঢ়নী লৈ মাৰিবলৈ খেদি আহে! তাৰ কাৰণ কি? বেচেষী ছোৱালীজনী ভয়তে পলাই গৈ বাট পায়গৈ।”

এই চিম্মীজনী আগৰ পৰাই তেনেকুৱা। আপুনি নো গৈ কি কৰিব? সুন্দৰাবাই হতাশৰ সুৰত সুদধিলে। “কি কৰিব লগীয়াত পৰোঁ এতিয়াতে কেনেকৈ কওঁ। তালৈ গলেহে গম পাম। কি হৈছে নহৈছে! কি কৰিব পাৰি তেতিয়া ভাবি চাব লাগিব নহয় জানো? এনে এটা পৰিস্থিতিত আমি যদি নাযাওঁ কেনেকৈ হব? কেতিয়াবা কেতিয়াবা এনে কিছৰুমান অৱস্থা আহি পৰে যে যাবলৈ বাধ্য হোৱা যায়।

চিন্মস্বাৰ লগত এবাৰ কথা-বাৰ্তা হৈও চাওঁচোন। ইফালে ৰজাই বন্ধু ভুকুৰাই মৰিছে। তাইকোতো চাব লাগে। দেখা য'ক কি কৰিব পাৰি।" এইবুলি কৈ ৰাম্পা যাবলৈ ওলাল।

"বেচেষী সিহঁতৰ অৱস্থা বা কি হৈছে!" বুলি কৈ অলপ থমকি বৈ সন্দৰাস্বায়ে ক'লে—"দুগৰাহমান কিবা খাই যাওক। ক'বতো নোৱাৰি তাতবা কেতিয়া খাবলৈ পায়।" কথাখিনি কৈ কৈ সন্দৰাস্বা দুৱাৰ পৰ্যন্ত আগুৱাই গ'ল।

"নাই এতিয়া নালাগে। চাইকেলেৰে যাম। পিছফালৰপৰা বতাহৰ হেঁচা আছেই।" বুলি ৰাম্পা কিছুদূৰ আগুৱাই গ'ল আৰু এবাৰ উভতি চাই ক'লে—"ঘৰৰ ফালে চাবা। অনন্তক ক'ৱা যাতে গধূলিৰ ফালে এঘণ্টামানৰ বাবে দোকান খোলে।" কথাখিনি কৈ কৈয়েই ৰাম্পাই যাত্ৰা কৰিলে।

সন্দৰাস্বা ভিতৰলৈ অহাত অনন্তই সন্দিগ্ধে—“এনে অৱস্থাত তাই সেইখন ঘৰত থাকিব কেনেকৈ? দ্বিতীয়-বিয়াৰ পিচত তাইৰ বাবে তাত বাকীনো থাকিব কি?” সন্দৰাস্বাই মন কৰিলে যে পুতেকৰ মূখমুণ্ডলত এনে এটি সন্তোষৰ ভাৱ বিৰিঙি উঠিছে, যিটো ভাৱ যোৱা এবছৰ কাল ধৰি তাৰ মূখত দেখা পোৱা নগৈছিল।

দুই তিনিদিন পাৰ হৈ গ'ল। এদিন দুপৰীয়া তাৰকাক লগত লৈ ৰাম্পা উভতি আহিল। সিহঁত আলি দুৱাৰৰ কাষ পাওঁতে-নাপাওঁতেই সন্দৰাস্বাই আকুলভাৱে প্ৰশ্ন কৰিলে—“কিনো কথা হ'ল পিছে?” ৰাম্পাই চকুৰ ঠাঁৰেৰে মনে মনে থাকিবলৈ ইংগিত দি—“কিনো হব আৰু? তাৰকাক কিছুদিনৰ কাৰণে ইয়ালৈ লৈ আহিছোঁ।” বুলি সমিধান দি ৰাম্পা মনে মনে ব'ল। পিচে পিচে তাৰকাও আহি ভিতৰ পালে। তাইৰ মূখ-খন শুকান। চকু ৰঙা পৰা। মামীয়েকক দেখাৰ লগে লগে ইমান পৰে সামৰি ৰখা তাইৰ চকুৰ পানী গিৰি গিৰিকৈ সৰি পৰিবলৈ ধৰিলে। সন্দৰাস্বায়েও কান্দি কান্দি তাইক বন্ধুৰ মাজত আকোৱালি ধৰি সান্ত্বনা যাচি ক'লে—“নাকান্দিব আই, কিনো কৰিব আৰু? ব'ল ভিতৰলৈ ব'ল।” এইবুলি তাইক ভিতৰলৈ লৈ গ'ল। ভিতৰলৈ তাৰকা নীৰৱে বহি পৰিল।

আবেলি তাৰকাই লাহেকৈ মামীয়েকক সন্দিগ্ধে—“ল'ৰাহঁত কোনফালে গৈছে? দেখা নাইচোন!” নাজানো কি কাৰণে অনন্তৰ নাম উল্লেখ কৰি কথাষাৰ সন্দিগ্ধলৈ তাইৰ সংকোচ হ'ল।

সন্দৰাস্বাই ক'লে—“স্কুললৈ গৈছে আই, পঢ়াৰ বাহিৰে আৰু তাৰ আনফলে মন-কাণ নাই। দিন নিশাৰ চেন-ভেদ নোহোৱাত পৰিছে।” সেই কথা শুনি তাৰকা নীৰৱ লৈ পৰিল। এখন বিচনা পাৰি লৈ তাই মাতবোল নোহোৱাকৈ তাতে বাগৰি থাকিল। সন্দৰাস্বায়েহে মাজে মাজে দুই এবাৰ কথা সন্দিগ্ধ যাবলৈ ধৰিলে। “হু” উহু—“কৈ তাৰকাই অতি সংক্ষেপে সেইবোৰ কথাৰ সমিধান দি থাকিল।

সন্ধিয়া অনন্ত স্কুলৰ পৰা আহিল। আহি তাৰকাক দেখা পায়, হাঁহি মাৰি

সুদধিলে—“কেতিয়া আহিলা তাৰা ? তাৰুকাই কিন্তু বিশেষ উৎসাহ নেদেখুৱালে। কেৱল আশাভৰা চাৰনিৰে তাৰ ফাললৈ চাই কলে—“দুপৰীয়া আহি পাইছোঁ।” অনন্তই তাইক বহুতো কথা সুদধিৰ খুজিছিল। কিন্তু মাক আগত থকা কাৰণে একো নুসুদধিলে। আগে-পাচে সি মাকৰ আগতো তাৰুকাৰ সৈতে কথা কয়। কিন্তু এতিয়া যেন কিবা শ্বিধা অনুভৱ কৰিলে। অনন্ত নিজৰ কোঠালৈ গঢ়ি গ’ল। তথাপি তাৰ চকুৰ আগত তাৰুকাৰ উদাস-মুৰ্ছতিটো ওপঙি থাকিল। চেহেৰাত তাইৰ আগৰ সেই কমনীয়তা আৰু উৎসাহৰ চিন নাই। আজিৰ এই শেঁতা পৰা মুখ আৰু নিৰুৎসাহ মনৰ এইজনী জানো আগৰ সেই একেজনী তাৰা ? তাকে ভাবি কিছুপৰ সি থিয় দিয়েই থাকিল। সিদিনা ৰাতি ৰাম্পা আৰু ঘৈণীয়েক সুন্দৰাখাইয়ে বহুত সময়লৈকে কথা-বতৰা পাতি কটালে।

“দুপৰীয়া মই আহি পোৱাৰ লগে লগে তুমি সুদধিছিল, কিন্তু তেতিয়া তাৰা লগত আছিল। তাইৰ আগতেনো কণ্ট কেনেকৈ বেচৰী ছোৱালীজনীয়ে বৰ দুখ পাইছে। সেই কাৰণেহে মই তোমাক চকুৰে ইঙ্গিত দিছিলোঁ। তাই নিজে কি কৈছে বাৰু ?”

“একোকে কোৱা নাই। নিমাত মাও হৈ আছে। আবেলি চাহ খাবলৈ দিলোঁ, তাকো নাখালে। পানী এটুপিও মুখত দিয়া নাই। তাতনো কি হৈছে; কওকোন।” সুন্দৰাখাইয়ে, মুখ ঘূৰাই গিৰিয়েকলৈ চাই সুদধিলে।

“হব আৰু কি ? বিবাহ-বিচ্ছেদ।”

“হাঁ ? কালিৰ ছোৱালীজনী……। আমাৰ অনন্তকৈ মাত্ৰ দুবছৰেহে ডাঙৰ। আপোনালোকে বিচ্ছেদ কৰাই দিলে কি বুলি !” সি যদি শ্বিতীয় এজনী বিয়া কৰায়ো তথাপি তাতেই তাই একেলগে থাকিব পাৰিলেহেঁতেন।” সুন্দৰাখাইৰ মাতত ব্যাকুলতাৰ সুৰ ধ্বনিত হ’ল।

“কেনেকৈ থাকিব ?” ৰুই কলে ছোৱালীজনী তাত বঁতি থাকিব নোৱাৰে—“তেন্তে তাতে এৰি আহি লাভ কি ? এতিয়া বিচাৰিলে হয়তো বিয়াত হোৱা খৰচ খিনিকে ওলোটাই দিব। কিন্তু বিয়া কৰাই লোৱাৰ পিচত, কিবা আমাৰ কথা শুনিবনে ?”

“উটি যক খৰচ-পাতি। মল্লপাৰ কিবা এগাল ল’ৰা-ছোৱালীনে ?” এইবুলি অলপ সময় ৰৈ, আকৌ সুদধিলে সুন্দৰাই—“পিছে ঘূৰাই দিলে কিমান ?”

“তিনিশ টকা দিছে ?”

“কিমান দিছে ? ৰুইখাই আপোন ননদৰ ল’ৰা বুলিয়েই হাত উৰুবিয়াই হেজাৰৰো বেছি টকা খৰচ কৰিছিল।”

“এতিয়া সেইবোৰ কথা কৈ কি লাভ ? আকৌ এখন ভাল ঘৰ চাই-চিতি তাইক বিয়া দি দিম। বঢ়া-বঢ়ী হালে নাতি-পুত্ৰৰ মুখতো দেখক ! কিবা নহয় কিবা এটা হ’ব। সেই কাৰণেই মই তাইক ইয়ালৈ লৈ আহিছোঁ।”

“চিম্মীৰ লগত এবাৰ কথা বতৰা হব লাগিছিল। তাইকনো সোধোতা কোনো নাইনে? যি ইচ্ছা যায় তাকে কৰি থাকে!” খঙেৰে সন্মুখলৈ সন্দৰ্ভাৰাই।

“ইয়াৰ পৰা যোৱা দিনাই আবেলি সিহঁতৰ তালৈ গৈছিলোঁ। মই গৈ নোপোৱালৈকে কথাটো মল্লপাই আনধৰণে চিন্তা কৰিছিল। গিয়াতীৰ মানুহ দন্দুহ লৈ গৈ বলেৰে বিয়াখনত বাধা দিয়া উচিত বুলি ভাবি আছিল। পিচে মই কলোঁ,—“তেনে কৰিলে সিহঁতে বাহিৰলৈ গৈও বিয়া পাতিব পাৰে। এতিয়া আৰু বিয়াখনক বাধা দিব নোৱাৰি। চিম্মীৰ লগত আলোচনা কৰোঁ বুলি তাইক মই মাতি পঠিয়াইছিলোঁ। কিন্তু নাহিল। উপায় নাপাই চাৰিজন মানুহ লগত লৈ আবেলি ময়েই সিহঁতৰ ঘৰ পালোঁগৈ।”

“তেনেহলে আপুনি সিহঁতৰ ঘৰলৈ এপাক মাৰি আহিছে?”

“যাব নালাগিছিল নেকি? মোৰ ভগিনীজনীক দিছোঁ সেইখন ঘৰলৈ। পিছে চিম্মীক বহুত বজালোঁ। কিন্তু তাই খাটাং কথা কৈ দিলে—“সিহঁতৰ সৈতে আমাৰ মনোমালিন্য ঘটিছে। এতিয়া যিহকেই নকৰা কিয় সি আঁতৰ নহয়। মোৰ ল’ৰাৰ দ্বিতীয় বিয়া পাতিহে এৰিম।”

“মনোমালিন্য ঘটবলগীয়ানো কি হৈছিল? হুৱুৱা মৰাৰ পিচত পুতেকৰ হাতত এটি ফুটা কড়িও নাছিল;—এনেকি তাৰ ঢোলা এটা চিলোৱাৰ খৰচ পৰ্য্যন্ত! তাৰ পইচানো আমি ৰাখি থ’মনে? চিম্মীৰাই কিন্তু পুতেকৰ লগত বজাপৰা কৰি লৈ সকলো কথাৰ কাৰণে আমাকহে দোষৰ ভাগী কৰিছে।”

ঘৈণীয়েকৰ কথা শুনি ৰামপাই গম্ব’ অনুভৱ কৰিলে। মনতে ভাবিলে—ঘৈণীয়েকজনীয়ে সঁচাকৈয়ে সকলো কথা বুলি পায়। “এইবোৰ কথাই এতিয়া হুৱুৱাক চুব কেনেকৈ? শাহুৱেকে বোৱাৰীয়েকক ভাল ব্যৱহাৰ নকৰে। দিনে-ৰাতি তাকে ভাবি ভাবিয়েই বেচেৰা জহি-খহি মৰিল। তাইয়েই গিৰিয়েকক মাৰিলে। যি হয়, হৈ থাকক। সেইবোৰ কথাৰ লগত আমাৰ সম্পৰ্ক নাই। এতিয়া ছোৱালীজনীৰনো আগলৈ কি গতি হব?”

“য’তেই হ’ক ভাল মানুহ এঘৰ চাই আকৌ বিয়া দি পেলাম। আননো কি কৰিব? গাভৰু ছোৱালী ঘৰতনো ৰাখি থবা কেনেকৈ? সিফালে, দ্বিতীয় বিয়া কৰাব যেতিয়া,—তাতনো থাকে কি বুলি? গতিকে তাৰাক লগতে লৈ আহিছোঁ।” “সিহঁতৰ অকাতায়ীকনো কলৈ দিলে?”

“তাইক নিদিলেনো সিহঁতৰ ঘৰলৈ কোনোবাই ছোৱালী দিলেহে—তেনে নে? মংগলীৰ (মংগ সুলী) যি ঘৰলৈ অকাতায়ীক দিব সেই ঘৰৰ ছোৱালীজনীক ইহঁতে আনিব।”

“ওঃহো সেইটোহে কাৰণ? বাৰু ভালেই হৈছে। এই বোৱাৰীজনীৰ ওপৰত যদি তাই কিবা অত্যাচাৰ কৰে তেনেহলে সিফালে তাইৰ জীয়েকৰ চুলিত ধৰি জোকাৰিব। আমাৰ সোণৰ প্ৰতিমা হেন ছোৱালীজনীৰ এনে অৱস্থা

কৰিছে! সেই পাপে তাইক নুচুৰাকৈ থাকিবনে? দুপৰীয়াৰ পৰাহে তাইৰ মদুখন অলপ উৰ্জ্বল হোৱা যেন পাইছোঁ। একো এটা মদুখত দিয়া নাই। লাজতে তাই মৰা যেন হৈছে। বৰ অভিমানেই ছোৱালী বেচেৰী!”

তাইৰ কথানো কি কোৱা। আজি দুদিন ধৰি ৰজাৰ চকুলোৰ ধাৰেই ছিগা নাই। দিনে ৰাতি মাথোন চকুলো টুকিছে। “হায়! মোৰ বাচাটোৰ কি হৈ গ’ল?” যিমনেই নুবুজোৱা তাই বুজনি নামানে।” ৰাম্পাই ভনীয়েকৰ দশা বৰ্ণালে।

“তেনেহলে কাইলৈ মই এবাৰ আহোঁগৈ। আপোনাৰ আৰু অনন্তৰ কাৰণে তাৰায়েই ৰুটি বনাই দিব। তাৰাৰ ফালে চকু ৰাখিবলৈ অনন্তকো কৈ যাম।”

16

আচল কথাটো অনন্তই নাজানিলে। তাক কোনোৱে একো নকলেও। সি যদি প্ৰকৃত কথা গম পালেহে তেনে তেনেহলে তাৰ মনৰ অৱস্থা কেনে হ’লহে তেনে কোনে জানে? কিন্তু আচল কথা গম নোপোৱা কাৰণেই, তাৰুকা সিহঁতৰ ঘৰলৈ অহাৰে পৰা সি বেছ উৎসাহিত অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। পিছদিনাই তাৰ মাক সন্দৰাস্বা ককায়েকহঁতৰ গাঁৱলৈ গ’ল। ঘৰত তেতিয়া মাত্ৰ অনন্ত আৰু তাৰুকাহে থাকিল। কিয়নো ৰাম্পাই ওৰে দিনটো দোকানতে কটায়। তদুপৰি নাভিৰাজো মাকৰ লগত গৈছে। আৰম্ভণিতে অনন্তই তাৰুকাৰ লগত মৃদুকলিম্বেৰীয়া কৈ কথা পাতিবলৈ শ্বিধা অনুভৱ কৰিছিল। সম্ভৱ তাৰ মনত এনে এটা মনোভাৱৰ সৃষ্টি হৈছিল আনৰ তিৰোতাৰ সৈতে অধিক আত্মীয়তা কৰা উচিত নহয়। সি হৃদয়ংগম কৰিবলৈ ধৰিছিল যে তেনে কৰিলে কণ্টহে পাব লাগিব। কিন্তু মদুখত পৰা মানুহ এজনীক যেনে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত, যিখিনি সান্ত্বনা দিয়া উচিত, সিমানখিনি সান্ত্বনা তাৰুকাৰ দিয়াৰ লগতে মনে মনে সি তাৰুকাৰ গিৰিয়েক আৰু শাহুৱেকক দিক্কাৰো দিছিল।

এদিন দুদিনকৈ সময় যোৱাৰ লগে লগে তাৰুকা আগতকৈ অলপ সহজ হৈ পৰিল। মামীয়েক সিহঁতৰ গাঁৱলৈ যোৱাত ঘৰৰ সকলোবোৰ কাম তাইয়েই চম্ভালিব লগীয়াত পৰিল। বোধহয় তাই ভাবিবলৈ লৈছিল যে তাই নিৰাশ্ৰয়া। গতিকে সকলোৰে মন যোগায়েই তাই চলিব লাগিব। গোটেই ঘৰখনৰ কাম তাই মন লগাই কৰিছিল। মামাকক ঠিক সময়মতে চাহ-জলপানৰ যোগান ধৰা; ৰন্ধা-বঢ়া আদি কাম বৰ মনোযোগেৰে কৰিছিল। সেইদৰে অনন্তৰ সেৱা শূদ্ৰশ্ৰমো

মন দিছিল। কিন্তু অনন্তৰ ব্যৱহাৰ দেখিহে তাই অলপ নিৰাশ হৈছিল। এদিনাখন দূৰপৰীয়া অনন্তই ঘৰলৈ আহি স্বাভাৱিক সূৰতেই তাৰকাক সন্ধানিলে—“তাৰকাক তুমি তোমাৰ শহুৰেৰাৰ ঘৰলৈ কেতিয়াকৈ যাবা?” কিন্তু লগে লগে তাৰ মূখখন শেঁতা পৰি গ’ল। তাৰ এনে ভাব হ’ল যে এইধৰণৰ প্ৰশ্ন তাৰকাক কৰা তাৰ উচিত হোৱা নাই। কথাষাৰত তাৰকাই কিজানি কিমান দুখ পালে! কিন্তু মূখৰ পৰা এবাৰ ওলাই যোৱা কথাক সোপা দি ৰাখিব নোৱাৰি। কিন্তু তাৰ কথা শুনি তাৰকাৰ মনত যেনে প্ৰতিক্ৰিয়া হব বুলি ভাবিছিল ঠিক তেনে হোৱা নেনেদেখিলে। তাই হাঁহি মাৰি কলে—“এতিয়া আৰু কলৈ যাম?” তাইৰ হাঁহিটোত যেন ঘনিষ্ঠতাৰ আভাষ আছিল। তাই যেন বুজাব খুজিছিল—“এতিয়া তুমিয়েই মোৰ আশ্ৰয়। এইখন ঘৰেই মোৰ ঘৰ।”

অনন্ত স্তম্ভ হৈ গ’ল। তাইৰ সেই কথাষাৰ আৰু এই ঘৰখনৰ পৰিবেশটো মনোহৰতৈ তাৰ অসহনীয় হৈ উঠিল আৰু মনতে ভাবিলে—এইজনী এজনী গাঁৱলীয়া তিৰোতা! অলপ সময়ৰ বাবে সেই সিদিনাৰ স্মৃতি অনন্তৰ মনৰ পটত ভাঁহি উঠিল। ততালিকে তাৰ ঘৰৰ বাহিৰলৈ গঢ়ি যোৱাৰ ইচ্ছা উপজিল। কিন্তু মনে নামানিলে। “অ সেইটোহে কথা নেকি?” বুলি সি তাতেই বহি ৰ’ল।

তাৰকাই মাজৰ কোঠাৰ খৰিকীখনেৰে বাহিৰলৈ এবাৰ ভূমুকিয়াই চালে। তাইৰ চকু দুটা পানীৰে উপচি আহিল। ক’লে “তুমি জানো মোক নিষ্ঠুৰা কৰি এৰি দিবা?”

অনন্তৰ অন্তৰখন যেন বিগলিত হৈ পৰিল। তাৰ চকুও অশ্রুপূৰ্ণ হৈ আহিল। সি ঠিক বুদ্ধিব নোৱাৰিলে তাৰকাৰ কথাৰ কি উত্তৰ দিব। নিশ্চোধৰ দৰে সি প্ৰশ্ন কৰিলে “তাৰ জানো উপায় আছে?”

উলটি তাৰকাই প্ৰশ্ন কৰিলে “কিয় তুমি জানো দুজনী তিৰোতাৰ লগত একেলগে থাকিব নোৱাৰিবা?”

“এজনীকেইহে ভাল পাব পাৰি। তাক দুজনীৰ মাজত ভগাই দিম কেনেকৈ? মোৰ মনটো মই এবাৰ তোমাক দি দিছোঁ। সেইটো এতিয়া আকৌ আনক দিম কেনেকৈ? মোৰো বিয়া হৈ গৈছে। কিন্তু তাক জানো বিয়া বুলিব পাৰি?”

প্ৰেম সম্পৰ্কে অনন্তৰ এই মনোভাব তাৰকাই সঠিক বুদ্ধি নাপালে গতিকে কোনো উত্তৰ নিদিয়াকৈ মনে মনে থাকি ভাবিবলৈ ধৰিলে।

অনন্তই আকৌ প্ৰশ্ন কৰিলে “তেনেকৈ সন্নিধি কিয়?”

“কিয় সন্নিধিছোঁ তুমিয়েই কোৱা?” প্ৰশ্নৰ ৰূপতেই তাৰকাই যেন উত্তৰো দিলে। “কথাটো ঠিকেই। কিন্তু তুমি যেনেকৈ কৈছা তেনেকৈ কাম কৰাটো সম্ভৱ হব কেনেকৈ?”

“কিয় সম্ভৱ নহব?” হাঁহি মাৰি তাৰকাই ক’লে।

“মতা মানুহে দুজনী তিৰোতা বিয়া কৰাব পাৰে কিন্তু এজনী তিৰোতাই

দুজন মতা মানুহক বিয়া কৰাব কেনেকৈ? তুমি দেখোন কিবা পাগলীৰ দৰে কথা কৈছা।”

“তিবোতাই দুজনক বিয়া কৰাব নোৱাৰে কিন্তু মতা মানুহে দুজনীক বিয়া কৰাব পাৰেনে নোৱাৰে?” অনন্তৰ হাতত খামুচি ধৰি কৰুণ সৰুৰেৰে তাৰুকাই সন্ধানিলে।

“তোমাৰ গিৰিয়েৰাই জানো দুজনী বিয়া কৰাইছে?”

“কোনে?”

“ভৰমাই।”

“এনেকৈ কথা কৈছা যেন তুমি একো নাজানাহে। তেওঁ মোক এৰি দিছে আৰু দ্বিতীয়-বিবাহ কৰাইছে।” তাৰুকাই মধুখন গোমোঠা কৰি ক’লে।

অনন্ত আচৰিত হ’ল। কথাষাৰ শুনি যে তাৰ মনত অলপ ভাল নলগাকৈ থাকিল সেইটো নহয়। তাৰ হাত দুখনিয়ে তাৰুকাৰ চুলিৰ মাজেৰে আঙুলি বুলাই থকাৰ পৰাই সেই কথা প্ৰকাশ পালে। আচৰিত হৈ সি সন্ধানিলে—
“কি? কথাষাৰ সঁচানে? মইতো নাজানিছিলোঁ।”

অনন্তৰ মধুখলৈ চাই তাৰুকাই ক’লে—“মই জানো তোমাক মিছা কথা কৈছোঁ?”

অলপ সময় মনে মনে থাকি অনন্তই ক’লে—“পিতাদেউ চন্দ্ৰলৈ যাওঁতে ইয়াকে কৈ গৈছিল যে তোমাৰ গিৰিয়েৰাই দ্বিতীয়-বিয়া কৰাবলৈ ওলাইছে। বাদ বাকী আন কথা মই নাজানোঁ।”

“মোমাইদেউৰে গৈ পেহীদেউক (শাহদুক) বদুজালে। কিন্তু একো ফল নহ’ল। মায়ে আগৰে পৰা কৈ আছিল যে সম্পৰ্ক ছেদ কৰিব লাগে। সেয়েই হৈছে।” তাৰুকাই সংক্ষেপে সকলো কথা বিবৰি ক’লে।

অনন্ত সচকিত হ’ল। তাইৰ কথা তাৰ একেবাৰেই বিশ্বাস নহ’ল। মানুহৰ প্ৰভাৱই এনে। যি কথা তাৰ ভাল লাগে, সেই কথা সি দুনাই সাব্যস্ত কৰি লৈ নিশ্চিত হব খোজে। সেইমতে অনন্তই আকৌ সন্ধানিলে—“এই আটাইবোৰ কথাই সঁচা নে?”

“এৰা; কথাবোৰ সঁচা।”

“তেনেহলে, ইমান উদাস হৈ পৰিছা কিয়?”

তাৰুকাৰ মধুখন অলপ মোলান পৰি গ’ল। অলপ পৰৰ পিচত ক’লে—
“তুমি এনেকৈ কথা ক’লে, মই উদাস নহয় কিয়?” অনন্ত তেতিয়া আতি আনন্দিত হ’ল। গ্ৰীষ্মৰ শুকান নদী বৰষতি যেনেকৈ ভৰপূৰ হৈ উঠে তেনেকৈ অনন্ত আৰু তাৰুকাৰ অন্তৰতো অনুৰাগৰ নদীখনি গোপনে গোপনে উপচি উঠি প্ৰবাহিত হবলৈ ধৰিলে।

মাজতে এবাৰ নে দুবাৰ জীয়েকক লৈ যাম বুলি মল চন্দ্ৰৰ পৰা আহিছিল।

কিন্তু সন্দৰ্ভাৰ্থাইয়ে ক'লে—“ইয়াতে থাকক তাই। ইয়াত থাকিলেনো কি হ'ব? একেইতো কথা। যেতিয়ালৈকে আন ক'ৰবাত বন্দোৱস্ত এটা নহয়, তেতিয়ালৈকে। তাত সিহঁতে নিজ ইচ্ছামতে তাইৰ বন্ধুৰ ওপৰত পটা পাৰি মাহ দলিব। তালৈনো নিব লাগিছে কিয়? “এনেকৈ কোৱাৰ পিছফালে সম্ভৱ এই কাৰণ থকাটোও আচৰিত নহয় যে তাৰুকা গুচি যাবলৈ হলে তাই আগুৱাৰি থকা ঘৰৰ আটাইখিনি কামৰ বোজাটো আহি সন্দৰ্ভাৰ কান্ধতে পৰিব।

সন্দৰ্ভাৰ্থাইৰ কথাই ঠিক যেন লাগিল, মল্লৰ। জীয়েকক আনন্দ মনেৰে থকা যেন দেখি সি ভাবিলে—অতি কমেও কেইটামান দিনতো তাই ইয়াত সুখেৰে কটাইছে! গতিকে—“তেনেহলে ছমাহ বছৰেক যি হয় থাকক। তোমাৰোতো বোৱাৰী নাহে মানে ছোৱালী এজনী ঘৰত নাই?” বুলি কৈ মল্ল উভতি গ'ল।

অনন্তৰ কোঠালিটো চাফ্‌চিকুণকৈ বখাৰ দায়িত্বও আজি-কালি তাৰুকাৰ ওপৰতে। তাই যেনেকৈ পাৰে তেনেকৈ সি পঢ়া-শুনা কৰা পুথি-পত্ৰও সজাই পৰাই থয়। তাৰ ফলত অৱশ্যে কিতাপ আদি বিচাৰি-খোচাৰি লোৱাত অনন্তৰ কিছু অসুবিধাই হয়। কিন্তু তথাপিও তাৰুকাৰ কাম-কাজ দেখি সি আনন্দ পায় আৰু তাইক প্ৰশংসা কৰে। কোনোবা দিনা, কেতিয়াবা আবেলি চাহ খোৱাৰ সময়ত অনন্তই পাঢ়িবলৈ এৰি উঠি নাহিলে তাৰ চাহ কাপ তায়েই গৈ তাৰ পঢ়া মেজত দি থৈ আহে। চাহ দিবলৈ আহি তাৰুকাই যেতিয়া এবাৰ মিচিককৈ হাঁহি এটা মাৰে তেতিয়া চাহত সোহা মাৰি মাৰি অনন্তইও হাঁহিবলৈ ধৰে। কেতিয়াবা চাহ-কাপ দিবলৈ গৈ গাৰ ওপৰতে অলপ চাহ পেলাই দি তাৰুকাই খিলখিলাই উঠে। তাকে শুনি সন্দৰ্ভাৰ্থাই মাত দিয়ে—“কি হৈছে অনন্ত?”

হাঁহি হাঁহি অনন্তই কয়—“চোৱাচোন মা, এইজনীয়ে মোৰ চোলাটোতে চাহ পেলাই দিছে।”

“মনোযোগ দি কাম কৰিবি আই, তাৰা!” বুলি কৈ সন্দৰ্ভাৰ্থাই তাইক বদজায়।

“মইনো কি কৰিম? হাতখনত খুণ্ডা লাগি গৈছে” বুলি আঁঠৈ মাতি কৃত্ৰিম খঙেৰে তাই অনন্তলৈ চায়। এনেকৈ যে আৰু কিমান কথাৰ অৱতাৰনা হয় ঠিক নাই।

এদিন ৰাতি-পুৱা অনন্তই বহি বহি কিবা লিখি আছিল। এনেতে কিবা কাৰণত মাক আহি তাৰ কোঠা পালে। বিশেষ কোনো কাম নাথাকিলে মাক সেইদৰে তাৰ কোঠালৈ নাহে। অনন্তই লিখিবলৈ এৰি মূৰ তুলি চালে আৰু ক'লে—“তোমাৰ বোধকৰো সকলো কাম শেষ হ'ল।

“ও হৈছে।” বুলি হাঁহি মুখে সন্দৰ্ভাৰ্থা অনন্তৰ কাষতে বহিল। তাই মূখলৈ চালেই বন্ধুব পাৰি তাই যেন কিবা কণ্ঠ বুলি আহিছে। অনন্তই আকৌ লিখিবলৈ

ধৰিলে। কিছুপৰৰ মূৰত সুন্দৰাৰুইয়ে ক'লে—“তাৰা বৰ ভাল ছোৱালী। ঘৰুৱা কামত বৰ তৎপৰ। পিচে, কি কৰিব? তাইৰ ভাগ্যখনেই বেয়া।”

লিখি থকাৰ পৰাই অনন্তই সন্ধানিলে—“কেনেকৈ?”

“বেচেষ্টাৰ এনে ৰূপ, এনে গুণ থকাৰ স্থলতো ভাল ঘৰ এখন নাপালে। আমাৰ নিজৰ ছোৱালীজনীৰো তাইৰ দৰে বৃদ্ধি নাই।”

মাজখিনিতে আৰ্চিৰিত হোৱাৰ দৰে অনন্তই মাত দিলে—“কাৰ?”

এইৰ কথা কোৱা নাই, ইন্দিৰাৰ কথা কৈছোঁ। তাইক আনি ঘৰতে কিছু শিকাই বজাই লব খোজোঁ। কিন্তু তাৰ ককাই মানিব নোখোজে। তেওঁলোকেও ছোৱালীজনী ডাঙৰ নোহোৱা পৰ্য্যন্ত পঠিয়াবলৈকে ইচ্ছা নকৰে।

তেওঁলোকৰ তাতেই থাকক, ইয়াতনো বিচাৰিছে কোনে?”

সুন্দৰাৰুইৰ মূখৰ ওপৰেৰে এটি অসন্তুষ্টিৰ ঢৌ বাগৰি গ'ল।

মাকৰ অন্তৰৰ কথা নুবুজাৰ ভাও ধৰি হাঁহি মাৰি অনন্তই কলে “তোমাৰ সৈতে সেইজনীৰ ৰাশি যোৰা নাহে। তাই তাতে থাকক! বোৱাৰী আহি ঘৰ সোমালেই শাহুৱেক দাৰোগা যেন হৈ পৰে।”

“সকলোৱে কিবা চিন্মস্বাৰ দৰে হয়নে?”

অনন্তই লিখি গৈ থাকিল। মাকৰ কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলে। তাকে দেখি সুন্দৰাৰুইয়েই আকৌ সন্ধানিলে “এতিয়া তাৰাইনো কি কৰে কচোন? তাইক আকৌ বিয়া দিবলৈ ল'ৰা বিচাৰি মল ইফালে সিফালে ঘূৰি ফুৰি ভাগৰি পৰিছে। এঘৰো ভাল মানুহ পোৱা নাই। ছয় সাত মাহ মান হ'ল দিনে নিশাই যত্নচলায়ে আছে। ভালকৈ টোপনি নহাত পৰিছে।”

অনন্তই কিবা ভাবি, লিখিবলৈ এৰি সন্ধানিলে—“তাইক আকৌ দ্বিতীয়বাৰ বিয়া দিব নেকি?”

“ইয়াকনো দ্বিতীয়বাৰ বিয়া কৰোৱা বোলেনে? দ্বিতীয়বাৰ ঘৰ-পতাহে বঢ়লিব লাগিব।”

“তাইৰ গিৰিয়েকে যদি দ্বিতীয়-বিয়া কৰাব পাৰে, তাই নোৱাৰিব কিয়?”

“সি হ'ল মতা মানুহ বাচা, সি বহুত কিবা-কিবি কৰিব পাৰে। কিন্তু তিৰোতাবোৰ হ'ল মাটিৰ কলহৰ নিচিনা। এবাৰ ফুটিলে তাতেই শেষ।”

অনন্তৰ হৃদয়-স্পন্দন যেন থমকি ৰ'ল। বোধকৰো তাৰ মনলৈ তাৰ নিজৰ সম্পৰ্কৰ কথা মনত পৰিল। সুন্দৰাৰুইয়ে কবলৈ ধৰিলে “এতিয়া তাই এজন ভাল ল'ৰা পালেই হয়।”

“কিয় তাই আন কাকো বিয়া নকৰোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰেনে?” অনন্তই চিন্তা-মুক্ত ভাবে সন্ধানিলে।

“চিঃ তিৰোতা এজনী হৈ স্বামী অবিহনে তেনেকৈ থাকিব পাৰে? কোনোবা

এঘৰ ভাল মানদুহৰ তালৈহে দিব লাগিব। তাইতো ইয়াত ভালেই আছে। পিচে সিমফালে তাইৰ মাক-বাপেকৰ জীৱন দুঃসহ হৈ উঠিছে।

“কিয় ?” অনন্তই সন্দ্বিধিলে।

“তই কেনেকৈ জানিব বাচা। তইতো মাত্ৰ লিখা-পঢ়া লৈয়ে বাস্ত থাক”
—যাবলৈ উঠি সন্দ্বিধাই কলে।

সিদিনাই আবেলি মল্ল এনাপদুৰ পালেহি। সি তাৰকাৰ কাৰণে এটি ল’ৰা চাবলৈ গৈছিল। এনাপদুৰৰ পৰা দহ-বাৰ মাইল দূৰৰ “হাৰোগেৰিত এঘৰ মানদুহ আছিল। মল্লই সেই ঘৰৰ লৰাটিক চাই আহিছিল। ঘৰখন তাৰ ভালেই লাগিছিল। আহি পালেই সি জীয়েকক মাতি আনি ক’লে—“হাৰোগেৰিত “অকিবাটে” পৰিয়ালৰ মানদুহ এঘৰ আছে। ঘৰখনত মাথোন মাক আৰু পদুতেক দুটি প্ৰাণী। ল’ৰাটিৰ নাম অপ্পল্লা। মাকজনী আলৰ বড়ী। চকুৰে ভালকৈ নমনেই। ঘৰ-বাৰী নিজৰ; খেতি-বাতি আছে। এখন বাগিচাও আছে। বাগিচাতে থাকেও। চাৰিটা কোঠা থকা এটি ঘৰ গাওঁতো আছে। আৰু নো কি লাগিছে?” পিতাকৰ কথা শুনি তাৰকাৰ মূৰত যেন সৰগহে ভাগি পৰিল। তাই খিতাতে ধূপচু কৈ বহি গ’ল।”

অনন্ত বাহিৰৰ পৰা আহি ঘৰ সোমাইয়ে কথাটো শুনিিলে। নিৰ্থক হাঁহি এটা মাৰি সি সন্দ্বিধিলে—“ঘৰখন কেনে?”

“ঘৰখনতো ভালেই। শাহুৱেক আছে যদিও নথকাৰ দৰেই। খোৱা-পিন্ধাৰ অভাৱ নাই।” মল্লই ক’লে।

“ল’ৰাটো কেনে?”

“ল’ৰাৰ বয়স ত্ৰিশ পয়ত্ৰিশ বছৰমান হ’ব। দেখাত ভাল। ভৰমাতকৈও ভাল চেহেৰা।”

“তেওঁৰ আকৌ প্ৰথম পক্ষৰ ঘৈণীয়েক আছে নেকি?”

“নাই। এৰি দিয়াৰ দহবছৰ হ’ল। ল’ৰা-ছোৱালীও নাই।”

“তেন্তে এতিয়া আকৌ দ্বিতীয়-বিবাহ কৰিব খোজে কিয় ?” অনন্তই সন্দ্বিধিলে।

মল্লই সেই বিষয়ে বোছি খা-খবৰ কৰা নাছিল। সেই কাৰণে অলপ পৰ বৈ ক’লে—“শুনিছো, সি কথা পেলাব নোৱাৰিহে মাতি হৈছিল। এতিয়া সি নিজ ছোৱালী, বিচাৰিছে।”

“যিহকে কৰে অলপ ভাবি-চিন্তি কৰিব। যাৰে তাৰে ডিঙিত ওলোমাই নিদিব। প্ৰথমতেই এবাৰ ভুগিছে। এইবাৰৰ ফলো যাতে সেই একে ধৰণৰ নহয়। এবাৰ উজ্জ্বলিত খালে চাই-চিতি আগুৱাব লাগে।”

“এই আটাইবোৰৰ দায়িত্ব মই অকলে লব নোৱাৰোঁ। প্ৰথমবাৰ কাৰো কথা নুশুনাকৈ দিছিলোঁ। এবাৰ ভুল কৰিছোঁ যেতিয়া এইবাৰ কাণত ধৰিছোঁ। তাৰৰ মাকে কান্দি কান্দি প্ৰাণ নধৰাত পৰিছে। এইবাৰ তোমালোক আটাইয়ে

আছা, ভালকৈ চাই-চিতি দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা।” ইয়াকে কৈ মল্লই যেন নিজৰ দায়িত্বৰ কথা লঘু কৰিবলৈ যত্ন কৰিলে।

ইমান লৰালৰি কৰিব লাগে কিয়? লাহে লাহে দি থাকক।”

“লাহে লাহেনো কি কৰিম? ক’ৰবাত যদি বদোৱন্ত এটা হৈ যায় ভালেই। কাইলৈ সিহঁত ঘৰৰ মানুহো চন্দুৰলৈ যাব। এইফালৰ পৰা তোমালোকো ব’লা। দেখা-শুনা কৰি কিবা এটি কৰি পেলোৱা। তেওঁলোকে তাতে তাৰাকো চাব খোজে।”

কথা শুনি অনন্ত মনে মনে থাকিল। ওচৰতে থিয় হৈ থকা তাৰাই তাক একোকে নকৰলৈ ইংগিত দিলে। অনন্তই সেই ইংগিত বদ্বিজিলে। অবশ্যে সি নিজেও এই বিষয়ত কিবা কৰিব পৰা অবস্থাত নাছিল। কিবা মাত্ৰ এঘাৰ মতাৰ সাহসো তাৰ লোপ পাইছিল। সম্ভৱতঃ সেই কাৰণেই সি তাৰকাৰ ইংগিত বদ্বিজি নোপোৱাৰ ভাও জুৰিলে। সিদিনা ৰাতি পুৱালৈকে তাৰ টোপনি নাছিল। ওৰে নিশা ঘৰৰ চালৰ ৰোৱা গগি গগি বিচনাত পৰি থাকিল।

পুৱা তাৰকাই যেতিয়া অনন্তৰপৰা বিদায় লবলৈ আহিল তেতিয়া অনন্তই নিজৰ কোঠাৰ ভিতৰতে সঘনাই অহা-যোৱা কৰি আছিল। তাৰকাই বহু পৰলৈ অনন্তৰ ভৰি দুখন সাৱটি ধৰি কান্দিছে। তাইৰ মূখেৰে এটি শব্দও ওলাই নাছিল। অনন্তইও একো মাতিব নোৱাৰিলে। মৌণভাৱে থিয় হৈ ৰ’ল। দূটোপাল তপত চকুপানীৰ টোপাল তাৰাৰ মূৰৰ ওপৰত বাগৰি পৰিলে। তাই অনন্তৰ ফালে চকু তুলি চালে। এনেতে তাইক মাতি মাতি মল্ল আহি সেইখিনি পালে। হাতত সি এডাল হাৰ লৈ আহিছিল। হাৰডাল তাৰকাৰ ফালে আগুৱাই দি মল্লই ক’লে, “এইডাল তোৰ মামীয়েৰৰ হাৰ। গলত পিন্ধি ল। সিহঁতে কাইলৈ তোক চাবলৈ আহিব নহয়?”

“বাৰু” বুলি পিতাকৰ দৃষ্টিৰপৰা চকুপানী লুকুৱাই তাৰা তাৰ পৰা গুচি গ’ল।

অনন্তৰ পিতাক, লগতে চন্দুৰলৈ ওলাল। তিনিদিনৰ ভিতৰতে তাৰকাৰ দ্বিতীয়-বিবাহৰ বদোৱন্ত শেষ কৰি উভতি আহিল। উভতি আহি অনন্তক ক’লে—“এই দেওবাৰে তাৰাৰ বিয়াৰ নিয়ম-কাৰণ শেষ কৰিবলৈ ঠিক কৰা হৈছে। শনিবাৰে তই চন্দুৰলৈ গুচি যাৰি আৰু তেওঁলোকৰ লগত গৈ ধৰা-মিলা কৰি সকলো কাম সমাধা কৰি আহিবি।”

“মোৰ বহুত পঢ়া-শুনা কৰিব লগীয়া আছে। মই নেযাওঁ। পৰীক্ষাও ওচৰ চাপিছেহি।”

“তোৰতো সদায় পঢ়া-শুনা লাগিয়ে আছে। মই যাব নোৱাৰোঁ। কাৰণ, ঘৰ আৰু দোকান দুয়োফালে চাব লাগে। মাৰো যাব নোৱাৰে। গতিকে তোৰ বাহিৰে যাওঁতা ঘৰত কোনে আছে?” অলপ খং কৰিয়েই ৰামস্পাই কথাখিনি ক’লে। অনন্তই আপত্তি কৰিব নোৱাৰিলে। যাবলৈ বাধ্য হ’ল।

অনন্ত ঘোৰা দেখা পাই তাৰন্ধাৰ মনত নিৰাশাৰ মাজতো আশাৰ জিলিকনি বিৰিঙি উঠিল।

দেওবাৰে মদুখ আশ্বাৰি পৰতে আটাইয়েই গাড়ীত উঠি হাৰোগেৰিলৈ বদলি যাত্ৰা কৰিলে। এখন গাড়ীত তিৰোতা মানুহ আৰু আনখন গাড়ীত মতা মানুহ উঠিল। মতা মানুহ ঘোৰা গাড়ীখনতে অনন্তও আছিল। তিৰোতা মানুহ ঘোৰা গাড়ীখনত চৈ দিয়া আছিল। ৰ'দ প্ৰথৰ হৈ অহা দেখি “অনন্তই ৰ'দ খাব” বদলি কৈ তাৰন্ধাই অনন্তক সেই গাড়ীখনলৈ মাতি আনিলে। অন্যান্য তিৰোতাবোৰেও অনন্তই কোৱা সাধুকথা শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। কিন্তু অনন্ত তালৈ আহি নীৰৱ নিমাত হৈ বহি থাকিল, কোনো বিশেষ কথাকেই সি নক'লে। নিশা এক বজাত দুয়োখন গৰু গাড়ী গৈ হাৰোগেৰিত উপস্থিত হ'ল। তাত ইহঁত থকাৰ কাৰণে এটা বেলেগ ঘৰৰ ব্যৱস্থা কৰাই আছিল। আটায়ে গৈ সেইটো ঘৰতে উঠিল।

দুই তিনি ঘণ্টা পাৰ হৈ গ'ল। গাড়ীৰপৰা বয়-বস্তুবোৰ নমাই ভিতৰত থোৱা হ'ল। নতুন মতিৰ ঘৰৰ পৰা গুড় আৰু পানী পঠিয়াই দিলে। অনন্তইও একোনোখোৱাকৈয়ে ঘৰৰ এচুকত পাৰি দিয়া বিচনাত লাংখাই পৰিল। নিশাৰ সাজ খাবলৈ মতিৰ ঘৰে সকলোকে নিমন্ত্ৰণ জনালে। সকলোৱে খাবলৈ ওলাল। কিন্তু অনন্তই “মোৰ ভোক নাই” বদলি কৈ দীঘল দি পৰিয়ে থাকিল। তাৰন্ধা খাবলৈ ঘোৱাৰ প্ৰশ্ন নাছিল। ৰত্নস্বাই অনন্তক আকৌ এবাৰ মাতি ক'লে “ভোক নাই বদলি ক'লে কেনেকৈ হব বাচা, দুপৰীয়া নো কি সোপা খাইছ?” তথাপিও অনন্তই ক'লে “ভোক নাই।” ৰত্নস্বা তেতিয়া তাৰন্ধাৰ ওচৰলৈ গৈ ক'লে “অনন্ত খাবলৈ নাযায়। তই তাক বাকচৰপৰা কেইটামান লাড়ু উলিয়াই খাবলৈ দিবি। তাকে খাই পানীকে খাওকচোন।” মাকৰ কথাৰ ফালে কিন্তু তাৰন্ধাৰ মনোযোগ নাছিল। ৰত্নস্বাই আকৌ সন্দিগ্ধে, “কি কৈছোঁ, শুনো নাই?”

“হুঁ” বদলি তাৰা বহিয়ে থাকিল।

আটায়ে খাবলৈ গ'ল। বিচনাত অনন্ত ইকাটি-সিকাটি কৈ থাকিল। মনে মনে সি ভাবিবলৈ ধৰিলে “মোৰ যদি এতিয়ালৈকে বিয়া নোহোৱাকৈ থাকিল-হেতেন আৰু মই নিজে ছোৱালী পচন্দ কৰাৰ স্বাধীনতা পালোঁহেঁতেন তেনে-হলে মই তাৰাকে বাচি লব নোৱাৰিলোঁহেতেন নে? তেতিয়াহলে মই যে কিমান সন্ধানী হ'লোঁহেতেন! সেই ঘেৰা সন্ধান মোৰ এই জন্মত জানো সম্ভৱ? সম্ভৱ নহয়। কিন্তু কিয় এনে হ'ল? সমাজৰ কঠোৰতাৰ কাৰণেই তো?”

সকলো মানুহ খাবলৈ গ'ল নে নাই বাহিৰলৈ গৈ তাৰন্ধাই চাই আহিল। এইবাৰ তাই অনন্তৰ কাষ পালেগৈ আৰু চকুলো টুকি টুকি ক'বলৈ ধৰিলে—
“মোৰ এটা অনুরোধ ৰাখিবানে?”

অনন্তও মিয়মাণ হৈ আছিল। তাৰাক আকোৱালি ধৰি সিও কান্দিবলৈ ধৰিলে। ক্ৰন্দনৰ বেগ কিছূ প্ৰশমিত হ'লত সি সুখিলে—“কি কৰিব লাগে কোৱা?”

“আজি ৰাতিটো পাৰ হৈ গলে সকলো শেষ হৈ যাব। তোমাৰ সৈতে মোৰ কোনো সম্বন্ধ নেথাকে। গতিকে এটা কাম কৰিব লাগিব।”

উদ্ভ্ৰান্তৰ দৰে অনন্তই সুখিলে, “কি কৰিব লাগে?”

“সেইটো মই কম, কিন্তু……।”

“তেনেহলে?”

“কামটো বৰ বেয়া কাম।”

“বেয়া কাম?”

“এৰা, সকলোমানুহে গালি পাৰিব।”

“তেনেহলে কি কৰিবা?”

“তাৰ বাহিৰে কোনো উপায় নাই।”

“কিয়?”

“সেইটো মই নাজানোঁ। কিন্তু ইমানকে কও যদি কামটো নকৰোঁ তেনেহলে আমৰণ আমাৰ দুজনৰ সূখ নহব।”

“তুমি যিটো কৰাৰ কথা কৈছা সেই কামটো কৰিলে সূখ হবনে?”

“হব পাৰে।”

“তেনেহলে আহা, কৰোঁ।”

“আহা আমি দুয়ো এতিয়াই ইয়াৰ পৰা পলাই যাওঁ।”

“কলৈ?”

“যলৈকে নহওক।”

“এনেকৈয়ে?”

“তাতনো কি হ'ল? মোৰ গাত থকা গহনা বেচিয়েই আমি খাব পাৰিম।”

“তেনেহলে যাওঁ বলা উঠা।”

তাৰকাৰ মনটো অলপ পাতল পাতল লাগিল। মূখত উৎসাহৰ জেউতি জিলিকি উঠিল; সন্তোষৰ ভাব বিৰিঙি ওলাল। কিছূপৰ তাই শান্ত ভাবে বহি ব'ল। কিবা ভাবিবলৈ ধৰিলে। কিজানি তাই ভাবিছিল লগত কি কি কাপোৰ কানি লৈ যাব?

এনেতে অনন্তই মাত দিলে “তাৰা!”

“কি হ'ল?”

“তাৰ পিছত কি কৰিব লাগিব?”

“আগুৱাই যাব লাগিব।”

“অগুৱাবতো লাগিব! তাৰ পাছত।”

“তাৰ পিছৰ কথা পিছত হ'ব।”

কপাল কোঁচাই অনন্ত ভাৱত বিভোৰ হ'ল।

“মই খাটনিখাটি ধন আনিম। যদি তথাপি খাবলৈ নাপাও কুৰা বা নদীত পৰি মৰি যাম।

“হু……উ?”

“ব'লা যাওঁ।”

অনন্তই কোনো কথা নক'লে; শিলৰ নিচিনা বহি থাকিল। তাইও কি কব বিচাৰি নাপালে। কিছুসময় পাৰ হৈ গ'ল। চাৰিওফালে নিস্তব্ধতা। তাৰুকাই অনন্তৰ ফাললৈ চাই থাকিল। জেঠী এটাই টক্‌টিকালে। তাৰুকাই অপলকনে চোৱায়েই থাকিল। পেটোমাক্স লাইটটো জ্বলি আছিল। অৱশেষত তাৰুকায়েই সন্মিলে—
“কিয়? অনন্ত, আগৰ সেই কথাবোৰ পাহৰি গ'লা নেকি? তোমাৰ কাৰণেই মই এতিয়াও জীয়াই আছোঁ। তুমি এতিয়া মোৰ লগত যোৱা উচিত।”—এইদৰে তাৰুকাই অনন্তক প্ৰৰোচিত কৰিবলৈ ধৰিলে। এইদৰে প্ৰৰোচিত কৰাৰ কাৰণ এইয়েই যে, তাই ধৰি লৈছিল অনন্তৰ ওপৰত তাইৰ এটি অধিকাৰ আছে। তাইৰ নিজস্ব চিন্তা অনুসাৰে অৱশ্যে তেনে অধিকাৰ আছিলও। সেই অধিকাৰ তাইক কোনোৱে দিয়া নাছিল। কিন্তু প্ৰকৃতিৰ স্বাভাৱিক প্ৰভাৱতে তাই সেই অধিকাৰ গৰাকী হৈছিল। এই কথা তাই নিজেও গম পোৱা নাছিল। তাইৰ অশান্তি পূৰ্ণ মানসিক অৱস্থাৰ মাজত নজনাকৈয়েই অতি গভীৰ এই অধিকাৰ তাইৰ মনত শিপা ভেদি ঠন ধৰি উঠিছিল। আৰু সেই বিষয়ে তাই সম্পূৰ্ণ অনভিজ্ঞা আছিল। তাইৰ মনত এই মনোভাৱক পোষণ দিবলৈ অনন্তইও সুযোগ দিছিল। এই অধিকাৰ বিষয়ে সিমান সন্দেহপূৰ্ণ ধাৰণা নথকাতো তাক অৱাৰতে নষ্ট হ'বলৈ ধৰা দেখি তাইৰ অন্তৰখনে হাহাকাৰ কৰি উঠিছিল।

17

সিদিনাই ৰাতি প্ৰায় এঘাৰমান বজাত সেইঘৰ পৰিয়ালৰ মানুহে আহি তাৰুকা লৈ গ'লহি। চাৰি গৰাকী বিধবা ভিৰোতাই তাইক গা ধুৱালে। এখন শূদ্ৰ বগা কাপোৰ পিন্ধাই পূজা ঘৰলৈ লৈ গ'ল। আগৰে পৰা অস্পৃশ্য তালৈ গৈ বহি আছিল। তাৰ বয়স চল্লিশৰ ওচৰা ওচৰি। গাৰ বৰণ সাধাৰণতকৈ অলপ বেছি ক'লা। তামোলৰ পিকেৰে ঠুঠ ৰঙাপৰি থকা, নাকৰ তলতে একোটা ভোবোৰা গোঁফ। মানুহজন

জোখতকৈ অলপ কম ওখ আৰু অলপ বেছি শকত। চুৰিয়া এখন পিন্ধি গাত ডাঙৰ চেলং; এখন লৈ মণ্দিবৰ বিগ্ৰহৰ সমুখত আসনৰ ওপৰত পূৰ্বমুৱাকৈ সি লেপেটাকাটি বহি আছিল। তাৰকাক লৈ গৈ তাৰ কাষতে বহুৱাই দিয়া হ'ল।

আন বাকী কাম-কাজবোৰ ঠিক ঠাকে হবলৈ ধৰিলে।

পিছদিনা পুৱা খোৱা-বোৱা হৈ যোৱাৰ পাছত তাৰকাৰ গাত দুই চাৰিপদ গহনাই শোভাবৰ্দ্ধন কৰা দেখা গ'ল। সিদিনা ভোজ আছিল। অপুৱাই ৰংমনেৰে লৰি-ধাপৰি ইটো-সিটো-কাম কৰি ফুৰিছিল। তাৰ মনত অপৰিসীম উৎসাহ। এতিয়া এইখন ঘৰকেই তাৰকাই নিজৰ ঘৰ বুলি লৈ, ভিতৰত কাম কৰিবলগীয়াত পৰিল। তাই কিবা-কিবি কাম কৰি থাকোতেই তাইৰ সখীয়েক সন্মতিয়ে কোলাতকৈ ল'ৰা এটি লৈ; তাইক চাই যাওঁহি বুলি আহি ভিতৰ পালেগৈ। সখীয়েকৰ ফালে চাই হাঁহি এটি মাৰি তাই ক'লে—“যি কি নহওক আমি ভাৰ-মুক্ত হলোঁ।”

ওচৰত কোনো নাছিল। তাৰকাই অলপ পৰ ৰৈ ক'লে—“মোক বলিশালত পেলাই তোমালোক আঁতৰি গ'লা মাত্ৰ। কথা কওঁতা হেজাৰে হেজাৰে ওলাব। কিন্তু বলিশাললৈ ডিঙি আগুৱাই দিওঁতা কোনো নাই।”

“তেনে কথা কিয় কোৱা?”

“ক'বলৈ কিটো আছে? তুমি জানো সকলো কথা নাজানা?” তাৰকাই যে অনন্তক ভাল পায় সেইকথা সন্মতিয়ে অলপ অলপ জানিছিল। সেই কাৰণে কথাৰ প্ৰসংগ সলনি কৰি তাই ক'লে—“খোৱা-বোৱাৰ পিচত অনন্ত আজি গুচি যাব।”

তাৰকাই যেন চকু খালে। সন্মতিৰ হাতখনত খামোচ মাৰি ধৰি ক'লে—“কিয়? আৰু এটা দিনৰ বাবেও থাকি যাব নোৱাৰেনে এই পানী ঘৰ খনত?”

সন্মতিৰ মাত গদগদহৈ আহিল। ক'লে—“তাকনো ৰখাই থোৱাৰ কথা কিয় ভাবিছা?”

“শুঙা ফুল জানো দেৱতাৰ পূজাত লাগে... ..।” তাইৰ মনুখৰপৰা আৰু শব্দ নোলাল। চকুৰ চাৱনি তললৈ নামি গ'ল। হাতৰ ওপৰত দুটোপাল চকুপানী নিগৰি পৰিল।

এনেতে তাৰাৰ নতুন শাহুৱেক অম্মৰা “ইয়াত কি কৰিছ?” বুলি ভিতৰ সোমাই আহিল।

দুয়োজনীয়েই চকুপানী মোহাৰি “একো নহয়” বুলি কৈ বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল।

দুপৰীয়া খাইবৈ উঠিয়েই অনন্ত যাবলৈ ওলাল। পেহাক আৰু পেহীয়েকে ক'লে—“কালি একেলগে যাম ব'লা। আহিছা যেতিয়া আমাৰ ঘৰত চাপি যাবা।” কিন্তু সি নৰ'ল। যাবৰ সময়ত সকলোৰেপৰা বিদায় ললে। তাৰকা দুৱাৰৰ আঁৰত থিয় হৈ আছিল। সি তাইৰ পৰাও বিদায় লবলগীয়া হ'ল। তাৰ মনত এনে দুখ লাগিল যে, যেন একেলগে তাক এশটামান চেলাইহে কামুৰিলে। মাতটো

তাৰ কঁপি উঠিল। সি এনে অনুভৱ কৰিলে; যেন তাৰ মতিভ্ৰমহে ঘটিছে। লাহেকৈ সি তাৰপৰা বাহিৰ ওলাই আহিল। এনে মন গ'ল যেন সি সিহঁত আটাইৰে চকুৰ আগৰপৰা লৰ-মাৰি আঁতৰি যাব। কিন্তু কাৰ্য্যতঃ সি তেনে নকৰিলে। সি যোৱাৰ পিছত এজনী তিৰোতাই ক'লে—“নাজানো কিয় কালিৰপৰা ল'ৰাজন অলপ অন্যমনস্ক যেন হৈ আছে। একো খোৱা-বোৱাও কৰা নাই।”

সন্মতিৰ মনে নিজকে নিজে ক'লে—“আচৰিত প্ৰাণী এইটো!”

অনন্ত গৈ কডুচী ষ্টেচনৰপৰা “তেৰদাল”লৈ যোৱা ৰাজ-পথত উঠিল। কিছু সময় সি বাচ অহালৈ বাট চালে। তাৰ পাচত কডুচীৰ ডাক-বঙলা অভিমুখে আগবাঢ়িল।

এক ফালৰ পিছত দুই ফাল, দুই ফালৰ পিছত এমাইল, একমাইলৰ পিছত দুই মাইল—সি খোজ কাঢ়ি গৈ থাকিল। এনেতে পিচ ফালৰ পৰা এখন বাচ আহি পালে কিন্তু সেইখন ৰখাই যে সি তাত উঠিব সেই চিন্তা তাৰ মনতেই নেখেলালে। মনৰ মাজেৰে প্ৰৱাহিত চিন্তাৰ ধুমুহাত জৰ্জৰিত হৈ সি গৈয়েই থাকিল। ক্ৰমে বেলি লহিয়ালে। অন্ধাৰ হৈ আহিল। তালৈকৈও সি মনোযোগ নিদিলে। নিশা দহ বজাত কোনোমতে সি গৈ কডুচী ৰেল-ষ্টেচনত উপস্থিত হ'ল। তাতে সি এখন বেঞ্চৰ ওপৰত বহিলগৈ।

অনন্তৰ বৰ দুখ লাগিছিল। তাৰ কোনো শাৰীৰিক অসুখ নাই যদিও মনৰ মাজত এটি বজ্জাব নোৱাৰা ব্যাধিয়ে বাঁহ লৈছিল। তাৰ এনে লাগিছিল যে, যেন সি নিজৰ সুখ-শান্তি নিজ হাতেৰেই মৰিচা কৰি পেলাইছে। কোনো অমূল্য সম্পদৰ অভিলাষী মানুহে তাৰ সেই কামনাৰ ধন “মোৰেই হৈ পৰিছে” বুলি ভাবি তাক পাওঁ পাওঁ হোৱাৰ মুহূৰ্ত্ততে যদি কোনোবাই সেইটো কাঢ়ি লৈ যায় তেনেহলে তাৰ মনৰ যেনে অৱস্থা হয়—আজি অনন্তৰ তেনে অৱস্থাতেই হৈছে। কোনো বস্তু হেৰুৱাৰ পিচতহে সেই হেৰোৱা বস্তুৰ মূল্য কিমান তাক উপলব্ধি কৰা যায়। সিদিনা ৰাতি অনন্তই সেই সত্য হৃদয়ঙ্গম কৰিলে। নিজৰ বস্তু আনৰ হস্তগত হ'বলৈ ধৰা দেখিও সি কিয় তাক ৰক্ষা কৰিবলৈ যত্ন নকৰিলে? তাৰ উত্তৰ অনন্তই বিচাৰি নেপালে। তাৰ আঙাটোৱেই যেন দুভাগ হৈ তাৰ একাংশ আঁতৰি গ'ল। সেই অংশটো আৰু উভতি নাহে। সি আজি সম্পূৰ্ণৰূপে আঁতৰি গ'ল। পুৰণি কথা সুৰ'ৰি থকাটো এতিয়া মাথোন মূৰ্খতা।

অনন্তই একেধৰণে ভাবি-চিন্তি থাকোঁতে থাকোঁতেই পূৰে ঢলফাট দিলে। তেতিয়াহে তাৰ চমক ভাঙিল। সম্ভিত আহিল যে সি তেতিয়াও কডুচী ৰেল ষ্টেচনতে বহি আছে; ঘৰলৈ যাব লাগে। সি উঠি থিয় হ'ল আৰু এনাপুৰ অভিমুখী আলিবাটেৰে আগুৱাবলৈ ধৰিলে। বলিয়াৰ দৰে খোজেৰে সি আগবাঢ়ি থাকিল। ওৰে নিশা উজাগৰে থকাৰ কাৰণে তাৰ চকুদুটা ৰঙা পৰিছিল। পিৰিখ

থকা কাপোৰ-কানিও মলিয়ন হৈছিল। কোনোমতে বাটে বাটে জিৰনি লৈ লৈ খোজ কাঢ়ি কাঢ়ি আহি সি সঁজ লাগো লাগো সময়ত ঘৰ পালেহি।

সেই সময়ত সন্দৰ্ভাৰাইয়ে ভিতৰৰ কোঠালিত কিবা কাম কৰি আছিল। বাহিৰত খোজৰ শব্দ শুনি মাত দি সন্ধানিলে—“কোন?”

অনন্ত কথা কব পৰা অবস্থাত নাছিল। সি একো নামাতিলে। সন্দৰ্ভা তৎক্ষণাত বাহিৰলৈ ওলাই আহিল আৰু তাক দেখি আচৰিত হৈ সন্ধানিলে, “কি অ’ অনন্ত, ক’ৰ পৰা আহিলি?” অনন্তই ক’লে—“হাৰোগেৰিৰপৰা আহিছোঁ।”

“তেওঁলোক কেতিয়া গ’ল? মূখখন একেবাৰে শুকাই আহিছে। তই চন্দৰৰ-পৰা এপাক ঘূৰি নাহিলি?”

“মই পৰহিয়ে তাৰ পৰা গঢ়ি আহিছোঁ। তেওঁলোক তেতিয়াও তাতে আছিল।”

তাই আচৰিত হৈ সন্ধানিলে—“পৰহিয়ে যদি আহিছ, কালিৰ গোটেই দিনটো ক’ত আছিলি?”

“কডুচী ষ্টেচনত আছিলোঁ।”

“নাজানো বোপাই তই যেনেকৈ মন যায় তেনেকৈ ঘূৰি ফুৰ। যদি ক’ৰবাত কিহবাই লপ্তে তেনেহলে?” অলপ পৰ বৈ তাই আকৌ সন্ধানিলে—“সকলো কাম ভালে ভালে হৈ গৈছেনে?”

অনন্ত থিয় দি থকা ঠাইতে বহি পৰিল। সন্দৰ্ভাৰাই থত-মত খাই তাৰ ওচৰলৈ আগুৱাই আহিল আৰু সন্ধানিলে, “কিয় অনন্ত? গা ভাল নহয় নেকি?” এইবুলি তাৰ পিন্ধি থকা চুৰিয়াখন খেপিয়াই চাই কলে—“হাৰে, গোটেই চুৰীয়াখন দেখোন তিতি গৈছে? নদী পাৰ হওঁতে কাপোৰ কোঁচাই ল’ব নালাগেনে? এনেয়ে চেঁচা পানীয়ে তোক নুশুজে।”

অনন্তই তেতিয়াহে গম পালে যে তাৰ চুৰীয়াখন তিতিছে। ক’লে, “এৰা চুৰীয়াখন তিতিছেতো।”

এনে সময়তে সিন্ধিয়াৰ সাজ খাওঁ বুলি পিতাক ঘৰলৈ আহিল। অনন্তক দেখা পাই সন্ধানিলে। “আটাইবোৰ কাম ঠিকে-ঠাকে হৈছেনে? তাৰাৰ গিৰিয়েকক তোৰ কেনে লাগিল? তই আহিলি কেতিয়া?” কথা সোধাৰ লগে লগে ৰাম্পাই চোলা সোলোকাই থলে। অনন্তই কোনো উত্তৰ নিদিলে। “ক’ৰবাত হোটেল-টোটেলত খাই আহিছ যেন পাওঁ?” বুলি সন্ধানি সন্দৰ্ভাৰাই গিৰিয়েকক খাবলৈ মাতি নিলে।

ৰাম্পাই ক’লে—“তই তালৈ গৈছ; কেইদিনমান থাকি আহিলেনো কি হ’ল-হেতেন? কুৰি বছৰীয়া হলিহি আমিনো তোক কি কম?”

সন্দৰ্ভাৰাই অলপ ভাবি চাই ক’লে—“বিয়াৰ পিচত ওভতাই দিব বুলি ভাবি

মই মোৰ হাৰডাল দিছিলোঁ!” গিৰিয়েকক কথাষাৰ জনোৱাৰ মনোভাৱেৰে সন্দৰ্ভাৰ্থাই ক’লে।

মাজতে খাবলৈ এৰি ৰাম্পাই সন্ধানিলে “কাক?”

“তাৰাৰ গলটো উকা হৈ আছিল। দাদা মল্লপাই ক’লে যে কাইলৈ ছোৱালী চাবলৈ আহিব কেইদিনমানৰ কাৰণে হাৰডাল দিয়া। সেই কাৰণে তাৰা যোৱাৰ সময়ত ময়েই দিছিলোঁ।” অলপ ভয়ে ভয়ে ক’লে তাই।

“গাঁৱলীয়া ছোৱালী কব নোৱাৰি ক’ত পেলাই দিয়ে! দুই চাৰি দিনতে ভাঙি-চিঙি পেলাব। কব নোৱাৰিলোঁ কেতিয়া ওভটাই দিয়ে!”

“এতিয়াতো তাই শহুৰেকৰ ঘৰতহে থাকিব। একো একো পদ বস্তু তৈয়াৰ কৰোঁতে জীৱনটোৱেই শেষ হৈ যায়” ৰাম্পাই খঙেৰে ক’লে।

“বিয়াৰ পিছদিনাই কাৰোবাৰ হাতত পঠিয়াই দিম বুলি তেওঁৰ দৰে দায়িত্বশীল মানুহ এজনে কৈছে যোঁতয়া মই নিদিয়াকৈ কেনেকৈ থাকোঁ?”

“ই, এইফালে গুচিয়ে আহিল। এতিয়া কাৰ হাতত পঠিয়াই দিব?”

সন্দৰ্ভাৰ্থাই ক’লে—“বিয়াৰ পিছত যদি ৰত্নৰ্থাই মনত ৰাখি হাৰডাল লগতকৈ লৈ যায় তেনেহলে মল্লপাৰ হাতত পঠিয়াই দিব পাৰিব। কিন্তু যদি পাহৰি যায়, তেনেহলে সোনকালে ফিৰত নাপাম।

“যোৱাৰ সময়ত তুমি অনন্তক কথাটো সোঁৱৰাই দি পঠিয়াব নালাগিছিল? এতিয়া ল’ৰাৰ নাম ললে কি হব?”

সন্দৰ্ভাৰ্থায়ে কথাৰ মাজতে মাত দিলে, “যোৱাৰ সময়ত মই তাক মনত পেলাই দিছিলোঁ নহয়! কামৰ ঠেলাত মনতে নৰ’ল হব পায়? তাকেহে মনত পেলাই দি অনোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিছিল যেন পাওঁ। বঢ়া হ’লহি! সিনো এইখিনি কথাও বঢ়ি পাব নালাগে নে?”

“হৈছে, হৈছে,—মনে মনে থাকা। যি হ’ব লগা হৈ গৈছে। এতিয়া তাকে কৈ থাকি কি লাভ? ল’ৰাই বেয়া নাপাবনে?” ৰাম্পাই সন্দৰ্ভাক কথা শেষ কৰিবলৈ নিদিলে।

ইয়াত কৈ যদি কথা দহগুণ অধিক চোকাও হ’লহে তেনে তথাপি তাত বেয়া পাব পৰা মানসিক অবস্থা অনন্তৰ নাছিল। সি পোনতে পঢ়া-শুনাত মনপুৰিত লাগিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। কিন্তু তাতো সফল নহ’ল। শেষত পৰীক্ষাত বহাৰ অনুমতিও সি নাপালে। সি স্কুললৈ যাবলৈ এৰি দিলে। ৰাম্পাই যথাসাধ্য পৰিশ্ৰম কৰি এবাৰ আকৌ পৰীক্ষা দিবলৈ ক’লে। অনন্তই “গৰমৰ বন্ধৰ পিছত দিম বুলি কৈ মনে মনে থাকিল। পাছত গৰমৰ বন্ধ আহিল আৰু গ’ল। দেৱালীৰ ছুটীও পালেহি। কিন্তু অনন্ত স্কুললৈ নগ’ল। পঢ়া-শুনাত আৰম্ভ নকৰিলে। ইচ্ছা গলে মাজে মাজে সি দুই তিনি ঘণ্টামান, কেতিয়াবা পিতাকৰ দোকানত গৈ বহে নাইবা পথাৰৰ ফাললৈ ফুৰিবলৈ ওলাই যায়। তাতো ভাগৰ লাগিলে সি লগৰ লগীয়াৰ

ঘৰলৈ যায় আৰু তাত নাইবা চোঁগড় খেলি সময় কটায়। সেইবাৰ ৰামনৱমীৰ দিনা তাৰ সাত-আঠজন বন্ধু-বান্ধৱে লগ-লাগি চোঁগড় খেলাৰ বন্দোবস্ত কৰিলে। সেই খেল কিন্তু তাৰ পিছতো সদায় চলিবলৈ ধৰিলে। সেইদৰে ৰাতি বাৰ-বজালৈ চোঁগড় খেলি এদিন ৰাতি অনন্ত আহি ঘৰত শুই আছিল। পুৱালৈ শৰৎকালৰ চেঁচা বতাহ লাগি টোপনৰী ভাঙি যোৱাৰ পিছতো সি বিচনাতে ইকাটি-সিকাটিকৈ বাগৰি আছিল। টোপনৰীৰ আমেজে তাক এৰি যোৱা নাছিল। এটি জড়তাই তাক যেন আগুৰি ধৰিছিল। গতিকে সি আকৌ কাপোৰ এখন টানি লৈ শুবলৈ যত্ন কৰি আছিল। এনেতে তাৰ ভায়েক নাভিৰাজ লৰি লৰি আহিল আৰু আপুত সুৰেৰে তাৰ কাণে কাণে ক'লে— “তেৰদালৰ নবোজনীৰ বিধুতি হ'ল।” অনন্তই ভ্ৰু-কোঁচাই “আঁতৰ হ. কিহৰ চেলবেলাবলৈ আহিছ?” বুলি তাক ঢকিয়াই দিলে।

ওচৰতে বাহিৰত থিয়হৈ থকা সুন্দৰবাই তাকে দেখি মাত দিলে— “কেলেই অ' ? কিহৰ ইমান বংশদেখুৱাইছ? তোৰ ঘেণীয়েৰাজনী লায়কৰ হোৱা শুনি মিঠাই খুৱাবলৈ এৰি চোন খঙেহে দেখুৱালি?”

অনন্তই সেই কথাৰ কোনো প্ৰত্যুত্তৰ নিদিলে। হামি কাটি এগামুৰি দি সি মন্থ-হাত ধুবলৈ ভিতৰলৈ গ'ল। সুন্দৰবাই কলে— “যা বাচা নাভু, দেকানৰপৰা পিতাৰক মাতি আনগৈ, কবি— তেৰদালৰ পৰা পুৰোহিত বাপু মিঠাই লৈ আহিছে।” এই বুলি কৈ তেৰদালৰপৰা অহা পুৰোহিত বাপুলৈ উভতি চাই সুধিলে— “কেতিয়া হৈছে? দিন-খেন ভালেই পাইছে নহয়, বাপু?”

“কালি পুৱা হৈছে। দিন খেন ভাল। পুৱা শুই উঠি দুয়ো-ভনীয়েক বাহিৰ ফুৰিবলৈ গৈছিল! তেতিয়াই হৈছে হ'ব পায়! উভতি আহি ইন্দিৰা একাঘৰীয়া কৈ থিয় হৈ থকা দেখি ঘৰৰ মানুহে কথাটো গম পালে।”

এতিয়াও ছোৱালীৰ বয়স কম। কেনে পাৰিব কি কাপোৰ বা পিন্ধি আছিল?

“সেউজীয়া ৰঙৰ, পাৰি থকা শাড়ী পিন্ধি আছিল। সকলো ঠিকে-ঠাকে আছে, আইদেউ। সকলোৱে বৰ আনন্দ পাইছে।” বুলি কৈ পুৰোহিত বাপুই চোবাই থকা ভামোলৰ পিক্‌পেলাই আহিল।

তেওঁলোকে এতিয়া এসাজ খুৱাই-বুৱাই নিয়ম-কাৰণ ৰাখিবনে নাই?”

“খুৱাব, খুৱাব। আপোনালোকেতো বিয়াৰ সময়ত এৰাতিৰ ভিতৰতে খৰধৰ কৰিলে। তেৰদালৰ এই পুৰোহিত বাপুক একটিয়াকৈ থৈনো তেনে কাম হ'ব পায়নে? নাগমাৰনো অভাৱ কিহৰ? নিশ্চয় খুৱাব।”

এনেতে ৰামপ্পা দোকানৰ পৰা আহি পাই পদূলিৰে পৰা মাত দিলে— “পুৰোহিত বাপু আহিল কেতিয়া?”

“এয়া, পুৱাৰ গাড়ীতে আহিলোঁ” বুলি উত্তৰ দি পুৰোহিত বাপুই ৰামধনীশালৰ ফালে ঘূৰি চাই ক'লে “বাক-পাই মোক যাওঁতে এখেতক লগত লৈ যাবলৈ কৈছে। কিবা কিবি অলপ আলাচনা কৰিব আছে বোলে।”

ৰাম্পাই ঘৈণীয়েকক সন্মিলে। “বাপুৰু কিবা চাহ-তাহ খাবলৈ দিছানে? চাহ অলপ কৰা।”

“সেইবোৰ কিয় লাগিছে, এতিয়াই মই ষ্টেচনতে খাই আহিছোঁ।”

“খাই আহিল কি হ’ল; আকৌ এবাৰ খাওক সংকোচ নকৰিব। আমাৰ ইয়াত অনবৰত চাহ সাজু হৈয়ে থাকে।”

সুন্দৰাস্বাই ততালিকে দুকাপ চাহ আনি দুয়োজনকে খাবলৈ দিলে।

পুৰোহিত বাপুই চাহৰ কাপটো হাতত লৈ ক’লে “মই সংকোচ কৰিলে হৈছে আৰু! সদায় কাৰোবাৰ নহয় কাৰোবাৰ ঘৰত খাবই লাগে। সংকোচ কৰিলে সদায় লঘোণে থাকিব লাগিব। প্ৰয়োজন হলে মই খুজিও খাওঁ।”

“অ’, সেইটো নো কি কথা। আমাৰ ঘৰত পুৰুষেপৰা অনবৰত আখাৰ ওপৰত চাহৰ পানী উতলিয়ে থাকে—এখেতৰ বাবে, ল’ৰাহঁতৰ বাবে মোৰ বাবে আৰু আপোনালোকৰ দৰে অহা-যোৱা কৰি থকা মানুহৰ বাবে।” সুন্দৰাস্বায়ে পুৰোহিত বাপুৰ কথাৰ উত্তৰ দিয়াৰ ছলতে নিজৰ ঘৰৰ বিষয়েও অলপ গৰ্বৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিলে।

ৰাম্পাই চাহৰ পিয়লাত সোহা মাৰি উঠি সন্মিলে। “অনন্ত উঠিল নে?” এনেতে অনন্ত বাহিৰলৈ ওলাই আহিল আৰু তাক দেখি ৰাম্পাই কলে “যা চোন বোপা দোকানত ল’ৰাটো অকলে আছে। ময়ো,—এই গৈ আছোঁ।”

অনন্ত দোকানলৈ গ’ল। ৰাম্পাই বোৱাৰীয়েক কেতিয়া বিধুতি হ’ল, দিন, খেন কেনে পাইছে আদি সকলো কথা সন্মিলে। পুৰোহিত বাপুই আকৌ এবাৰ সকলো কথা সৰিস্ভাৱে জনালে। শেষত চাহৰ পিয়লাটো হাতৰ পৰা নমাই সন্মিলে— “তেওঁলোকে খুওৱা-বুওৱাৰ নিয়ম ফেৰা কৰিবনে নাই?”

আপুনি এতিয়া এবাৰ তালৈ গ’লে আলাপ-আলোচনা কৰি সকলো কৰা হ’ব।”

“মইনো যাব লাগে কিয়? আয়োজন কৰিলেই হ’ল। অসুবিধানো কি আছে?

এইদৰে কথা-বতৰা পাতি-পাতি পুৰোহিত বাপুৰ লগত লৈয়েই ৰাম্পা দোকানলৈ গ’ল। অনন্ত ঘৰলৈ উভতি আহিল আৰু গা-পা ধুই আনদিনাৰ দৰেই বন্ধু-বান্ধবৰ সৈতে দেখা সাক্ষাত কৰিবলৈ বাহিৰলৈ ওলাই গ’ল। এনেতে সন্মুখৰ ফালৰ পৰা তাৰ এজন বন্ধু আহি আগত ওলাল। সি হাতত কিবা এটা লৈ আহিছিল আৰু অনন্তই নেদেখাকৈ বস্তুটো পিঠিৰ ফালে লুকাই লৈ, ধৰি আছিল। তাকে দেখি অনন্তই সন্মিলে—“তোমাৰ হাতত সেইটো কি?”

সি সন্মিলেহে পালে; বন্ধুজন বেগেৰে তাৰ ওচৰলৈ আগুৱাই আহিল আৰু তাৰ গাত ৰং এসোপা ঢালি দিলে; আৰু হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

অনন্তই মূৰৰ টুপিটো খুলি সেইটো জোকাৰি জোকাৰি ক’লে—“তুমি এইবোৰ কি কৰিলা?”

“কি কৰিলোঁ? তুমি “পেৰা” খুৱাইছানে?”

“তোমালোক সকলোৰে “পেৰা” খাব খুজিছা,—কিন্তু……” বদলি অনন্তই কথা, আধা কোৱাতে বন্ধ কৰিলে।

অনন্তৰ মনৰ ভয় নবুজাকৈয়ে বন্ধুজনে উচ্চস্বৰে হাঁহি হাঁহি কলে ‘আমি “পেৰা” খাম আৰু তোমাৰ ঘৰলৈ ঘৈণীয়েৰা আহিব।’

“বৰ, ঘৈণীজনী আহিব।”

বন্ধুজনে কৌতুকেৰে ক’লে ‘এতিয়াতো তেনেকৈ ক’বাই!’

“ইয়াত আৰু কিবা কথা আছে?”

“দুই চাৰিদিনতে সকলো বুজি পাম। কাইলৈ ঘৈণীয়েৰা আহক, ঘৰৰ পৰা যদি ওলোৱা মোৰ নাম নাই। এতিয়া আমাৰ চোপড় খেলা দলটো আৰু ভাঙিল, জানিব।”

সেইবোৰ পিছত গম পাবা। অনন্তই নিৰাশ মনেৰে ক’লে। তথাপিও তাৰ বন্ধুজনে আনন্দেৰে তাৰ হাতত ধৰি কলে—“হৈছে হৈছে সেইবোৰ এৰা। এতিয়া ব’লা। এতিয়াৰেপৰা ঘৰত বহি থাকিব নালাগে।”

“এই ৰংসনা কাপোৰবোৰ বদলাই আহোঁ ৰ’বা।” “কি কাৰণে? মানুহেতো অলপ গম পাওক! নে, আন কাপোৰো নষ্ট কৰাব খুজিছা?”

দুয়ো বন্ধু একেলগে যাবলৈ ধৰিলে। বাহিৰলৈ আহি দুৱাৰমুখৰ পৰা পুতেকৰ গাত ৰং চলা দেখিবলৈ পোৱা সন্দৰ্ভাৰাই মাত দিলে “অনন্ত খাবৰ সময় হৈছে অলপ সোনকালে আহিব। পুৰোহিত বাপুক আলপৈচান ধৰিব লাগিব। “তেখেতো” বোধহয় বাপুৰ লগত তেৰদাললৈ যাব। তই ঘৰত নাথাকিলে খং কৰিব। ক’ৰবালৈ গৈ বহি নাথাকিব। সোনকালে আহিব।”

18

সিফালে তাৰা?

তাৰুকাৰ শহুৰেকৰ পৰিয়ালৰ উপাধি ‘অকিবাটে’। অকিবাটে অপ্পম্মা বিয়াৰ কাৰণে তিনিদিনৰ বাবে গাঁৱলৈ আহিছিল। বিয়ালৈ অহা ইষ্ট-কুটুম্ব সকল গুৰুচি যোৱাৰ পিচত সিহঁতৰ পৰিয়ালৰ মানুহখিনি আকৌ বাগিছাৰ ঘৰলৈ গুৰুচি গ’ল। জীয়েকৰ লগত কেইদিনমান থাকি ঘৰলৈ যাম বদলি ভাবি ৰক্তস্বাও হাৰোগেৰিতে ৰ’ল। তাই জীয়েকৰ ঘৰখন বৰ মৰমেৰে সজাই পৰাই দিলে আৰু জীয়েকক দুই

চাৰিটা ভাল উপদেশো দিলে। বোৱাৰীয়েকৰ ওপৰত যাতে ভালকৈ চকু ৰাখে তাৰ কাৰণে অসম্ভৱকো ৰত্নাই অনুৰোধ জনালে। তাৰন্ধাৰ আগৰ শাহুৱেকজনীৰ আচৰণ ব্যৱহাৰৰ কথা কৈ অলপ নিন্দাও কৰিলে। তাৰ পাচত জোৱায়েককো দুই চাৰি আঘাৰ কথা কৈ নিজৰ গাঙলৈ গঢ়ি গ'ল।

এদিন আবেলি অসম্ভৱাই বোৱাৰীয়েকক ওচৰত বহুৱাই লৈ ক'লে —“আই তয়েই এই ঘৰৰ মালিক! তইয়েই সকলোফালে চম্ভালিব লাগিব। ঘৰলৈ অহা শস্য-পাতি জাৰি ফুৰি ভালকৈ ৰাখিব লাগিব। মই চকুৰে নমনো। তইহে ঘৰখন ঠন ধৰাই তুলিব লাগিব। পিচে মোৰ ল'ৰাটোৱে ঘৰৰ তিৰোতাই আন মতা মানুহৰ লগত কথা কোৱাটো পচন্দ নকৰে। কথা ইমানেই। খোৱা পিন্ধা একোৰে অভাৱ এইখন ঘৰত নাই।”

তাৰন্ধাই অলপ হাঁহিলে। কি তু একো নক'লে। মাত্ৰ শাহুৱেকৰ ফালে অৰ্থ-পূৰ্ণভাৱে চাই থাকিল। শাহুৱেকে আৰু কৈ গ'ল—“আগৰ বোৱাৰীজনী বিপথ-গামী হ'ল, সেই কাৰণে মোৰ ল'ৰাটোৱে ইমান দিনে আকৌ বিয়া কৰোৱা নাছিল। তাই যদি ভালকৈ থাকিলহে তেনে ইমানদিনে মই চাৰিটা পাঁচটা নাতি-নাতিনীৰ মদু দেখিলোঁহে তেনে।” আগতে থহুৱা যেন লগা শাহুৱেকৰ মাতটো যেন কোমল, কৰুণ হৈ পৰিল। শাহুৱেকৰ কথা শুনিবলৈ তাৰন্ধাৰ মনতো কোঁতুহল উপজিল। তাই শাহুৱেকৰ আৰু বেছি ওচৰ চাপি বহিল। অতি নম্ৰ সন্মুখৰে তাই সন্মুখলৈ —“কিনো হৈছিল কওকচোন? সেই গৰাকী ঢুকোৱাৰ কিমান বছৰ হ'ল?” শাহুৱেকে নিঃসঙ্কোচে কবলৈ ধৰিলে। “তাই মৰিলনো ক'ত? মৰিলতো শান্তি পালোহে তেনে! মোৰ ল'ৰাটোৱেও দ্বিতীয়বাৰ বিয়া কৰালেহে তেনে। ওচৰৰ পৰমান্টী গাঁৱৰ ছোৱালী। ভাল ছোৱালী বুলি ভাবি, চাৰি-পাঁচ বছৰ ছোৱালী বিচাৰি আহি তাইক বিয়া কৰোৱাই দিছিলোঁ। তেতিয়া আমি গাঁৱতে থাকোঁ। সেই সময়ত লাঠুৱা সত্যটো মোৰ ল'ৰাটোৰ ওচৰলৈ বৰকৈ অহা-যোৱা কৰিছিল। ল'ৰাটোৰ আপোন বুলিবলৈ কোনো নাই, ময়ো ভাবিলোঁ সিয়েই তাৰ সহায় হ'ব। গতিকে তাক ভালকৈ খুওৱা-বুওৱা কৰিছিলোঁ। নাজানো সিয়েই লম্বিলনে তায়েই লম্বিল। ভগবানেহে জানে। সন্ধ্যাৰ সময়, নিজৰ চকুৰে নেদেখাকৈনো কেনেকৈ কণ্ট! এদিন এটা ঘটনা ঘটিল। ল'ৰাটো বাগিছাৰ পৰা ঘৰলৈ আহি আছিল। ইফালৰপৰা তাই বাগিছালৈ জলপান লৈ যোৱাৰ বাটত সত্যৰ ঘৰত সোমাই বহি আছিল। সেই কথা গম পাই সি খঙতে জ্বলি পকি ঘৰ পালেহি। “তাইক আজ মাৰি পেলাম।” বুলি কৈ কুঠাৰখন হাতত লৈ ওলাই গ'ল। কি হৈছে সন্মুখলৈ যদিও একো নক'লে। চাৰি ছয়জনমান মানুহে বৃজাই বৃজাই ভাগিৰি পৰিল। সিদিনাই মই তাইক মাকৰ ঘৰত থৈ আহিলোঁ গৈ। সিদিনাৰপৰা তাই তাত আমি ইয়াত। এবছৰ পিচত তাইৰ মাক বাপেক আহি মোৰ হাতে ভৰিয়ে ধৰি গোটাই লৈ যোৱাৰ বাবে সোমাই আহিছিল। তাইৰ হাতত হৈছে বহুমানৰ হাত।

বুজাই-বঢ়াই, দিয়াই দিলে। তিৰোতাৰ বস্তু ৰাখে কোনে? এতিয়া বোলে তাই “কুৰু-ডবাহু”ত কাৰোবাৰ লগত আছে।”

তাৰাই সন্ধানিলে, “ল’ৰা-ছোৱালী হৈছিল নে?”

“তাইৰ ল’ৰা-ছোৱালী হব ক’ৰ পৰা। বিধুতি হবৰ এবছৰ নোহওঁতেই তাই এই কেলেকাৰীখন কৰিলে। ইয়াক দ্বিতীয়বাৰ বিয়া কৰাবলৈ কলোঁ যদিও সি মান্তি নহ’ল। বৰ জেদী ল’ৰা। বৰ আকোঁৰগোজ। মোৰ ল’ৰা সেইকাৰণে কোনোৱে একো কথা লুকাই নাৰাখে। দ্বিতীয়বাৰ বিয়াৰ কথা কলে সি খঙত একো নাই হৈ পৰে। মোৰ শাহু শহুৰৰ পুণ্যৰ বলতহে তোক পালোঁ। ভাই বন্ধুওতো আছে, সকলোৱে ঈৰ্ষাতে মৰে। সিহঁতে নিজে নিজে আগুৱাই আহি বন্দোৱস্ত কৰি দিব ক’ত, আমি ক’ৰবাত ঠিক কৰিলেও মনে মনে গৈ কথা লগাই ফুৰে। কব নোৱাৰো কিয় এইবাৰ কোনোৱেই গৈ তহঁতৰ ওচৰ চাপিব নোৱাৰিলে। সময়ো অৱশ্যে নাপালে। চাৰিদিনৰ ভিতৰতে কথাবাত্তা বন্দোৱস্ত পকা হৈ বিয়া হৈ গ’ল।”

তাৰকাৰ কাৰণে এইটো এটা নতুন অভিজ্ঞতা আছিল। ছোৱালী নতুন ঘৰ এখনলৈ আহিলে বহুত নতুন নতুন কথাকে জানিবলৈ পায়। কোনো কোনো সময়ত কথাবোৰ ভালকৈ বুজি নোপোৱাৰ কাৰণে বহু বিষয়ত নানা ভুল ধাৰণা জন্মে আৰু ছোৱালীয়ে ভুল কৰি পেলায়। নানা প্ৰকাৰৰ ভুল ধাৰণাৰ বশৱৰ্ত্তী হৈ বহুত ছোৱালীৰ ফুলৰ নিচিনা জীৱন নষ্ট হৈ যায়। ঘৰলৈ যেতিয়া নতুন বোৱাৰী আহে তেতিয়া জ্যেষ্ঠজনে বোৱাৰীজনীক ঘৰৰ ৰীতি-নীতি আৰু পৰিয়ালৰ লোকসকলৰ ধৰণ-কৰণ, চাল-চলন আদিৰ সৈতে পৰিচিত কৰি দিয়া উচিত। গাঁৱত কিন্তু তেনে কৰাৰ নিয়ম নাই। সেই কাৰণে ছোৱালীয়ে পাঁচ-ছয় বছৰ ধৰি সন্মুখ দৃষ্টিৰে চাৰিওফালে নিৰীক্ষণ কৰি শাহুৱেকৰ মূৰলৈ চাই চাই কটাবলগীয়া হয়।

এই বিষয়ত তাৰকা নিজ বয়সীয়া আন ছোৱালীতকৈ অলপ বেছি সচেতন আছিল। সম্ভৱতঃ চিন্মস্বাৰপৰা লাভ কৰা অভিজ্ঞতাই তাৰ কাৰণ। তথাপি এই নতুন স্বামীজনৰ আৰু কিছু কথা জানিবলৈ তাইৰ মন গ’ল। আৰু সন্ধানিলে,

“আপুনিতো চকুৰে ভালকৈ নমনে, তেনেহলে ঘৰত ৰন্ধা-বঢ়া কৰিছিল কোনে?”

“মই কোনোমতে আন্দাজতে কিবা-কিবি বনাইছিলোঁ। ওচৰ চুবুৰীয়া মানুহেও কেতিয়াবা ৰুটি দুখনকে সেকি দিছিল। নহলে কেতিয়াবা সি নিজেও কৰি লৈছিল। পিচে সি বেছি ভাগেই এই বাগানতনো আছিল ক’ত?”

তাৰকাই মাজতে প্ৰশ্ন কৰিলে—“বাগছাত নাছিল যদি ক’ত আছিল?”

“দিনে ৰাতি গাঁৱতে ঘূৰি ফুৰিছিল। ঘৰৰ ফালেনো তাৰ মনোযোগ আছিল

ক'ত? কেতিয়াবা কেতিয়াবা খাবলৈ বাগিছালৈ আহিছিল, নহ'লে কেবাদিনো ধৰি তাৰ কোনো খা-খবৰেই নাছিল। মই বাট চাই চাই মৰি যাওঁ যেন পাইছিলোঁ।”

তাৰুকাই অনুমান কৰিলে যে শাহুৱেকে কিবা কথা গোপন কৰিছে। পদুখুৰীৰ পানী পৰিষ্কাৰ যেন দেখা গ'লেও তলত গেদ আছে নে নাই চাবলৈ শিলৰ টুকুৰা এটা যেনেকৈ পেলাই দি চোৱা হয় তেনে মনোভাৱেৰে তাৰুকাই এইবাৰ সন্দিগ্ধে—
“তেওঁ খাইছিল ক'ত?”

“তাক খাবলৈ দিয়া মানুহৰ কিবা অভাৱনে?” ইয়াকে কৈ অশ্মদ্ৰুৱাই সেই প্ৰসংগৰ তাতেই ওৰ পেলালে। আৰু জিভাত কামুৰি ধৰিলে। বোধহয় এম্ধাৰ কাৰণে তাৰুকাই নেদেখিলে।

নতুনকৈ বিন্ধ্য কৰোৱাৰ পিচত অ'পল্লাই বাগিছাৰ কাম কাজলৈ মনযোগ দিলে। সদায়ে সি চাকৰৰ লগত কামে কামে লাগি থাকিল। গাঁৱৰ ফাললৈ যাবলৈ এৰিলে। এজন কামকৰা মানুহক বিদায় দিলে আৰু তাৰ ঠাইত নিজে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। ঘৰৰ আৱশ্যকীয় বয়-বস্তুবোৰ গাঁৱলৈ যোৱা চাকৰ-বাকৰৰ মাৰফতে কিনাই অনাবলৈ ধৰিলে। কিছুদিনৰ পৰা সি চাহ খাবলৈ এৰি দিছিল, কিন্তু তাৰুকাই চাহ খায় কাৰণে চাহপাত আৰু চেনি কিনাই আনি ঘৰত থৈ দিছিল। আজিকালি সি দুয়োবেলা সময়মতেই খাবলৈ ঘৰলৈ আহিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। মাজে মাজে কাম কৰিব এৰিও আহি ঘৰ পাইছিলহি আৰু ঘৈণীয়েকৰ সৈতে ধেমালি-ধুমুলা কৰি আকৌ কামলৈ গৈছিল। তাৰুকাইও গিৰিয়েকৰ মন যোগাই হাঁহিছিল আৰু কথা-বতৰা কৈছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা অ'পল্লাই তাৰ মাকক কৈছিল—“তুমি আজি কালি জুহালৰ ওচৰলৈ নাযাবা। তুমি তালৈ গৈ মিছাতে বয়-বস্তু বগৰাই পেলোৱা। তুমি ইয়াতে বহি থাকি বোৱাৰীয়েৰাই কেনেকৈনো ঘৰ চম্ভালে চাই থাকা।”

“এৰাতো বোপাই, তোৰে পদুগাৰ ফল। ইমানদিন বাট চোৱাৰ পিচত ভাল ছোৱালী এজনী পাইছ। এতিয়া মইনো কিয় জুহাললৈ যাব লাগে। বোৱাৰীয়ে তিনিবেলা যি খাবলৈ দিয়ে তাকে খাই জিৰনি লৈ বহি থাকিম।”

ঘৰত দুটাকৈ চাকৰ। বাৰমাহে বাগিছাত কাম থাকে। গতিকে কাম কৰা মানুহৰ প্ৰয়োজন হৈয়েই থাকে। সেই কাৰণে তাৰুকাই পাচ-ছয়জনমান মানুহৰ কাৰণে বন্ধা-বঢ়া কৰিবই লাগে। ইয়াৰ আগতে চাকৰে নিজৰ নিজৰ ঘৰত খাইছিল। সেইবাবে সিহঁতক দৰমহা বেছিকৈ দিবলগীয়া হৈছিল। অকল সেয়েই নহয়। ঘৰলৈ খাবলৈ গ'লে ইফালে কামো বন্ধ হৈছিল। এইবোৰ জঞ্জালৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ অ'পল্লাই নিজৰ ঘৰতে চাকৰবোৰৰ খোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই মানুহবোৰৰ কাৰণে বন্ধা-বঢ়া, গৰু-ম'হবিলাক চোৱা-চিতা কৰা আদি কামবোৰৰ মাজত তাৰুকাৰ সময়ৰ প্ৰতি কোনো লক্ষ্যই নাথাকিছিল। ইয়ালৈ অহাৰ পিছত তাৰুকাই ম'হৰ গাখীৰ থিৰাবলৈও

শিকিছিল। চাৰি-পাঁচদিন ইয়াত কটায়েই তাই বদুজিব পাৰিছিল যে বন্ধু-বান্ধব-বিলাকক তাইৰ গিৰিয়েকে বেছি ভাল নাপায়। গতিকে সেইবোৰৰ লগত তাই বৰ কম কথা কৈছিল। যিখিনি কৈছিল, সেইখিনি অৱশ্যে মীঠামুখীয়াভাৱে কৈছিল। আৰম্ভণিতে চাকৰ-বাকৰবোৰ ঘৰৰ চৌহদ পৰ্য্যন্তহে আহিছিল আৰু চোতালতে খাবলৈ বহিছিল। মাত্ৰ অপ্পল্লাইহে ভিতৰত বহিছিল। পোনতে অপ্পল্লাই সিহঁতক কৈছিল “বাহিৰত কিয় বহিছ? ভিতৰলৈ নাহ কলেই?” তেতিয়া চাকৰ বাকৰবোৰে ইজনে-সিজনৰ মন্থলৈ চাই মনে মনে হাঁহিছিল আৰু ফুটাই কৈছিল “ভিতৰলৈ কিয় যাব লাগে? ইয়াতে হ’ব।”

সিহঁতে হ’হা-হাঁহি কৰাটো অনুমান কৰি তাতে বহি থকা অসম্ভৱই সন্দেহিছিল— “তহঁতে হাঁহিছ কলেই?”

হাঁহি থকা এজনেই উলটি প্ৰশ্ন কৰিছিল—“হ’হাতো নাই! আপুনি ক’তনো দেখিলে যে আমি হাঁহিছোঁ?”

“শাহুৱেকে চকুৰে দেখা নাপায় বুলি জানি বোৱাৰীয়েকে যদি কিবা কৰে.....” আধা কোৱাকৈ চাকৰটোৱে কথাষাৰ সিমানতে সামৰিলে। আন এজনে সকলোৱেনো তেনে?” বুলি কৈ দাঁতেৰে জিতা কামুৰি কথা বন্ধ কৰিলে। সিহঁতে এনে কৌশলেৰে কথা কৈছিল যে যাতে সিহঁতৰ কথা ওচৰৰ আন মানুহে বদুজি নাপায়। কিন্তু তাৰুতাই সকলো বদুজিও নুবুজাৰ ভাও জুৰি হাঁহিমুখে সকলোকে খাবলৈ দিছিল। তাইৰ সেই হাঁহি স্বাভাৱিক হাঁহি বুলিয়েই সকলোৰে ভাবিছিল।

তাৰুতাই তাইৰ নিজৰ বাবে আৰু চাকৰ-বাকৰৰ কাৰণে বেলেগ বেলেগ বন্ধা-বঢ়া নকৰিছিল। সকলোৱে একেধৰণৰ খাদ্যকে খাবলৈ পাইছিল। সিহঁতৰ খাৱন-দাৱন কিছুদিনলৈ লক্ষ্য কৰি অপ্পল্লাৰ ধাৰণা হৈছিল যে সম্ভৱ তাৰুতাই চাকৰ-বাকৰৰ কাৰণে কেনেকৈ ৰান্ধিব লাগে নাজানে। গতিকে এদিন ঘৈণীয়েকক ইংগিতেৰে ক’লে—সিহঁতৰ কাৰণে বেলেগ ধৰণে ৰান্ধিব লাগে। আমি যি খাওঁ তাকে যদি সিহঁতক দিয়া হয় তেনেহ’লেনো কেনেকৈ হব? পেট ভৰা মটহা বস্তু আৰু দৈৰ ঘোল সিহঁতক দিবা। পৰিশ্ৰম কৰি আহে বেচেৰাহঁত। ভাতমুঠিৰে পেট ভৰে কেনেকৈ?” কিন্তু তাৰুতাই আগে যেনেকৈ ৰন্ধা-বঢ়া কৰিছিল তেনেকৈয়ে কৰি থাকিল। বেলেগকৈ ৰন্ধা-বঢ়া কৰিবলৈ তাই যে কিবা বেজাৰ পায় সেইটো নহয়। কিন্তু তাই ভাবিছিল যে মৰিলেনো কি সম্পদ কোনে লৈ যাব? চাকৰৰ বাবে বেলেগ গিৰিহঁতৰ বাবে বেলেগ এনেকৈ বিভেদমূলক আচৰণ কৰি তহীনো পাপ আৰ্জ্জ কৰি? সকলোকে সমান চকুৰে চাব লাগে। যিমান দিনলৈ জীয়াই থাকে সিমান দিনে মানুহে আনৰ মন্থত নিজৰ সদনাম শূন্যনৈব লাগে আৰু তাকে লৈয়ে এই সংসাৰ এৰি যাব লাগে। গতিকে তাই গিৰিয়েকৰ কথাটো কাণ নিদিিলে। অপ্পল্লাইও ঘৰৰ বাবে আৱশ্যকীয় সকলো বস্তুৰে যোগাৰ ধৰি থাকিল। সি তাৰ দ্বিতীয় ঘৈণীয়েকৰ মনত দুখ দিবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে।

এদিন ৰাতিপুৱা তাৰুজী ভিতৰত ৰন্ধা-বঢ়া কৰি আছিল। সিদ্ধা নামৰ চাকৰ-টোৱে কুৱাৰ পৰা ঢেকীৰে পানী তুলি আছিল। এনেতে পাঁচ-ছয় বছৰীয়া ছোৱালী এজনী আহি ভিতৰৰ কোঠাত সোমাবলৈ গ'ল। ছোৱালীজনীৰ ভৰিৰ শব্দ শুনি তাৰুজী মন্থ ঘূৰাই সিফালে চাওঁতেই শুনিলে ছোৱালীজনীক কোনোবাই কৈছে—“ভিতৰত তোৰ বাপৰ নাই যা।”

ছোৱালীজনী ঠাইতে থমকি ৰৈ সন্মুখলৈ—“তেনেহলে ক'লৈ গৈছে।” তাইৰ মাতটো বৰ মৰম লগা।

“ক'ৰবাত সেই পথাৰৰ আগফালে আছে। পিছে কিয় আহিলি? তোৰ মাৰাও আহিছে নেকি?”

এনেতে কুৱাৰ পৰা পানী তুলি থকা সিদ্ধাই ঢেকী দিবলৈ এৰি ক'লে—
“তাইৰ মাক ইয়ালৈ কিয় আহিব? সৰু ছোৱালীজনী কাৰ লগতনো আহিছে?”
“কাৰোবাৰ লগত আহিছে হবপায়।”

“ছোৱালীজনীকনো এনেকৈ পঠিয়ায় নে?” বুলি কৈ ভিতৰলৈ আহিবলৈ ধৰা তাৰুজীৰ পেহী শাহুৱেকে ধেমালিৰ সন্মুখত ক'লে—“তাৰা চাচোন তোৰ জীয়েৰ এজনী আহিছে।”

তাৰুজী ঠিক বদুজিৰ নোৱাৰিলে, কথাষাৰ তাইৰ পৰা এতিয়ালৈকে লুকাই যোৱা এটি সত্য, নে পেহীশাহুৱেকে কৰা এটি নিৰ্দোষ ধেমালি? বাহিৰত চলি থকা কথা-বাৰ্তাবোৰ শুনি আচৰিত হৈ তাই সন্মুখলৈ—“কাৰ জীয়েক?”

“তোৰেই বাচা। তই বোধকৰোঁ এতিয়ালৈকে কথাটো গমেই পোৱা নাই?” তাৰুজী কিছুসময় মনে মনে থাকিল। যোঁতয়াৰেপৰা তাই এইখন ঘৰলৈ আহিছে। যোঁতয়াৰেপৰা নিতৌ তাইৰ গিৰিয়েকৰ বিষয়ে আৰু ঘৰখনৰ বিষয়ে এটা নহয় এটা নতুন নতুন কথা শুনিবই লাগিছে। গতিকে তাই যি কোনো নতুন প্ৰসংগ আহি উপস্থিত হলেই নিৰ্বিকাৰ ভাবে আনন্দ মনেৰে তাক মানি লবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। তাৰ বাহিৰে তাইৰ আন কোনো উপায়ো নাছিল।

“ভালেই। জী হ'ল বুলিনো কিবা মোৰ কান্ধত উঠিবনে?” তাই পেহীশাহুৱেকক উত্তৰ দিলে।

পেহীশাহুৱেকে যোঁতয়া বদুজিলে যে ছোৱালীজনীৰ বিষয়ে একো নাজানিহে তাই তেনেকৈ কৈছে। গতিকে তাই ক'লে—“আমি সপোনতো ভবা নাছিলোঁ যে অস্পৃহ আকৌ দ্বিতীয়বাৰ বিয়া কৰাব। ল'ৰাই কথা নাৰাখে বুলি ভাবি মাকেও আশা এৰি দিছিল।”

তাৰাই সন্মুখলৈ—“কিয়?”

পেহীশাহুৱেকে তেনে প্ৰশ্নকেই আশা কৰিছিল। ক'বলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে—
“গাঁৱত এজনী তিৰোতা ৰাখিছে। তাইৰ নাম “সোণা” বেটী কুলক্ষণীৰ কাৰণেই তাৰ নাৰোঁ বঢ়ো বঢ়ো হ'ল। গাঁৱৰ মানুহ কিছুমানৰ লগতো শত্ৰুতা বাঢ়িল।

অপ্পা নিজেও উটনুৱা হ'ল। তাইৰ খা-খৰচ চম্ভালিবলৈ গৈ সি বেয়া হৈ যাবলৈ ধৰিলে। উপাৰ্জনৰ ধন আটাইখিনিয়েই ডাক্তৰৰ জেপত গৈ সোমোৱাত পৰিল। তথাপিও দ্বিতীয়বাৰ বিয়া কৰোৱাৰ কথাটো মন নিদিলে। নাজানো এতিয়া কেনেকৈ বৃদ্ধি খুন্দিল। তোক দেখা পায়ে বিয়া কৰাবলৈ মান্তি হ'ল। এতিয়াতো আৰু সেইজনীৰ ওচৰলৈ নাযায় নহয়নে?"

তাৰুকাই শান্ত সূৰেৰে ক'লে—“নাজানো। ভাগ্যত যি লিখা আছে, তাকেহে হয়। আন যদি কোনোবা আছে সূৰেৰে থাকক।”

তাৰুকাৰ কথা শুনি পেহীশাহুৱেকে বিবুদ্ধি হ'ল। তাই ইয়াকে ভাবিহে সেই বিষ ঢালিছিলহি যে ঘৰখন ভাগিলে ভাগক। তাৰুকাৰ কথা শুনি তাইৰ ভবা কথা ভবাতো থাকিল। গতিকে অলপ বিদ্ৰূপৰ সূৰত তাই ক'লে—“এতিয়াতো তেনেকৈ ক'বই লাগিব। খোৱা বস্তু হাতৰপৰা পৰি গ'লে তাক বঢ়ুটি লৈ চফা কৰি খাবই লাগিব।”

“ইমানদিনে এই বাগিছাত “সোণা”ৰেই ৰাজত্ব আছিল। সেই কালনাগিনীয়েতো আমাৰ আটাইকে দূৰলৈ খেদি পঠিয়াইছিল। কি যে প্ৰতাপ আছিল তাইৰ! এতিয়া আছে ক'ৰবাত মূখ লুকাই পৰি।”

মূখ লুকাই থাকিব লাগে কিয়? অহা-যোৱা কৰি থকা উচিত তাই।”

“তোৰনো হ'ল কি? বলিয়া হলিনে? তোক বিয়া কৰোৱাৰ ফলত এই ঘৰখন সচল হৈছে। সি এতিয়াও কিয় তাইৰ ঘৰলৈ যাব লাগে। এইখন ঘৰৰ লগত তাইৰ কি সন্ধ্যা? লাহেকৈ আমাৰ ল'ৰাটিক ফুচুলাই এখন হালৰ জোখাৰে মাটি নিজৰ নামত লিখাই ল'ব খোজে।”

“এওঁ যদি তাইক ইমানেই বিচাৰে তেনেহলে তাইৰ কাৰণে সেইখিনিও কৰিব নালাগে জানো? তাইকো এটা আশ্ৰয় লাগে নে নালাগে? এই মতা মানুহ-বোৰৰ কিহৰ ভৰসা? তাই জানো এতিয়া আকৌ বিয়া কৰাব পাৰে? সাত-আঠ বছৰ ধৰি এওঁ তাইৰ লগত কটাইছে।”

তাৰুকাৰ এই কথাবোৰলৈ পেহী শাহুৱেকে মনোযোগ নিদিলে। তাই নিজেহে ক'বলৈ ধৰিলে—“এৰা, তাই সকলোবোৰ হেৰাইছে বুলি জানিয়েইতো এনেখন কৰিবলৈ ধৰিছে। কালি কোনোবা এজনক পঠিয়াই মাতিছিল, কিন্তু অপ্পা নগ'ল। তোৰ লগত বিয়া হোৱাৰ পিছৰে পৰা সি সেইমুৱা হোৱাই নাই। তোক সেই তেতিয়া চাই অহাৰ পিছতে এবাৰ দুয়োটাৰে উখন-উখনি লাগিছিল। অপ্পাই কৈ দিছিল—তোতকৈও ধুনীয়া তিৰোতা এজনী লৈ আহিব পাৰোঁ! তেতিয়াৰে পৰা সি এইজনীৰ মুখলৈ চোৱা নাই।” এনেতে দূৰত অশ্লবাক আহি থকা দেখি পেহীশাহুৱেকে তাৰপৰা আঁতৰি যাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

ইমানতে সিদ্ধা নামৰ চাকৰটোৱেও মাত দিলে—“ক'ত আমাৰ আইদেউৰ ৰূপ আৰু ক'ত তাই? একো তুলনাই নহয়।”

“তাইনো কেতিয়াবা সুন্দৰী আছিল নে? তোৰ মালিকৰ লগত থাকোঁতে তাইৰ একোৰে অভাৱ নহৈছিল। এতিয়া তাইৰ সেইটো নোহোৱা হ’ল। বয়সো বেছি হ’ল। কিছুদিন তাই পুণাৰফালে আছিলগৈ। সেইফালে বহুতকে জৰ্জীৰিয়া কৰি আকৌ ইয়ালৈ আহিছে। ইয়াৰ মানুহকো নাশ কৰিছে। নাজানো কি ভুলৰ ফলত কেনেকৈ যে এইজনী ছোৱালীৰ জন্ম হ’ল?” “তেনেহলে খুৰীদেউ তুমি ভাবা নেকি যে ছোৱালীজনী এওঁৰো হব পাৰে?” সিদ্ধাই প্ৰমাণ কৰিব খুজিলে যে সি সকলো কথা জানে। তাৰুকাৰ আগত নক’বলৈ দিয়া ইংগিত সি বদুজি নাপালে। “আমাৰ মালিকৰনো ছোৱালী হ’ব কেনেকৈ?” সি ক্ৰমে সৰু সৰু মাতেৰে হ’লেও ক’ব খোজাখিনি কৈহে এৰিলে। অসম্ভাৱ হাতত ধৰি আহি থকা সৰু ছোৱালীজনীক দেখা পোৱাৰ লগে লগে প্ৰসংগ সলনি কৰিবলৈকে তাৰুকাৰ পেহীশাহুৱেকে সন্ধানিলে—“এই অকমানিজনী কলৈ গৈছিল?”

সন্ধানলৈ চাই সিদ্ধাই কলে—“আইতাকৰ হাতত ধৰি আহিছে।

তাৰুকাই সকলো কথা গম পালে। মনে মনে তাই গোটেই পুৰুষ জাতি-টোকে নিন্দা কৰিলে। কিন্তু মদুখ ফুটাই একো নক’লে। যেনেদৰে আছিল তেনেকৈয়ে থাকিল। এদিনাখন তাইৰ পিতাক মল্লপাই তাইক নিবলৈ আহিল। সি জোৰায়েকক সন্ধানিলে, “কেইদিনমানৰ কাৰণে তাইক লৈ যাওঁ নে?” অপ্সমাই তাৰুকাৰ সমুখতে, তাইৰ ফাললৈ চাই ক’লে “তেওঁকে সোধক। যায় যদি লৈ যাওক।” গিৰিয়েকৰ মনোভাৱ বদুজি পাই তাৰুকাই ক’লে “পিতাই, ঘৰত ৰন্ধা-বঢ়া কৰিব লাগে, শাহুআইয়ে চকুৰে ভালকৈ নমনে। তাৰ বাহিৰেও দুই তিনিজন চাকৰে ইয়াতেই খোৱা-বোৱা কৰে।”

মল্লই হাঁহিলে আৰু মনতে ভাবিলে—“বদুজিছোঁ ছোৱালীৰ এতিয়া ঘৰ গৃহস্থালীত মন বহিছে। উভতি গৈ সি যৈণীয়েকক ক’লে, “এতিয়া তাই আহিব কেনেকৈ? গৃহস্থালীৰ আনন্দৰ সোৱাদ পাইছে। ঘৰত গৰু-ম’হ আছে। গাখীৰ, দৈ আদি চোৱা-চিতা কৰিব লাগে। চাকৰ-বাকৰ আছে। তাই এতিয়া আহে কেনেকৈ?” ৰত্নস্বাই জীয়েক নহা কাৰণে মদুখ পাওক চাৰি, তাইৰ সখী গৃহস্থালীৰ সংবাদ পাই অধিক সখী হৈ ক’লে, “নাহিল যদি কথা নাই। আমিহে কিছু খোৱা-বোৱা বস্তু লৈ গৈ তাইক চাই আহিম।”

কেইদিনমান পিচত তাৰুকাৰ তাইৰে ছোৱালী বদুজি পেহীশাহুৱেকে চিনাকি কৰি দিয়া ছোৱালীজনী বাগিছালৈ আহিছিল। নাম তাইৰ চম্পা। তাৰুকাই তাইক মাতি নি তাইৰ পিতাক মল্লই চন্দুৰৰ পৰা অনা লাৰু খাবলৈ দিলে, কিন্তু ছোৱালীজনীয়ে সেই লাৰু নাখালে। এনেয়ে হাতত লৈ থিয় দি থাকিল। তাৰুকাই দুবাৰো তাইক লাৰু খাবলৈ ক’লে কিন্তু তাই নাখালে। তাৰুকাই খাবলৈ জোৰ কৰাত চম্পাই উপায় নাপাই ক’লে “ঘৰলৈ লৈ যাম।”

তাৰাই ক'লে—“ঘৰলৈ নিবলৈ আৰু দিম। এই দুটা তই খা।” ছোৱালী-জনীয়ে কিন্তু তেতিয়াও নাখালে। ওচৰতে বহি থকা অশ্বখাই তেতিয়া মাত দিলে, “তাইৰ মাকে খাবলৈ হাক দিছে হ'ব পাৰ? সেইকাৰণে তাই খোৱা নাই।” এই বুলি কৈ চম্পাক ওচৰলৈ নি তাই আকৌ সন্নিধিলে, “তোৰ মাৰাই তোক আমাৰ ইয়াত কিবা খাবলৈ হাক দিছে নেকি?” মূৰ জোকাৰি ছোৱালীজনীয়ে উত্তৰ দিলে, “ওঁহো, নাই দিয়া।”

তাৰা আগুৱাই আহি সন্নিধিলে—“তেনেহলে নাখাৰ কিয়?” ছোৱালীজনী মনে মনে থিয় হৈ থাকিল। তাৰাই কিবা এটা ভাবি অলপ বৈ কলে, “গই দিয়া বস্তু খাবলৈ হাক দিছে নেকি?”

“ও” বুলি কৈ তাই মূৰ দুপিয়ালে। তাৰকাৰ অলপ দুখ লাগিল। চকুপানী ওলাই আহিল।

তাইৰ মনলৈ বাৰে বাৰে এই ভাব আহিবলৈ ধৰিলে যে, এই এধানমানি ছোৱালী-জনীক বিষ দি তাই কেনেকৈ ইহজনমত পাপৰ হাত সাৰিব? এই একোটি ভাবেই তিনি চাৰিদিনলৈকে তাইৰ মনৰ মাজত ঘূৰি থাকিল। সেই তিৰোতাজনীৰ মনৰ পৰা এনে এটি সন্দেহৰ ভাব কেনেকৈ আঁতৰাব পাৰি তাকে তাই ভাবিবলৈ ধৰিলে। তাই দেখোন ছোৱালীজনীক চেনেহৰ চকুৰেই চাইছে?

আজি কালি অংপলাই বাগিছাত অতি পৰিশ্ৰম কৰে। ওৰে দিনটো বেছিকৈ পৰিশ্ৰম কৰে কাৰণেই সি সোনকালে ঘৰলৈ উভতি আহে। সি খাই-বৈ উঠে মানে তাৰকাই তাৰ বাবে বিচনা পাৰি দিয়ে। তাৰ আগতেই বাহিৰৰ চোতালত খাট পাৰি শাহুৱেকৰ কাৰণেও বিচনা পাৰি থয়। অশ্বখাই সূৰ্য্য অন্ত যায় মানে গধূলিৰ খাবলগীয়া সাজ খাই তাতে বাগৰ দিয়ে। তাৰকাই ঘৰৰ কাম কাজ শেষ কৰি গিৰিয়েকৰ কাষতে শুই পৰে। এইয়ে তাইৰ দৈনন্দিন কামৰ খতিয়ান। যদিবা বৰ ভাগৰ লাগে সিদিনা তাই আৰু গিৰিয়েকক মাত বোল নকৰে। তাই অহালৈ যদি গিৰিয়েক সাৰে থাকে তেন্তে কিতিয়াবা কেতিয়াবা মৰমেৰে কথা-বতৰা কৈ গিৰিয়েকে তাইক ভৰি পিটিক দিবলৈ কয়। কিয় জানো, অতি অন্তৰংগ ভাবে তাইৰ লগত কথা কবলৈ গিৰিয়েকে সংকোচ কৰে। কেতিয়াবা ভৰি পিটিক থকা তাৰকাৰ প্ৰতি এনেদৰে কৈ অংপলাই নিজৰ অন্তৰৰ প্ৰেমৰ সহাঁৰি ঘাচে—“ছয়-সাত বছৰ বাট চোৱাৰ ফল ভালৈ হৈছে।”

ভৰি পিটিক থকা তাৰকাই উত্তৰ দিয়ে “ভালৈ হৈছে নহয়নে?”

“তুমি যেতিয়ালৈকে অহা নাছিল; তেতিয়ালৈকে এই বাগিছাত এঘণ্টা সময়ো মোৰ মনত এবছৰ যেন লাগিছিল।”

গিৰিয়েকৰ চাল-চলনৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি তাৰকাৰ মনত ঘৃণা উপজিছিল যদিও, ওঁঠত তাই মিচিকি হাঁহি জিলিকাই ৰাখিছিল। এদিন তাইৰ মিচিকি হাঁহিটোলৈ চাই গিৰিয়েকে ক'লে—“সেই চম্পা নামৰ ছোৱালীজনী এনে সুন্দৰ। দেখিলেই

বৰ মৰম লাগে। ছোৱালীজনী বৰ তৎপৰ। তাইৰ মাকে হাক দিলেও তাই ইয়ালৈ লৰি লৰি আহে।” সি আৰু কিবা কব খুজিও সংকোচবশতঃ মনে মনে থকিল।

সেই সংকোচৰ মনোভাবলৈ লক্ষ্য কৰি তাৰুকাই ক’লে—“মই জানো, সেইজনী আপোনাতো ছোৱালী।”

“গম নোপোৱাকৈনো থাকিব কেনেকৈ? আজি নহ’লে কাইলৈ জানিলাইহে’তেন। ঘাগৰীৰ মূখ বন্ধ কৰি থব পাৰি কিন্তু মূখ জানো কেতিয়াবা সোপা দি ৰাখিব পাৰি?” অলপ বৈ সি আকৌ ক’লে—“সোণীয়া অতি সুন্দৰী তিৰোতা। এই ছোৱালীজনীও তেনে ধুনীয়া।”

তাৰুকা গিৰিয়েকৰ আৰু বেছি ওচৰ চাপি গ’ল আৰু ক’লা সাপ এডালৰ নিচিনা তাৰ হাতখন লিৰিকি বিদাৰি উপৰুৱা ভাবে ক’লে—“কিনো হ’ব বাৰু?” তাইকো অহা-যোৱা কৰি থাকিবলৈ দিয়ক। ইয়ালৈ আহিবলৈ কৈ পঠাওক।”

“সেইটো কেনেকৈ সম্ভবপৰ? তুমি কিয় তেনেকৈ ভাবা? তোমাৰ জানো ভাল লাগিব?” প্ৰাৰ্থনাসূচক সন্দেহৰে সন্মিলিত অপ্পন্নাই।

“কিয় ভাল নালাগিব? আপোনাৰ যিটো ভাল লাগে সেইটো মোৰ ভাল নালাগিব কিয়?”

“তেনেহলে কাইলৈ মাতি পঠিয়াম নেকি? শুনিছোঁ কালি হেনো সিদ্ধাৰ আগত কান্দিছে।”

“কাইলৈ পুৱা উঠিয়েই সিদ্ধাক পঠিয়াই দিব নাইবা আপুনিয়ে নিজে গৈ লৈ আহিব!” লগে লগে অপ্পন্নাই তাৰুকাৰ ওচৰলৈ টানি আনিলে আৰু জোৰেৰে সাৱটি ধৰিলে। তাইৰ মূৰত মৰমেৰে হাত বুলাই বুলাই সি ক’বলৈ ধৰিলে “তোমাৰ দৰে এনে উদাৰ অন্তৰৰ তিৰোতা মই ক’তো দেখা নাই। ভাগ্য গুণেহে এনে তিৰোতা পোৱা যায়।” ইয়াকে কৈ সি তাৰুকাৰ এৰি দিলে আৰু অলপ পিছুৱাই গ’ল। ঠিক নাই তাৰ মনৰ মাজেৰে কি ভাব অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে! অলপ পিছতে আকৌ ওচৰ চাপি আহি সি ক’লে—“তাই তোমাৰ দৰে ভাল তিৰোতা নহয়।” কথাষাৰ কোৱাৰ লগে লগে তাৰ চকু দুটা অলপ ৰঙা পৰি উঠিল, ঠুঠ ক’পিবলৈ ধৰিলে। মনৰ মাজতে সি ভোৰভোৰাই গ’ল—“মই যেতিয়া এওঁক বিয়া কৰোৱাৰ কথা কওঁ তেতিয়া তাই কেনেকৈ কাজিয়া কৰিছিল। তাইৰ কথা যদি শুনিলো-হে’তেন এওঁক জানো মই পালোহে’তেন?” এই বুলি সি আকৌ তাৰুকাৰ জোৰেৰে সাৱটি ধৰিলে। সেইদৰে সাৱটা-সাৱটিকৈ থাকিয়েই সি ভাবিলে—“তোৰ ঘৰখন নাশ হওক ” বোলা তিৰোতাজননীক লৈ আহিমনে বাৰু? অথচ, এইজনীয়ে মোক কিমান মৰমেৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে! আগলৈও জানো এনেকৈয়ে মৰম কৰিব?”—ভাবি ভাবি সি তাৰুকাৰ কাণৰ কাষলৈ তাৰ মূখখন ওচৰ চপাই নিলে। ইমান পৰে

তাৰকাৰ চকু জাপ খাই আহিছিল, সেইবাবে তাই নীৰৱে ৰ'ল। অপ্পন্নাই ভাবিলে—
“মই এতিয়া তাইক নানো।” এনেতে তাৰকাৰ তন্দ্রা ভাঙিল আৰু তাই গিৰিয়েকক
সন্মিলে—“আপনি কিয় ইমানদিনে বিয়া নকৰোৱাকৈ আছিল?”

“এৰা, মই বিয়া কৰাব খোজা নাছিলোঁ। তিৰোতাক বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰি।
প্ৰথমজনী ঘৈণীক মই কিমান আদৰ কৰি ৰাখিছিলোঁ। দহ তোলা সোণৰ গহনাৰে
তাইৰ গাটো ঢাকি দিছিলোঁ। শৰীৰত সূৰ্য্যৰ তাপো লাগিব দিয়া নাছিলোঁ।
যিহে নোকোৱা তিৰোতা কেতিয়াও বিশ্বাসযোগ্য নহয়।”

গিৰিয়েকৰ দহ ৰকমৰ দহোটা কথা শুনি তাৰকাই এনেধৰণৰ এটি হাঁহি
মাৰিলে, যাৰ মাজত সমগ্ৰ পদুৰূপজাতিটোৰ প্ৰতিয়েই বৈদ্ৰুপৰ ভাব এটি নিহিত
আছিল। তাইৰ দম্ধ-হৃদয়ৰ অন্তঃস্থলিৰ পৰা এখাৰ কথা ওলাই আহিল—
“আটাইয়েই বাৰু তেনে হয়নে?”

“মইতো তেনেকৈ কোৱা নাই যে, তুমিও তেনেকুৱাই।” বদলি মৰমেৰে কথা কৈ
কৈ অপ্পন্নাই ঊঠি বহিল আৰু সিহঁতৰ মাজৰ পতি-পত্নী সম্বন্ধৰ কথা পাহৰি গৈ
গা মূৰ পিহি দি তাৰকাৰ চুমা এটা খালে। সি সম্ভৱ তাৰ আন্তৰিক চেনেহখিনি
এয়েই প্ৰথম সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰকাশ কৰিলে। তাৰ পাচত ক'লে—“মই হলে তাইক
নানোঁ?”

“কিয়? তাইক নানে কিয়? আমি দুয়ো একেলগে থাকিম।” তাৰকাই
ক'লে। পিছদিনা পুৱা তাৰাই “সোণাক” মাতি অনাৰ কথা মনত পেলাইও দিলে।
অপ্পন্নাই তাৰাৰ মূখলৈ এবাৰ মনযোগেৰে চাই নিজৰ কামত গঢ়ি গ'ল। একো
নক'লে। অলপ পৰৰ পিচত গাঁৱৰপৰা চম্পা আহি ওলাল। ছোৱাজীজনীক
তাৰাই ক'লে—“তুমি এদিন তোমাৰ মাৰাক বাগিছালৈ লৈ আহিবচোন।” ছোৱালী-
জনীয়ে কথা শুনি আচৰিত হৈ তাৰকাৰ মূখলৈ চাই ৰ'ল। তাই জানিছিল যে
তাইৰ মাক কোঁতয়াও এই বাগিছালৈ নাহে। গতিকে তাই ক'লে—“মই তেওঁক
আহিবলৈ কব নোৱাৰোঁ।”

তাৰকাই তাইৰ গাটো পিহি দি ক'লে—“এনেকৈ কব নাপায়? তোমাৰ পিতাৰাই
মাতা বদলি কৈ তুমি মাৰাক মাতি লৈ আহিবা। তোমাক এটা নতুন ফুক তৈয়াৰ
কৰি দিম।”

চম্পাই মৰমলগা সূৰত সন্মিলে—“মোক নতুন ফুক বনাই দিবা? পিতাইয়ে
দেখোন মেলাৰ সময়তহে বনাই দিম বদলি কৈছে।”

“ওঁ, কালিতে চিলাই কৰি সিদ্ধাৰ হাতত পঠিয়াই দিম। তুমি, তোমাৰ মাৰাক
লৈ আহিবা দেহি? পিছদিনা সোণাৰ সৈতে দেখা দেখি হোৱাৰ আশাত তাৰাৰ
অন্তৰখন বৰ উগ্ৰদল-খুগ্ৰদল কৈ আছিল, কিন্তু তাই নাহিল। তাৰ পাঁচ-ছয় দিন-
মান পিচত অপ্পন্নাই মাতি পঠোৱাতো নাহিল। অকল এয়ে নহয়, যেয়ে তাইক
মাতিবলৈ গৈছিল তাৰ আগত ক'লে—“সেইটোনো কেনে মানুহ? মই এতিয়া

কিয় ৰাম? আজি যে মোক মাতি পঠিয়াইছে, এই পাঁচ-ছয়মাহে ক'ত আছিল? আহি মদুথকে দেখুৱা নাই। যদি তেওঁ নাহে তেনেহলে জন্মদিওঁতা ভগবানে মোক দুসাজ খাবলৈ নিদিবনে? মই ঘাঁহ খাই থাকিম। ভগবানে নিশ্চয় এফালে নহয় এফালে কাষ চপাই দিব। মই কিবা কুকুৰৰ দৰে গৈ তেওঁৰ আগ্ৰয়ত পৰি থাকিমনে?” খং তুলোৱাৰ উদ্দেশ্যেই তাই এইবোৰ কথা কৈছিল।

সেই কথাবোৰ শুনি অম্পলাই ক'লে—“আহে যদি আহিব নাহে যদি নাই। ছোৱালীজনী অহা-যোৱা কৰি আছে সেয়ে যথেষ্ট।”

পিচৰ সপ্তাহত “তেৰদাল”লৈ যোৱা জনাশুনো কোনো মানুহৰ জৰিয়তে তাৰাই মদুথন শাড়ী আৰু ফুকৰ কাপোৰ অনালে আৰু সিন্ধাৰ হাতত “সোণা”লৈ বদলি দি পঠিয়ালে। সিন্ধাই কাপোৰ যেনেকৈ নিছিল ঠিক তেনেকৈয়ে ওভটাই লৈ আহিল আৰু ক'লে—“সোণাই কৈছে—এইবোৰ মোক কেলেই লাগিছে? দিয়ে যদি কোনোবা যোগিনীক দিবলৈ ক'বি।” এই কথা তাৰাৰ মনত তৰোৱালৰ ঘাপ যেন লাগিল। কিন্তু বাহিৰত ক'লে—“তাইনো শাড়ী ৰাখিব কিয়? কেৱল খোৱা পিন্ধাৰ কাৰণেহে ভৰসা কৰি তাই লগত আছিল নে কিবা? মতা মানুহ-বোৰ বৰ কঠোৰ হৃদয়ৰ। তাই বোধহয় ভাবিছে যে তাইও তাৰকাৰ সমান-সমান।”—তাই নিজকে নিজে ভোৰ ভোৰালে। অজানিতে এবাৰ এটি তপত হৃদয়নিয়াহ তাইৰ অন্তৰ ভেদি ওলাই আহিল আৰু যেন গোটেই বায়ুমণ্ডলকে তপত কৰি তুলিলে।

সিদিনাই মদুপৰীয়া চম্পা বাগিছালৈ অহাত তাৰাই তাইক সন্ধানিলে—“তুমি তোমাৰ ফুকৰ কাপোৰাখনি ফিৰাই পঠিয়াইছা কিয়?”

“ক'ত, মোৰ ফুকৰ কাপোৰটো ক'ত? তুমি মিছা কথা কৈছা।” আনন্দতে মদুথন উজুলাই তুলি ছোৱালীজনীয়ে সন্ধানিলে।

তাৰাই ক'লে—“ৰাতিপুৱা ঘৰলৈ পঠিয়াই দিছিলোঁ। কিন্তু তোমাৰ মাৰাই ওভোটাই দিছে।” ছোৱালীজনী কিছু সময় মনে মনে ৰ'ল। তাই নিজৰ বিষয়ে পাহৰি গৈ ক'লে—“ও.... সেই কাৰণেহে মোৰ ওপৰত ইমান খং উঠিছিল?”

“কিয়? খং কৰিছিল কিয়? ঘৰতনো কি কৈছিল? মোৰ বিষয়ে কিবা কৈছিল নে?” নিজৰ আগহ লুকুৱাই ৰাখি তাৰাই ক'লে।

“উং.....হুঁ মায়ে তোমাৰ বিষয়ে একো কোৱা নাই। পিতাইৰ বিষয়েহে কৈছিল।”

ইমানতে ওপৰৰপৰা অম্পলা নামি আহিল। সি সন্ধানিলে—“কিয় অ' তোৰ মাৰে শাড়ী ওভোটাই দিছে কিয়? তোকো ইয়ালৈ আহিবলৈ হাক দিয়ে নহয়নে? তাইৰে কথা শুনি, তাতেই নাথাক কিয়?”

“তাই ইয়ালৈ আহিবলৈ এৰিব কিয়? মাকে এৰিব পাৰে কিন্তু তাই এৰে কেনেকৈ?” পদুতকৰ কথাৰ প্ৰত্যুত্তৰত বৃঢ়ী অম্মম্বাই মাত দিলে।

“মাকেওনো এৰে কেনেকৈ? চাৰিদিনমানতো এনে কৰিবই। এওঁনো ইমানকৈ লাগি থাকে কিয়? এবাৰ তাইৰ ঘৰলৈ গৈয়ে আহিব নালাগে নেকি?” অলপ হাহোঁ হাহোঁকৈ তাৰুকাই ক’লে।

তাৰুকাৰ মূখত শাহুৱেকে এনে কথা প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে শুনিিলে। গতিকে তাই কিছদু আচৰিত হ’ল আৰু পুতেকক কলে—“কেনে ডাঠ মনৰ তিৰোতা এইজনী দেখিছ?”

অপ্পন্নাই একো নক’লে। তাৰপৰা গুচি গ’ল।

‘ডাঠ মনৰ বুলি কি কথা আছে? ভাগ্যত যি লিখা আছে তাকতো ভোগ কৰিবই লাগিব। তাক বাধা দি লাভ কি?’ নিৰাশমনেৰে আন এফালে চাই থাকি তাৰাই ক’লে।

“কিছদুদিনতো সুখে সন্তোষে থাকক। ইয়াক এৰি থৈ ইফাল-সিফালৰ কথা ভাবিব কিয় লাগে?” ইয়াকে কৈ অশ্মস্বা বঢ়ুটীয়ে সুখিলে—“চম্পা কলৈ গ’ল?”

“ইয়াতে ক’ৰবাত আছে। তেখেতৰ পিছে পিছে পাণৰ বাগিছালৈ গ’ল নেকি।

অশ্মস্বাই আকৌ ক’লে—“ঘৰৰ মতামানুহজন যদি বাহিৰমুৱা হয়, তেনেহলে হ’ব কেনেকৈ? তাইক নিজে নিজেই চলিবলৈ দে। যাওঁতে বাটত শনিৰ লগ লোৱা উচিত নহয়। তাইক যিমনে দূৰত ৰাখিব সিমনে তোৰ মালিকৰ তোৰ প্ৰতি মৰম থাকিব।” ল’ৰা-ছোৱালী হব আৰু তই সুখত থাকিব পাৰিবি।” অশ্মস্বাই আৰু কিবা ক’লেহেঁতেন নেকি? কিন্তু তাৰুকাই মাজতে মাত দিলে—“সুখ ঈশ্বৰৰ আশীৰ্বাদি ৰূপেওতো পাব লাগিব! খেদি ফুৰিলেই জানো তাক পাব পাৰি?”

কিছদুদিন পিচত এনাপুৰৰ পৰা তাৰুকাৰ মোমায়েক ৰাম্পা মিঠাইৰে সৈতে আহি উপস্থিত হ’ল। সেই সময়ত অপ্পন্নাই কিবা কামত ক’ৰবালৈ গৈছিল। তাৰা বাগিছাত আছিল। মোমায়েকক দেখা পাই ৰং মনেৰে আহি হাত ভৰি ধুবলৈ পানী দিলে আৰু বহিবলৈ দলিচা পাৰি দিলে। ৰাম্পা বহিল। তাৰুকাই সুখিলে—“এবাৰ মাত্ৰ ঘৰখন চিনি গৈছিল। এতিয়া এবছৰৰ মূৰতহে আপোনাৰ মোলৈ মনত পৰিল? মাজতে এবাৰো আহি মূখ দেখুওৱা নাই। বিয়া দিয়াৰ লগে লগে ধৰি লৈছে নহয় যে, আপোনাৰ সকলো দায়িত্ব শেষ?” তাৰাৰ কথাত মোমায়েকৰ প্ৰতি অভিযোগৰ সৰ ফুটি উঠিল। তাই আশা কৰিছিল যে ইমান দিনে এনাপুৰৰ পৰা নিশ্চয় মোমায়েক আৰু মামীয়েক আহিব। কিন্তু তাইৰ আশা পূৰণ নোহোৱাত বৰ বেজাৰ পাইছিল। সেই কাৰণেই এনেকৈ কথা কৈছিল তাই।

“ভেনে কোনো কথা নাই। আহিবতো খোজোঁৱেই, পিচে ঘৰ এৰিব নোৱাৰো

নহয় ? মই নাথাকিলে দোকান নচলে। কি কৰিম ? মোমায়েকে অভিযোগ খণ্ডন কৰিলে।”

“এদিনৰ বাবে অনন্তক দোকানত থৈ আপুনি আহিব নোৱাৰেনে ? আপুনি যিহকে নোবোলক মামা, আপুনি নহাৰ কাৰণে এটা চেলদুহে উলিয়াইছে।” আতৰিকতাপূৰ্ণ মৰম মিহলি খং দেখুৱাই মদুখ ওফন্দাই তাই ক’লে। অনন্তৰ নাম মদুখেৰে উচ্চাৰণ কৰাৰ সময়ত কব নোৱাৰি তাইৰ মনত কেনে ভাবৰ উদয় হৈছিল।

“হুদু.....। তাকহে থৈ আহিম দোকানত ?” বদুলি কৈ ৰামম্পাই এটা তপত হুদুনিয়াহ এৰিলে। তাৰ পাছত ক’লে—“সি ল’ৰাটো যেনে হব লাগিছিল, তেনে নহ’ল। অসৎ সংগত পৰিল। তাৰ ওপৰত ভৰসা ৰাখি দোকান এৰি আহিব নোৱাৰি। কি কৰিম ? ইমানখিনি ডাঙৰ হ’ল। যেনেকৈ যি ইচ্ছা যায় কৰে—য’তে ইচ্ছা ত’তে ঘূৰি ফুৰে। পঢ়া-শুনাও সম্পূৰ্ণ নকৰিলে। ঘৰৰ কোনো কামো নকৰে, একোৰে প্ৰতি ধাউতি নাই। নিজেও নবুজ, আনৰ কথাও নশুন। আমাৰ ভাগ্যখনেই এনে।”

দুখী মনেৰে তাৰাই সন্ধানিলে—“গা-মুৰ ভালে আছে তো ?”

“তাৰ গা মূৰ বেয়া হবলৈ কিহে পাইছে ? আগৰ দৰেই দুয়োবেলাই খায়। কেতিয়াবা মন গ’লে কাম কাজ চায় ঘৰৰো, পথাৰৰো। নহলে একোকে নকৰে। নাজানো মাজতে দুদিনমান ক’লে গুৰুচি গৈছিল। সন্ধানিলেও একো নকয় ! বহিলে এটা চুকত একেৰাহে দুঘণ্টামান বহিয়েই থাকে। বদুজি নাপাওঁ কি খণ্ডত তাৰ আচৰণ-বিচৰণবোৰ এনে ধৰণৰ হৈ পৰিছে।”

কিবা, ভাবি ভাবি তাৰাই সন্ধানিলে—“এনে হৈছে কিয় ?”

“কি হৈছে ভগবানেহে জানে। ধাৰণা নহয় যে ল’ৰাই বেছ ভালমতে জীৱন অতিবাহিত কৰিব। আমিহে ইয়াকে আশা কৰি পেটত গাঁথি দি হলেও তাক পঢ়া-শুনা শিকাইছিলোঁনে ?”

“আমাক দেখোন একো জনোৱা নাই ?” “এইটোনো কি জনাবলগীয়া কথা ? কিবা অসদুখ অশান্তি, কিবা বেমাৰ ; শয্যাশায়ী অৱস্থা ? কিহৰ কথা জনাম ? সেইবোৰ একোৱেতো নাই ! যেনে আৰু তেনে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা কিবা ক’লে গধুৰ-গধুৰ ত্ৰানৰ কথা কয়। কেতিয়াবা বৰকৈ অকাই-পকাই ধৰিলে একো নাই হোৱা বদুলি কৈ দিয়ে। পিছলৈ দেখা যাওক বোৱাৰীক ঘৰলৈ অনাৰ পিচত পোন বাটলৈ আহে নে নাই।” কথাখিনি কৈ শেষ কৰাৰ লগে লগে ৰামম্পাই মূৰৰ পৰা পাগুৰিটো সোলোকাই খুটিৰ মূৰত থৈ দিলে।

“ইন্দিৰাও বোধহয় ডাঙৰ হ’ল নহয়নে ?” তাৰুকাই সন্ধানিলে। কিন্তু একে সময়তে তাই অনুভৱ কৰিলে যেন তাইৰ অন্তৰাত্মাটোত কোনোবাই আজোঁৰ মাৰিছে। থিয় হৈ থাকিব নোৱাৰা যেন পাই তাৰুকা ধুপঢ়কৈ বহি পৰিল। ৰামম্পাই

ভাবিলে তাই বহুত সময় থিয় হৈ আছে। এতিয়া বহি বহি কথা পাতিব। অন্তৰ এনে অৱস্থাৰ কথা শুনি তাৰুকাৰ মনত অভিমানৰ উদ্বেগ হ'ল। কিন্তু পিচ মন্থৰ্ত্ততে সি দৰুখত পৰিণত হ'ল। নিজৰ মনতে তাই ভাবিলে। “মই জানো কিয় তেনে হৈছে।”

ৰাম্পাই টোপোলাৰ পৰা মিঠাই উলিয়াই তাৰাৰ হাতত দি ক'লে—
“পৰহি বোলে তাইৰ বিধৱাতি হৈছে। সেই কাৰণেই তহঁতক মিঠাই দিবলৈ আহিছোঁ।”

মিঠাইৰ টোপোলাটো হাতত লৈ অভিযোগৰ সন্মত তাৰুকাই ক'লে—“অ, সেয়েহে কথা নেকি? সেই কাৰণেহে আপুনি আহিছে?” এই বুলি কৈ মন্থত এটি হাঁহি মাৰি তাই সন্মিলে— ছোৱালীজনী এতিয়া ক'ত আছে?”

“তেৰদালতে আছে। খুৱাই-বুৱাই নিয়ম কাৰণ কৰিবলৈ ঠিক কৰা হৈছে। কালি মই তেৰদাললৈ গৈ কথা-বতৰা হৈ আহিছোঁ। ভাবিছিলোঁ উভতি যাওঁতেই ইয়াতে চাপি যাম। পিচত ভাবিলোঁ আগতে ৰক্তৰাক লগ ধৰি ইয়ালৈ আহিম। গতিকে তালৈ গুচি গলোঁ।” এই বুলিয়েই ৰাম্পাই চন্দুৰলৈ যোৱাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিলে। ঘৈণীয়েকে তাৰুকাৰ পিন্দাবলৈ দিয়া হাৰডাল ক'ত আছে সেই কথা ৰক্তৰাৰ পৰা আগধৰি জানি লোৱাটোৱেই ৰাম্পাৰ উদ্দেশ্য আছিল। কিন্তু তেনেই নতুন শহুৰেকৰ ঘৰত তাৰুকাৰ সেই বিষয়ে সোধা-মিলা কৰাটো শোভনীয় নহ'লহেঁতেন।

তাৰুকাই অলপ নম্ৰ সন্মত সন্মিলে;— “মা, পিতাইহঁত কেনে আছে? ইন্দিৰাক ফল-কটাৰী দিয়াৰ সময়ত কোন আহিব?”

সকলোৱে বৰ সন্মুখে সন্তোষে আছে। কাইলৈ ৰগ্না এনাপুৰলৈ আহিব। কৈছে যে ফল-কটাৰী দিয়া কাম-কাজ হৈ গ'লে উভতি আহোঁতে এই ফালেদি তহঁতৰ ঘৰত এদিন থাকি যাব। তহঁতৰ ইয়াৰপৰা পিচে কোন যাবি?” এই বুলি ৰাম্পাই পিন্ধি থকা কোটেচোলাটো খুলি খুঁটিৰ ওপৰত ওলমাই থলে।

“চাওঁ তেখেতক নোসোধাকৈ মই কেনেকৈ কম।”

“বাৰু, তেন্তে জোঁৱাই ক'লে গৈছে?”

“আজি সোমবাৰ, হালখতি, ওপৰতো বিশেষ কাম নাই। পথাৰলৈকেই গৈছে।”

“তেনেহলে আহিব কেতিয়া? মই সন্ধিয়াৰ আগতে ঘৰলৈ উলটিব লাগে। ঘৰত বহুতো কাম পৰি আছে।”

তাৰুকাই ক'লে—“এই প্ৰথম আহিছে। আজিৰ দিনটোতো থাকক। তেখেতো আবেলিৰ ফালে আহি পাব। দেখা সাক্ষাতো হব।”

“নহব আই, থাকিব নোৱাৰিম।”

এনেতে অশ্ৰুমালা লাহেকৈ ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহিল আৰু ক'লে—“এদিনৰ

কাৰণে থাকি যোৱা। যাবানো কেনেকৈ? আহিয়েই যাওঁ যাওঁ লগাইছা? আমি তোমাৰ ঘৰলৈ গ'লেনো তেনে কৰিব পাৰিলোঁহেতেননে? এইখনো কিবা আনৰ ঘৰনে? তোমাৰ নিজা আপোন ভাগিনীৰ ঘৰ। ভাগিনী আৰু জীৰ মাজতনো পাৰ্থক্য কি?”

“তেনে কোনো কথা নাই। থাকিলেও বিশেষ লোকচান নহয়। ঘৰুৱা অসুবিধা আছে। সেই কাৰণে যাব লাগে। আপুনিও ব'লকচোন আমাৰ বোৱাৰীক ফল-কটাৰী দিয়া সকামলৈ! গৰুগাড়ী এই ফালেৰেই যাব। আপুনিও তাতে যাব পাৰিব।”

“এতিয়া বঢ়ুটী হলোঁ। অহা-যোৱা কৰাটো অসুবিধা। চকুৰেও ভালকৈ নমনো। যদি সম্ভৱ হয় তেনেহলে পো-বোৱাৰীহালেই যাব। নিয়ম কাৰণবোৰ ক'ত হ'ব? কেতিয়া হ'ব?”

“শুক্ৰবাৰে কোলাত ফল-কটাৰী দিয়া হ'ব। মাকৰ ঘৰতে বিধুতি হৈছে। গতিকে তেওঁলোকে তেৰদালতে খুওৱা বঢ়ুৱা কৰিব।”

“শুক্ৰবাৰে যদি কেইদিননো আছে? মূৰৰ কাষ পালেহি নহয়?”

“সেই কাৰণেইতো সোনকালে যাব খুজিছোঁ অম্পা বোপাক লগ নাপামেই?”

“তাৰ লগত দেখা দেখি হ'ব কেনেকৈ? এতিয়া নিশা এক দুই ৰজাৰ আগতে আহিলেই হয়। তুমিতো একেবাৰে নাচি নাচি আহিছা।” এই বঢ়িল তাৰাৰ ফালে উভতি চাই বঢ়ুটীয়ে ক'লে—“সোনকালে ৰন্ধা বঢ়া কৰ। অলপ চেৰাই বনাই দি চাউল বহাই দে। মোমায়েৰই খাই বৈ যাব। দৈৰ সাজত জুৰণ দিয়া হৈছিল নে? গাখীৰ জানো আছে?”

“জুৰণ দিয়া নাই। গাখীৰ আছে। এতিয়াই ভাত বহাই দিওঁ।” বঢ়িল কৈ তাৰক্কা আখাৰ ওচৰ পালেগৈ।

অম্মশ্বা উঠি বাহিৰলৈ ওলাই আহিল আৰু কৈ গ'ল “মই কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। সকলো কাম তাই নিজে নিজেই চম্ভালি লয়। পিছে এতিয়াও মনে মনে বহি থকা কাৰণেহে কৈ দিছোঁ।” ৰাম্পাক কথাখিনি কৈ আকৌ উভতি তাৰাৰ উদ্দেশ্যে লাহেকৈ ক'লে—“তাৰা, সেই ওচৰৰ মানুহ ঘৰকো ৰাম্পাই অনা মিঠাই দিছনে? এনেয়ে সিহঁত আমাৰ ঘৰলৈ অহা-যোৱা নকৰে। পিছত কিন্তু সিহঁতেই ক'ব যে আমি সিহঁতক নিমন্ত্ৰণকে নকৰিলোঁ। মিঠাই যেতিয়া এইখিনি পাইছেহি, সিহঁতকো দিয়া উচিত।”

“বাৰু অলপ চাহ কৰিছোঁ। খাই উঠি দি আহিমগৈ।”

ৰাম্পাই চাহ খোৱাৰ পিচত ওচৰৰ মানুহ ঘৰলৈ নিজেই গ'ল আৰু মিঠাই দি বোৱাৰীয়েকৰ কোলাত ফল-কটাৰী দিয়া উছবলৈ নিমন্ত্ৰণ জনাই আহিল। সেই মানুহ ঘৰত নাখাওঁ, নাখাওঁ বঢ়িল কৈও ৰাম্পাই চাহ খাব লগীয়া হ'ল। কিছুসময় ইটো-সিটো কথা কোৱাৰ পিছত আকৌ এবাৰ নিমন্ত্ৰণলৈ যাবলৈ

অনুৰোধ কৰি ৰাম্পা তাৰকাৰ ঘৰলৈ আহিল। তাৰকাহঁতৰ আৰু সেইঘৰ মানুহৰ মাজত মাথোন এখন বেৰৰ ইফাল-সিফাল। অশ্মস্বাই সেইঘৰ মানুহৰ ফাললৈ অলপ ওচৰ চাপি বেৰত কাণ লগাই চোতালত বহি আছিল। গতিকে সিহঁতে ৰাম্পাৰ লগত কথা দীঘলীয়া নকৰিলে। ৰাম্পা তাৰপৰা সোনকালে আহি খাবলৈ বহিল। খাই থাকোঁতে ইটো-সিটো কথাৰ মাজত ৰাম্পাই ভাগিনীয়েকৰ আগত হাৰডালৰ কথা উত্থাপন কৰাত তাৰাই ক'লে—“হয়তো। বছৰেকই হ'ল, ইয়াতে পৰি আছে। ইয়াৰ মাজত আপুনিও অহা নাই, 'মা-ও' অহা নাই সেই কাৰণেহে ইয়াতে পৰি আছে।”

তেতিয়া ৰাম্পাই ক'লে—“ইয়াতে পৰি থাকিলেনো কি হ'ল? তাতেনো কোণে পিন্ধিলেহেঁতেন? সিদিনাহে কাম হ'ব?” খোৱা-বোৱাৰ পিছত দেখুৱাব লাগে বুলি হাৰডাল খুঁজি লৈ ৰাম্পাই জেপত ভৰাই থৈ দিলে। তাৰ পাছত তামোল মূখত ভৰাই যাবলৈ সাজু হ'ল।

মোমায়েকে বিদায় লোৱালৈকে তাৰকা লগতে আগুৱাই গ'ল। ৰাম্পাই উৰ্ভিত চাই অশ্মস্বাক ক'লে—“এতিয়া আহিলোঁ, আপোনালোক নিশ্চয় যাব। এই বাগিছাৰ কাষৰ আলিৰেই গাড়ী যাব।”

“বাৰু গাড়ী যদি এই ফালেৰেই যায়, তেনেহ'লে অলপ সোনকালে আহিব। ইয়াতে খাই বৈ জিৰাই ব'দ কামিলে গৈ থাকিব। “লৈনৰ” বাটটোকৈ এই বাটটো ছুটীও।”

“এৰা, সেইকাৰণেই এই বাটেৰে যাম। সকলোকে গোটাই-মিলাই লৈ যাওঁতে পলম হৈ যাবই। আপোনালোক সাজু হৈ থাকিব। অম্পা বোপাকো ক'ব।” এই বুলি অলপ বৈ কিবা ভাবি আকৌ ক'লে ৰাম্পাই “ইয়ালৈকেও এখন গাড়ী পঠিয়াম বুলি ভাবিছিলোঁ, কিন্তু খেতিৰ বতৰ! সিফালে চন্দুৰলৈ পঠিয়াবৰ কাৰণেও গাড়ী এখন লাগেই। মই অকলশৰীয়া মানুহ চাৰিওফালে অকলে ময়েই চাব লগাত পৰোঁ।”

অশ্মস্বাই তাক বাধা দি ক'লে—“বেলেগ গাড়ী কিয় লাগিছে? ইফালে দিয়েই তো যাব লাগিব?”

“তাৰকাৰ সকলো কথা বুজাই দিছোঁ। শত্ৰুৰবাৰে দুপৰীয়া সাজু হৈ থাকিব। মোৰ পক্ষৰপৰা অম্পা বোপাকো কব!” এই বুলি ৰাম্পা গুচি গ'ল।

সন্ধিয়া গিৰিয়েক ঘৰলৈ অহাত তাৰাই মোমায়েক অহাৰ কথা জনালে। সি ক'লে—“মই অহালৈকে তেখেতক ৰখাই নহলা কিয়?”

“তেখেত নৰ'ল। ঘৰত বহুতো কাম আছে বুলি কৈ গুচি গ'ল।”

“ঘৰত সকাম হ'ব, ভাগিনীয়েকক নিমন্ত্ৰণ নকৰিলে কেনেকৈ হয়? সেই কাৰণেই আহিছিল বোধহয়। এতিয়া কোননো যাও বুলি ওলাই আছে?” অপ্পন্নাই অলপ ধেমালিৰ সন্মত ক'লে যদিও কথাৰ সন্মত অলপ ৰুদ্ধ আছিল।

মাতটো অলপ ডাঙৰকৈ ওলোৱা কাৰণে অম্মস্বাই পদুতেকৰ কথা শুনো পাৰে। সেই কাৰণে মাত দিলে—“নহয়, অ’ বৰ আগ্ৰহেৰে মাতি গৈছে।” তাৰুকাইও “পঠিয়াবলৈ মন নাই কাৰণে চেলু এটা উলিয়াইছে” বদলি অলপ অভিমান ভৰা খং প্ৰকাশ কৰিলে। সেই পাতেই তাইৰ গৰিয়েকৰ ওপৰত প্ৰয়োগ কৰিব পৰা অস্ত্ৰ আছিল। অস্ত্ৰৰ সমুখত নম্ৰতা প্ৰকাশ কৰাই বিধেয়। এতিয়াও সেয়ে হ’ল। অম্পলাই ক’লে—“যাবলৈ হাক মই দিয়াই নাই! গৈ আহা। মই কালিয়ে সিদ্ধাক তেৰদাললৈ পঠিয়াই ব্লাউজ, চুৰীয়া, পাগুৰি আদি কিনাই আনিম। লৈ যাবা আৰু নিয়ম-কাৰণ শেষ কৰি আহিব। বিয়াৰ সময়ত আহিও সেই ল’ৰাটো এনেয়ে গদুচি গৈছে। তাক আমি—একো দিয়া হোৱা নাই।”

ঘটনাটো তাৰাৰ কাৰণে এক গদুলিত দুটি চিকাৰ যেন হ’ল। পিছদিনাই সিদ্ধাক পঠিয়াই তাই কাপোৰ আৰু দৰাক দিবলগীয়া “উছৰ্গা”ৰ বয়-বস্তুবোৰ কিনাই আনিলে।

যিদিনা সোৱাৰ কথা সিদিনা তাৰুকাই পদুৱাৰে পৰা গাড়ী অহালৈ বাট চাই ৰ’ল। এবাৰ ওচৰৰ মানুহ ঘৰৰ গাড়ীখন পানীৰ কাৰণে আহোঁতে মোমায়েকহঁতৰ গাড়ী অহা বদলি তাই লৰ মাৰি চাবলৈ ওলাই আহিল। সময় যাবলৈ ধৰিলে কিন্তু তথাপি গাড়ী আহি নাপালে। তাই ভাবিলে এতিয়াও আহি পাব পাৰে নে? ইয়াৰ পৰা তেৰদাল দুই তিনি ঘণ্টাৰ বাট, গতিকে আহিব পাৰে। আবেলি হৈ আহিল মানে তাইৰ আশাও কমি যাবলৈ ধৰিলে। অৱশেষত তাই এটি দীঘল হুন্দুনিয়াহ পেলাই বাটলৈ চাবলৈ আমনি লাগি বহি পৰিল। অম্মস্বাইও বাট চাই চাই ভাগৰি পৰি এবাৰ দুবাৰমান তাৰুকাৰ সন্মুখলৈ—“গাড়ী এতিয়াও নাহিল কি কাৰণে অ?”

“যদি আহিও পায় তথাপি জিৰণি লবলৈ সময় পাবনে সিহঁতে? লৰালৈকে সিহঁতক চাহ খুৱাই দিব লাগিব। সেই কাৰণে অলপ পানী বহাই থ। মাতিলেওনো তেওঁলোক তোৰ ঘৰলৈ কেতিয়া আহিব? তোৰ মাৰৰ ঘৰৰ-পৰা আহিব যেতিয়া, অলপ চাহকে খাই যাব। তোৰ মামাৰতো অহা-সোৱা কৰি থাকিবই।” সেই কথা শুনি তাৰাৰ মনত আশাৰ সঞ্চাৰ হ’ল। বাহিৰ ওলাই গৈ মূৰৰ ওপৰলৈ হাত তুলি যিমান দূৰলৈ মনিব পাৰি চাই আহিল। দূৰত অৱশ্যে ধূলি উৰা যেন দেখা গ’ল কিন্তু তাইৰ আশা পূৰণ হোৱাৰ কোনো লক্ষণে দেখা নিদিলে। সন্ধ্যা পালেহিয়ে। এঘণ্টামানলৈ মাত্ৰ দিনৰ পোহৰ থাকিব। তাৰুকাই শাহুৰেকক সন্মুখলৈ—“এতিয়াও কিবা গাড়ী অহাৰ সময় আছে নে?” আৰু মৰা মনেৰে তাই ভিতৰলৈ গদুচি গ’ল।

অম্মস্বাই ক’লে—“আৰু ক’ত আহিব? গধূলি হৈ আহিল। ইমান পৰে গাড়ী গৈ “তেৰদালৰ”ৰ ওচৰ পাব লাগিছিল। ৰামে ইমান জোৰ কৰি কৈ গ’ল তথাপি “লৈনৰ” বাটেৰে গ’লগৈ নেকি?”

তাৰকাই ক'লে—“গাড়ী যদি সিফালেৰে গ'লহেঁতেন তেঁতে মোক কিয় ক'লে-হেঁতেন।”

“অবশ্যে সিফালেৰে যাব কিয়?” আকৌ অলপ ৰৈ অসম্ভৱাই ক'লে—
“কেনেবাকৈ ফল-কটাৰী দিয়া অনুষ্ঠানটো বন্ধ হৈ যোৱা নাই তো?”

শাহুদেৱৰ কথা শুনি তাৰকাৰো তেনে যেনেই লাগিল। তাইৰ মন্থৰ পৰাও ওলাই আহিল, “তেনেকুৱাও হ'ব পাৰে।”

19

গাড়ী কেইখন তেৰদালৰ পুখুৰী পাৰ পালেহিমনে নিশা আঠ বাজি গ'ল। আটাইৰে ভাগৰ লাগিছিল। সেই কাৰণে সকলোৱে গাড়ীৰপৰা নামিল। পুখুৰীৰ পৰা গাড়ীত বহি আহি আছে। চাৰিওফালে জোনাকৰে উপচি পৰিছে। এনে লগা হৈছে যে, যেন কোনোবাই আটাগুড়িহে চটিয়াই দিছে। সকলোৰে মনত যেন শান্তি পালে। কোনো কোনো তিৰোতাই নামি গৈ পুখুৰীৰ পানীত হাত ভৰি ধুই আহিল। সন্দৰ্ভাবাইয়ে মাটিত নামিয়েই পুৰোহিত বাপুদক খৰৰ দিবলৈ পঠিয়ালে। তাৰ পিচতে ৰত্নৰাৰ ওচৰলৈ আহি ক'লে—“মতামানুহ থাকিলে আটাইবোৰ কথা চাই-চিৰি ললেহেঁতেন। আমাৰ দায়িত্ব নাথাকিল-হেঁতেন। মই কৈছিলোঁ যে মই ঘৰত থাকোঁ, কিন্তু তেখেতে সেই কথা নামানিলে। নিজে ঘৰত থাকিল। কবলৈ ধৰিলে—“তোমাৰ মাৰাৰ ঘৰ, তুমি গৈ যি কৰিব লাগে কৰি আহাগৈ।” এই বুলি সকলোবোৰ মোৰ ডিঙিত ওলমাই দিছে। ৰত্নৰাই যে কথাটো নাজানিছিল তেনে নহয়। কিন্তু সন্দৰ্ভাবাইয়ে তেনেকৈ কৈ নিজৰ দায়িত্ব বিষয়ে সকলোকে জনাই দিবলৈ বিচাৰিলে, যাতে নন্দ আৰু অন্যান্য তিৰোতাবোৰেও নিজৰ নিজৰ দায়িত্ব বিষয়ে অলপ অনুভৱ কৰে।

কি কাৰণে নাজানো ৰত্নৰাই অলপ গম্ভীৰ মাতেৰে ক'লে—“যেয়েই নাহক, কিহৰ পাৰ্থক্যটো আছে? কিবা নহ'লে কিবা উপায়েৰে কাম হৈ গ'লহেঁতেন।”

নন্দৰ এই গম্ভীৰতাপূৰ্ণ কথাৰ ফলত সন্দৰ্ভাবাই নিজৰ দায়িত্ব বিষয়ে বোছিকৈ অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। উগ্ৰল-থুগ্ৰলৰ মাজত তাই কবলৈ পাহৰি গ'ল যে সিফালৰ মাতিৰ ঘৰৰপৰা সকলোকে মাতি নিবলৈ মানুহ আহি পাইছেই। মাতি নিবলৈ অহা মাতিৰ ঘৰৰ আত্মীয় এজনে অলপ ঘনিষ্ঠতাৰ

সুৰত ক'লে—“কোৱা বাই সুন্দৰা, তোমাৰ ল'ৰাক যদি ঢোল, দগৰ বজাই নিব লাগে এতিয়াই কোৱা। পিছত আকৌ ঠাট্টা কৰি নাথাকিব।” গাওঁখন সুন্দৰাৰ মাকৰ গাৰতো, সেয়ে সুন্দৰাইও অনুৰূপ ঘনিষ্ঠতাৰে ক'লে—গাঁৱৰ ‘গোড়’ (মুখীয়াল) ৰ জোৱায়েক নে কিবা যে ঢোলে-দগৰে নিব লাগিব?”

মানুহজনে ধেমালিৰ সুৰত কথা পাতলাই দি ক'লে—“গোড়ৰ জোৱায়েক “গোড়ৰ” বাবে ডাঙৰ, আমাৰ জোঁৱাই আমাৰ বাবে ডাঙৰ।”

অৱশেষত সকলোৱে মিলি গাঁৱৰ ফাললৈ আগবাঢ়িল। কিছুমান ল'ৰা-ছোৱালী গাড়ীতে উঠি থাকিল। আন মানুহবিলাক গাড়ীৰ পিছে পিছে যাবলৈ ধৰিলে। এটা দল তিৰোতাৰ আৰু আন এটা দল মতামানুহৰ। গাড়ীৰ সমুখত এনাপুৰৰ-পৰা লগত লৈ অহা কালিয়া বজোৱা মানুহে মাজে মাজে কালিয়া বজাই গৈছিল। সকলোৰে আগত যোৱা গাড়ীৰ গাৰোৱান জনে “তই ফাপতে কাপোৰ এখন পাৰি। মিতৰৰ মানুহ আহিছে নহয়? কালিয়া বজাই থাক। গৈ পালেই তোক পুৰা এক বাণ্ডল বিড়ি খাবলৈ দিম।” বুলি পুৰস্কাৰৰ লোভ দেখুৱাই কালিয়া বজোৱা মানুহজনক বাৰে বাৰে কালি বজাবলৈ প্ৰৰোচিত কৰি আছিল। জোনাকৰ পোহৰত গাড়ী কেইখন ঘৰৰ ফাললৈ যাবলৈ ধৰিলে।

ৰাজ আলিৰপৰা তিৰোতাৰ দলৰ সৈতে গৈ থকা সুন্দৰাবাইয়ে ৰত্নাৰ ফালে উভতি চাই সন্দিগ্ধে—“আজি অনন্তৰ মুখখন শেঁতা পৰি আছে কিয়?”

“তোমালোক মাক পুতেকেহে জানা।” বুলি কৈ ৰত্নাই মুখখন আনফালে ঘূৰাই ললে। এনেতে পিচে পিচে আহি থকা পুৰোহিত বাপুই ৰগৰৰ সুৰত ক'লে—“কাইলৈকে তাৰ মূখৰ উজ্জ্বলতা আহি পৰিব, চিন্তা কি কাৰণে?”

তিৰোতাবোৰে গিজৰ্ণি মাৰি হাঁহি দিলে। আটাইয়ে সেইটোৱেই সঁচা বুলি ভাবিছিল। সুন্দৰাবাইয়ে ক'লে—“চোৱা বাপু আমাৰ দৰাই জেদাজেদী কৰিব নাজানে।”

“সোণ-বান কিমান দিব ভূমি আগতে গৈ তাৰ শহুৰেক শাহুৰেকৰ লগত কথা-বতৰা হৈ ঠিক-ঠাক কৰি আহিবা।”

“এতিয়াও সন্দিগ্ধলৈ বাকী আছেনে? এনাপুৰৰ মানুহে নিজৰ কথাতে লাগি নাথাকে। ৰামু আহি কি কৰিব লাগে নালাগে সকলো ঠিক কৰি গৈছে।”—পুৰোহিত বাপুই ক'লে।

ৰত্নাবাই তেতিয়া অলপ মুকলিভাৱে ক'লে—“জেদ কৰিব কিয়? জেদ কৰি মিছাতে তেওঁলোকৰ মনত দুখ দিব লাগে কিয়? শাহুৰেক শহুৰেকে যি দিয়ে তাকে লৈ আনন্দমনে থাকিলেহে ভাল। তাতেই দূয়োৰো মংগল হ'ব।” তাই নিজৰ অনুভৱৰ কথা প্ৰকাশ কৰিলে।

“এইবোৰ সকলো কথা সঁচা, কিন্তু দৰাইনো কি কি পাব?” সুন্দৰাবায়ে সন্দিগ্ধে।

“হেৰা তেওঁলোকে দিলেহে তোমাৰ ঘৰ ভৰি পৰিবনে? মানুহক দি থকা মানে হুতাশ নপলায়। দিওঁতাই যি দিয়ে সেয়ে যথেষ্ট। আমাৰ তাৰকাৰ কি গাঁত হৈছিল দেখা নাইনে?”—ৰত্নাই ক’লে।

“ফল-কটাৰী দিয়া”ৰ সময় আহি পালে। অনন্তই পুৰোহিত বাপুকে মাত দি সন্মিলে—“মই বৰ বোছি সময় বহি থাকিব নোৱাৰোঁ। আপুনি আপোনাৰ কৰিব-লগীয়া সকলো কাম শেষ কৰি মোক মাতিব।”

“চুৰিয়া-পাগুৰি পিন্ধায়হি মানে নবহিবানে?” পুৰোহিত বাপুই সন্মিলে।

এই কথা-বতৰা সন্মিলনৰ কাণত পৰিল। ক’লে—“তেনেখন কিয় কৰিছ। অ’? এনে সন্মিলনৰ ভাখন তৰিছে, এঘণ্টামান সময়তো বহগৈ! জনম ধৰিছ যেতিয়া এবাৰৰ কাৰণেতো বহিবই লাগিব। কোনোবাই কিবা বাৰে বাৰে বহুৱাব নে?” সন্মিলনৰাই পুতেকক উপদেশ দিলে।

ৰত্নবাই মাজতে বৈ অনন্তৰ কথালৈ সমৰ্থন দি মৰম দেখুৱাই ক’লে—“এতিয়া থাকক দিয়া। আজি সি অন্ততঃ সাজ যোৰ পিন্ধিবলৈতো মাতি হৈছে! কালিতো তাকে মনা নাছিল। আজি-কালিৰ ল’ৰাৰ কথা কি ক’বা? পঢ়া-শুনা কৰা আন ল’ৰাৰ দৰেই এইবোৰ কথা সিও পছন্দ নকৰে। তাৰ যেনে ইচ্ছা কৰিবলৈ দিয়া।”

ইন্দিৰাক আগৰে পৰা সজাই-পৰাই বহুৱাই থোৱা হৈছিল। অনন্ত আহি ৰভাৰ তলত বহাৰ লগে লগে, সি কোৱামতে পুৰোহিত বাপুই নিয়ম-কাৰণবোৰ সমাপ্ত কৰি পেলালে। অনন্ত উঠি থিয় হব খুজিছিলেই, এনেতে পুৰোহিতে ক’লে—“আব্দু চাৰি পাঁচজনমান মানুহে দৰাক উছৰ্গা দিব।” ইচ্ছা নাথাকিলেও অনন্ত বহিব লগা হ’ল। সকলো মানুহে উছৰ্গা দি শেষ কৰিলে। অনন্ত যাবলৈ উঠি থিয় হ’ল। ছোৱালীজাকে তাক তাৰ ঘৈণীয়েকৰ নাম উচ্চাৰণ কৰিবলৈ টানি অনুৰোধ কৰিলে। অনন্তই জিকজিকাই উঠিল ‘এইবোৰ কি কথা? বাদ দিয়ক।’ পিচত সি ওলাই আহিবলৈ আগবাঢ়োতেই দুৱাৰ মূখত থিয় হৈ থকা এজন মানুহে ক’লে—“অলপ ৰ’বা। আব্দু এটা উছৰ্গা আহিছে, লৈ পেলাই উঠিবা।”

“আকৌ কোনে উছৰ্গা পঠিয়ালে?” মনতে ভোৰভোৰাই অনন্তই দুৱাৰৰ ফালে চালে। এটি কাপোৰৰ টোপোলা ইহা-সিহাতকৈ আহি তাৰ ওচৰ পালে। সন্মিলনৰাইয়ে মনে মনে ভাবিলে—শহুৰেকৰ ঘৰে দেখোন ল’ৰাক এসাজ কাপোৰহে দিছিল, তাৰ বাহিৰেতো আন কাপোৰ নাছিল! মানুহে ভাবিছে—“দিবও পাৰে। এওঁলোকৰ দিবলৈ থবলৈ জ্ঞাত-কুটুম্ব বেছি নাই। দিছে যদি ভালেই হৈছে।” এই বুলি সন্মিলনৰাই অনন্তৰ ফালে চাই ক’লে—কাপোৰ যোৰ পিন্ধ। ভাল কাপোৰ।”

“কিয়? মাত্ৰ চুই দিলেই হব।” ওচৰতে বহি থকা অনন্তৰ শাহুৰেকে ৰত্নবাই ক’লে।

ৰুই অলপ গৰবেৰে ক'লে—“তেওঁলোকে হাৰোগেৰিৰ পৰা আনন্দেৰে ইয়ালৈকে পঠিয়াই দিছে। কোলাত ফল-কটাৰী দিয়াৰ সময়ত পিন্ধিবচোন।”

হাৰোগেৰি নামটো শুনিয়েই অনন্তই অলপ উদ্ভিগতাৰে সন্দিগ্ধে—“তাৰা নাই অহা?”

দুৱাৰৰ ওচৰত থিয় হৈ থকা সিদ্ধাই মাত দিলে—“কেনেকৈনো আহে? স্বৰ্ঘ্য বুৰালৈকে আপোনালোকৰ গাড়ীৰ কাৰণে বাট চাই আছিল। শেষত নিৰুপায় হৈ মোক পঠিয়াই দিলে, যাতে কাইলৈ আৰু কোনোৱে একো ক'বলৈ নাথাকে।”

তাকে শুনি সন্দৰ্ভাই ক'লে—গাড়ী “লেনৰ” এই ফালদি আহিল। সিফালৰ আলিবাট বেয়াহৈ আছে বোলে। সেই কাৰণে এইফালদি অহা হ'ল।”

“বেছ কথা, ৰাম্পাই কিন্তু বাগিছাৰ ফালদি আহিব বুলি কৈছিল। তোমালোকে জানো সন্দিগ্ধিলা কোনটো বাটেৰে আহিবা? তেন্তে? মইনো কিয় ক'ম যে বাগিছাৰ বাটেৰে ব'লা। তোমালোকে ভাবিলাহেঁতেন যে মই মোৰ ছোৱালীজনীক লৈ অহাৰ উদ্দেশ্যেহে কৈছোঁ। সেই ভয়তে মনে মনে থাকিলোঁ” ৰুই অলপ খঙৰ ভাবত ক'লে কথাখিনি।

“বাপৰে, কি যে কথা কোৱা তুমি! সেই সময়ত তুমি কৈ দিলে আমি জানো আপত্তি কৰিলোঁহেতেন? কব নোৱাৰোঁ তাৰুই কি ভাবিব।” আচৰিত হোৱা যেন দেখুৱাই কলে সন্দৰ্ভাই। ইতিমধ্যে অনন্তই প্ৰথমতে পিন্ধা সাজযোৰ সলাই এই নতুনকৈ পোৱা কাপোৰ পিন্ধি ল'লে। সেই কাপোৰযোৰ দেখি ওচৰতে বহি থকা এগৰাকী তিৰোতাই ক'লে—“শহুৰেকৰ ঘৰে দিয়া যোৰতকৈ এইযোৰ কাপোৰ বেছি ভাল। পুজালৈ যোৱালৈকে এইযোৰকে পিন্ধি থাকিবা।

সেইখিনিতে থিয় হৈ থকা ইন্দিৰাৰ মাকে কলে—“আমিনো কি কৰিম বাইদেউ? তেওঁলোকে যেনেকুৱা কৰিবলৈ কৈছে আমি তেনেকুৱাই কৰিছোঁ। মই ভাল কাপোৰ কিনিব খুজিছিলোঁ। কিন্তু এইৰ বাপেকে মানা কৰিলে। ক'লে—কাপোৰ বাকচৰ ভিতৰত লৈ যাব, নিপিন্ধে। তাৰ সলনি পইচা দি দিবা।” তেনে কথা শুনি মই মনে মনে থাকিলোঁ। এতিয়া চোৱাচোন সমাজত কাৰ বদনাম হ'ল? আমাৰ খৰচো হ'ল গিছাতে।” গিৰিয়েকৰ ফালে চাই ইন্দিৰাৰ মাকে সকলোকে শুনালে।

গিৰিয়েকে কলে—“ইয়াতনো বদনামৰ কি আছে? যিহকে দিয়া তেওঁলোকৰ ঘৰলৈকে যাব। মনে মনেনো কেনেকৈ দিবা? সকলো দেখা দেখিকৈ দিয়াই ভাল।”

“সেইবোৰ এৰক বাইদেউ, কোনেনো ক'ব যে আপোনালোকে দিয়া নাই। নগদ দুশ টকা দিছে।” সন্দৰ্ভাই সকলোৰে শুনাকৈ কৈ সেই কথাৰ সন্মানতে ওৰ পেলালে।

সিদিনাৰ দিনটো পতি-পত্নীয়ে স্নেহপূৰ্ণ আদান-প্ৰদানেৰে ঘৰ লোৱাৰ দিন।

স্বামীৰ ছত্ৰ-ছায়াত পত্নীয়ে নতুন জীৱন আৰম্ভ কৰাৰ দিন। কিন্তু অনন্তৰ কেনে বলিযালি! বিবাহিত পত্নীৰপৰা কিমান দিনলৈ আঁতৰি থকাটো সম্ভৱ? মানুহৰ হুলস্থূল কমি গ'ল। ৰাতিও ভালেখিনি হ'ল। তিৰোতাৰিলাকে অনন্ত তথা ইন্দিৰাক এটি কোঠালৈ লৈ গৈ বিচনাৰ ওপৰত বহুৱাই থলে। শ্ৰী-আচাৰ সমাপন কৰি আশীৰ্বাদ দিলে আৰু ৰহস্যৰ হাঁহি মাৰি দুয়োকে অকলশৰে এৰি থৈ বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। চাকি এগছি জ্বলি আছিল। গোটেই কোঠাটো স্নগন্ধৰে ভৰপূৰ হৈ উঠিছিল। সমুখত এখন বটাত তামোল কাটি থোৱাই আছিল আৰু বটাখনৰ দুয়োকাষে বহি আছিল দুয়ো,—অনন্ত আৰু ইন্দিৰা।

অনন্তই এবাৰ চকু তুলি ইন্দিৰাৰ ফালে চালে। তাৰ কাৰণে সেই মূহুৰ্ত্ততো আছিল সমগ্ৰ জীৱনৰ ভিতৰতে আটাইতকৈ ডাঙৰ আবেগ-বিস্মলতাৰ ক্ষণ। বিমুগ্ধ বালিকা ওচৰতে বহি আছে। তাৰ মনৰ অৱস্থাটো এনে যে, সি বদজিব পৰা নাই কি কৰা উচিত। সি পত্নীৰূপে বিচৰা ছোৱালী ইন্দিৰা নহয়। সেইবাবে একোবাৰ দুৱাৰ খুলি বাহিৰলৈ ওলাই যাবৰ মন গ'ল তাৰ। তাই যেনেকৈ আছিল তেনেকৈয়ে নীৰৱে বহি আছে। এনে সময়ত পত্নীয়ে বিচাৰে যে পতিয়ে আহি তাক মৰমেৰে মাত এৰাৰ মাতক! অনন্তৰ মনটোৱে ক'লে—“এবাৰ কথা কৈ চা-চোন!” কিন্তু সি পিচুৱাই গ'ল আৰু মনটো দুখৰ অনদ্ভূতিৰে ভৰি পৰিল। অনন্ত উঠি থিয় হ'ল। একাষে খিৰিকীৰ ওচৰলৈ গৈ বাহিৰলৈ চাই থিয় দি থাকিল। বেচেষী! বদজিব নোৱাৰি মনে মনে তাই কি ভাবি আছে? বাৰ-তেৰ বছৰীয়া ইন্দিৰাৰ অনন্তৰ মনৰ অৱস্থা বদজিব পৰাৰ ক্ষমতানো থাকিব ক'ত? অনন্তৰ আচৰণ দেখি বিব্রত যেন হৈ তাই বহিয়ে থাকিল। খিৰিকীৰে সোমাই অহা চেচাঁ বতাহে অনন্তক যেন সান্ধনা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। জোনাকৰ পোহৰ দেখি সি যেন নিজৰ স্থিতিৰ কথাকে পাহৰি যাব খুজিলে। কিন্তু পাহৰিব কেনেকৈ? এবাৰ উভতি চালে। পিছ মূহুৰ্ত্ততে ইন্দিৰা উঠি থিয় হ'ল। বিচনাৰ-পৰা উঠি এখোজ আগুৱাই গ'ল—অনন্তৰ ফাললৈ। অনন্তৰ চকুৰ কাৰণে তাই আগুৱাই অহাটো, তাইৰ থিয় হোৱাৰ দৃশ্যটো অসহ্য যেন লাগিল। তাৰ মূখ-মুণ্ডলত ঘাম বিৰিঙি উঠিল। মূখৰ বৰণ ক'লা। নাকটো অলপমান ভিতৰলৈ হেচা-থোৱা, -চেপেটা। ঠুঁঠ দুটা ডাঙৰ ডাঙৰ। মূৰৰ ওপৰত ল'ৰালি কালতে ক'ৰবাত পৰি দুখ পাই বৈ যোৱা দাগ! দেখি অনন্তই মূখ ঘূৰাই ললে। আপোনা আপুনি তাৰ মূখেৰে এটা দীৰ্ঘশ্বাস ওলাই আহিল। আকৌ উভতি চাই দেখিলে সেই একেটা মূৰ্ত্তি, একেটা ৰূপ, থিয় হৈ থকাৰ সেই একেটা ভংগী! তাক দেখি অনন্তৰ মূখেৰে ওলাই আহিল—“মূৰ বিষাইছে।”

মনত নাই, অনন্ত কেতিয়া আহি বিচনাত শুই পৰিছে। হাতত তামোল এখন লৈ বিব্রত ভাবে ক'পি ক'পি ওচৰতে ইন্দিৰা বহি আছিল। অনন্তই খিৰিকীৰ ফাললৈ চালে। সেই মূহুৰ্ত্ততে এচপৰা ডাৱৰে চন্দ্ৰটোক ঢাকি ধৰিলে। জোনাক

ম্লান পাৰি গ'ল। অনন্তৰ মনৰ পটত এটি সোঁৱৰণি জিলিকি উঠি লীন হৈ গ'ল। এটি তপত হৃদয়নিয়াহ বৈ বৈ তাৰ নাকেৰে ওলাই আহিল। তেনেকৈ থাকিয়েই ইন্দিৰাৰ ফালে চাই সি ক'লে—“মই কৈছোঁ নহয় মোৰ মূৰ বিষাইছে।” সেই সময়ত তাই ক'পি আছিল। তেনেকৈ কিমান সময় পাৰ হৈ গ'ল ঠিক নাই। বাহিৰত হাঁহ আৰু হুলস্থূল নোহোৱা হৈ গৈছে। চাৰিওফালে শান্ত-নিশাৰ নিশ্চিন্ততা, দুয়োৰে উশাহ-নিশাহৰ শব্দৰ বাহিৰে আন কোনো শব্দ কাণত নপৰে। দূৰত কোনোবাখিনিত এটি ফেঁচাৰ মাত শুনা গ'ল। দুয়োৰে অন্তৰ দুখন শিয়'ৰি উঠিল। অনন্ত লাহেকৈ গৈ বিচনাৰ একাষে দীঘল দি শূই পৰিল। পিছ মূহুৰ্ত্ততে সি ইন্দিৰাৰ ফালে পিঠে দিলে। তাই দেহাটো কোঁচখুৱাই ধেনুভৰীয়াকৈ ঘূৰি অনন্তৰ নিচেই ওচৰ চাপি শূই পৰিছিল। চকু দুটি ডাঙৰ ডাঙৰকৈ মেলি এবাৰ তাই অনন্তৰ ফালে চাই ললে। সেই চকু দুটিত শান্তিৰ ভাৱ। আনফালে অনন্তৰ চকু দুটা আছিল বিৰত আৰু ভয় ভীতযুক্ত। তেতিয়া তাই অনন্তৰ লগত কথা কোৱাৰ যত্নত আছিল নেকি! তাইৰ বঙা ঠুঠ দুটি খোল খালে, লৰি উঠিল আৰু ক'পি গ'ল। অনন্তই মূখ ঘূৰাই চাদৰ এখনেৰে মূখ ঢাকি ললে। পিচত তাৰ টোপনি আহিল নে নাই একমাত্ৰ ভগৱানেহে জানে। ৰাতিপুৱা উঠি অনন্তই দেখিলে যে ইন্দিৰা উঠি সেই কোঠাৰপৰা গুচি গৈছে। সি ইফালে সিফালে চালে। সি তাৰ মূৰশিতানখন তিতি থকা তিতি থকা দেখিলে। মনে মনে তাৰ দৃখ লাগিল; কিন্তু এক মূহুৰ্ত্তৰ বাবে। পিছত সি তাৰ সেই আগৰ বিপৰীত ভাৱনাৰ পথকেই আপোন কৰি ল'লে।

অনন্ত কোঠাৰপৰা বাহিৰ হৈ অহাৰ লগে লগে তাক গা ধুওৱা হ'ল। তাৰ ঘৈণীয়েকে আগতেই গা ধুই উঠিছিল। তাৰ পাছত ওচৰা-ওচৰিকৈ পাত পাৰি দি গিৰিয়েক ঘৈণীয়েক দুয়োকো চেৰ'ইৰ স্কীৰ খাবলৈ দিলে। কোনোমতে খাই উঠি অনন্ত বাহিৰলৈ আহিল। সিদিনা গধূলিলৈকে গোটেই ঘৰখনেই খোৱা-বোৱা আনন্দৰ মাজতে বুৰি থাকিল। অনন্ত ওপৰৰ এটা কোঠালৈ গৈ শূই আছিল। তাৰ দুই এজন বন্ধু ৰং ধেমালি কৰিবলৈকে তালৈকে গ'ল। অনন্তই খঙতে কিবা-কিবি ভোৰভোৰাই থকা দেখি টোপনিতে তেনে কৰিছে বুলি ভাবি সিহঁত গুচি গ'ল। সিদিনা আৰু কোনো মানুহ তাৰ ওচৰলৈ নগ'ল। এই হুলস্থূলৰ মাজত ইন্দিৰা ক'ত থাকিল কোনোৱে নাজানিলে। মানুহৰ সমাবেশত, খোৱা-বোৱাৰ সময়ত, তাইক কোনেও ক'তো নেদেখিলে। দুপৰীয়া তাইৰ সখীয়েকে তাইক বিচাৰি আহিল আৰু হাঁহ হাঁহ তাইক সূধিলে—“কচোন পোনতে তোৰ দৰাৰ লগত কি কথা পাতিলি?”

“চেলাউৰী কোঁচাই ইন্দিৰাই কলে “বাৰু হৈছে। যা, ইয়াৰপৰা।”

সখীয়েকে থতমত খাই ক'লে—“বাৰু থাকক দে। কাৰ পৰানো লুকাইছ। মই দুৱাৰৰ পিছপিনে লুকাই থাকি সকলো শুনিছোঁ।” কোনে জানে এই সখীয়েক-জনীয়ে কেনেকৈ কি শুনিছে।

পিছ বিয়া শেষ কৰি সকলোৱে গাঁৱলৈ উভতিল। ইন্দিৰাকো লগত লৈ আহিল। নতুন ঘৰৰ কথা, গতিকৈ তাইৰ মাক বৃদ্ধুও জীয়েকৰ লগতে আহিল। এদিন দুদিনমান বাটৰ ভাগৰ মাৰোতেই পাৰ হৈ গ'ল। দুদিনমান অনন্তৰ মুখখন শেঁতা পৰিয়ে থাকিল। পিচত অলপ উৎসাহ জন্মা যেন দেখা গ'ল। তাৰ ঘৈণীয়েক আৰু শাহুৱেকৰ অলপ আনন্দ লাগিল এইবুলি যে কামৰ কাম এটা হৈছে। এদিন দুপৰীয়া মাকে জীয়েকক ওচৰলৈ মাতি আনি কাণে কাণে ক'লে “যদি সি এনেয়ো থাকে তথাপি ভিতৰলৈ গৈ বিচনা-পাতি পাৰি থৈ আহ। তাতে শুনুই থাকিব। সিনো কিমানদিন এনেকৈ থাকিব —ডেকা ল'ৰা।”

“কিনো কৰিম, কথাকে নকয়, মুখেৰে নামাতেই। ভিতৰলৈ আহিলে মাত্ৰ ভেৰা-বলধৰ দৰে চাই থাকে।” ইন্দিৰাই নিৰুপায় হোৱাৰ দৰে ক'লে।

“কোনো কথা নাই। কেইদিনমানতে আচল বাটলৈ আহি যাব। তই তাৰ গা-ধোৱা পানী দিবি, চুৰিয়াখন নি দিবি, আৰু সি মাতবোল নকৰিলেও তই কথা ক'বলৈ ধৰিবি। কাম কৰিলে নিশ্চয় মাৰিবলৈ নাহে। তয়ো যদি অনবৰত কপালখন কোঁচাই থাক, —সিনো কি কৰে? নিজৰ কাম কৰি গৈ থাক।” মাকে খঙতে তাইক বৃদ্ধালে। ইন্দিৰাইও একো নামাতিলে। মাথোন কথাই প্ৰতি হুকুৰ ধৰি, কি কয় শুনি গৈ থাকিল।

বৃদ্ধুৱা নিজৰ ঘৰলৈ উভতি যোৱাৰ সময়ত সন্দৰ্ভাবাইক কৈ গ'ল—“অনন্তৰ স্বভাৱটো কিবা একধৰণৰ মোৰ ছোৱালীজনীয়েও নাজানে যে গাঁৱীয়েকৰ লগত কেনে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত। তাইৰ এতিয়া খেলাধুলা কৰি থকাৰ বয়স। তাইনো কি জানে?” এই বুলি ৰৈ সংকোচ ত্যাগ কৰি আকৌ ক'লে—“যদি সি বাহিৰত শুবলৈ চেষ্টাও কৰে তথাপি আপোনালোকে তাক ভিতৰতহে শুবলৈ ক'ব। দুই চাৰি দিনৰহে কথা। পিচত আপোনালোকৰে নাতি-নাতিনী হব। আপোনালোকেও সিহঁতৰপৰা পাব লগাখিনি সুখ পাব। আমাৰো বেছি ল'ৰা-ছোৱালী নাই।”

সন্দৰ্ভাবাই সকলো কথা শুনি আচৰিত হৈ ক'লে—“মোক কোৱাৰ প্ৰয়োজন কি? নিজে নিজেই সিহঁতে ঠিক কৰি ল'ব। সেইবোৰনো নালাগে কাক?”

বৃদ্ধুৱাই সেই কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলে। পিছত তাই জোৱায়েকৰ ওচৰলৈ গ'ল। অনন্ত সেই সময়ত ক'বলৈ যাবলৈ ওলাইছিল। বৃদ্ধুৱাই তাক ক'লে—“এতিয়া মই কাইলৈ যাম বোপা! অহা সোমবাৰলৈ আমাৰ গাঁৱৰ মেলা চাবলৈ যাব। এই কেইদিন হুৰমুৰ কৰোঁতে গ'ল। ভালমতে বহি কথা-বতৰাও কোৱা নহ'ল, ভালকৈ খোৱা-বোৱাও নহ'ল।”

“তথাপি মেলাৰ হুলস্থূলতো থাকিবই।” অনন্তই অনামনস্কভাৱে উত্তৰ দিলে।

বৃদ্ধুৱাই জোৱায়েকৰ কথাৰ ভাৱাৰ্থ বুজি নাপালে। তাই ভাবিলে যে পাছবিয়াৰ সময়ত কৰা অভ্যৰ্থনা জোৱায়েকৰ মনঃপুত হোৱা নাই। সেই কাৰণে তাই ক'লে—

“মেলাৰ কথানো কি, গাৰ’তো হাই-উৰুনি থাকে। আমাৰ ঘৰৰ পাছবিয়া যেতিয়া ওচৰ-পাজৰৰ কিছু মানুহ আহিছিল। এনেয়েনো সিহঁত আমাৰ ঘৰলৈনো আহে ক’ত? এতিয়া তোমালোকতো অহা-যোৱা কৰি থাকিব। সেই সময়ত আমিহে সকলোকে চম্ভালোঁ কেনেকৈ? তদুপৰি আমাৰ ল’ৰাহঁতৰ কাৰণে এই সকলো কথা নতুন। যদি কিবা হীন-দেড়ি হৈছিল তেনেহলে আমাক কব লাগিছিল। ঠিক কৰাই ল’ব লাগিছিল। আমিহে কিবা পৰ মানুহনে?”

অনন্তই বুদ্ধস্বাৰ কথালৈ বিশেষ মনোযোগ নিদিলে আৰু টুপীটো মূৰত লৈ বাহিৰ ওলাই গ’ল। তাকে দেখি বুদ্ধস্বা আৰু বেছি চিন্তিত হ’ল।

ঘৈণীয়েক ঘৰলৈ অহাৰ পিছৰে পৰা অনন্ত অতি কম সময় ঘৰত থকা হ’ল। সি দোকানত গৈ বহিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ব্যৱসায়ৰ প্ৰতিও মনযোগ দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তাকে দেখি ৰাম’পাও কিছু আনন্দিত হ’ল। ভাবিলে ল’ৰা এতিয়া সঠিক বাটলৈ আহিছে। সি দোকানৰ দায়িত্ব পুতেকৰ হাতত স’পি দি নিজে কেতিয়াবাতিৰ প্ৰতি মনোযোগ দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ঘৰলৈ বোৱাৰীয়েক অহাত সন্দৰ্ভস্বাইও কিছু অৱকাশ পোৱা হ’ল। তাই ওচৰচুবুৰীয়াৰ ঘৰলৈ ফুৰিবলৈ গৈ কথা-বতৰা পাতে আৰু প্ৰধান প্ৰধান কাম কেইটামান কৰে। বাকী সৰু-বৰ কামবোৰ বোৱাৰীয়েকে কৰে। এইদৰেই জীৱন অতিবাহিত হবলৈ ধৰিলে। অনন্ত গধূলিলৈকে দোকানত থকাৰ কাৰণ আছিল। তাৰ অধিকাংশ বন্ধুৰ হাতত এনেয়ে কটাবলৈ সময় নাছিল। সিহঁতে ওচৰৰে কিটুৰৰ চেনিৰ—কাৰখানাত কাম কৰিছিল। পুৱাই কামলৈ গৈ গধূলিহে সিহঁত উভতি আহে। গতিকে সি দোকানত বহিবলগীয়া হ’ল। পিতাক সাজি লাগোঁ লাগোঁ হলে দোকানলৈ যায় আৰু অনন্তক পঠিয়ায়। অনন্তই এমুঠি বিড়ি আৰু আঠদহখনমান তামোল জেপত ভৰাই লৈ দোকানৰপৰা ওলাই আহে। এনেকৈ ওভোটোৰ সময়ত ‘বাল’পা’ মহাজনৰ দোকানত যদি সোমাল তেনেহ’লে হৈছে আৰু……। নিশা এঘাৰ বাৰ বজালৈকে তাচ খেলা চলে। তাৰ আটাইবোৰ পুৰণা বন্ধু তাতে গোট খায়। দোকানত বাল’পা অকলে থাকে। গতিকে তাচ খিমান নিশালৈকে খেল নচলক কোনো বাধা নাই। এনেকৈ নিশা বাৰ এক বজালৈ তাচ খেলি গৈ অনন্ত ঘৰ পায় আৰু শুই থাকে। কেবাদিনো ইন্দিৰাই গিৰিয়েকৰ বাবে বাট চাই আছিল আৰু কোঠাৰ চাকি নুনু-মোৱাকৈ ৰাখিছিল। তাইৰ মনত গিৰিয়েকৰ সৈতে কিবা নহয় কিবা কথা পতাৰ কাৰণে অতি আগ্ৰহ আছিল। অনন্তই কেতিয়াবা কেতিয়াবা দুই চাৰি আঘাৰ কথা কৈছিল। নহ’লে শুই পৰিছিল। লাহে লাহে ইন্দিৰাই গিৰিয়েকলৈ বাট চাই থাকিবলৈ ধৰিলে। তাই নিজৰ কাম কাজ শেষ কৰি আহি চাকি নুমাই শুই থকা হ’ল! অনন্তই আহি চাৰি পাঁচবাৰ মাতিলেহে তাই দুৱাৰ খুলি দিয়ে আৰু শুই থাকে। আধা-আধি টোপনিৰ মাজত গিৰিয়েক আহি শোৱাৰ কথা তাইৰ কেতিয়াবা মনত থাকে কেতিয়াবা নাথাকে। এনেকৈ দিনে দিনে লাহে লাহে ইন্দিৰাৰ মনত অনন্তৰ প্ৰতি উদাসীনতাৰ

ভাৱ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। একো একোবাৰ প্ৰণয়-সম্ভাষণ যাচি যদি তাইৰ গিৰিয়েকৰ ওচৰ চাপিবৰ মন যায় তেনেহ'লে দহবাৰ তাই তাৰপৰা আঁতৰি থাকিবলৈ বিচাৰে। সি যদি তাইৰ এবাৰ কথাৰ উত্তৰ নিদিয়, তেনেহলে সি চাৰিবাৰ মাতিলেও তাই নিমাত হৈ থাকে।

সি যি কি নহওক ডেকা কালত গিৰিয়েক ঘৈণীয়েক যদি একেলগে থাকে তেনেহলে কিমান দিনলৈ সিহঁতৰ দৈহিক সম্পৰ্ক স্থাপন নোহোৱাকৈ থাকিব পাৰে? কিছুদিনৰ ভিতৰত অনিচ্ছা সত্ত্বেও অনন্তৰ বাসনাই ইন্দিৰাৰ মাজেৰে পৰিভ্ৰান্ত লাভ কৰিলে। ইন্দিৰাই স্বামীৰ যথার্থ সুখ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম নহ'লেও তাতেই সন্তুষ্ট থাকিল। কিন্তু এনে অপূৰ্ণ-দাম্পত্য-সম্পৰ্কৰ পৰিণাম দূয়ো জনেই ভোগ নকৰাকৈ নাথাকিল। ইন্দিৰা দেখাত সুন্দৰী নহ'লেও ঘৰৰ কাম-কাজত অতি পটু আছিল। জন্মৰেপৰা তাইৰ মাজত সেই পটুতাৰ গুণ আৰু এটি অভিমানী চেতনাৰ বিকাশ হৈছিল। তুলনামূলক ভাবে তাই কম কথা কৈছিল। মাজে মাজে এনে লাগিছিল যে এই অভিমানৰ সৈতে যদি কিবা প্ৰকাৰে কম কথা কোৱা স্বভাৱ প্ৰযুক্ত নেথাকিলহে তেনে তেন্তে অনন্তৰ জীৱনৰ ৰূপ হয়তো কিবা আন প্ৰকাৰৰ হ'লহেতেন। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তাইৰ এই কঠোৰ স্বভাৱে অনন্তৰ মনত তাৰকাৰ মৃদু স্বভাৱৰ সৈতে তাইৰ স্বভাৱৰ তুলনা দাঙি ধৰিছিল। তেনে সময়ত তাৰ মন ব্যগ্ৰ হৈ উঠিছিল আৰু তাৰ জীৱনটোৱে নীৰস নীৰস লগা হৈছিল। তাৰকাৰ সৈতে চন্দুৰত কটোৱা দিনবোৰৰ স্মৃতি এটি এটাকৈ তাৰ মনৰ পটত নাচিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। তাৰকাৰ প্ৰতি তাৰ প্ৰেম, তথা তাৰকা সিহঁতৰ এই ঘৰত থকা দিনবোৰৰ সকলো কথা তাৰ মনত পৰিছিল। তাৰ পিচত ঘটি যোৱা ঘটনাবোৰৰ কথা মনত পৰাত তাৰ হৃদয়খন চুৰমাৰ হৈ গৈছিল আৰু তাৰ দুখ লোতক ৰূপে তাৰ চকুৰপৰা নিগৰি বৈ আহিছিল। তেতিয়া অনন্তই ভাবিছিল—“ময়েইহে হেৰুৱাইছোঁ, এতিয়া তেওঁক পোৱাতো অসম্ভৱ।” তাৰ মনত এই কথা নিশ্চিত হৈ গৈছিল। যিয়েই নহওক অনন্ত এজন আচৰিত ধৰণৰ মানুহত পৰিণত হৈ পৰিছিল।

আৰম্ভণিতে সুন্দৰাবাইয়েই বোৱাৰীয়েকৰ প্ৰশংসাৰ সাকোঁখন বাধি দিছিল। ইন্দিৰাই কিবা যদি ভুল কৰে তেনেহলে সুন্দৰাবাইয়েই অনন্তৰ পৰা লুকুৱাই ৰাখিছিল আৰু অতি কোমলতাৰে তাইক যি কোনো প্ৰকাৰে দোষৰ কথা বুজাই দিছিল। নদীৰ পানীত ভেতেলী ধুবলৈ গলে যেনেকৈ ব্যৰ্থ হোৱা যায় তেনেকৈ যিমানে দিন যাবলৈ ধৰিলে সিমানে সুন্দৰাইৰ বোৱাৰীয়েকৰ দোষ ত্ৰুটি সংশোধন কৰাৰ যত্ন বিফল হ'বলৈ ধৰিলে।

কেবাদিনো সিহঁত নোৱাৰি সুন্দৰাবাইয়ে তাইক বকিলেও—“ইন্দিৰা আজি কালি দেখোন তই কেনেখন হৈ যাবলৈ ধৰিছ?”

“কেনে?”

“আগতে তই কেনে আছিলি নাজান নে? আগৰ দৰে নাথাক কিয়?”

“আগতে কেনে আছিলোঁ?”

“নিজৰ ঘৰ, নিজৰ কাম বুলি সকলো কৰিছিলি। মই ভাবিছিলোঁ মোৰ বোজা পাতলিল।”

“এতিয়া কি হৈছে?”

“মই মানুহক কৈছিলোঁ, মোৰ বোৱাৰীজনী ইমান ভাল কিন্তু আজি-কালি তই এনে কৰ, যেন এই ঘৰখন পৰৰ ঘৰ। বস্ত্ৰবোৰ ইফালে সিফালে পৰি থাকে, বান্ধনীশালত কিবা বহালে উতলে যদি উতলিয়ে থাকে, শহুৰেৰ আহিলেও ভুংগই নাই। অনন্ত আহিলেও মন নকৰ। কামত তই মনকে নিদিয়।”

“মই যেনেকুৱা তেনেকুৱা হৈয়েই আছোঁ। মইতো বেয়া হৈ গৈছোঁ। থেং খেঙীয়া হৈছোঁ। আপুনি মোক ঘৰলৈ আনি নিজে নিজে হুল পুতি লৈছে।”

“চিঃ চিঃ এতিয়া তোৰ লগত কোনে কথা কয়?” বুলি কৈ সন্দৰবাই কথা বন্ধ কৰিলে।

শাহুৱেক বোৱাৰীয়েকৰ মাজত কাজিয়া লাগক বা নালাগক, ঘৰৰ কাম হওক বা নহওক প্ৰকৃতি কাৰো কাৰণে বৈ নাথাকে। কাৰোবাৰ কিবা ভাল হোৱা নোহোৱালৈ বাট নাচায়। আপোন নিয়মে চলি থাকে। ইন্দিৰা অন্তঃসত্ত্বা হৈ প্ৰসূতি হোৱাৰ অপেক্ষাত মাকৰ ঘৰলৈ গুচি গ'ল। এতিয়া সন্দৰবাই ঘৰৰ সকলো কাম কাজ অম্লান বদনে কৰিবলগীয়া হ'ল। অনন্ত দোকানৰপৰা কেতিয়াবা আহিলে আহে নাহিলে নাই। দোকানৰপৰা ওলাই 'বালপাৰ' দোকানত সোমাই ওৰে নিশা তাচ খেলি তাতেই শূই থাকে। ৰাতিপুৱা চাহ খাবলৈ ঘৰলৈ আহিলে আহে নাহিলে আন ক'ৰবাত খাই লয়।

সিদিনা দুপৰীয়া নিজৰ ঘৰৰ কাম-কাজ কৰি সন্দৰবা চোতাললৈ ওলাই আহিছিল। এনেতে এজনী বড়ীয়ে “কি কৰি আছা সন্দৰবা?” বুলি মাত দি আগবাঢ়ি আহিল।

কিছু সময় ইটো-সিটো কথা কোৱাৰ পিচত বড়ীয়ে সুধিলে—“তোমালোকৰ অনন্ত শুবলৈ ঘৰলৈ নাহে নেকি?”

“কিয়? আহে দেখোন!”

“একো নহয়, সদায় পুৱা তাক সৌ বালপাৰ দোকানত দেখা যায়। সেই কাৰণেহে সুধিছোঁ।”

সন্দৰবাইয়ে অন্তৰ্ধান কৰিলে যে বড়ীয়ে আৰু কিবা ক'ব খুজিছিল, কিন্তু মনে মনে থাকিল। অলপ বৈ সন্দৰবাই ক'লে “তাত কেইজনমান ল'ৰা লগ হৈ তাচ আৰু কাড়ি খেলে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তাতে শূইও থাকে। কিনো কথা! ঘৰত তাৰ বোৱাৰীও নাই নহয়? যতেই শূই নাথাকক কিহৰনো পাৰ্থক্যটো আছে?”

“ভাল মানুহ যতেই পৰি নাথাকক কোনো কথা নাই। কিন্তু ওচৰে-পাঁজৰে

বিয়া দিব লগীয়া হৈ দুই এজনী ছোৱালী আছে। চাৰিবছৰমান হ'ল লায়ক হবৰ।”

সুন্দৰস্বাৰো অনন্তৰ চাল-চলন সম্পৰ্কে কিছু সন্দেহ হবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। তাইৰ বন্ধুজন ক'পি উঠিল। তথাপি তীক্ষ্ণভাৱে উত্তৰ দিলে—“সিহঁত যদি বিয়া বাৰু নকৰোৱাকৈ বহি থাকে কোনে কি কৰিব? সেই অঞ্চললৈ ল'ৰা যোৱাটো মানা নেকি? তেনেহলেতো বৰ মস্কিলৰ কথা। “কিয়, গাৰ'তনো বিয়া-বাৰু নোহোৱাকৈ ছোৱালী নাথাকেনে?” হেজাৰ হওক অনন্ত তাইৰ পুতেক।

সুন্দৰস্বাৰ তীক্ষ্ণ কথাত বঢ়ী বিব্রত হ'ল। “সেইবোৰ এৰা ভনীটি, তোমাৰ ল'ৰাৰ কথা কোনে কৈছে?” এই বুলি অলপ ভাবি বঢ়ীয়ে আকৌ ক'লে—“খনুৱা হৈনো ছোৱালীক স্কুললৈ পঠিয়ায় কিয়? পিছলৈ খেতি-বাতি কৰিব পাৰিবনে?” কিন্তু পিছত বঢ়ীয়ে বঢ়ি পালে যে তাই যি কথা কৈছে তাৰ একো আগ গঢ়ি নোহোৱা হৈ পৰিছে।

“কোন মানুহ, কাৰ ছোৱালী অলপ খোলাখুলিকৈ কোৱাচোন?”

“সন্ধ্যা, সাতস্বাৰ ছোৱালী। একেবাৰে বামুণৰ ছোৱালী যেন লাগে। গাৰ ছালখন বগা। তদুপৰি অলপ পঢ়া-শুনাও আছে। সেওঁতা ফালি, বমুকা পিন্ধি কান পৰা চুলি সজাই বাস্ধি-কুস্ধি থলে অভাগিনী বনুৱা ছোৱালী যেন নেদেখি। মাক বাপেকে তাইক বিয়া দিব নালাগেনে? কাপ সমনীয়া ছোৱালীক ঘৰত বহাই ৰাখিছে।”

“বহাই ৰাখিছে যদি কাৰ ক্ষতি হৈছে!” পৰৱৰ্তী কথা উলিওৱাৰ উদ্দেশ্যে অলপ অস্বস্তিৰ ভাবত সুন্দৰস্বাই ক'লে।

“সিহঁতেতো বহুৱাই ৰাখিছে, পিছে ল'ৰাবোৰক বিপথে নিছে। সিহঁতৰ কি হব? গাৰ'ৰ ল'ৰাই সিহঁতৰ কাৰণেই নিজৰ মাজতে মাৰপিট নলগালেই হয়।” অলপ ভাবি ভাবি বঢ়ীয়ে ক'লে।

সুন্দৰস্বাই বঢ়ীৰ কথা গ্ৰাহ্য নকৰিলে। তাইৰ অন্তৰৰ মাতৃহৃদয়খন বিব্রত হ'ল। তথাপি বাহিৰত সেইটো নেদেখুৱাই সাহেৰে ক'লে—“কি কৰিবা! ইয়াৰ মানুহবোৰে কিবা হাতত খাৰু পিন্ধি আছে নেকি? নিজৰ ছোৱালীক তেওঁলোকে শাসনত ৰাখিব লাগে। সেই কথা তেওঁলোকে বঢ়ি নাপায় নেকি?”

সূৰ্য্য অস্ত যোৱাৰ এঘণ্টামান হৈছে। অস্পন্ন পথাৰৰ পৰা উভতিছে। মূৰত তাৰ এটা নৰাৰ বোজা। বোজাটো এচুকত নমাই থৈ সি অস্বাক সন্নিধিলে—
“তোমাৰ খোৱা-বোৱা হ’লনে নাই, মা?”

“কোন! অস্পন্ন?” এই বদলি অস্বাই ক’লে—“এতিয়াও খোৱা নাই। তোৰ লগত খাম বদলিয়েই বাট চাই আছে।”

“মই অলপ ম’হজনীৰ গাখীৰ খিৰাই আনো। তাৰ পিছত তোমাকো দিম আৰু ময়ো খাম। তেওঁ কেতিয়া গ’ল?”

“নাই যোৱা ঘৰতে আছে।”

“কিয় নগ’ল?”

“কেনেকৈ যাব? গাড়ী আহিলেহে যাব? বেচেৰীয়ে চৰাইৰ পোৱালীৰ দৰে তেওঁলোকৰ বাবে বাট চাওঁতে চাওঁতে ভাগৰি পৰিল। একেবাৰে গধূলি হোৱাত সিদ্ধাৰ হাততে উছৰ্গাৰ বস্তুখনি দি পঠিয়ালে।”

“উছৰ্গাৰ বস্তুনো পঠিয়াব লাগিছিল কিয়? তেওঁলোকৰ যেতিয়া আমাক প্ৰয়োজন নাই, তেতিয়া বিনা নিমন্ত্ৰিত অতিথি হৈ গৈ ওলালে লাভ কি?”

“পিছলৈ আমাক কিবা ক’ব পৰাৰ সন্নিধি থাকিব নালাগে, বাচা। এবাৰ যদি কথা পিচলে তেনেহলে মানুহে ৰজাক কি ক’ব? পিচত ভুগিব লগীয়া হ’লে একো অৰ্থ নহয়।”

“তাৰ কাৰণেই ইমান গুৰুত্ব দিব লাগে কিয়? তেওঁ কিবা কামত এইফালে আহিছিল। বাটতে আমাৰ ইয়াত সোমাল। যদি মাতিবলৈকেই আহিলহে তেনে তেনেহলে গধূলিলৈকে মোৰ বাবে অপেক্ষা কৰিলেহে তেন। এই পাগলীজনীয়ে তালৈ যাবলৈ নাপালে যেন প্ৰাণ ধৰিব নোৱাৰা হৈছিল! এবছৰ হ’ল তাইৰ বিয়া হোৱাৰ। এবাৰো জানো তেওঁলোক আহিছে খবৰ লবলৈ—তুমি কেনে আছা?” অস্পন্নাই জ্ঞাতি, কুটুম্বৰ ওপৰত বং কৰিবলৈ ধৰিলে। “উছৰ্গাৰ” বয়বস্তু পঠোৱাৰ কাৰণে তাৰকাৰ ওপৰত অলপ খঙো উঠিছিল। এনেয়ে ভিতৰলৈ সোমাই আহোঁতে ব্যংগৰ সূৰত সি তাৰকাক সন্নিধিলে—“তোমাৰ মোমায়েৰাৰ ল’ৰাৰ পাছবিয়া কেনেকুৱা হ’ল?”

তাৰকাই হাত-ভৰি ধোৱা পানী তপতাবৰ কাৰণে আখাৰ জুই খুচৰি-দি আছিল। “নাজানো গাড়ী কিয় নাহিল?” “কোলাত ফল-কটাৰী-দিয়া”টো

স্বৰ্গিত হোৱা নাইতো? নহলে, মোমাইদেউ তেনে কৰা মানুহ নহয়। সেই ভাবৰ চোটে তাই উঠি ভাঁহি ফুৰিবলৈ ধৰিলে—“অনন্তৰ একো হোৱা নাইতো? সি সেইজনী ছোৱালীক পিছ-বিয়া নকৰাও বুলি কৈ দিয়া নাইতো? এইবোৰ ভাবনাৰ লগে লগে তাইৰ চকুৰপৰা অশ্রুধাৰা বৈ পৰিবলৈ ধৰিলে। সেই কাৰণে গৰিয়েকে কোৱা কথা তাইৰ কাণত নোসোমাল।”

অপ্পন্নাই আকৌ বিপ্লৱৰ সূৰত সন্নিধিলে—“কথা নোকোৱা কিয়? তেওঁলোকে নিবলৈ নাহিল কাৰণে তুমি মোৰ ওপৰতে খং জাৰিছা নেকি?”

তাৰুকাৰ মনত যেন মূহুৰ্ত্ততে হাহাঁকাৰৰ সৃষ্টি হ'ল। টোপনিৰপৰা সাৰ পাই চকু মোহৰাৰ নিচিনাকৈ চকুপানী মিচিব লগীয়াত পৰিল।

“আপোনাৰ ওপৰত খং কৰিবলৈ আপুনি মোৰ কোন?” নিজৰ চিন্তাতে বিভোৰ হৈ থকাৰ কাৰণে বিবেচনা পাহৰি তাৰুকাই ক'লে। ভাগ্য ভাল যে কম পোহৰৰ কাৰণে অপ্পন্নাই তাইৰ চকুপানী দেখা নাপালে।

“কিয়, মই তোমাৰ একো নহওঁ?” অপ্পন্নাই ক'লে, মাতটো তাৰ কঠোৰ হৈ ওলাল। আকৌ দাবি দি ক'লে—“তুমি তেন্তে মোৰ ঘৰত কিয় আছা?”

তাৰুকাৰ তেতিয়াহে তং আহিল, তাই মূখেৰে কি কৈছিল। ততালিকে তাই কৃত্ৰিম মৰমৰ সূৰেৰে ক'লে—“ইটো সিটো কথাকৈ পথাৰৰপৰা অহা মানুহৰ মনটো কিয় বেয়া কৰিব লাগে। কেইদিনমান ভালে থাকি মাজতে আপুনিও আকৌ এনেখন কৰে। মই কৈছিলোঁ যে গাড়ীৰে মোক নিবলৈ আহিবলৈকে তেওঁলোকনো মোৰ কোন? সেই কথাতনো আপোনাৰ লাগে কিয়?” এই বুলি চলাহি লগাই কথা কৈ কৈ তাই অপ্পন্নাক হাত মূখ ধুবলৈ পানী দিলে। অপ্পন্নাক খং কপুৰৰ দৰে উৰি গ'ল। সি ক'লে, “এতিয়া তেওঁলোকে নিবলৈ আহিব কিয়? বাদ দিয়া! ক'ৰ বা আপোন মামা, ক'ৰ বা সম্পৰ্ক? কোনো প্ৰকাৰৰ জনা শুনোও নাই। তেওঁলোকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন কি? আমাৰনো কিহৰ অভাৱ আছে?”

“একোকে অভাৱ নাই।” তাৰাই ক'লে। ভিতৰে ভিতৰে তাইৰ গোটেই অৱৰ্থন পুৰি ছাই হৈ গ'ল। আপোনা আপুনি মূখেৰে এটি গভীৰ দীৰ্ঘশ্বাস ওলাই আহিল।

বাহিৰৰপৰা অশ্মম্বাই লাহেকৈ গৈ মাত দিলে—“ঠিক কথা, যে আমাৰ একোৰে অভাৱ নাই। কিন্তু তেওঁলোকে গৰ্ব দেখুৱাই দেখুৱাই তেনে কৰিছে নে বাৰু।” এই বুলি অলপ পৰি তাই ক'লে—“তেওঁ তাৰাক নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈনো আহিছিল ক'ত? মাত্ৰ গলৰ হাৰডাল নিবলৈহে আহিছিল!”

“গলৰ হাৰ? ক'ৰ হাৰ?” আচৰিত অপ্পন্নাই সন্নিধিলে।

“মাম্মীদেৱে বিয়াৰ সময়ত গলত পিন্ধিবলৈ দিছিল। সেইডাল এতিয়ালৈকে মোৰ হাততে আছিল। কিমান দিনলৈকেনো ৰাখিম? সিদিনা মোমাদেউ অহাত

তেওঁলোকৰ বস্তু তেওঁৰ হাততে দি দিছোঁ।” আখাৰ জুই দপ্‌দপাই উঠিছিল। তাত অলপ পানী চটিয়াই দি তাৰাই ক’লে।

“সেই কাৰণেহে গলত হাৰডাল পিন্ধা নাই? মই ভাবিছিলোঁ চিঙিছে বোধ-কৰোঁ, খুঁলি থৈছে।”

অম্মবাই কলে—“চিঙিব কিয়? সেইডাল খুঁজি লৈ গৈছে। ছোৱালীজনীৰ গলটো পৰাহিৰে পৰা উকা হৈ আছে।

অপ্সাই খঙেৰে সন্মিলে “তোমাৰ মাৰাৰ ঘৰৰ সামৰ্থ্য নাই নেকি, যে আনৰ গহনা আনি পিন্ধিবলৈ দিছিল?”

“তেওঁলোকৰ কাৰণেতো সেইডাল নিজৰ বস্ত্ৰৰ দৰেই আছিল। মই এতিয়া মোক গঢ়াই দিব।” মই কিবা তেওঁলোকৰ হাৰডালৰ আশাতে বহি থাকিমনে?”

“নহয়, তোমাৰ মাৰাই গঢ়াই দিব নালাগে। মই গঢ়াই দিম। মই সেই কথা কোৱা নাই। মই এনে হীন মানুহ নে কিবা যে, তোমাৰ মোমায়েবাই হাৰডাল গলৰপৰা খুঁলি লৈ যাব?”

মাকৰ ফালে উভতি চাই সি আকৌ ক’লে—“দেখিছা, বোৱাৰীয়েকৰ “কোলাত ফল-কটাৰী দিয়া” উপলক্ষে মাতিবলৈ অহাৰ ভাও জুৰি আহি হাৰডাল খুঁলি লৈ গৈছে। আকৌ যদি এবাৰ আহে দেখিম।”

তাৰ কথাত মাজতে বাধা দি দুপৰীয়াৰে পৰা চোঁপি ৰখা খঙটো প্ৰকাশ কৰি অম্মবাই ক’লে—“আকৌ আহি তেওঁলোক আমাৰ বাট-চ’ৰা সোমাবহিনে? তেওঁলোকে আমাৰ ঘৰলৈ নাহক, আমিও তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ নাযাওঁ। যিহেতু তেওঁলোকে গাড়ী নপঠিয়ালে, আমাৰ লগত তেওঁলোকৰ সম্পৰ্কও শেষ হ’ল।”

শাহুৱেকৰ এই শেষৰ কথাষাৰে তাৰক্কাৰ হৃদয়ত বাৰুকৈয়ে আঘাত দিলে। অকল সেয়ে নহয়, সিদিনাখন ৰাতি তাই একো নাখালেও। মনে মনে তাই সিহঁতৰ গাঁৱৰ দেৱী “লগমম্বাৰ” উদ্দেশ্যে প্ৰাৰ্থনা জনালে—“আই লগমম্বা, তুমি জানো মোক অনন্তৰ মন্থখন দেখা পোৱাৰ পৰাও বঞ্চিত কৰিবা?”

ইয়াৰ কিছুদিন পিছত ৰক্তবাই জীয়েকৰ খবৰ ল’বলৈ আহিল। তাই ইমান দিনে খবৰ ল’বলৈ নহাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰি ক’লে—“মই ভাবিছিলোঁ যে ইন্দিৰাৰ “কোলাত ফল-কটাৰী” দিয়ালৈ তহঁতো যাবি। তাতেই তহঁতক লগ পাম। পিছে সিহঁতে গাড়ী “লৈনৰ” সিফালেৰে লৈ গ’ল, বাচা! সেই কাৰণে মই আকৌ এবাৰ ইফালে আহিব লগা হ’ল।”

“তেওঁলোকে অনন্তক কি কি দিলে? তুমি তাত কিমান দিন আছিলি? “নিয়ম-কাৰণ”—আটাইবোৰ ভালে ভালে শেষ হ’ল নে? ঘৰত পিতাই ভালে আছে নে?” তাৰক্কাই এফালৰ পৰা প্ৰশ্ন কৰি গ’ল।

ৰক্তবাই ক’লে—“সিহঁতে আগতেই মোমায়েৰৰ পৰা টকা-সিকা লৈ থৈছিল। গতিকে সকলো কথা সাধাৰণভাবে শেষ কৰা হৈছে। তাৰ পাছবিয়াত দিয়াত-

কৈও সিহঁতক বেছিকৈ দিয়া হৈছে। মোমায়েৰাই তহঁতক নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ যিদিনা ইয়ালৈ আহে সিদিনাই মই চন্দৰৰপৰা মোমায়েৰাহঁতৰ তালৈ আহিছিলোঁ। আঠদিন থাকি গৈছোঁ।”

“বাদ দিয়া, মোমাইদেউৰে নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ অহাটো “বাটত পালো কমাৰ, দা গঢ়ি দে আমাৰ” বিধৰহে আছিল? নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ আহিলে কোনোবাই এনেকৈ আহে নে? মাতিলে ভালকৈ আহি মাতিব লাগে। নহ’লে মনে মনে ঘৰত বহি থকাই ভাল। তেওঁলোককতো কোনেও দোষ নিদিলেহে তেন।” তাৰাই খঙৰ সূৰত ক’লে।

ৰত্নস্বাই আচল পৰিস্থিতিটো কেনে হৈছিল বৃজাই দিবলৈ ক’লে—“তেওঁনো বেচেৰাই কি কৰিব? প্ৰত্যেকৰে কাৰণে বেলেগ বেলেগকৈ গাড়ীৰ ব্যৱস্থা কৰে কেনেকৈ? মোৰ কাৰণে এখন গাড়ী পঠাইছিল। তেওঁ ভাবি আহিছিল যে নিমন্ত্ৰণ কৰি তোক একেবাৰে লৈয়েই যাব। কিন্তু নিজে ঘৰত থাকি যাব লগা হ’ল। বাটত আমি তিৰোতা মানুহৰ কথা কোনে শুনে? গাড়ী চলোৱাৰ লগে লগে চলিবলৈ ধৰিলে। দুখন গাড়ী আগে আগে গৈছিল। আমাৰখন পিচত আছিল। সন্দৰস্বাই এবাৰ নে দুবাৰ কৈছিল—মিছাতে মানুহৰ বদনাম কৰিবলৈ নাপায়। অনন্তই কৈ কৈ ভাগৰি পৰিল। কিন্তু আগৰ গাড়ী দুখন মাজবাটতে এৰি আমি আহোঁ কেনেকৈ?”

তাৰাই ক’লে, “সকলোৰে বুদ্ধিমান!” কথা-বতৰা শুনি অশ্মস্বা কিবা কামত বাহিৰলৈ ওলাই গ’ল। যাওঁতে কৈ গ’ল—“ৰত্না বহুদিনৰ মূৰত আহিছা। তোমালোক মাৰা-জীয়েৰাই কথা-বতৰা পাতা। মই বাহিৰলৈ যাওঁ।”

ৰত্নস্বাই গিড় মাৰি ক’লে—“নালগে তুমিও বহাহি। আমাৰ তেনে কোনো কথা পাতিব লগীয়া নাই।”

তাৰাই তেতিয়া ক’লে—“আমাৰ শাহু বৰ ভাল। মোৰ ফালৰ মানুহ আহিলে লগতে আহি ভিতৰত বহি কিছুসময় কথা-বতৰা পাতি খুৱাই-বুৱাই পঠিয়াবলৈ কৈহে বাহিৰলৈ যায়। ইয়াৰ আগতে পিতাই অহাৰ সময়তো তেনে কৰিছিল। পিতাই ভালে আছে নহয়? তুমি উভতি নোখোৱালৈকে চলিব পৰাকৈ তেওঁৰ খোৱা-বোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি আহিছা নহয়?”

“ওচৰ চুবুৰীয়া কৈ আহিছোঁ। গধূলি অলপ ভাত ৰান্দি খাব। পিচে তইতো স্নাত্বেই আছ নহয় নে? তোৰ শাহুৱেৰ গৰাকী বৰ ভাল। কোনো কাজিয়া-পেচালতো নহয়?”

আশ্মস্বা ওলাই যোৱাৰ পিছত জীয়েকৰ ফালে চাই, চিন্তিত ৰত্নাই সুধিলে—“বোপাৰ লগত তোৰ কেনে? সি জানো বেয়া? নহলে তোৰ এনে হৈছে কিয়? মদ্য শূদ্ধাই সোতোৰা পৰা ভেঁঙৰ দৰে হৈছে। মদ্যত উজ্জ্বলতা নাই। আগতে কেনে ভৰপূৰ চেহেৰা আছিল।”

“তেনে কোনো কথা নাই।” ব্দলি কৈ মাকক চাহ দিবলৈ তাৰজা উঠি গ’ল আৰু মাকে নেদেখাকৈ ওলাই অহা চকুপানীখিনি মচি পেলালে।”

ৰত্নস্বা লগে লগে উঠি আহিল আৰু সন্মিলনে “কি হৈছে? ক’চোন! এই গৰমত মোক চাহ নালাগে।” ক’ঠম্বৰত ৰত্নাৰ ঘেন প্ৰাৰ্থনাৰ সন্মিলন।

“খোৱা না, মা! কৰি দিওঁ। এতিয়া আমাৰো চাহ খোৱাৰ সময় হৈছে।” এই ব্দলি তাই চাহৰ পানী বহাবলৈ গুচি গ’ল।

ৰত্নস্বা অহাত তাৰজাৰ অপৰিসীম আনন্দ লাগিল। অস্পন্দাইও বৰ ভাল পালে। সি শাহুৱেকৰ কাৰণে সোৱাদ লগাকৈ ৰন্ধাবঢ়া কৰিবলৈ ঘৈণীয়েকক আদেশ দিলে। শাহুৱেকৰ কাৰণে অনা লাড়ু, “কোড়বলে,* “চকলী”** আৰু ব্দটি ঘৰৰ মানুহেও দুবাৰ দুবাৰকৈ খালে তথাপি সেইবোৰ শেষ নহ’ল। গতিকে তাৰজাই তপত ভাত কেইটাৰ বাহিৰে আন একো নাৰান্ধিলে শাহুৱেকৰ কথামতে ৰত্নস্বাৰ কাৰণে অনা খাদ্য সামগ্ৰীবোৰ ওচৰ চুবুৰীয়াৰ ঘৰে ঘৰে অলপ-অলপকৈ বিলাই দি আহিল। বহুত দিনৰ মূৰত অহা কাৰণে জেৰায়েকে শাহুৱেকক আৰু চাৰিদিনমান থাকিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। জোৰায়েকৰ অনুৰোধ মতে ৰত্নস্বা থাকিবলগীয়া হ’ল। কিন্তু থাকিলেনো মনে মনে বহি থকা যায় কেনেকৈ? গতিকে জীয়েকক গা ধুৱাবলৈকেই ঠিক কৰিলে। বহুত দিন হ’ল নিজৰ হাতেৰে জীয়েকক গা ধুওৱা নাই। পিঠিও ঘাঁহি পিহি দিয়া নাই। ইয়াকে ভাবি ৰত্নাই পানীৰ যোগাৰ কৰাত লাগি গ’ল। তাকে দেখি অস্পন্দাই কলে—“ৰত্না তুমিও কেইলোটামান পানী ঢালি লোৱা। তাতনো তোমাক ধুৱাই দিব কোনে? “মোৰনো কি? কোনোবাই নহলে কোনোবাই চাৰি লোটামান ঢালি দিয়েই মোক।” অলপ ভাবি মাজতে ৰত্না থমকি ব’ল।

ব্দঢ়ীয়ে ৰত্নাৰ ভাব ব্দজি পালে।” তোমাৰ জীয়েৰাজনীওনো দুৰত ক’ত আছে? ধৰি লোৱা যে তাই এতিয়াও তোমাৰ গাৰ তেই আছে। তোমাৰহে অহা-যোৱাটো কম।” এই ব্দলি কৈ, পিছত কিবা অলপ ভাবি আকৌ—“বাৰু ৰত্না তোমাৰ নন্দ-জ্ঞানীৰ (চিম্ভাৰ) নতুন বোৱাৰীয়েকৰ লগত কেনে চলিছে?” ব্দলি ব্দঢ়ীয়ে অলপ কোতুহলেৰে সন্মিলনে। “নক’বা আৰু তাইৰ কথা, বিয়া হৈ যোৱাৰ চাৰিদিনমান পিছলৈকে ভালেই আছিল। পিছত সেই একেই ঢং। ভঙা হাতেৰে কাপোৰ জোখাৰ স্বভাৱ তেওঁৰ।”

“তাইনো কিয় তেনেখন কৰে?”

“মই সেইবোৰ নুবুজোঁ। তাইতো ঘৰৰ আন কাৰো কথা নাভাবে। ভাবে মাত্ৰ নিজৰ আৰু পুতেকৰ কথা।”

* কোড়বলে—নিমখীয়া খাদ্য বিশেষ।

** চকলী—নিমখীয়া খাদ্য বস্তু।

“তেনেহলে পদুতেককনো বিয়া কৰাই দিব লাগিছিল কিয়?”

“সেই কথা তেওঁক সোধে কোনে?” তাৰাই মাত দিলে।

“এতিয়া সোধোতা ওলাইছে নহয়। আমি নিজৰ সম্বন্ধৰ মানুহ বুলি সকলো সহ্য কৰিছিলো। সিহঁতে (ভৰমাৰ নতুন শহুৰেকৰ ঘৰ) সহ্য কৰিব কিয়? এতিয়া চাই লবি চিহ্নিয়ে বোৱাৰীয়েকক গাখীৰেৰে ভাত খাইছ বুলি কাজিয়া কৰিছিল। উছৰৰ সময়ত মাকৰ ঘৰলৈ গৈ এতিয়াও উভতি অহা নাই। সিহঁতক আমাৰ “মগদুম পৰিয়ালৰ মানুহ যেন পাইছে নেকি? তিনিচাৰিবাৰমান মাতিবলৈ! কিন্তু এতিয়া চিম্শ্বাৰ জীয়েকৰো খোজেপতি ছিদ্ৰ ওলায় আৰু সিহঁতে বিদ্ৰূপ কৰে। তাইও অলপ মজা পাওক দে।”

“এতিয়া ভীমপাক গৈ নোসোধা কিয়?” তাৰাই ক’লে।

“সেইবোৰ আমি সন্দিহনলৈ যাম কিয়?” মানুহেই সিহঁতৰ মদুখত থুই পেলায়। আজিকালি চিহ্নিৰ লগত তাৰ বাহি যোৰা নহা হৈছে।”

“জীয়েকক পঠোৱাৰ বিষয়ে সিহঁতে কি কয়?” অম্মাই মাজতে সন্দিহনে।

সিহঁতে জোৰায়েকক কৈছে, “যদি বেলেগকৈ ঘৰ বাঁধি থাকা তেতিয়াহে জীক পঠিয়াম।” নহলে তুমি নিজে আহি আমাৰ ইয়াত থাকাহি।”

“ল’ৰাজন এতিয়াও সৰুই আছে যেন পাইছোঁ।”

“ক’ত সৰুই আছে? এতিয়া সি গৈ হয় শহুৰেকৰ ঘৰত থাকিব লাগিব নহয় মাকৰ লগত বেলেগ হব লাগিব। যদি এই দুটাৰ এটাও কৰিব নোৱাৰে তেনেহলে ঘৈণীয়েকক এৰিব লাগিব। “সেইখিনিও সি নুবুজেনে? এতিয়াও সৰুই আছে?”

ৰত্নাৰ কথা অম্মাৰ ভাল নালাগিল। তৎক্ষণাত তাইৰ চিন্তাই আন বাট ললে—“কাইলৈ হয়তো ৰত্নাই মোৰ বিষয়েও এনেকৈয়ে কথা ক’ব পাৰে!” তাইৰ কুটিল মনত প্ৰশ্নটোৱে উঠা নমা কৰিবলৈ ধৰিলে।

“তোমাৰ গাতো কেইলোটামান পানী ঢালি দিওঁ দিয়া।” বুলি ৰত্নাই উক্ত কথাৰ প্ৰসংগ বন্ধ কৰি পেলালে।

“এৰাচোন! মোকনো কলেই? নিজে ধুই লোৱা। তুমি কেতিয়াও অহাই নাই!” অম্মাৰ মদুখেৰে অলপ সংকোচৰ ভাৱত কথাৰ ওলাল।

“বাৰে বাৰে আহিব খোজোঁ। পিছে ঘৰখন এৰি থৈনো আহোঁ কেনেকৈ?”

“মই জানো তুমি আহিব নোৱাৰা। সেই কাৰণে তাৰাৰ মাহেকীয়া হলেই মই তাইৰ পিঠি ঘাঁহি-পিহি দি গা ধুৱাওঁ। তোমাৰ জোৰাৰেবাই পানী তপতাই গাধোৱা ঘৰত দি আহে। মই ধুৱাই দিওঁ! লাগে যদি নিজৰ জীয়েককে সোধা।” পদুৰিণ-কলীয়া মনোভাব সম্পূৰ্ণ বঢ়ী অম্মাই ক’লে।

“হেৰা! সন্দিহ লাগিছে কিয়? তোমাৰ জী বুলিবলৈওতো এইজনীয়েই—আকৌ বোৱাৰী বুলিবলৈনো আন কোনোবা আছে জানো?” তাৰাৰ ফালে

ঘড়িৰ চাই উপদেশ সূচকভাবে ৰত্নাই ক'লে—“তয়ো আই মাহটোত শাহুৱেৰাক সাত-আঠবাৰমান গা ধুৱাই দিবি। ডাঙৰক সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰাটো ভগবানক সেৱা কৰাৰ সমান। তাৰ ফলতে তোৰ চাৰি-পাঁচোটা ল'ৰা-ছোৱালী হ'ব।”

“ময়ো ঈশ্বৰক তাকে খাটি আছোঁ, বৃদ্ধিছা?” এই বঢ়লি অশ্মস্বাই ওপৰলৈ হাত জুড়ি কবলৈ ধৰিলে—“ইয়ৰে আগতে দুমাহ তাইৰ নোৱাৰা হোৱা নাছিল। তাকে দেখি মই কিমান সুখী হৈছিলোঁ বোলো, গৰ্ভ বৈছে। পিছে সকলো মিছা। এতিয়ানো আকৌ কি হয় তাকে চাবহে লাগিব। সকলো ভগৱানৰ দয়া। মোৰ দেখোন বিশ্বাসেই নহয়। যেতিয়াৰে পৰা তোমাৰ ছোৱালী আহি আমাৰ ঘৰত সোমাইছে, তেতিয়াৰে পৰা দেখোন কিবা শুকাই খীণাই যাবলৈহে ধৰিছে। ঘৰত খোৱা-বোৱাৰ অভাৱ নাই। ভগৱানে বহুত কিবা-কিবি দিছে। ঘৰৰ সকলো লেন-দেন বোৱাৰীৰ হাততে। যি খাব খোজে খাওক, যি দিব খোজে দিয়ক।”

“তোমাৰ পুণ্যৰ ফলত সকলো থিক হৈ যাব।”

এদিন ৰত্নস্বাই জীয়েক আৰু বিয়নীয়েক দুয়োকে তেল ঘাঁহি গা ধুৱাই দিলে। পিছদিনা হকা-বধা কৰাতো তাৰুকাই পানী তপতাই লৈ মাকক গা ধুৱালে। গা ধোৱাৰ পিচত মাক আৰু জীয়েক গৈ ভিতৰত শুই থাকিল। শাহুৱেক অহাৰ দিনাৰে পৰা অশ্মস্বাই বাহিৰত শুৱলৈ লৈছে। নিশা বহুপৰলৈ মাক আৰু জীয়েকে কথা পাতি কটায়। বাহিৰত শোৱা অশ্মস্বাই সেই কথা-বতৰাবোৰ সুপৰ্টকৈ নুশুনেনে। “মাক জীয়েক দুয়ো বহুদিনৰ মূৰত লগ লাগিছে যেতিয়া কিবা-কিবি কথা পাতিছে।” বঢ়লি তাই শুই থাকে। যেতিয়া তাই সাৰ পায় তেতিয়া আকৌ শুনেনে যে সিহঁতৰ কথা-বতৰা চলিয়েই আছে। সিদিনা মাক আৰু জীয়েক দুয়োৰো ৰাতি পুৱাৰৰ পৰলৈ টোপনিয়েই নাছিল। ইটো-সিটো কথাৰ শেষত ৰত্নস্বাই জীয়েকক সুধিলে—“বোপা এতিয়াও মাজে মাজে গাঁৱলৈ যায় নেকি?”

“নাযায় ও, আকৌ নেৰেও তাইক……।”

“তেনেহে কথা নেকি? আমি আগতে সেই কথা জনা নাছিলো, বাচা। বোকাৰ পৰা উঠিবলৈ গৈ আকৌ খালত পৰা যেনহে হ'ল। যিকি নহওক, মানুহে ঘৰৰ এৰি যদি পৰলৈ মন মেলে তেন্তে বেয়া কথা।” “মনোমত স্বামী পাবলৈ হলে ভাগ্য ভাল হব লাগে।” তাৰাই ক'লে।

জীয়েকৰ কথা শুনি ৰত্নাৰ এনে লাগি গ'ল যেন কোনোবাই কলিজাত এপাত শেলহে বহুৱাই দিলে। কিছুপৰ দুয়ো মনে মনে থাকিল। তাৰুকাৰ চকুৰপৰা পানীৰ টোপাল তাইৰ গালৰ ওপৰত বাগৰি পৰিল। ৰত্নস্বাই তাকে মচি দি বুদ্ধ কণ্ঠেৰে ক'লে—“কেলেই? মানুহজনকতো দেখাত ঠিক যেনেই লাগে। লাগিলে দহজনীকো ৰাখক। কিন্তু তোৰ লগত ঠিকমতে চলিলেই হ'ল। তাকেহে লাগে। মতা মানুহকনো বাধা দিব কেনেকৈ?” জীয়েকৰ মনৰ অবস্থাটো নজনাৰ কাৰণেই ৰত্নস্বাৰ মূৰত পৰা এই কথাকেয়াৰ ওলাল।

মতা মানুহ বদলিয়েই কোনোৱে হকাবধা নকৰে। সেই কাৰণেহে এনেবোৰ কথা হয়।

“হলেনো কি হ’ল? তাকৈ চম্ভালি লৈ চাঁল থাক। তাই আহিলে এম্বাৰ দুষাৰ মাত কথা দিবি। তাকৈ তোৰ কি লৈ যাব? যদি বোপাই তাকৈ বিচাৰে তেন্তে তয়ো তাইৰ লগতে সমিল মিলেৰে থকাটো উচিত হ’ব।”

“এৰা মই তাকৈ মাতি পঠিয়াইছিলোঁ, কিন্তু তাই অহা নাই। মইনো কি কৰিম? মাত্ৰ সৰু জীয়েকজনী আছে, কেইদিনমানৰপৰা তাইও অহা নাই। ক’ৰবালৈ গাওঁ ফুৰিবলৈ গৈছে বোধহয়।”

“ছোৱালীজনী কেনে? ধুনীয়ানে?”

“ধুনীয়া। স’চাকৈয়ে বৰ ধুনীয়া। ভাজি চটিয়াই দিলেও গজি উঠিব পৰা শসাৰ দৰেই চলচলিয়া। পোনতে তাই মই কিবা বস্তু দিলে নলৈছিল। এতিয়া তাকৈ যদি কিবা লাগে তেন্তে মোৰ পিছতহে লাগে। তাই যদি এদিনো নহাকৈ থাকে তেনেহলে মোৰ মনটোৱেই ভাল নালাগে। বৰ কথা কয় তাই।”

“আমাৰ ভাগ্যতেই ল’ৰা-ছোৱালী নাই।”

“বাদ দিয়া ল’ৰা-ছোৱালীৰপৰানো কিটো সুখ পোৱা যায়?” ল’ৰা-ছোৱালী নোহোৱা কাৰণে জীয়েকৰ মনত সঞ্চিত হোৱা নিৰাশা দেখা পাই ৰজাই মনত বেজাৰ পালে আৰু ভাবিবলৈ ধৰিলে—“আমাৰ এই একেজনী মাথোন ছোৱালী। আমি ভাবিছিলোঁ যে অতি কমেও তাইৰ দুই চাৰিটা ল’ৰা-ছোৱালী হ’ব, কিন্তু নহ’ল। এঠাইৰ পৰা আন এঠাইত বিয়া দিলোঁ।” ৰজাৰ চকুৰ আগেৰে তাৰকাৰ লৰালি কালৰ পৰা বৰ্তমানলৈ সময় চোৱাৰ জীৱনকালৰ ছবি পাৰ হৈ গ’ল। অৱশেষত তাই ক’লে—“ক’ৰবাত সোধা-মিলা কৰি চাব লাগিছিল, বাচা! তোৰ লগৰ ছোৱালীবোৰৰ চাৰি পাঁচোটাকৈ ল’ৰা-ছোৱালী হ’ল। তইহে যেনে আছিল তেনেই থাকিল।”

“সোধা-মিলা কৰাৰ প্ৰয়োজন কি? ইফালে সকলো ঠিকেই আছে?”

“তাৰকাৰ মন্থলৈ চাই ৰজাই সন্নিধিলে—“কি ঠিক আছে।”

“তুমি ধৰিব পৰা নাই?”

“এইবাৰো মোৰ—‘নোৱাৰা’ হ’বৰ ডেৰ মাহ পাৰ হৈ গৈছে।”

ৰজাৰ ৰং লাগিল। তাৰাক ডিঙিত সাৱতি ধৰি ক’লে—“মিছাতো কোৱা নাই নহয়? স’চাকৈয়ে ডেৰমাহ পাৰ হৈ গৈছে?” তাইৰ কথাৰ সন্মত সন্তুটিৰ আভাস।

“মিছা নহয়, স’চাকৈয়ে মোৰ ‘নোৱাৰা’ হ’বৰ ডেৰমাহ পাৰ হৈ গৈছে।” তাইৰ কথাৰ সন্মত এনে মনোভাব প্ৰকাশ হৈ পৰিছিল যে, যেন তাই বিচাৰিছিল মাকৰ এই আনন্দ প্ৰবাহ বাধাপ্ৰাপ্ত নহওক।

“কি কথানো লুকাই ৰাখিছ? তাৰ কোনো লক্ষণে দেখা দিয়া নাই?”

কিছুসময় মনে মনে থাকি “বুজি পাইছোঁ। এমাহ পোন্ধৰ দিনতে আকৌ ‘মাহেকীয়া’ হৈ যাব।” বুলি দঃখিত সদ্ৰত তাৰাই ক’লে।

“তাৰা!”

“কি?”

“সকলো কথা খোলা-খুলিকৈ নকৰ কিয়? তোৰ কথা মই বুজি নাপাওঁ। তোৰ ল’ৰা-ছোৱালী কেতিয়া হব তাকে ভাবি আমি আকাশৰ ফালে চকু তুলি চাই আছোঁ। বাৰ দেৱতাক কাকুতি-মিনতি কৰিছোঁ, কিন্তু তই এঘাৰ কথাও সঠিককৈ নকৰ।”

“কিনো ক’ম?”

“তইহে জান।”

“মই জানোঁ। কিন্তু……” বুলি ক’বলৈ গৈ তাৰুতাই বাগৰ সলালে। ৰত্নস্বাই ভাবিলে যে মাকৰ মনত দঃখ নিদিবলৈ তাৰুতাই কিবা কথা লুকুৱাই ৰাখিছে। ভাবি তাইৰ বৰ দঃখ লাগিল। তাৰুতা তাইৰ একেজনী জীয়েক। আপোন মানুহ বুলিয়েই প্ৰথমবাৰৰ সম্বন্ধটো পতা হৈছিল। কিন্তু তাতো সঃখ নাপালে। এতিয়া এনেয়েহে ডিঙিত লাগিছে। ইয়াকে ভাবি ওৰে নিশা তাইৰ টোপনি নাছিল। পিছদিনা ৰাতিপুৱা ৰত্নস্বাই জোৱায়েকক মাত দি ক’লে—“মই অহাৰ চাৰি পাঁচদিন হৈ গ’ল, এতিয়া মই ঘৰলৈ যাওঁ।”

অপ্সয়াই ক’লে—আকৌ দুই তিনিদিন থাকি যাওক।”

“তেনেকৈ নকবা বোপা, ঘৰত থিৰতি ম’হ আছে গাখীৰ থিৰাব লাগে, পথাৰলৈ যাব লাগে, তেওঁ ঘৰত অকলে অকলে কেনেকৈ কৰিব? ধপাত তুলিবৰ সময়ো হৈছে, পথাৰৰ পৰা মাকৈবোৰো কটা হৈছে, আটাইবোৰ তেনেই পৰি আছে। সেই-বোৰ সামৰি-সদুতিৰ থব লাগে। বলধো পোৱা নাযায়। মই চাৰিদিনমানৰ কাৰণেহে ইয়ালৈ আহিছিলোঁ! এই খেতি চপোৱাৰ সময়ত ক’ৰবাত ৰৈ থাকিব পাৰিনে?” এইদৰে কথা কৈ তাই জোৱায়েকৰ অনুৰোধৰ সমিধান দিবলৈ যত্ন কৰিলে।

“তেনেহলে চাৰিদিনমানৰ কাৰণে ময়ো যাওঁ ব’লক। বলধ আৰু গাড়ী লৈ যাম আৰু খেতি-বাতি চপাই মেলি উলটি আহিম।”

ৰত্নস্বা আচৰিত হ’ল। এই পৰ্য্যন্ত জোৱায়েক এবাৰো সিহঁতৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই। গতিকে খৰচ পাতিৰ বিষয়ে কি কৰা যায়? চিন্তাই তাইৰ মনৰ মাজতে উঠা-নমা কৰিবলৈ ধৰিলে। আনহাতে জোৱায়েকে নিজে যাওঁ বুলিছে যেতিয়া তাকনো হাক দিয়া যায় কেনেকৈ? এইবোৰ ভাবি তাই ক’লে—“বাৰু, ব’লা তেনেহলে। দুদিনমান থাকি আহিবা, আমাৰনো কি? য়েয়ে কাম কৰি নিদিয়ক, বহুত আছে। তথাপি ঘৰ দুৱাৰ পেলাই থৈ তুমিনো কেনেকৈ যাবা?”

“ইয়াত আজি-কালি বেছি কাম নাই। পথাৰৰ কাম সিদ্ধাই চোৱা-চিতা

কৰিব। কলগছবোৰত কালিয়েই পানী দিয়া হৈ গৈছে। ময়ো সোনকালেই উভতি আহিম।”

ইতিমধ্যে ৰত্নস্বাৰ মনত আৰু এটা ভাবে ভুৰ্দ্ৰুক মাৰিলে।” প্ৰথমতে আপোন মানুহ বুলিয়েই জীক গাৰতে দিছিলোঁ। পিচে সিহঁতে এইখন কৰিলে। ইফালে ই চোন গৈ পেলাই কাম কৰাৰ কথা কৈছে? যাওক তেনেহ’লে, সি গ’লে চিমলাৰ নাকটো কটা যাব।” গতিকে ৰত্নাই ক’লে—“তেনেহলে আজিয়েই যাওঁ ব’লা।”

খাই-বৈ উঠি অংপলাই বাকচৰ পৰা শাড়ী এখন উলিয়ালে। বঢ়ী অম্মস্বাই ৰত্নাক ক’লে—“বজাৰলৈ যাব পৰা নহ’ল। আমি বজাৰৰপৰা বহুত দূৰৈত আছোঁ। গাৰত আকৌ কাপোৰৰ দোকান নাই। এইখন শাড়ী ঘৰতে আছিল। যোৱাৰ সময়ত তাকে পিন্ধি যাবা।”

“এতিয়াকো কিয় লাগে? পিছত কেতিয়াবা আহিলে পিন্ধিম।”

“আকৌ আহিলে আকৌ এখন পিন্ধিব। এতিয়া এইখন পিন্ধিলেনো কি হয়?” অংপলাই জোৰ দি ক’লে।

‘তোমালোকৰ আশীৰ্বাদত আমাৰ ঘৰত একোৰে অভাৱ নাই। বিয়াৰ সময়তো একো এখন পিন্ধিবলৈ দিয়া হোৱা নাই। এইবাৰ কিন্তু ল’বই লাগিব। এই বঢ়ী অম্মস্বাই তাইক শাড়ীখন পিন্ধাইহে এৰিলে।

ৰত্নস্বাই ৰং মনেৰে পিন্ধি-উৰি ওলাল। বাহিৰত সিদ্ধাই গৰুগাড়ী সাজু কৈ ৰাখিছিল। অংপলাইও নতুন কাপোৰ-কাণি পিন্ধি হাতত চাবুক এডাল লৈ গৈ উঠিল। তাৰুকাই টালি-টোপোলা কেইটা আনি গাড়ীত তুলি দিলে। ৰত্নস্বাই বিদায় লৈ গাড়ীত উঠি বহিল। মাক জীয়েক দুয়োৰো চকুৰে চকুলো ববলৈ ধৰিলে। অংপলাই মূখ ঘূৰাই ঘৈণীয়েকলৈ চাই হাঁহি মাৰি ক’লে—“চাৰিদিনমানৰ ভিতৰতে আহিম।” তাৰ হাঁহিটো দেখি ৰত্নস্বাই সন্তৰ নিজৰ জীৱনটো ধন্য হোৱা যেন অনুভৱ কৰিলে। গাড়ীৰ বলধৰ টিলিঙা বাজি উঠিল। গাড়ীখন চকুৰে দেখা পোৱালৈকে শাহুৰেক আৰু বোৱাৰীয়েকে তাতে চাই থাকিল আৰু পিছত ঘৰলৈ উভতিল।

অংপলাই শহুৰেকৰ ঘৰলৈ অকল ফুৰিব যোৱা নাছিল। শস্য চপোৱাৰ কামত সহায় কৰিবলৈও গৈছিল। চ’দৰৰ সকলো মানুহেই তাকে দেখি ক’বলৈ আৰম্ভ কৰিলে—“মগদম পৰিয়ালে ভাল সম্পৰ্ক কৰিছে। বিচাৰি মৰিলেও এনে মতিৰ পাকলৈ নাই।” কোনো কোনোৱে ক’লে—“তাৰ আৰু কোননো আছে? তাকেই আশ্ৰয় কৰি লব লাগে। এদিন নহয় এদিন এই সকলোবোৰ সম্পত্তি তাৰেই হব।” এই সকলোবোৰ আলাপ আলোচনা অংপলাৰ কাণত নপৰাকৈ নাথাকিল যদিও সি আনন্দ মনেৰেই লৰি-ধাপৰি সকলো কাম সমাপন কৰিলে আৰু চাৰি-পাঁচদিনৰ পিছত এতোলা সোণৰ আঙঠি, চুৰিয়া, পাগুৰি আৰু কাপোৰ-কাণি লৈ ঘৰলৈ উভতিল। ওভোটাৰ সময়ত তাৰ মনত এই কথা নিশ্চিতভাৱে সোমাই পৰিল,—

“অৱশেষত শাহু, শহুৰৰ সকলো সম্পত্তি মোৰেই হ'ব।” গতিকে সি তাৰকাক ক'লে—“আমি গৈ যেতিয়া তোমালোকৰ গাওঁ পাওঁ, তেতিয়া গাড়ীৰ বলধৰ টিলিঙাৰ শব্দ শুনি তোমাৰ পাগলী পেহীয়েৰাজনী (চিম্মা) লৰমাৰি ওলাই আহিছিল, চাবলৈ। পিছে আমাৰ গাড়ী দেখা পাই মূৰ তলকৈ গুচি গ'ল।”

তাৰকাই ৰং মনেৰে সূৰ্ধিলে—“সঁচাই তেনে হৈছে? অলপ সময় ৰৈ তাই আকৌ ক'লে—আপোনালোকে কেতিয়া গৈ সেইখিনি পাইছিল? তেওঁলোকৰ ঘৰৰ সিম্বালেৰে গাড়ী নিছিল কিয়?”

“নিশা এক বাজিবৰ হৈছিল। বলধ লাহে লাহে গৈছিল। শাহুৱে সেই ফালেৰে গাড়ী নিব ক'লে কাৰণে, নিয়া হ'ল। পেহীয়েৰাই যেতিয়া আমাৰ গাড়ী দেখা পাই গুচি গ'ল তেতিয়াহে তেওঁ ক'লে যে—সেইজনীয়েই চিম্মা।”

“আপনি তেওঁক তেতিয়ালৈকে দেখা নাছিল?”

“সেই দুক'পালীক মই কিয় চাবলৈ যাম? বিয়াৰ পিচত মই জানো তোমা-লোকৰ গাৱলৈ গৈছোঁ? তেওঁলোকেও সিগৰাকী বোৱাৰীয়েকক কালিহে আনিবলৈ যাব।”

“আনিবলৈ যাব? তাইৰ মাকৰ ঘৰে তাইক পঠিয়াবলৈ মান্তি হৈছেনে?

“নপঠিয়াইনো কি কৰিব? তিনি দিন হ'ল পুতেকে চিম্মাক বেলেগ কৰি দিছে। কান্দি কান্দি তাই সকলোৰে ওচৰলৈ গৈছিল। শুনিলোঁ যে মাক পুতেকৰ মাজত কাজিয়া লাগিছে।”

এনে ধৰণৰ কেবাটাও খা-খবৰ দিয়াৰ পিছত অম্পলাই তাৰাক আৰু এটি বাতৰি দিলে—“নদীলৈ যোৱা আলিৰ কাষৰ ভঁৰালৰ ওখ ঠাই এটুকুৰাত থিয় হৈ মই যেতিয়া কাম কৰি আছিলোঁ তেতিয়া পানী আনিবলৈ যোৱা সকলো জীয়ৰী-বোৱাৰীয়ে উভতি উভতি মোলৈ চাই চাই গৈছিল। এজনীয়েতো তেনেকৈ চাওঁতে চাওঁতে তাইৰ মূৰৰ ঘাগৰিটোকেই পেলাই দিলে।

গিৰিয়েকৰ কথা শুনি তাৰকাৰ মূখত হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। তাই মনতে ভাবিলে “এৰা তুমি এনেহে শোভন যে সকলো তিৰোতাই তোমাকেহে চায়।” কিন্তু তাই গিৰিয়েকৰ কথাৰ কোনো সন্নিধান নিদিলে।

এনেকৈ পাঁচ-ছয় বছৰ পাৰ হৈ গ'ল। তাৰকাৰ ল'ৰা-ছোৱালী একো নহ'ল। তাইৰ মনত শান্তি নোহোৱা হ'ল। স্বাস্থ্যও দিনে দিনে বেয়া হৈ যাবলৈ ধৰিলে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তাইৰ “মাহেকীয়া” হোৱাত পলম হয়। পেটটো জ্বলা-পোৰা কৰে। দুই-এঠাইত তাইক দেখুওৱাও হ'ল। চিকিৎসকে ক'লে—কেইদিনমান হাস্পাতালত থাকি চিকিৎসা কৰিব লাগে। কিন্তু সেইটো ইয়াত থাকি সম্ভৱ নহয়। মাকহঁত অৱশ্যে তাৰ বাবে সাজু আছিল। কিন্তু তাৰকাৰ ঘৰ এৰি যাব পৰা নাছিল। ঘৰৰ দৈনন্দিন আদান-প্ৰদান তাইৰ জৰিয়তেই চলে। তাইৰ উদাৰতাৰ প্ৰভাৱত গোটেই ঘৰখন সন্মুখে সন্তোষে আছে। ওচৰ-পাজৰৰ মানুহ আৰু চাকৰ-

বাকৰে তাৰকাক এগৰাকি অতি ভাল তিৰোতা বুলি গণ্য কৰে। তাই কাৰো সৈতে হাই-কাজিয়া নোহোৱাকৈ হাঁহি মূখে সময় পাৰ কৰি চলি আছে।

অপ্পল্লাৰ মনৰ ভাব-গতি আকৌ আন ধৰণৰ। সেই প্ৰথমবাৰ শাহুৱেকৰ ঘৰৰ পৰা অহাৰ পিছৰেপৰা সি প্ৰায়েই তালৈ যোৱা অহা আৰম্ভ কৰিছিল। কেতিয়াবা ঘৈণীয়েককো লগত লৈ গৈছিল। গৰমৰ দিনত এমাহ-দুমাহ তাতে থাকি খেতি বাতিৰ কামতো সহায় কৰিছিল। খেতি চপাবৰ সময়ত ঘৈণীয়েকক তালৈ পঠিয়াই দিছিল। ৰত্নৰূপকো কেতিয়াবা নিজৰ ঘৰলৈ লৈ আহিছিল। এইদৰে সি মল্লৰ মনটোও জয় কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। সি এনে মনোভাৱ দেখুৱাইছিল যে যেন তাৰ মনত নিজৰ ঘৰ আৰু শাহুৱেকৰ ঘৰৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। সি এনে যত্নও কৰিছিল যাতে তাৰ শাহুৱেকৰ মনটোও তেওঁৰ মাকৰ ঘৰ তথা ভতিজা পুতেকৰ ফাললৈ বৰ বেছি আকৰ্ষিত হ'ই নাথাকে। সেইবাবে এবাৰ ৰত্নৰূপা হাৰোগেৰিলৈ আহোঁতে তাৰকাই অনন্তৰ বিষয়ে খা-খবৰ কৰাৰ কথাকে লৈ অপ্পল্লাই কাজিয়াৰ সূত্ৰপাত কৰিছিল। “মই সিহঁতৰ খটখটিতে ভৰি নখণ্ড। আপুনি মোৰ ইয়াত, তাৰ নামকে নল'ব। যদি তাকে কৰিব নোৱাৰে আপোনালোক সিহঁতৰ ঘৰলৈকেই গুচি যাওক।” কথাখিনি সি খঙৰ ভৱকতে কৈছিল। কথা শুনি ৰত্নৰূপা বিচুৰ্ভি হ'ল; জোঁৱায়েকক বুকুজালে। অকল সেয়ে নহয়, জোঁৱায়েকে যাতে মনত আঘাত নাপায় সেই কাৰণে নিজৰ মাকৰ-ঘৰ সম্পৰ্কীয় সকলো কথাকে পাহৰাই ৰখাৰ যত্নত লাগিল।

ল'ৰা-ছোৱালী নোহোৱা কাৰণে কেতিয়াবা কেতিয়াবা অপ্পল্লাৰ মনত বৰ হতাশাৰ সৃষ্টি হয়। কোনো উত্থান-পতন নঘটা সত্ত্বেও এই জীৱনটোৰ প্ৰতি তাৰ মনত বিতৃষ্ণা জাগে। যন্ত্ৰৰ দৰে পৰিশ্ৰম কৰোঁতে কৰোঁতে জীৱনটোৰ প্ৰতি তাৰ ঘৃণা উপজিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তাৰ ভাব হয়,—ল'ৰা-ছোৱালীৰ কাৰণে আকৌ নতুন এজনী বিয়া কৰোৱা উচিত। কিন্তু তাৰ মনত পৰে যে ঘৈণীয়েক থাকোঁতেই তাৰ এই বয়সত তাকনো ছোৱালী দিব কোনে? লগতে শাহুৱেকৰ সা-সম্পত্তিৰ কথাও আছে। গতিকে সেই চিন্তা সি সিমানে এৰি পেলায়। ভালটোহে সি তাৰ মনৰ ভাব লুকাই ৰাখিব পাৰে, নহলে তাৰ মানসিক অৱস্থাৰ কথা তাৰকাই কেতিয়াবাই গম পালেহেঁতেন! অৱশ্যে তাৰ ফলত তাইৰ মনত কোনো প্ৰকাৰৰ বিষাদ বা আনন্দৰ সৃষ্টি হয়তো নহ'লহেঁতেন। তাই নিজে বাৰে বাৰে গিৰিয়েকক কৈছিল—“আপনি যদি ইচ্ছা কৰে আকৌ এজনী বিয়া কৰাওক। হয়তো তাইৰ পৰা ল'ৰা-ছোৱালী হব।

সি উত্তৰ দিছিল—“আমাক ল'ৰা ছোৱালী কিয় লাগে? দুয়ো সূত্ৰেই আছে। এয়ে যথেষ্ট নহয় নে? আমাৰনো ক'ত বেচি সা-সম্পত্তি আছে?” মূখেৰে সি এইদৰে কৈছিল যদিও তাৰ প্ৰকৃত মনোভাৱ ওলাই পৰিছিল যে, সি ভিতৰি ভিতৰি সন্তান কামনা কৰে।

তাৰ মনৰ ভাব বদুজিব পাৰিয়েই তাৰকাই আকৌ কৈছিল—“যেতিয়াই কৰাব খোজে কৰাব। যদি কৰাব নোখোজে নাই। কিন্তু ডাক্তৰক দেখুৱাই নিজৰ গাটো ভালৈ ৰাখক। এটা ফোঁহা ওলালেও ততালিকে ভাল নহয়। কালি শাহুই কৈছে যে, আপোনাৰ শৰীৰৰ তেজবোৰ দূষিত হৈছে।” এই বদুলি তাই কথাষাৰৰ দায়িত্ব শাহুৱেকৰ গাত জাপি দিছিল।

অপ্পল্লাৰ খুৰাকৰ পুতেক ভায়েকৰ ছোৱালীজনীৰ বিয়া এনাপুৰতে পাতিবলৈ ঠিক কৰা হৈছিল। গোটেই ঘৰখনেই বিয়াৰ যা-যোগাৰত ব্যস্ত হৈ পৰিছিল। তাৰকাৰ খুৰী শাহুৱেক আহি আগ্ৰহেৰে ক’লে—“তোমালোক দুয়োজনেই যাব লাগিব। মোৰ একেটি মাথোন নাতিনীৰ বিয়া। অপ্পল্লাও লগে লগেই যাবলৈ সাজু হ’ল। সি তাৰকাক ক’লে—“ব’লা আমি দুয়োজনে গৈ ছোৱালীজনীৰ বিয়াখন কৰাই আনোঁ। মোৰ বিয়াৰ সময়তো তেওঁলোকে দুয়োদিন খাটিছিল।”

তাৰাই ক’লে—“মই যাব নোখোজোঁ। আপুনি গৈ আহক।”

“মই নাযাওঁ বদুলি ক’লে, সিফালে তাত কন্যাদান কৰিব কোনে? খুৰীদেউৱে আগতে কৈ থৈছে। মই অকলে গৈ তাত কি কৰিম? এখন গাড়ীও পাম। সন্নিবিধাটো এৰা কিয়? মোৰ প্ৰথম বিয়াৰ সময়ত তেখেতে টেকেলী লৈছিল আৰু সেইবাবে এখন শাড়ীও পাইছিল। মই অনুমান কৰিছোঁ এতিয়া তেখেতে তাৰ ধাৰ সন্নিবিধ খুজিছে।”

“সেইবোৰ ঠিকেই আছে। পিছে মই এই মন্থখন লৈ এনাপুৰলৈ যাব নোখোজোঁ।”

“সেইটোনো কি কথা? আমি কিবা সিহঁতৰ বাপেকৰ ধাৰ খাইছোনে? সিহঁতৰ ঘৰলৈ যাম বদুলি ভাবিছা নেকি?”

গাওঁখনলৈ যাম, অথচ সিহঁতৰ ঘৰত মাত এষাৰ নিদিয়াকৈ গঢ়ি আহিম,— মানুহে কি বদুলিব।”

“একোকে নকয়, কোনোবাই যদি কিবা কয় মই বজাই দিম ব’লা।”

“ল’ৰাৰ বিয়াত নপঠালে নাই। যাওক, সেইটো কোনো কথা নহয়। কিন্তু মোমাইদেউ ঢুকোৱাৰ পিছতো যাবলৈ নিদিলে।”

তাৰকাৰ কথাৰ মাজতে বাধা দি অপ্পল্লাই খঙেৰে ক’লে—“কিয় মোমায়েৰাই নাজানিছিল, ডিঙিৰ হাৰডাল খহাই লৈ যোৱাৰ সময়ত? আমি কিবা ভিক্ষা খুজিছিলোঁ নে? ক’ৰ মোমায়েৰা, ক’ৰ সম্পৰ্ক? আজি-কালি কোনোৱে কাৰো একো কথা বদুজি নাপায়। মোমাইদেউ বোলাবলৈ অহাজনে ভাগিনীয়েকক ঘৰলৈ নি এৰাৰ বাবেও শাড়ী এখন নিপিওধালে। সেইজন মানুহৰ ল’ৰাই তাৰ নিজৰ মৈণীয়েক আৰু ল’ৰা-ছোৱালীৰ লগত ব্যস্ত থাকি তোমাৰ কথা, কি মনত পেলাব বা কি সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰিব? তুমি দেখোন “নাচিব নাজানে চোতাল বেঁকাৰ দেখীয়া কাম কৰিব খোজা। আকৌ যদি তুমি তাৰ নাম মন্থত লোৱা, চাবা।”

সি নিজৰ ঘৈণীয়েক আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত থাকি তোমাৰ কথা সম্ভৱ মনেতে নেনপেলায়" বুলি অপ্সমাৰ মূখেৰে ওলোৱা কথাষাৰ শুনি তাৰুকাই অন্তৰত অসহনীয় বেদনা অনুভৱ কৰিলে। তাই মনতে ভাবিলে এনাপুৰলৈ গ'লে অন্ততঃ এবাৰ অনন্তৰ মন্থখনতো দেখা পাম। গতিকে তাই ক'লে—“এনেকৈ তেওঁলোকৰ তালৈ অহা-যোৱা কৰিলে মোৰ মা পিতাই মাটি-বাৰী তাৰ নামত লিখি দিব নেকি? নাজানো আপুনি কি ভবা চিন্তা কৰি থাকে।”

তাৰুকাই এই কথাই জুইত যেন ঘি'উহে ঢালিলে। অপ্সমাৰ খং উঠৰপৰা মূখলৈ জ্বলি উঠিল। কিন্তু সি নিজকে সংযত কৰিলে। তাৰ মূখেৰে এটি শব্দও নোলাল। এতিয়া কথা বঢ়ালে কাজিয়াহে লাগিব ইয়াকে ভাবি চকুৰে আঙনি বৰষি সি বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল।

পিছদিনা ৰাতিপুৱা অনন্তই ঘাগৰী লৈ বাহিৰ ওলাই আহিছে মাত্ৰ। এজন ওচৰ-চুবুৰিয়াই সন্দিধলে—“ৰাতি তাৰা তোমালোকৰ ঘৰলৈ আহিছিলনে?”

অনন্তই আচৰিত হৈ ক'লে—“নাইতো? ক'ত আছে?”

“সিহঁতৰ ঘৰৰ ছোৱালী এজনী “বনকুদ্ৰে”ৰ ঘৰলৈ দিছে। গিৰিয়েক-ঘৈণীয়েক দুয়ো আহিছে। এই গিৰিজন ভাল মানুহ।”

অনন্তই দুখী মনেৰে দূৰত থকা এটি গছৰ পূৰ্ণিৰ ওলাই অহা কোমল আগলৈ চাই থাকি ক'লে—“নিশা বোধহয় এংখাৰ হ'ল। আজি আহিব পাৰে।” কথাষাৰ কৈ সি যাব খোজোঁতেই আনটো ঘৰৰপৰা তাৰ মাকে কোৱা শুনা গ'ল।

“সিহঁতে আমাৰ ঘৰৰ খটখটিত কিয় খোজ দিবহি? তেখেত ঢুকোৱাৰ পিছতো এবাৰ ঘৰলৈ নাহিল। কি? সিহঁতে নাজানে নেকি? আমিনো এনে কি জগৰ লগালোঁ যাৰ ফলত আমাৰ প্ৰতি এনে অনাদৰ? সৰু থাকোঁতে কিমানবাৰ আহি গৈ আছিল, এতিয়া ভালদৰা পাইছে সেই কাৰণে আমাক কুটাডাল যেন নেন্দেখাত পৰিছে।” এই কথা শুঙতে সন্দেহস্বাৰ মূখেৰে ওলাই আহিল।

অনন্তই একো নক'লে। ঘাগৰীটো লৈ গুচি গ'ল। তথাপি উভতি আহোঁতে তাৰ ভৰি দুখন আপোনা আপুনি “বনকুদ্ৰে”হঁতৰ ঘৰৰ ফালে আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। সিদিনা নিশা পলমকৈ শোৱা বাবে দুই এজন মানুহ সাৰে আছিল। ঘৰৰ ভিতৰ ফালে সাত-আঠজনীমান তিৰোতা শুইছিল। তালৈ যাবলৈ অনন্তৰ সংকোচ হ'ল। বাহিৰত বহি থকা এজন মানুহক সি সন্দিধলে—আমাৰ তাৰা ইয়াত আছে নেকি?” অনন্তৰ মাত শুনি তাৰা বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। কিন্তু অনন্তই তাৰাক দেখিও যেন চিনিব নোৱাৰিলে। তাৰাই তাৰ মূখৰ ফালে চালে। অনন্তৰ নিশ্চৈজ মন্থখন দেখি তাইৰ চিন্তা হ'ল আৰু দুখো লাগিল। অনন্ত অলপ আগুৱাই গৈ সন্দিধলে—“কেতিয়া আহিলা তাৰা?” তাৰ মাত গম্ভীৰ।

সেই ধ্বনি তাৰুকাৰ কাণেৰে গৈ হৃদয় চুলেগৈ আৰু সি তাইৰ মনত পুৰণি দিনৰ সোৱণি জগাই তুলিলে। তাই মৰ তল কৰি ক'লে—“কালি আহিছোঁ।”

“তোমাক দেখাৰ বহুদিন হৈ গ’ল। এনে হৈ গৈছা কিয়?”

তাৰুকাই একো নক’লে। তলমূৰ কৰি মনে মনে থিয় হৈ থাকিল। অনন্তই তেনেকৈ সোধা দেখি তাইৰ মনত বৰ আনন্দ লাগিল।

“অম্পদু ভাই ক’ত? তেওঁ আহিছে নহয়?”

“আহিছে, অলপ আগতে দৰাঘৰলৈ গৈছে। আহা বহাহি। আহি পাব এতিয়াই। চাহ কৰোঁ, খাই যাবা।” এই বুলি কৈ তাই অনন্তৰ মুখলৈ চালে। কিন্তু সন্দিগ্ধ নোৱাৰিলে—“তুমি এনে হৈ গৈছা কিয়?”

“নালাগে, ঘাগৰী লৈ আহিছোঁ। এনেয়ে এইফালে আহি ওলালো। আকৌ আহিম।” “সেই বুলি যাব লাগে কিয়? ইয়াতে বিয়া হব। দুই তিনিদিন লাগিব। ইয়ালৈ আহিব।”

“মইনো কি অহা-যোৱা কৰিম? তুমি ঘৰৰ ফালে আহিবাদোন।”

“চাম বাৰু, সময় হয় যদি, বিয়া ঘৰৰ কথা,” শব্দবোৰ এটা এটাকৈ ওলাল তাইৰ মূখৰে।”

“সময় হোৱাৰ কথা কি? দুপৰীয়া আহিব।” বুলি কৈ অনন্ত গুচি গ’ল।

বিয়া ভালে ভালে হৈ গ’ল। তাৰা আৰু তাইৰ গিৰিয়েকে কন্যাদান দিলে। তাৰুকা আৰু অম্পদু দুয়োকে বহুৱাই আকৌ এবাৰ লগদুগ গাঁঠি বান্ধি দিয়া হ’ল।

পদুৰোহিতে তাৰুকা ক’লে যে—তাই গিৰিয়েকৰ নাম কলেহে গাঁঠি খুলি দিব। অম্পদুই হাঁহি হাঁহি ঘৈণীয়েকৰ নাম কৈ দিলে। তাৰুকাইও কও নকওকৈ ক’লে—“উহু মই নাম লব নোৱাৰোঁ।” তিৰোতাবোৰে ক’লে—“যদি তেওঁৰ নাম লব নোৱাৰা তেনেহ’লে তেওঁৰ নামেৰে সৈতে মিল থকা কোনো দেৱতাৰ নামকে লোৱা।” তাৰুকাই অলপ বৈ সাথ’ৰৰ দৰে গিৰিয়েকৰ নাম “অনন্ত” বুলি ক’লে। মানুহে ভাবিলে যে তাই ভীথংকৰৰ নাম লৈছে।

তাৰ বাহিৰে আন একোৰে প্ৰতি তাৰুকাৰ মনযোগ নাছিল। তাই সেই গাঁৱৰে বঢ়া এগৰাকী একাঘৰীয়া কৈ মাতি নি বা-বাতৰি ললে—“গাঁৱৰ নতুন মানুহঘৰ কেনে? ৰামু মোমাইদেউ ঢুকোৱাৰ পিছত দোকান আৰু কাৰবাৰ কেনে চলিছে?”

“কোন? তুমি নতুন মানুহঘৰ মানে ৰামুৰ পদুতক অনন্ত আৰু নাভুৰ কথা সন্দিগ্ধ? সিহঁত তোমাৰ কি হয়?”

“মোৰ? সেই ঘৰ মোৰ মাৰ মাকৰ ঘৰ।”

“অ’ তেন্তে সেয়েহে? তই ৰুৱাৰ জীয়েক? মই চিনিয়েই পোৱা নাছিলোঁ। ভইনো কিবা আমাৰ দুৰৰ মানুহ নে? ৰামু মোৰ ককাইদেউৰ ল’ৰা আছিল।”

তাৰাই দীৰ্ঘস্বাস পেলালে—“তেওঁ মোৰ আপোন মোমাইদেউ আছিল। এতিয়া ঢুকাইছে।”

“এৰা, বাচা, সোণৰ টুকুৰা যেন মানুহ আছিল সি। পিছে সি মৰাৰ পিচত ঘৰখনৰ সকলো চিৰি নোহোৱা হৈ গৈছে। কেইদিনমানৰ ভিতৰতে ভায়েক দুজন দুফাল হৈ পৰিছে। সৰু ভায়েকৰ ঘৈণীয়েকজনী বুদ্ধিমতী। ডাঙৰ জনৰ জনী—আলাবাদু। একোকে নেজানে। সুন্দৰায়ে তাইৰ লগত কাজিয়া কৰি গৈ সৰু পুতেকৰ লগতহে আছে গৈ। আজি-কালি ইহঁতৰ গিৰিয়েক-ঘৈণীয়েকহালৰে ঘৰত কাজিয়া-পেচাল লাগি থাকে। তায়েতো আকৌ “তেৰদালৰ”হে ছোৱালী! মন্থখন বৰ চোকা—। তাইৰ কথা শুনি থকাই টান।” এই বুলি অলপ বৈ বঢ়ীয়ে আকৌ কলে—“বেচেষ্টা তাইওনো কৰিব কি? ঘৰত সি ঘৈণীয়েকক ভালমতে নাচায়। এনেয়ে ইন্দিৰাকো ভাল ছোৱালী বুলিয়ে ক’ব লাগিব। দোকানখন ইহঁতে শেষ কৰি পেলালে। নিজৰ ভাগৰ খেতিৰ মাটি এটুকুৰাও বেচি দিলে। এতিয়া তাৰ হিতাহিত জ্ঞান নোহোৱা যেন হৈছে। কোনো ক’ম ল’ৰা-ছোৱালীও দুটি হৈছে।” ইয়াকে কৈ বঢ়ী মনে মনে থাকিল। কিন্তু তাইৰ ভাৱ ভংগীৰ পৰা এনে লাগিল যেন তাই আৰু কিবা কব খোজে।

উপগীৰণৰ দৰে তাৰন্ধাৰ মুখেৰে এৰাৰ কথা ওলাই আহিল—“বেয়া সময় পৰিলে এনেকুৱাই হয়, বুদ্ধিছা বঢ়ী আই?”

“সি অহংকাৰতে সকলো বিলাই শেষ কৰিলে। তেনে কৰিলে কোনেনো তাক ৰক্ষা কৰিব?” তাৰ পাছত ইফালে-সিফালে চাই বঢ়ীয়ে ক’লে—“সি সেই সৰুজনীৰ পিচত লাগিল। সিহঁত আটাইয়ে তাক মাৰিবলৈকে সাজু হ’ল।” মাতটো আৰু অলপ সৰু কৰি আকৌ ক’লে—“কিন্তু সি তাইক লৈ পলাল। ক’লৈ নিলে? গ’ল, কোন্‌হাপুৰৰ ফালে ক’ৰবাৰ দূৰ ঠাইলৈ। শুনিছোঁ তাৰে কোনোবা গাঁৱত ৰাখিছে। তেন্তে, তাইক খৰচ দিব নালাগিব? এই জনীয়েও মাক-বাপেকক এৰি থৈ তাৰ লগত কটাবলৈ আহিছে,—সিফালৰ খৰছ আৰু ইয়াৰ খৰছ দুয়োটা চলাওঁতে চলাওঁতে বেলা উকলি শেষ নহ’ব?” এই বুলি কৈ বঢ়ীয়ে হাতৰ আঙুলি ভাঙিলে।

কথাবোৰ শুনি তাৰাই বৰ কণ্ঠ অনদ্ভৱ কৰিলে। চকুৰে এন্দ্ৰাৰ-মন্দ্ৰাৰ দেখিলে। তাই হাতেৰে মূৰটো হেঁচা মাৰি ধৰি বহি পৰিল। বঢ়ীয়ে ভাবিলে যে মোমায়েকৰ ঘৰৰ বা-বাতৰি শুনিয়েই তাই তেনে কৰিছে। এনেতে তাৰন্ধাৰ মুখেৰে কথা এৰাৰ ওলাই আহিল—“কোন সেইজনী ভাগ্যশালী?” তাইৰ মাতত দীৰ্ঘা নে সন্তোষৰ ভাব নিহিত আছিল সেই কথা আমাৰ কল্পনাৰ অতীত।

“তাই সুন্দৰী, চকু দুটা ডাঙৰ ডাঙৰ। কপালত কুমকুমৰ ফোঁট লয়। সাইলাখ তোৰে দৰে। তই অলপ খীণাই গৈছ, তাইৰ গাটো লোদোৰ-পোদোৰ।” কিছূপৰ বৈ বঢ়ীয়ে আকৌ ক’লে—“তােনো কি? তাই সুন্দৰী হলেনো কি হব?

লিখা-পঢ়া শিকা ছোৱালী, তাইনো এনে কৰা উচিতনে? তাই মানুহজনী আৰু তাইৰ সকলো সৌন্দৰ্য্য পদাৰ্থ চাই হ'ক।”

তাৰুকাই মনে মনে ভাবিবলৈ ধৰিলে “তাই বোধকৰোঁ অতি সুন্দৰী।” তাৰাৰ মূখৰে মাথোন এটি চেঁচা বতাহৰ সোঁত ওলাই আহিল। বৃঢ়ীয়ে ক'বলৈ ধৰিলে—“যদি সি তেনে কৰে, তেনেহলে ঘৰত ঘৈণীয়েকজনীয়েনো কি কৰিব? সিও তাইক চোৱা-চিতা কৰিবলৈ এৰি দিছে। লাহে-লাহে সি মাহে মাহে ঘৰলৈ আহিবলৈকেও এৰি পেলাইছে। আহিলেও অ'ত-ত'ত যায়। সময়মতে নাখায়, চকুত টেপনি নাই। খেতি চপোৱাৰ সময়ত পথাৰতে পৰি থাকে। হালোৱাহ'তেও নো কি কৰিব। সিহঁতো নিজৰ কামতে বাস্ত। গাৰ'তেই ঘৰ, গতিকে তাক কোনেনো কেনেকৈ মাতে। এবাৰ ঘৰলৈ আহিছিল আৰু অৱসন্ন হৈ আহিবলৈ এৰি দিছিল। তাইৰ ওচৰলৈ গুচি গৈছিল। এইবাৰ আহিছে এয়া পোন্ধৰদিন পাৰ হৈ গ'ল। দেখিছানে কেনে হৈ গৈছে? জোনটোৰ নিচিনা শেঁতা পৰি গৈছে।”

“সেই কাৰণে ইমান দুৰ্বল হৈ গৈছে। পৰহি মই তেওঁক চিনিবই পৰা নাছিলোঁ।” তাইৰ কথাৰ সদৃশ বৰ কৰুণ যেন শুনো গৈছিল।

“এতিয়ানো তাৰ দেহাটোত কি আছে? একেবাৰে বৃঢ়া মানুহটো যেন হৈ ঘূৰি ফুৰে। এতিয়া বৰ বোঁছ দিন এনেকৈ চলিব নোৱাৰিব।”

তাৰুকাৰ মূখখন মৰা-শটোৰ দৰে একেবাৰে শেঁতা হৈ গ'ল। ক'পা ক'পা মাতেনে তাইৰ মূখৰে ওলাই আহিল “আপুনি কৈছে কি?”

“পৰহি কোনোবাই কোৱা শুনিছিলোঁ, বাচা, মিৰজীৰ হাস্পাতালত বন্ধুৰ এক্সৰে কৰিছিল। তাৰ বৰ ডাঙৰ বেমাৰ হৈছে। সেই বেমাৰত মানুহ এনেৰে খীণাই যায়।”

তাৰুকাই মূখৰে ক'লে—“মোমাইদেউ এনে পুণ্যৱান আছিল। তেওঁৰ পুণ্যৰ প্ৰভাৱ ইহ'তৰ ওপৰত নপৰিল।”

বৃঢ়ীয়ে আকৌ ক'লে—“এনে ডাঙৰ বেমাৰ হৈছে যে ল'ৰা-ছোৱালী দূয়োটাকে তাৰ ওচৰলৈ যাবলৈ নিদিয়।”

“ঘৰতনো শান্তি আছে নে? ঘৰলৈ আহিলেও সি বাহিৰৰ কোঠাতেহে পৰি থাকে।”

তাৰুকা যাবলৈ উঠিল। তাইৰ এই কথালৈ উমানেই নাছিল যে আগতে বৃঢ়ী-জনীও বহি আছে।

তাই ভাবি আছিল অনন্তৰ অৱস্থা কিয় এনেকুৱা হ'ল? যদি আমি দূয়ো একেলগে থাকিলোঁহে'তেন তেনেহলে তাৰ জানো অৱস্থা এনে হ'লহে'তেন? এই প্ৰশ্নই বাৰে বাৰে তাইৰ অন্তৰত খুন্দিয়াবলৈ ধৰিলে। এনে পৰিস্থিতিত তাক দেখা কৰি, কথা নোকোৱাটো উচিত নহব। হয়তো সি ভাবিছে যে মোৰ কথা নুশুনো

কাৰণেই তাৰ এনে অৱস্থা হৈছে। এতিয়া তাক কেনেকৈ দেখা কৰা যায়? তাৰুকাই তাকে ভাবিবলৈ ধৰিলে। গিৰিয়েকক সন্ধানিলে সি যাবলৈ দিবনে? দহজনৰ আগত যদি কিবা কৈ দিয়ে তেনেহলে? তাকে ভাবি ভাবি খুটুটা এটাত ধৰি কোনোমতে তাই উঠি থিয় হ'ল।

বিয়ালৈ অহা তিৰোতাবোৰৰ এটা দল ফুৰিবলৈ ওলাইছিল। সিহঁত গাঁৱলীয়া তিৰোতা। ডাঙৰ গাওঁ এখনলৈ আহিছে যেতিয়া, গাঁৱৰ হাট, বজাৰ মন্দিৰ আদি চাবলৈ সিহঁতৰ আগ্ৰহ হোৱাটো স্বাভাৱিক। সেই উদ্দেশ্যেই সিহঁত বাহিৰলৈ ওলাইছিল। তাৰুকাৰ জানো মনত কি খেলালে! “ৰ’বা, ময়ো যাওঁ” বুলি সেই তিৰোতাবোৰৰ লগতে তাইও ওলাই আহিল। সেই তিৰোতাবোৰেও ভালেই পালে। সিহঁতে ক’লে—“হলা লগৰীয়া হলে ভালেই। আমাক আটাইবোৰ দেখুৱাই আনিবা।” “বাৰু” বুলি কৈ তাৰুকা সকলোৰে আগে আগে যাবলৈ ধৰিলে।

বাট দেখুৱাই নিয়াৰ ভাৱ তাৰুকাৰ ওপৰত। তাই আন এটি বাটেৰে যাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। সেই বাবে নিজ ইচ্ছামতে “নতুন ঘৰ মানুহৰ” ঘৰৰ আগেৰে যোৱা বাটেৰে তাই সকলোকে লৈ গ’ল। অনন্ত ঘৰৰ বাহিৰৰ কোঠাতেই বহি আছিল। সি দুৰৰ পৰাই সেইফালে অহা তিৰোতাৰ জাকটোক দেখা পালে। “তেওঁলোক বোধকৰোঁ আমাৰ ঘৰলৈকেই আহিছে” বুলি ভাবি সি বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। তাৰুকাই তাৰ ফালে চালে। তাই সম্ভৱ মন্থৰ্ত্তৰ বাবে পাহৰি গ’ল যে তাইৰ লগত আৰু তিৰোতা মানুহ আছে। তাইৰ মনটোৱে বেগেৰে অনন্তৰ কাষলৈ উৰা মাৰিলে। অলপ আগুৱাই আহি তাই অনন্তক সন্ধানিলে—“সিন্ধৱাৰ মন্দিৰ” দেখুৱাবলৈ কোনোবা যাব পাৰিবনে?”

“কেলেই? কোন যাব?”

“বিয়ালৈ অহা আটাইবোৰ তিৰোতায়েই যাব খুজিছে। কাৰোবাক লগত পঠিয়াই দিবানে?”

তিৰোতাবোৰৰ মাজৰ পৰা এজনীয়ে সন্ধানিলে—“কিয়? তুমি দেখা নাই?”

তাৰুকাই ক’লে—“মই দেখিছোঁ! মই মোৰ মামাদেউক এবাৰ লগ পাই আহোঁ। তোমালোক অলপ আগবাঢ়। তোমালোকৰ লগত কোনোবা নহয় কোনোবা ল’ৰা এটা যাব।”

অনন্তই ওচৰৰে গলীত খেলি থকা ল’ৰা এজনক মাতি আনি তিৰোতা কেইজনকী মন্দিৰৰ বাট দেখুৱাবলৈ লগত পঠিয়াই দিলে। তিৰোতা কেইগৰাকী আগবাঢ়িল। “উভতি আহোঁতে মোক ইয়াৰপৰা লৈ যাবা” বুলি কৈ তাৰুকাই অনন্তৰ কোঠাত সোমালগৈ।

অনন্তৰ মন্থখন শেঁতা পৰি আছিল যদিও কিবা এটা প্ৰশান্তিৰ ভাব গোটেই মন্থমণ্ডলত বিৰাজ কৰিছিল। তাৰুকাৰ অন্ততই হাঁহৰে সম্ভাষণ জনালে। সেই

হাঁহ নিশ্চল আছিল। অলপ ধেমালিৰ সন্মত অনন্তই তাৰকাক ক'লে—
“এতিয়া ক'বালৈ যাওঁ ব'লা। মোৰ লগত যাবা নে?”

তাৰকাই অনন্তৰ মূখলৈ চাই অলপ মিচিকিয়াই হাঁহ তলমূৰ কৰিলে। তাইৰ সেই হাঁহিত কি ভাব সন্মত হৈ আছিল সেই কথা বজা নগ'লেও যেন সেই হাঁহিয়ে কৈছিল—“তোমাৰ এনে কথাৰ পৰাই মই তোমাৰ সকলো ভাবৰে উমান পাইছোঁ। অনন্তক তাৰকাই অন্য কিবা কথা ক'বলৈহে আহিছিল, কিন্তু তাই এটা শব্দও কব নোৱাৰিলে। ক'ন্ত যেন বুদ্ধ হৈ ব'ল।

অনন্তই পুনৰ ক'বলৈ ধৰিলে—“মানুহবিলাকে কিবা ক'ব বুলি ভয় কৰিছা নেকি?” তাৰকাই ইমানতো একো উত্তৰ নিদিলে। আকৌ অনন্তই ক'লে—“এই কথাত ভয়ৰ কি আছে? পিতাদেউ চকুৱাৰ পিছৰে পৰা মই সকলো ভয়-শংকা পৰিহাৰ কৰিছোঁ। সিদিনা তুমি লগত যাবলৈ সাজু আছিল, মই নাছিলোঁ। তোমাক আনৰ হাতত সঁপি দিয়া হ'ল। আগলৈ মই……।” বুলি কিবা ক'ব খুজিও সেই প্ৰসংগ সিমানে এৰি “মোৰো গতি এনে হ'ল, তোমাৰো তেনে হ'ল।” বুলি কৈ অনন্ত বৈ গ'ল।

অনন্তৰ কথাত সৰলতা ফুটি উঠিছিল। সি পূৰ্বণ কথাবোৰ হাঁহ হাঁহি উলুকাই কৈ আছিল। তাৰকাৰ অৱত অনন্তৰ কথাবোৰে কাৰুণ্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল। মনে মনে তাই নিজকে নিজে ক'লে—“এতিয়া আৰু কি? এদিন নহয় এদিন কিবা কৰিবই লাগিব।” তাই এইদৰে ভাবি ভাবি অলপ বৈ ক'লে—“তুমি যদি ক'বালৈ যোৱাৰ কথাও কোৱা মোৰ বেয়া নালাগে। তুমি যে এতিয়াও মোক ভাল পাই আছা এই কথাই মোক অতি আনন্দিত কৰে।”

কিছু সময় দুয়ো মনে মনে ব'ল।

“অনন্ত”

তাইৰ মূখৰ ওপৰৰ পৰা দৃষ্টি আঁতৰ নকৰাকৈ অনন্তই সন্মিলে “কি?”

“তোমাক দেখিয়েই এনে লাগিছে যেন তুমি বৰকৈ জহি-খহি গৈছা। কিয় এনে হ'বলৈ দিলা?” তাইৰ কথাৰ সন্মত এনে এটি ভংগী, যেন অনন্তৰ ওপৰত তাইৰ নিষ্পবাদ অধিকাৰ আছে।

“কি কৰিলোঁ?”

“মই ক'ব লাগে?” বুলি কৈ হাতেৰে মূখ ঢাকি তাৰাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। অনন্তৰ মূখখন লাজতে শেঁতা পৰি গ'ল। মূৰ তল কৰি সি নিজকে নিজে ক'লে—“মোৰ ভুল হলে হব পাৰে কিন্তু তুমি যেতিয়া “মোৰ” হৈ নাথাকিলা, তেতিয়া মই আন কি কৰিব পাৰোঁ?” এই বুলি তাৰকাৰ ফালে চাই সি আকৌ সন্মিলে—“তুমিতো ভালেই আছা নহয় নে?”

“ভালে আছোঁ। কিন্তু কাৰ ওচৰত?”

“যতেই নহওক তোমাৰ স্বাস্থ্য কিয় এনেকুৱা হৈ গৈছে কোৱাচোন?”

তাৰুকাই অনন্তৰ আগত কোনো কথাকেই গোপন নকৰিলে। “তেওঁৰ গা ভাল নহয়। বেয়া বেমাৰে ধৰিছে। কিন্তু যাক স্বামী বুলি গ্ৰহণ কৰিছোঁ তাৰ লগতেই জানো জীৱন কটাব নালাগিব?”

“তেনেহ’লে মোৰ সৰ্বনাশ হৈ গৈছে।” এই বুলি কৈ নাজানো কি কাৰণে অনন্তই কথা বন্ধ কৰিলে।

“ল’ৰা-ছোৱালী কেনে আছে? তোমাৰ পৰিবাৰ কেনে আছে? মোক জানো পৰিচয় কৰি নিদিয়া?”

ঘৈণীয়েকৰ প্ৰসংগ ওলোৱা দেখি অনন্তই মূৰ ঘূৰোৱা যেন পালে। সি ক’লে ‘আছে। তেওঁকেনো কি চাবা? সেইজনী মোৰ নিচেই অপছন্দৰ তিৰোতা। অপছন্দৰ তিৰোতাজনীৰপৰা হোৱা ল’ৰা-ছোৱালীৰ কথাওনো কি ক’ম?”

সিহঁতক লৈ তোমাৰ ইমান বেজাৰ কিয়?”

“তুমিয়েই কোৱাচোন?”

‘.....’

তাৰুকাই বহি বহি কান্দিবলৈ ধৰিলে। চাৰিওফালে এন্ধাৰ নামি আহিল। মন্দিৰলৈ যোৱা তিৰোতাকেইগৰাকী উভতিল। অনন্তই তাৰুকাৰ ওচৰত বহি মন নকৰাকৈয়ে তাইৰ চুলিৰ মাজেৰে হাত বঢ়াই বঢ়াই ক’লে—“তোমাৰ গাঁৱৰ তিৰোতাকেইগৰাকী আহিছে, উঠা।”

“আহিবলৈ দিয়া”।

“তুমি সিহঁতৰ লগত নোযোৱা?”

“নাযাওঁ, ইয়াতে থাকিম।”

“বলিয়া হৈছা নেকি?”

“এতিয়া মোক নিবিচাৰা নেকি? সিদিনা জানো মই তোমাৰ.....?”

অনন্তৰ চকুৰপৰা অনদ্‌শোচনাৰ দ্ৰুটোপাল চকুলো বাগৰি গৈ তাৰুকাৰ মূখৰ ওপৰত পৰিল।

তাৰুকাই উঠি তাৰ চকুলো মোহাৰি দি ক’লে—“এই যোৱাৰ সময়ত মই কষ্ট পাইছোঁ সেই কাৰণে কৈছোঁ।”

চকুপানী মোহাৰি অনন্তই ক’লে-সেইটো মই জানো?”

“তেনেহলে মোক পঠিয়াই দিব খুজিছা কিয়?”

“তুমি জানো ইয়াতে থাকিব খোজা?”

‘.....’

অনন্তই উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে। সি নিজৰ দৃখ সামৰি ৰাখিবলৈ

বিফল যত্ন কৰি ক'লে—“তুমিতো এতিয়া মোক পাহৰি নোযোৱা?” অনন্তৰ মূখলৈ চাই তাই সন্দিগ্ধে—“তুমি জানো মোক পাহৰিব পাৰিব?”.....।

‘.....’

এনেতে তিৰোতাৰ জাকটো পালেহি। অনন্তক এৰি দি তাৰক্কা উঠি থিয় হ’ল।

21

অনন্তই তাৰ আটাইকেইখন খেতি পথাৰ বোঁচি দিব লগা হ’ল। হাতত থাকিল গৈ মাত্ৰ দুহাল গৰুই চহাব পৰা জোখৰ মাটি। ঘৰত বোঁচি পৰিমাণৰ শস্যও জমা নথকাত পৰিল। চ’ত মাহ লৈ এতিয়াও বহুত বাকী। সি দিনটোৰ ভিতৰত মাত্ৰ দুবাৰহে ভিতৰলৈ যায় আৰু ঘৈণীয়েকে যিহকে খাবলৈ দিয়ে, তাকে খাই আহি বাহিৰত বহি থাকে। এই ধৰণেৰে জীৱন যাপন কৰি সি ভাগৰি পৰিছিল। বাকী থকা পথাৰ কেইখনো সি বোঁচি দিব খুজিছিল। কিন্তু তাৰ ঘৈণীয়েকে তাক সদায় বাধা দিছিল। তাৰ ফলতেহে সেইখিনি মাটি বৰ্ত্তি আছিল। তেৰদালৰ পৰা মাজে মাজে তাৰ খুলশালীয়েক আহিছিল। অহাৰ সময়ত ভনীয়েকৰ কাৰণে সি কিবা নহয় কিবা বয়-বস্তু লৈ আহিছিল। ল’ৰা-ছোৱালী দুটা, অনন্ত আৰু তাৰ ঘৈণীয়েকৰ সেইবিলাকেৰে চলি গৈছিল। ভনীয়েকৰ এনে কণ্ঠ ভায়েকে সহ্য কৰিব নোৱাৰিছিল। সি সিদ্ধান্ত কৰিছিল যে ইন্দিৰাক মাকৰ ঘৰলৈ লৈ যোৱাই উচিত হ’ব। এই বিষয়ে সি অনন্তক সোধাত অনন্তই কিন্তু কোনো উত্তৰ নিদিলে। ভায়েকৰ লগত যোৱাৰ আগতে ঘৈণীয়েকে তাক কৈ গ’ল—“চাৰিদিনমান থাকি আহোঁগৈ। এই কেইদিন মাৰ লগতে খোৱা-বোৱা কৰিব।”

অনন্তই—“বাৰু” বুলি শলাগৰ বাহিৰে আন একো নকলে। ঘৈণীয়েক মাকৰ ঘৰলৈ গ’ল। অনন্তই দুই তিনিদিনমান খোৱাৰ বাবে ভায়েকৰ তালৈকে অহা যোৱা কৰিলে। ভায়েকৰ ঘৈণীয়েকে তাক নানা কথা শুনাই বদুটি একো সাজ খাবলৈ দিয়ে। খোৱাৰ সময়ত অনন্তৰ এনে লাগে যেন তাৰ প্ৰাণ-পখী উৰি গুচি যাব। কিন্তু তাৰ কোনো উপায় নাছিল। তথাপি চতুৰ্থ দিনৰ দিনা সি খাবলৈ বহি দুগৰাহ খায়েই উঠি আহিল। মাক তাক নামাতেই। তাৰ চাল-চলনৰ বাকেই মাক তাৰ প্ৰতি অসন্তুষ্ট। সিদিনা দুপৰীয়া খাই-বৈ উঠি বহি থাকোঁতে

ডাকোৱাল আহি অনন্তৰ হাতত এখন চিঠি দি গ'ল। সি সেইখন চালে। আত্ম তাৰ পাৰিচিত ক'পা ক'পা হাতেৰে সেইখন খুলি সি পঢ়িবলৈ ধৰিলে। চিঠিখন এনে ধৰণৰ আছিল।—

“সকলো কুশল বুলিনো লিখোঁ কেনেকৈ? আপুনি ডাক্তৰক দেখুৱাই মিলি সোনকালে উভতি আহিম বুলি কৈ গৈছিল কিন্তু আজিলৈকে উভতি নাই। দিনে দিনে আপুনি দুৰ্ব্বল হৈ যাবলৈ ধৰিছে বুলি শুনি মোৰ হাত-ভৰিবোৰ চেঁচা পৰি যাবৰ উপক্ৰম হৈছে। আপুনি ডাক্তৰক দেখুৱাইছে নে নাই? তেওঁ কি কৈছে? মিস্ত্ৰীৰ হাস্পাতালত যদি কিছুদিন থকাৰ প্ৰয়োজন হয় তেনেহলে আপোনাৰ শত্ৰুতাৰ কাৰণে মই যাম। তাত কিছুদিন থাকি আপুনি নিজৰ গাটো ভাল কৰি লওক। আহিব খোজে যদি আপোনাক চোৱা-চিতা কৰিবলৈ আপোনাৰ “গিৰিহঁতনীও” আহিব পাৰে। মই বাহিৰৰ কাম কাৰ্জখনি চম্ভালিম। খৰচৰ কাৰণে চিন্তা নকৰিব। মই জানো যে মোৰ গহনা-পাতি লবলৈ আপুনি সন্মত অন্তৰ কৰে। কিন্তু বাস্তৱিকতে সংকোচ কৰাৰ আৱশ্যকতা নাই। মোৰ আটাই-খিনি গহনায়েই আপুনি দিয়া। তাৰ মাজতে মোৰো দুই এপদ থাকিব পাৰে। মই সেইবোৰ গহনা পাতিৰে কি কৰিম? যদি সেইবোৰ আপোনাৰ কামত নালাগে? আপুনি মাত্ৰ ভাল হৈ উঠক। মই মাত্ৰ তাকেহে বিচাৰোঁ। আপুনিয়েই মোৰ ভূষণ, আপুনিয়েই মোৰ “সোণ”।

আপুনি জানে নে যে এই ঘৰৰ খিৰিকী মন্থত বহি মই আপুনি অহালৈ বাট চাই আছোঁ। গাড়ী আহে আৰু যায়। এখন গাড়ীত যদি আপুনি নাহে তেনেহলে অনন্থ গাড়ীত আহিব বুলি মই বাট চাই বহু। বহুতে বহুতে এনে লাগে যেন এঘণ্টা পাৰ হৈ গৈছে। মই ভাবোঁ যিখন গাড়ীয়ে আপোনাক লৈ অহা নাই সেই গাড়ীখন, মিছাতে কিয় আহিল? এই চিঠিখন লিখি থকাৰ মন্থততো মই অপেক্ষা কৰি আছোঁ যে আপুনি যেন আবেলিৰ গাড়ীতে আহি উপস্থিত হয়। মনটোৱেও যি বিচাৰে তাৰেই কথা ভাবে, নহয় জানোঁ?

আজি পুৱা এটা ঘটনা ঘটিল। মোৰ এনে লাগিছিল, যেন মই গভীৰ তন্দ্রাত মগ্ন হৈ আছোঁ। আপুনি বহুত সময় আগৰে পৰা আহি দূৰাৰত ঢকিয়াই আছে কিন্তু মই গৈ খুলি দিয়া নাই। এনেতে গাড়ী অহাৰ শব্দ শুনিলোঁ আৰু মই উধাতু খাই লৰি গেলোঁ। হঠাৎমুঠকৈ দূৰাৰ খুলি দি কলোঁ—“আহক” কিন্তু দেখিলোঁ সমুখত গাখীৰ দিয়া গোৱালটো থিয় হৈ আছে। “ছিঃ,” বুলি লাজতে মই উভতি আহিলোঁ। পিচত ভাবিলোঁ সম্ভৱ আপুনিয়ে মোক সপোনতে মাতিছিল।

গোৱালে গাখীৰ দি যায়। পানীৱালাই পানী ভৰাই থৈ যায়। ভাবৰ আবেশত বিভোৰ থাকিয়ে মই ৰান্ধি-বাঢ়ি খাওঁ। সদায় অহাৰ দৰে গাড়ী আহি থাকে, গৈ থাকে। কিন্তু আপুনি অৱহনে মোৰ জীৱন এটি প্ৰাণহীন যন্ত্ৰৰ দৰে

চলি আছে। মই দূয়োহাত জুৰি বিনীত ভাৱে প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ, যেন আপোনাৰ ছাটোৰ দৰে হৈ থকা এই দুঃখুনি “ভংগাৰী”জনীক যেন পাহৰি নাযায়।”

এই চিঠি পোৱাৰ তিনি চাৰিদিন পিছলৈকে অনন্ত ভায়েকৰ তালৈ খাবলৈ নগ’ল। প্ৰথম দিনা সি খাবলৈ নোযোৱাৰ বিষয়ে কোনেও মন কৰা নাছিল। কিন্তু মাকৰ মনটোৱে নামানিলে। সুন্দৰস্বাই বোৱাৰীয়েক আগত ক’লে—“নাজানোঁ কিয় আজি দুদিন হ’ল অনন্ত খাবলৈ অহা নাই।”

তাই আগহহীনভাৱে ক’লে “শাহুৱেকৰ তালৈ গৈছে বোধহয় গৃহিণী গৰাকীও নাই। তেওঁৰেনো কি? চাৰিদিন যদি ইয়াত চাৰিদিন তাত, তেনেকৈয়ে জীৱনৰ শেষচোৱা কটাব।”

বোৱাৰীয়েকৰ কথাষাৰে সুন্দৰস্বাৰ অন্তৰত কাঁইটে বিস্থা দিলে। তাই ক’লে, “সুদিনত সি তালৈ যোৱা নাই, এতিয়া স্বাস্থ্য বেয়া, তালৈ কিয় যাব?”

বোৱাৰীয়েকে একো উত্তৰ নিদিলে। শাহুৱেকো কথা নবঢ়ালে। কিন্তু মনে মনে ভাবিলে হয়তো ভংগাৰীৰ তালৈকেই গৈছে।

দুপুৰীয়া ওচৰৰ তিৰোতা এগৰাকী আহি সুন্দৰস্বাকে সুধিলে “শুনিছোঁ যে অনন্তই সোঁ নামনিৰ পথাৰখনো বেচি দিছে? এতিয়া ঘৰ কেনেকৈ চলাব?”

“পিচলৈ কি কৰিব। ল’ৰাছোৱালীৰ হাতত ভিক্ষাপাত্ৰ তুলি দিব, এইখন ঘৰত জন্ম তাৰ বাহিৰে সিহঁতে আৰু কি পাব?” এই বুলি এটি তপত হুন্দুনিয়াহ এৰি সুন্দৰস্বাই সুধিলে—“কোনে কিনিছে?”

“সেই যে টকা ধাৰ দিয়া মানুহজন, সিয়ে কিনিছে। তিনি হাজাৰ টকাত।”

“যিমানতেই নিকিনক তাতনো আছে কি? আগতে সেইখন পথাৰ আমাৰ কাৰণে হাতীৰ খোজটোৰ মান আছিল। বাপেক থাকোঁতে সেইখন পথাৰৰ উৎপন্নৰে আমাৰ আটাইবোৰ আত্মীয় কুটুম্বয়েই চলিব পাৰিছিল।” চকু দুটি পানীৰে ওপচাই তাই ক’লে।

“যেতিয়ালৈকে তোমালোকৰ আছিল, আছিল। মোৰ ম’হজনীৰ পৰা এসেৰকৈ ঘীউ পাইছিলোঁ বুলি ক’লে কি লাভ? বেচাৰ আগতে অতি কমেও এবাৰতো আমাক সুধি চাব লাগিছিল। ইমান পুৰণি পথাৰখন কিবা নহয় কিবা উপায়ে, আনকি প্ৰাণটো বন্ধকীত থৈ হলেও আমিহেই ল’লোহেঁতেন!”

তাকে শুনি সৰু বোৱাৰীয়েকে ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহি ক’লে ‘এৰা ক’বতো, তেখেতে আগতেও জানো কেতিয়াবা কিবা কৈ মেলি কৰিছিল? খাবলৈ সদায় ইয়ালৈ আহে অথচ যোৱাৰ পৰত এৰাৰ মাত দিও নাযায়।”

চুপুৰীয়া তিৰোতাজনীয়ে আচৰিত হৈ সুধিলে “কি? তোমালোকৰ লগত কথাও নকয় নেকি?”

“ও, তুমি কথা কোৱাৰ কথা কৈছা? সদায় ইয়াৰে পৰা যায় অথচ আমি মৰিছোঁ নে জীয়াই আছেঁ এবাৰো চকু তুলি নাচায়। কথা কোৱাটোতো দুৰৰে কথা।”

“হয় নেকি সেয়েহে কথা? মই কেনেকৈ জানিম আইটি? আমাৰ ল’ৰাই হলে পথাৰৰ পৰা আহি ঘৰৰ পদূলি নাপাওঁতেই “মা” বুলি গেঁড়িষাৰ মাৰে।”

“মোৰ ল’ৰাও জানো আগতে তেনে আছিল? সেই তেৰদালৰ ছোৱালীজনী আহি ঘৰ সোমোৱাৰে পৰা তেনেকুৱা হৈ গৈছে। তাই অৱশ্যে মোৰ সবু ভাইৰ ছোৱালী, কিন্তু তাইৰ লক্ষণবোৰ ভাল নহয়।” সুন্দৰস্বাই ক’লে।

“তাইৰ লক্ষণে কি কৰিব? তাইনো তেওঁক ভংগাৰীৰ পিচত লাগি নিজৰ সম্বন্ধনাশ কৰিবলৈ কৈছিল নে?” সবু বোৱাৰীয়েকে এই বুলি কৈ ভিতৰলৈ গুচি গ’ল।

তাই যোৱাৰ পিচত সুন্দৰস্বাই লাহে লাহে মৃদু পৰিবেশ ক’লে এইজনীৰ কথানো কি ক’বা। তাই অহাৰ এবছৰৰ ভিতৰতে আমাৰ তেখেত ঢুকাল। তাইৰে সম্পূৰ্ণ ৰাজত্ব বুলি ভাবি তাই গপতে ওফন্দি থাকে। এইজনীৰ লগত দম্ভ-হাইখন কৰি মই থাকোঁ কেনেকৈ বাইটি? নাভিৰাজ আহিলেই কথা লগাত্ তাই কাজিয়া এখন আৰম্ভ কৰায়।

“কেলেই তুমি এইজনীক ভয় কৰা কিয়?” তিৰোতাজনীয়ে যেন উচটাই দিলে।

তাইৰ উদ্দেশ্য বুলি পাই সুন্দৰস্বায়ে কথাৰ প্ৰসংগ সলনি কৰি সন্মিলনে—
“অনন্তই যে পথাৰখন বেচি দিছে সেই কথা তোমাক কোনে ক’লে?”

“এই অলপ আগতে যমুনাই বৈছে। কালি মহাজনে চাবলৈ আহিছিল। জানো এতিয়াও লিখা-পঢ়া হৈছে নে নাই। কোনে জানে?”

“যাবলৈ দিয়া। হৈ যাবও পাৰে। কিনোতা মহাজন জনে কথা এনেয়ে ক’বনে? আন কাকো নজনোৱাকৈ মনে মনেই লৈ লোৱাতো তাৰ স্বভাৱ।”

অনন্তই যদিহে পথাৰখন বেচিলে সিদিনাই ভংগাৰীলৈ পইচা পঠোৱাৰ লগতে এখন চিঠিও লেখিলে—“ডাক্তৰে বৈছে যে মোক খেহ ৰোগে পাইছে। এতিয়া মই আৰু তোমাৰ লগত থাকি তোমাক কণ্ট দি পাপ অৰ্জন কৰিব নোখোজোঁ। ভবিষ্যতে তুমি কোনো কথাত আৰু মোৰ কাৰণে বাট চাই নাথাকিব।” ইমানলৈ লিখাৰ পিছতেই ডাঙৰ ডাঙৰ দুটোপাল চকুৰ পানী সৰি সৰি চিঠিখনৰ আখৰ বেয়া কৰি পেলাইছিল। তাৰ পিচত সি আৰু কলৈকো নগ’ল। সবু ভায়েকৰ ঘৰলৈ খাবলৈও নগ’ল। সুন্দৰস্বায়েও তাক মাতি নপঠিয়ালে। সন্ধ্যা নাভিৰাজ ঘৰলৈ উভতি আহি ক’লে—“ককাইদেউ ঘৰৰ সমুখতে থিয় হৈ আছে। কালি ডাক্তৰে কৈছে যে আন কোনোবা ভাল ডাক্তৰক দেখুৱাব লাগে। ভাল হোৱাৰ পিচত যি কৰিব খোজে কৰিব। সেই কাৰণেই পথাৰখন বেচি দিছে। খাবলৈ মতাতো অহা নাই।”

সুন্দৰস্বাই মন্থখন ঘূৰাই কঠাৰ মাতৰে ক’লে—“তাৰ ছাই সনা মন্থখন দেখুৱাবলৈ সি ইয়ালৈ কিয় আহিব?”

“অক’মান খেতিৰ মাটি আছিল তাকো বেচি পেলালে। এতিয়া কাৰণো আশ্ৰয়ত থাকিব খুজিছে?” ঘৈণীয়েকে ক’লে।

“কাৰোবাৰ আশ্ৰয় কিয়? তাৰ ঘৰ নাই নেকি? এনে নিশ্চয়ভাবে কিয় কথা কোৱা? তাৰ বেয়া দিন পৰিল বুলিয়েই আমি মদুখ ঘৰুৱাই ল’মনে? মানদুহৰ ভায়েক থাকে কি কাৰণে?” সন্দুৰদেৱী অনন্তৰ প্ৰতি বৰ অপ্ৰসন্ন আছিল কিন্তু সৰু পুত্ৰকেৰ কথা শুনি মনে মনে আনন্দিত হ’ল।

“ঘৰলৈ আনি ৰাখিলেইতো হ’ল। মই কিবা মানা কৰিছোঁনে?” দাঙিকতা-পূৰ্ণ স্বৰেৰে নাভিৰাজৰ ঘৈণীয়েকে কথাখিনি কৈ ভিতৰ সোমাই গ’ল। সন্দুৰদেৱী মনে মনে থাকিব নোৱাৰিলে। তাই পিছদিনাখনেই নাভিৰাজৰ হতুৱাই অনন্তই খেতিৰ মাটি বেচি দিয়াৰ কথা তেৰদাললৈ পঠিয়াই দিলে। চিঠি পাইয়েই অনন্তৰ খুলশালীয়েক আৰু ইন্দিৰাই ল’ৰা-ছোৱালীহালক লগত লৈ গাওঁ পালেহি। তেওঁলোক কিয় আহিছে, কেতিয়া আহি পাইছে অনন্তই একো ভবাই নাছিল। ঘৈণীয়েকৰ সৈতে মদুখামুখি হোৱাত “আহিলা” বুলি কৈয়েই মনে মনে ৰ’ল। ইন্দিৰাই মাকৰ ঘৰৰপৰা আহোঁতে লগত এক সপ্তাহৰ জোখাৰে খাদ্য-সামগ্ৰী লৈ আহিছিল। ভায়েকে দোকানৰ পৰা সৰু সৰু খুচুৰা বস্তু কিছুমান আনিও লগত দিছিল। কেইদিন মানলৈ গৃহস্থীখন ভালে ভালেই চলিল। অনন্ত খাবলৈ ঘৰলৈ আহিছিল। খুলশালীয়েকে লাহে লাহে এটা এটাকৈ সকলো কথা সন্দি-পুছি ললে। সন্দুৰদেৱীৰ ওচৰলৈ গৈও সকলো কথাৰ আতি-গুৰি বিচাৰিলে। তেনে কৰাত গম পোৱা গ’ল যে মহাজনে এতিয়াও অলপ পইচা দিবলৈ বাকী আছে। পিচত তেওঁ মহাজনৰ সৈতেও দেখা কৰিলে। সন্দুৰদেৱীয়ে গৈ মহাজনৰ হাতে ভৰি ধৰি মিনতি কৰি ক’লে—সি ঠিক মতে চলিব জনা নাই। এই ল’ৰা-ছোৱালী-হালক আপুনি নিৰাশ্ৰয় নকৰিব।” শেষত মহাজনে বাকী থকা পইচাখিনি অনন্তক দিবলৈ মান্তি হ’ল। এই ক্ষেত্ৰতো জনা গল যে কেৱল ন’শ টকাহে হাতত ৰৈছে। এই কথা শুনি ইন্দিৰা আৰু ইন্দিৰাৰ ভায়েক দুয়ো নিৰাশ হৈ পৰিল। তেওঁলোকে ভাবিবই পৰা নাছিল যে তিনি হাজাৰ টকাৰ মাত্ৰ ইমানখিনিহে হাতত ৰৈছে। তেওঁলোকে ভাবিছিল হয়তো পইচা বহুত জমা আছে। ল’ৰা-ছোৱালীৰ কাৰণে অহিন ক’ৰবাত মাত্ৰ অলপ কিনি থোৱাতো প্ৰয়োজনীয়। শেষত যিখিনি টকা পোৱা গৈছে সেয়ে ভাল। ইয়াকে ভাবি তেওঁলোকে অনন্তক মহাজনৰ ওচৰলৈ লৈ গ’ল। আৰু মহাজনে তেওঁলোকৰ সমুখতে অনন্তক টকা দিলে। খুলশালীয়েকে টকাখিনি ললে। সি কিছু পইচা ভনীয়েকক ঘৰৰ খৰচ চলোৱাৰ কাৰণে হাতত দি তেৰদাললৈ উভতিল। যাবৰ সময়ত সন্দুৰদেৱীৰ ওচৰলৈ গৈ “আপোনাৰ আশ্ৰয়তে ইন্দিৰাক এৰি গলো। আপুনি মাজে-সময়ে তাইক চাব, মই আকৌ আহিম” বুলি কৈ ঘৰ লৈ গ’ল।

এমাহমান এনেকৈয়ে পাৰ হ’ল। অনন্ত খাবৰ সময়ত ঘৰলৈ আহে আৰু নিজলৈ সাজি থোৱা কাঁহৰ পৰা খাই-বৈ আকৌ ওলাই ৰায়। বাকী সময়খিনি ঘৰলৈ নাহে। ল’ৰা-ছোৱালীকো কাষলৈ আহিবলৈ নিদিয়। এদিনাখন খাবলৈ বহোঁতে ঘৈণীয়েকে

আহি ক'লে এনেদৰে খাই বহি থাকিলেই জানো হ'ব? এনেকৈ কিমান দিন চলিব? কিবা এটাতো কৰিব লাগে। আজি ঘৰত ঘেহু নাই, ল'ৰা-ছোৱালী কেইটাৰো পিৰিখবলৈ কাপোৰ নাই।" এইখিনি কথা তাই অনন্তৰ হাততনো কিমান পইচা জমা আছে জনাব উদ্দেশ্যে ক'লে।

"শেষত পোৱা পইচাখিনিৰ পৰা কিছু পইচা দেখোন তুমি নিজৰ মাৰালৈ পঠিয়াই দিছা। মই খুঁজিলেও আৰু পইচা দিব নালাগে বুলি মহাজনক কৈ থৈছা। মই অলপ দৰৱ-জাতি খাই নিৰাময় হ'ব খুঁজিছিলোঁ, তোমালোকে সেইটোৰো মনুদা মাৰিছা। এতিয়া ভালকৈ চলিব কেনেকৈ?" চকু ৰঙাকৈ চাই অনন্তই ক'লে।

"ছাই হক সেইকেইটা পইচা, আৰু তেনে কথা নক'ব। সেইখিনি পইচাৰতো সখ'নাশ হৈছেই, আৰু নষ্ট কৰিব খোজেনে? ঘৰলৈ খাবলৈ আহে, কিন্তু এইখিনি ভাবি নাচায় যে ঘৰতো কিবা-কিবি বস্তুৰ প্ৰয়োজন আছে।" তাই খঙেৰে ক'লে।

অনন্তই সমুখৰ পৰা কাঁহিখন দলিয়াই পেলাই দিলে। খাবলৈ দিয়া ৰুটি আৰু তৰকাৰী আটাইখিনি কোঠাটোৰ মজিয়াত সিঁচৰতি হৈ পৰিল। "ইমানকৈ কথা শুনাই খুৱাবলৈ খুঁজিছা?

পইচা আচলতে কাৰ? পাগলী তিৰোতা-ক'ৰবাৰ!" এই বুলি কৈ মদুখত যিহকে আহে তাকে গালাগালি বকাবকি কৰি সি উঠি বাহিৰ ওলাই গ'ল। ফলত ঘৈণীয়েকেও একো নাথালে। শাহুৱেকৰ ওচৰলৈ গৈও একো নলগালে। মাত্ৰ বিচনা পাৰি লৈ শব্দই থাকিল। বাহিৰত খেলি থকা ল'ৰা-ছোৱালীহাল আহিহে ইন্দিৰাক টোপনিৰপৰা তুলিলে। সিদিনা গধূলিৰ সাজ খাবলৈও অনন্ত ঘৰলৈ নাহিল। পিছদিনা পুৱা ইন্দিৰা শব্দই উঠিল। ৰন্ধা-বঢ়া কৰিলে। ল'ৰা-ছোৱালী-হালৰ কাৰণ ৰান্ধিব লাগিলেইহে তেনে। তাই সিহঁতক খাবলৈ দিলে। দুদিনৰ ভিতৰতে খঙে শাম কাটিলে। ল'ৰা-ছোৱালী হালে মতাত অনন্ত ঘৰলৈ আহিল কিন্তু কেইদিনমানলৈ মাতবোল নচলিল। কোনোমতে চাৰিটা দিন পাৰ হ'ল। ঘৰৰ দৈন্য-দিন আহাৰ্য্যসমূহ শেষ হ'বলৈ ধৰিলে। ইন্দিৰাৰ হাতত থকা পইচাও টুটি আহিল। দুই এদিনৰ পৰা তাইৰো জৰ উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াকে ভাবি তাই দুখ অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে যে অৱশেষত গিৰিয়েকৰ বেমাৰটোৱে আহি তইকো লাগ দিলে। সিদিনা সন্ধিয়া অনন্ত ঘৰলৈ আহি বৈণীয়েকক শব্দই থকা দেখি সুধিলে - "শব্দই আছা কিয়?"

"গাটো ভাল নহয়; বন্ধুখন বিবাইছে। পিঠিৰকালে হানমাৰি ধৰিছে।" ইন্দিৰাই কাঁহি কাঁহি কলে।

ওচৰতে থিয় হৈ থকা ল'ৰা-ছোৱালী দুটাটোৱে জনালে - "পিতাই, মায়ে পুৱাৰে পৰা একো খোৱা নাই।"

অনন্তৰ অন্তৰখন উচপ খাই উঠিল। দীঘল হুৰ্মনিয়াহ এটি পেলাই সি উঠি থিয় হ'ল। ঘৈণীয়েকৰ কাৰণে, “অতি কমেও একাপ চাহকে তৈয়াৰ কৰোঁ” বুলি ভাবি সি ভিতৰলৈ গ'ল আৰু আটাইবোৰ টেমা পাত-পিতকৈ জোকাৰি বিচাৰি চাবলৈ ধৰিলে। চেনি নাই। পুৱা কিনা এপোৱা গাখীৰেৰে ল'ৰা-ছোৱালী দড়িটোয়ে বড়ি খাইছে। আন এটা সৰু টেমা খুলি সি সেইটো একটিকৈ চাই দেখিলে যে তাৰ তলত অকণমান চাহপাত পৰি আছে। ইমান কম যে অনন্তৰ হাতত সেইখিনি উঠিয়ে নাইব। সেই দেখি সি টেমাটো বন্ধ কৰি থলে। তাৰ মূৰৰ ঝণ্টোও চাহপাত-খিনিৰ দৰেই ক'লা পৰি ৰল। চেনিৰ কাৰণে সি আন এটি টেমা খুলি চালে। কিন্তু তাতো একো নাপালে। এই কথা ভাবি তাৰ চকুদুটা পানীৰে ভৰপূৰ হৈ উঠিল যে, এইখন ঘৰৰ অৱস্থা এদিন এনে আছিল যে দ'মলাগি পৰি থকা চেনি কুকুৰেও শূণ্ডি নাচাইছিল। কিন্তু আজি এচিকটা চেনিও সিনোপোৱাত পৰিছে। পুৰণি দিনৰ কথা তাৰ মনত পৰিল। পুৱাই পোৱাৰ দৰে সি ৰান্ধনীশালখনৰ ভিতৰতে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। পশ্চিমফালৰ খিৰিকীখনৰে বেগেৰে বতাহ সোমাই আহিছিল। লগতে এন্ধাৰো আহি ভিতৰ সোমাই পৰিল।

ল'ৰা-ছোৱালীহালে বাহিৰৰ চোতালতে খেলা আছিল। খুৱাক পথাৰৰ পৰা উভতিছিল। ল'ৰা-ছোৱালীহালক মাত দি সি সুধিলে—“পিতাৰে আহি ভাত খাই গ'ল?”

সিহঁতে ক'লে—“নাই খোৱা। মা পৰি আছে, আজি ৰন্ধা-বঢ়া কৰা নাই।”

“পৰি আছে”? বুলি মনৰ উদ্ভিগ্নতা প্ৰকাশ কৰি নাভিৰাজ ঘৰলৈ গ'ল। কঢ়িয়াই অনা নৰাৰ বোজাটো একায়ে নমাই থৈ হাত-মুখ ধুই সি অনন্তৰ ঘৰলৈ খোজ ল'লে।

“কত শূই আছাহে নৱো?” বুলি দুৱাৰৰ বাহিৰ পৰাই সি মাত দিলে।

সৰু ছোৱালীজনীয়ে কলে—“মা, ভিতৰত শূই আছে, পিতাই……।”

ভায়েকৰ মাত শুনি অনন্ত বাহিৰলৈ ওলাই আহিল, আকৌ ভায়েকৰ লগত দুয়ো একেলগে কোঠাটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। চাদৰৰ তলৰ পৰা মূখখন উলিয়াই ইন্দৰ-বাই দেৱৰেকক “আহা” বুলি মাত দিলে। নাভিৰাজে বিচনাত বহি তাইৰ গাটো চুই চালে। জ্বৰ আছে। কিবা ভাবি নাভিৰাজে ক'লে—“কাইলৈ মিৰজীৰ হাম্পাতাললৈ যাব লাগিব। দুয়োজনকে ডাক্তৰক দেখুৱাম।” সি অনন্তৰ ফালে চাই সুধিলে—“তুমি দেখোন দেখুৱাম বুলি কৈছিল। বোধহয় এতিয়াও মোৰা নাই?”

“কতনো দেখুৱালোঁ। তেওঁৰ ভায়েকে টকা পইচা লৈ গ'ল। মোৰ হাতত এক পইচাও নাই।” চকুদুটি চকুলোৰে উপচাই সি কান্দি পেলালে।

নাভিৰাজে ক'লে “জীয়াই থাকিলে পইচা যেনেকৈয়ে হওক হাতলৈ আহিব। পইচাই জানো মানুহক জন্ম দিয়ে? পইচা আমিহে আৰ্জ্জী।”

নাভিৰাজৰ বদুজিবলৈ বাকী নৰ'ল যে ককায়েক তেতিয়ালৈ অনাহাৰে আছে। সেয়ে সি ককায়েকক তাৰ ঘৰলৈ মাতিলে। অনন্তই কিন্তু কোনো উত্তৰ নিদিলে। উপায় নাপাই ল'ৰা-ছোৱালী হালক নাভিৰাজে লৈ গৈ খাবলৈ দিলে। সিহঁত-হালক উভতাই পঠিওৱাৰ সময়ত এখন খালত ৰুটি, তৰকাৰী আৰু ভাত পঠিয়াই দিলে। নাভিৰাজে নিজেও এবাৰ আহি ইন্দিৰাক ভাত আৰু গৰম গাখীৰ খাই শ্বুই থাকিবলৈ কৈ গ'লহি। নাভিৰাজে ঘৈণীয়েকক কলে—“তালৈ গৈ এবাৰ সিহঁতৰ খবৰ লৈ আহোচোন?” কিন্তু তাই নগ'ল। মাকেও নিশ্চয় হৈ ক'লে—“জুই লাগক তাৰ মূখত। এদিনো যদি আহিছে সি মোৰ ওচৰলৈ! তেনেহলে মইনো যাম কিয়?”

নাভিৰাজে ক'লে—“আহে নো কি মুখে? মানুহক দেখুওৱাৰ উপযোগী কিটোনো আছে তাৰ? সিটো ভালকৈয়ে জীৱন যাপন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে!”

তাৰ ঘৈণীয়েকে মাত দিলে—“ভালকৈ জীৱন-যাপন কৰাৰ বুদ্ধি বিবেচনা তেওঁৰ আগতে কলৈ গৈছিল?”

পিছদিনা ককায়েক আৰু নবৌয়েকক লৈ নাভিৰাজ মিৰজীৰ হাস্পাতাললৈ গ'ল। দীঘলীয়াতকৈ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰাৰ পিচত ডাক্তৰে জনালে যে সিহঁত দুয়োৰে একেবিধ বেমাৰেই হৈছে। নাভিৰাজে দুয়োকে বাহিৰলৈ পঠিয়াই দি ডাক্তৰক সবিস্তাৰে সকলো কথা সোধিলে। ডাক্তৰে ক'লে “ইন্দিৰাৰ বুকুখনো এক্সৰ কৰি চাব লাগিব। তাইৰ বিষয়ত এতিয়াও অলপ সন্দেহ আছে। অনন্তৰ বেমাৰ কিন্তু আয়ত্বৰ বাহিৰলৈ গৈছে। যদি সি কিছুদিন জিৰণি লয় তেনেহলে হয়তো কিছুদিনলৈ চলিব পাৰিব। নহলে বেমাৰটোক বশ কৰিব পৰা নহ'ব।” দুয়োকে লৈ নাভিৰাজ সন্ধ্যা আহি ঘৰ পালে। তাৰ মূখত কোনো উজ্জ্বলতা নাছিল। সিদিনাই সি মিৰজী হাস্পাতালৰ পৰা তেৰদাললৈ এখন চিঠি লিখিলে। ঘৰ আহি পাই মাকৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু কান্দি কান্দি ক'লে “ককাইদেউ আৰু বেছি দিন নিজীয়ে মা।” সন্দেহৰ মনে মনে থাকিল। “ৰাম-লক্ষণৰ দৰে আছিলোঁ আমি দুয়ো ভাই।” বুলি কৈ নাভিৰাজে হুকহুকাকৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। সন্দেহৰবাইও উচুপিবলৈ ধৰিলে। দুখৰ আবেগ পাতালি ঘোৱাৰ পিছত নাভিৰাজে এটি এটিকৈ সকলো কথা মাকৰ আগত ক'লে।

এই বাতৰি ইজন-সিজনকৈ বাগৰি গৈ অনন্ত আৰু ইন্দিৰাৰ কাণতো নপৰাকৈ নাথাকিল। দুৰাৰে গ্যাৰোগ। গিৰিয়েকৰ বেমাৰে গৈ ঘৈণীয়েকক ধৰিছে।

এই কথা গাৱঁৰ মানুহবোৰে নিজৰ মাজত আলোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। সোঁচৰ ব্যাধি বুলি জানিব পাৰি সকলোৰে সিহঁতৰপৰা আতৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। তাকে

দেখি ইন্দিৰাই চিন্তা কৰিলে—“এতিয়া জীয়াই থাকি কি লাভ?” লগে লগে তাই উপবাসে থাকিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। অনন্তইও তেনেই কৰিলে। ঘৰত যেতিয়া কোনো নাথাকে তেতিয়া সিহঁত দুয়োটাই গলত ধৰাধৰিকৈ কন্দা-কটা কৰে। যেন সিহঁত গিৰিয়েক ঘৈণীয়েক দুয়োটা এহাল সৰু ল’ৰা-ছোৱালীহে। নাভিৰাজ আহি আহি সিহঁতৰ মনত সাহৰ সঞ্চাৰ কৰে আৰু ককায়েকক খুৱাই থৈ যায়। কোনোবাই জোৰ কৰিলেও ইন্দিৰাই একোকে নাখায়। তাই স্থায়ীভাৱে শয্যাশায়ী হৈয়েই পৰিল। শাহুৱেকে আহি কোৱাতো তাই কথা নুশুনিলে। গাৱঁৰ মানুহে আলোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে—“এতিয়া তাই ক’ত জীয়াই থাকিব?” গাৱঁৰ ভিন ভিন চুবুৰীৰপৰা মানুহে সিহঁতক চাবলৈ আহিবলৈ ধৰিলে। চাবলৈ অহা মানুহৰ আগত ইন্দিৰাই কান্দে আৰু কয়—আমাৰ আৰু কি থাকিল? কিন্তু এই ল’ৰা ছোৱালী দুটা অনাথ হ’ব।” মাজৰ কোঠাৰ বিচনা এখনৰ ওপৰত শুই থকা অনন্ত উঠিয়েই নবহে। উঠিবলৈ তাৰ শৰীৰত কোনে উৎসাহই নাই। ভায়েকে আহি যি দুগৰাহ খুৱাই দিয়ে, তাকে খাই সি একেদৰে পৰিয়েই থাকে।

দুদিনৰ পিচত তেৰদালৰপৰা অনন্তৰ খুলশালীয়েক আৰু শাহুৱেক আহি পালে। তেওঁলোকে লগত এজন বেজ লৈ আহিছিল। বেজজনে আহি পায়েই দুয়োজনকে পৰীক্ষা কৰি চালে। তেওঁ আশ্বাস দিলে যে যদি সিহঁতে তেওঁৰ পৰা দৰৱ খায় তেনেহলে এমাহৰ ভিতৰতে তেওঁ সিহঁতক নিৰাময় কৰি দিব। বেজজনে উদাহৰণসহ বজাই দিলে যে ডাঙৰ ডাঙৰ ডাক্তাৰবিলাকে ধন লুটী নিয়াৰ উদ্দেশ্যেৰে ৰোগীক কিবা নহয় কিবা এটা কৈ ভয় খুৱাই দিয়ে। তেওঁ নিজে বহু কেইটা দুৰাৰোগ্য ৰোগৰ ৰোগীক নিৰাময় কৰিছে। বেজৰ কথা অনন্তৰ বিশ্বাস নহ’ল। কিন্তু ইন্দিৰা আশান্বিত হ’ল এই বুলি যে, যদি তাই আৰু চাৰি বছৰ জীয়াই থাকিব পাৰে তেনেহ’লে ল’ৰা-ছোৱালী দুটাক তাই মাতৃনেহ দান কৰিব পাৰিব। ভায়েক আৰু মাক আহি পোৱাত তাইৰ মনত স্বাভাৱিকতে কিছু পৰিমাণে ধৈৰ্যৰ উদয় হৈছিল। মতামত-বিনিময়ৰ পিছত এই সিদ্ধান্ত কৰা হ’ল যে অনন্ত আৰু তাৰ ঘৈণীয়েক তেৰদাললৈ যাব আৰু তাতে দৰৱজাতি খাই চিকিৎসা কৰিব। ডাঙৰটো ল’ৰা পঢ়াশালীলৈ যায়, গতিকে সি সন্দৰ্ভৰ লগতে থাকিব। সৰু ছোৱালীজনী মাকৰ লগতে যাব। নাভিৰাজে কিন্তু বহুবাৰ কলেয়ে ককায়েক আৰু নব্বোৱেক তেৰদাললৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। সি সিহঁতক নিজৰ ঘৰতে ৰাখি চিকিৎসা কৰাব। কিন্তু কথা নৰাজিল। অনন্তৰ খুলশালীয়েকহঁতে কুড়বী টেটন পৰ্য্যন্ত যাবলৈ গৰু-গাড়ীৰ বন্দোবস্ত কৰাত লাগিল। তেতিয়া নিৰুপায় হৈ নাভিৰাজে কলে—মোৰে গাড়ী আছে। ময়ে গৈ থৈ আহিম।”

পিছদিনা পুৱাই নাভিৰাজে গৰুগাড়ী সাজু কৰিলে। সকলোৱে উঠি বহিল। ঘৰৰ পৰা গাৱঁৰ সীমা পৰ্য্যন্ত সিহঁতক আগুৱাই থবলৈ সন্দৰ্ভৰো গ’ল। লগত অনন্তৰ ডাঙৰ ল’ৰাটোও আছিল। গাওঁ অতিক্ৰম কৰি অহাৰ পিচত সি ক’লে—

“ময়ো খুৱাৰ লগত গাড়ীত ষ্টেচনলৈ যাম? ইন্দিৰাই তাক গাড়ীত তুলি ললে আৰু গাড়ী আগুৱাই গ’ল। ষ্টেচনত গৰুগাড়ীৰ পৰা নামিয়েই ইন্দিৰাই পদুতকৰ গলত সাৰটি ধৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। ল’ৰাটোৱেও কান্দিলে। ইন্দিৰাই কলে—
“মই কেতিয়া উলটি আহি মোৰ বাচাটোৰ মূখখন দেখা পাম?”

ভায়েকে সান্ধনা দি ক’লে—“কিয়নো তেনেকৈ কোৱা, তুমি ব’লাচোন। পোন্ধৰ দিনৰ ভিতৰতে আৰোগ্য কৰি পঠিয়াই দিম।”

ৰুক্ম্ম—অনন্তৰ শাহুৱেকৰ চকুও পানীৰে উপচি আহিল। অনন্তই এবাৰ তাৰ ল’ৰাটোৰ ফালে আৰু এবাৰ তাৰ শাহুৱেকৰ ফালে চাবলৈ ধৰিলে। তাৰ চকু দুটা শুকান। তাত পানী নালাগে, আন একোয়েই নাছিল। বাচত উঠি বহাৰ আগতে ইন্দিৰাই পদুতকৰ ওচৰলৈ মাতি নি তাৰ পিঠিখন পিহি দি দি কান্দি পেলালে আৰু চকুপানী বোৱাই বোৱাই ক’লে—“মই আহোঁগৈ দেই, বাপ।”

নাভিৰাজ ওচৰলৈ আহি নবৌৱেকক ক’লে—“নাকান্দিবা নবৌ, নিজৰ কথা এৰিও মই বাপটিক ফুলপাহৰ দৰে সযতনে ৰাখিম। তুমি তাৰ চিন্তা এৰি দিয়া।”

“যিয়েই নহওক, মাকৰ সমান কোন হব পাৰে? মাকে মাৰি ধৰি খাবলৈ দিয়ক আৰু তুমি মৰম কৰি খাবলৈ দিয়া দুয়োটোয়েই একে কথা নহয়”—বুঢ়ী কৈ ৰুক্ম্মইও কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“হেছে কন্দা, কন্দাকটা এৰা—” বুঢ়ী কৈ কোনোবা এজনে সিহঁত সকলোটিকে বাচত উঠাই দিলে।

তেৰদালত সিহঁত কিছুদিন থাকিল। তাত থাকোঁতে ভংগাৰীৰ পৰা দুখনো চিঠি অনন্তৰ হাতত পৰিলহি। তাৰে এখনৰ ভাব এনে ধৰণৰ আছিল………“মই মোৰ হৃদয়ৰ প্ৰেমানুভূতিক অনন্তৰ পৰা উভাৰি পেলাই দিবলৈ মনস্থ কৰিছোঁ। প্ৰেমৰ কাৰণেই সমাজ তথা বন্ধুবৰ্গলৈ ভ্ৰক্ষেপ নকৰি মই যিজনৰ লগত গুচি আহিছিলোঁ, সেইজনেই যদি মোৰ ওচৰৰ পৰা দূৰলৈ আঁতৰি যায় তেনেহলে তাতোকৈ ডাঙৰ বিড়ম্বনা আৰু নাই।”

জনা নাযায় তাৰ উত্তৰ অনন্তই কি দিলে। কিন্তু মাজে মাজে সি ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল—“তাৰা কেনে আছে বাৰু?”………এইদৰে তাৰ মনৰ মাজলৈ একোবাৰ ভংগাৰী আৰু একোবাৰ তাৰাৰ কথা অহা-যোৱা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিবলৈ ধৰিছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা দুয়োজনীয়েই তাৰ কল্পনাৰ মানস-পটত দেখা দিছিলহি। তাৰ এনে লাগিছিল যেন দুয়োজনীৰ সৈতেই তাৰ অসাধাৰণ প্ৰেমৰ সম্বন্ধ বৰ্ত্তমান। কেতিয়াবা কেতিয়াবা সি এনে অনুভৱ কৰিছিল যেন, দুয়ো-জনীয়েই তাৰ ওচৰতে আছে কিন্তু তথাপিও তাৰ মনৰ আঁৰত এটি আঁত সন্ধ্যা অৰ্দ্ধান্তৰ ভাব নিহিত হৈ আছিল………। …লাহে লাহে অনন্তৰ দুৰ্বলতা বাঢ়ি যাবলৈ ধৰিলে।

ইন্দিৰাৰ অৱস্থাৰ কিছৰ উন্নতি হৈছিল। তাইৰ পাচ-ছয়জন ভায়েক। প্ৰত্যেকেই বেলেগ বেলেগকৈ থাকে। কিন্তু প্ৰত্যেকেই প্ৰতিদিনে আহি তাইক চাই-চিঠি গৈছিল। বুদ্ধস্বাই নিজে জীয়েকৰ আল-পৈচাত ধৰিছিল। “এজন ভায়েকৰ কাশ্বেতে সকলো বোজা কিয়? আটাইয়ে অলপ অলপকৈ বোজা বওক।” এনে বিবেক বিবেচনাৰে চিন্তা কৰিছিল বুদ্ধস্বাই। সেইবাবে ভনীজনী চাৰিদিনমান মোৰ ইয়াতেই থাকক বুলি কৈ প্ৰতিজন ভায়েকেই ইন্দিৰাক নিজৰ নিজৰ ঘৰলৈ লৈ গৈছিল। ফলত ঠায়ে বদলিছিল। ইফালে অনন্তও উঠি লৰি ফুৰিব পৰা হৈ আহিছিল। আমি চাৰি-পাঁচজন ভায়েক আছোঁ আমাৰ কাৰণে ভনীজনী একো বোজা নহয়” বুলি ইন্দিৰাৰ ভায়েকহঁতে কোৱা-মেলা বৰা অনন্তৰ কাণত পৰিছিল। জোৱায়েকে নিজৰ জীৱনটো সঠিকমতে পৰিচালনা কৰিব পৰা নাই বুলি অভিযোগৰ সুৰত কথা কৈ শাহুৱেকে নিজৰ পত্নীসুলভ স্বভাৱৰ কাৰণেই অনন্তৰ প্ৰতি অলপ অনাদৰৰ ভাবো প্ৰকাশ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এইবোৰ অনন্তই সহ্য কৰি থাকিবলৈ টান পালে। এদিন ঘৰত যেতিয়া কোনো নাছিল তেতিয়া সি ঘৈণীয়েকৰ ওচৰলৈ গৈ তাইক কলে “আমি নিজৰ ঘৰলৈ যোৱাটো ভাল হ’ব। ইয়াত এই বেজজনৰ চিকিৎসাতনো ক’ত ভাল হ’ব। নিজৰ ঘৰৰ কথাই বেলেগ। সময়ত নিজে তৈয়াৰ কৰি লৈও কিবা-কিবি খাই-মেলি থাকিব পাৰি।

“কিয় ইয়াত জানো সময়মতে সকলো নহয়? সকলো ঠিক হ’ব ধৰিছে। এতিয়া নিজৰ স্বাৰ্থৰ কাৰণে এনে কথাবোৰ উত্থাপন কৰা ভাল নহয়। তদুপৰি মোৰ নবো কেইজনীও বৰ ভাল। আপনাৰ ভাই-বোৱাৰীয়েকৰ দৰে হলে কি কৰিলে-হে’তেন?”

“তোমাৰ কাৰণে তোমাৰ নবোৱেৰাহঁত ভাল। মই চাৰিদিন ইয়াত থাকোঁতেই জনে জনে ঘৰ ভগাই লৈছে।”

“যেনেকৈয়ে হওক আছেতো? ঘৰবাৰী ভগায়েই লওক বা যিয়েই কৰক, আমি দুয়োজনকে চম্ভালিছেতো আপুনি মিছাতে সন্দেহ নকৰিব”, বুলি কৈ ইন্দিৰাই এটি দীঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। তাইৰ অন্তৰখন যেন বিগলিত হৈ গ’ল।

“এইবোৰ একো নালাগে ব’লা আমি নিজৰ ঘৰলৈ যাওঁ। এওঁলোকে এনেকৈ আমাক চোৱা-চিতা কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। এনে কৰাৰ কাৰণে আমি জানো কৈছিলোঁ যে আমাক তোমালোকে লৈ ব’লা।”

“মিৰজী হাস্পাতালৰ পৰা আপোনাৰ ভায়েকেই চিঠি লিখিছিল। যদি সঁচা ক’ব লাগে, তেনেহলে আপুনি ইয়ালৈ আহিছেই বা কিয়? আহিছে যেতিয়া, তেতিয়া এনেদৰে গুচি গলে মানুহে কি বুলিব? আপোনাৰ শৰীৰলৈতো অলপ শক্তি আহিছে? মই উঠি গৈ গলীৰপৰা পানী এলোটা আনিব পৰাতো হওঁ, তেতিয়া যাম। তালৈ গৈ পানী টোপাওতো নাপাম।” এইদৰে ইন্দিৰাই অসুবিধাবোৰৰ

কথা ব্যাখ্যা কৰিলে। “এই অবস্থাটো আপোনাৰ ভাল লাগেনে? অলপ ভাবি চাওক।”

“সকলো মাত্ৰ ধূলি।” নিশ্চিত উপলব্ধিৰ সূৰত অনন্তই ক’লে। তাৰ চকুৰপৰা অশ্রুধাৰা নিগৰি পৰিবলৈ ধৰিলে।

সিদিনাই সন্ধিয়া হিন্দীৰাখৰাৰ বিচনাৰ ওচৰত তাইৰ ভায়েক আৰু মাক বুদ্ধব্বা বহি আছিল। বুদ্ধব্বাই কৈছিল অসুখ বুলিয়ে দিনে-ৰাতি কাঠ খুলি খোৱা পোকৰদৰে কিট-কিটাই থাকিলে কেনেকৈ হ’ব? ঘৰখনত সৰু বৰৰ ব্যৱধান থাকিবই। তাৰ ফলত কোনোবা জন হয়তো ব্যতিব্যস্ত হ’ব লগাতো পাবিব পাৰে। সেইবুলি কোনোবাই কিবা ক’লেই এনেখন কৰিব লাগেনে? যোপাৰ দিনকাল ভাল থাকোতেও দেখোন ভাইবোৱাৰীয়েকে চাৰিসাজ খুৱাব লগা হলেই দহঘৰ কথা শুনাইহে খাবলৈ দিছিল। যেন কুকুৰকহে খাবলৈ দিছে। সেইবোৰ কথা পাহৰি গৈছে নহয়? এতিয়া আমাৰ কথা তেওঁৰ ভাল নলগা হৈছে।”

যিয়ে কি নহওক, আৰু জীয়াই থাকিব খোজে কোনে? মৰিবই যদি লাগে ৰং মনেৰে ঘৰলৈ গৈ মৰাই ভাল! মই ইয়াত আৰু এটুপিও পানী নাখাওঁ। মানুহলৈ মই খাতিৰ নকৰোঁ। তাৰ চকুৰ আগত সম্ভৱ তাৰ অতীত জীৱনৰ সমগ্ৰ ঘটনাৰলী ওপঙি উঠিল।

গিৰিয়েকৰ কথা শুনি হিন্দীৰাখৰাৰ অন্তৰখনকো বেংধহয় দখখে হেঁচা মাৰি ধৰিলে। চকুৰপৰা গিৰিয়েকক পানী সৰি পৰিবলৈ ধৰিলে। চকুপানী মিচি অনন্তৰ-ফালে চাই তাই ক’লে—“আপোনাৰ ভৰিত ধৰিছোঁ, মৰণ কালত আমি দুয়োজন আঁতৰা-আঁতৰি হৈ পৰাটো উচিত নহ’ব। নাজানোঁ কোনো জনমৰ কৰ্মফল। ভগৱানেই আমি দুজনক স্বামী-স্বামী ৰূপে মিলাই দিছে। কোনোমতে কিছদিন সংসাৰখন চলোঁ। তাৰ পাছত আপুনি এঠাইলৈ গৈ মৰক আৰু মই আন এঠাইত মৰোঁ, এনে যেন হবলৈ নাপায়। আপোনাৰ শৰীৰত এটোপালো তেজ নোহোৱা হৈছে। ময়ো এতিয়া উঠিমলৈ ফুৰিব নোৱাৰোঁ।”

হিন্দীৰাখৰাই ক’পি ক’পি ক’লে—‘দুদিনাই এনে কথা মূখেৰে ওলাব নিদিবা মা। এইবোৰ কথা কৈহে তোমালোকে তেখেতৰ খং তুলিছ’। তোমালোকে পদ্বিগিকলীয়া মানুহ। কথাবোৰ তোমালোকে ভাল দৰে বুজি নোপোৱা। আজিৰ মানুহৰ আগত এনেবোৰ কথা কৈ লাভ নাই। তেখেতে নিজৰ মাক দেউতাককেই খাতিৰ কৰা নাই, তোমাৰ কথা কি শুনিব?’

“যদি নুশুনো তেনেহলে গুৰুচিনো নাযায় কিয়? এনে আৱশ্যমান যদি আছেই তেনেহলে ৰুটি এটুকুৰা আজি লব নোৱাৰে—? সা-সম্পত্তি সকলো নষ্ট কৰি পেলাইছে, এতিয়াও বুজিবলৈ বাকী আছেনে?”

“আমাৰ অৱস্থা যেনেকুৱাই নহওক, তুমি যদি এনেকৈ কৈ থাকা, তেনেহলে ডাঙৰ নবোৱেনো নক’ব কিয়? আমি ইয়াত নাথাকোঁ। কালিয়ে আমি নিজৰ ঘৰলৈ গুৰুচি যাম।” এই বুলি ককায়েকৰ ফালে ঘূৰি চাই—“ককাইদেউ, খা-খৰচ হৈ আমাৰ

যিখিনি পইচা এতিয়াও ৰাহি হৈ আছে, দি দিবা। আমি যাম নৈ” বদলি কৈ ইন্দিৰাই কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“হৈছে মনে মনে থাক। আটাই মথৰে বেচ বিবেচনা শক্তি আছে দেখিছোঁ!—চাও তুমি ইয়াৰপৰা উঠা। এই বদলি ককায়েকে বুদ্ধত্বাক তাৰপৰা উঠাই পঠিয়াই দিলে। তাৰ পাছত ভনীয়েকক কলে—“ইন্দিৰা, মই তোক এবাৰো এবাৰ কথা কোৱা নাই……বঢ়ী মানুহৰ কথাত বেয়া নাপাবি।”

“মইতো বেয়া নাপাওঁ। কিন্তু তেখেতে জানো মনে মনে থাকিব?”

“তেওঁকো কথাটা বুজাই ক’বা লাগিবনে নালাগে?”

“যি ক’ব লাগে তোমালোকে কোৱা। পিচে তেওঁতো যাবলৈ সাজু হৈ আছে। আজি গধূলি তোমাক ক’ব খুজিছে।”—এই বদলি ইন্দিৰাই ফেঁকুৰি ফেঁকুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

সকলোৰে অনন্তক বুজাই বঢ়াই ক’লে। তথাপি সি নিজৰ সিদ্ধান্ত সলনি নকৰিলে। অবশেষত ইন্দিৰাৰ ডাঙৰজন ককায়েকে খঙতে ভিতৰৰপৰা টকাখিনি উলিয়াই আনি অনন্তৰ হাতত দি ক’লে—“কুৰি টকা মাত্ৰ খৰচ হৈছে। বাকী তোমাৰ আঠ শ আশী টকা এয়া লোৱা। আমাৰ ভনীজনী আমাৰ কাৰণে একো বোজা নহয়। তাই যেতিয়াটলৈকে থাকে আমি তাইক ৰাখিম। মৰে যদি পদুতি থম। যদি তাই ভাল হৈ উঠে তেনেহলে তোমাৰ ওচৰ পাবগৈ। তুমি যদি ইয়াত থাকিব নোখোজা যোৱা। আমি তোমাক নিৰাময় কৰাৰ কাৰণেহে ইয়ালৈ আনিছিলোঁ। কিন্তু তোমাৰ বেমাৰ বাঢ়িহে গৈ আছে। এতিয়া তুমি যোৱা। তোমাৰ নিজৰ ভাই ভনী আৰু আত্মীয় কুটুম্বৰ লগত থাকাগৈ। তোমাৰো মাৰা আছে, সৰু ভায়েৰা আছে, ভাইবোৱাৰীয়েৰা আছে।”

অনন্তই কিছু সময় ভাবি-চিন্তি সেই টকাৰ পৰা মাত্ৰ পাঁচ টকা লৈ ললে আৰু নিজৰ কোট চোলাটো পিন্ধি লৈ যাবলৈ সাজু হ’ল। ইন্দিৰাই বিচনাত পৰি থাকিয়েই সেই গিৰিয়েকক অনুৰোধৰ সূৰত ক’লে—“বেলা হৈছে। কেতিয়া গৈ ঘৰ পাই ঠিক নাই। ভাত ৰন্ধা হৈছে। অলপমান খাই যাওক। বাচৰ কাৰণে সময় এতিয়াও আছে।

“এতিয়া নালাগে। খাই উঠি যোৱাটো মস্কিলৰ কথা। শূদা পেটে যোৱাটোহে ভাল।”

“পলম হৈ যাব।”

“লাগিলে, ষাণ্ডতে বাটত হাৰোগেৰীত নামি যাম। এবাৰ তাৰকাকো লগ পাই সিংধায় আগতে গুচি যাম।”

“তাত আকৌ নামিব লাগে কিয়? তাৰকাৰ গিৰিয়েক জানো ভাল মানুহ? শহুৰ ঢুকোৱাৰ সময়ত তাইক ঘৰলৈ যাবলৈয়ে নিদিলে। মিছাতে সিহঁতক আমনি দিয়ে কিয়?”

অনন্তই সেই কথাৰ একো উত্তৰ নিদিলে। বাহিৰলৈ গঢ়ি গ'ল। তাৰ খোজ থৰক-বৰক কৰিছিল আৰু মন্থত সেই আগবদৰে উজ্জ্বলতা নাছিল।

“চাহ খাই যাওক। তৈয়াৰ কৰিছোঁ। নব্বৌৰেক এগৰাকীয়ে মাজৰ কোঠাৰ দূৱাৰমুখৰ পৰা কলে।

“নাই, নালাগে। সময় হলে বাচ-শেটুডতে খাই ল'ম। এইখন বাচ নাপালে আবেলিলৈ আৰু বাচ নাপাম।” এই বুলি থৰক-বৰক খোজেৰে অনন্ত আগ-বাঢ়িল।

অনন্ত দূৱাৰদলি পাৰ হওঁ—নৌহওঁতেই ইন্দিৰাই চিঞৰি ক'লে—পইচা অলপ বোছকৈ লৈ যাওক।”

ঠিক নাই অনন্তই শূন্যলৈনে নাই। উভতি নোচোৱাকৈয়ে সি গঢ়ি গ'ল।

অনন্ত চকুৰ আঁৰ নোহোৱালৈকে ইন্দিৰাই দূৱাৰৰ ফালে চাই ব'ল। পিচত এটি হুন্দুনিয়াহ কাঢ়ি ‘বাচত তুলি দি আহিলে হ'লহে'তেন ককাইদেউ’ বুলি কৈ বিচনাত শূন্য পৰিল।

22

এতিয়ালৈকে তাৰকাৰ ল'ৰা-ছোৱালী একো হোৱা নাই। তাৰ কাৰণে তাইৰ চিন্তাও নাছিল। দিনে দিনে তাই খীণাই যাবলৈ ধৰিছিল। কিন্তু তথাপি ঘৰৰ সকলো কাজ তাই মনযোগেৰে কৰি গৈ আছিল। গিৰিয়েকৰ খোৱা-লোৱাৰ ফালেও তাই চকু ৰাখিছিল। তথাপিও তাইৰ শৰীৰটো আজি-কালিকৈ ক্ৰমে হালধুক হৈ গৈ আছিল। কিছুদিনৰ আগতে গাৱঁৰ কোনো কোনো মানুহ তীৰ্থ যাত্ৰালৈ গৈছিল। তাই গাৱঁৰ পৰা মাক-বাপেকক মাতি আনি তেওঁলোকৰ লগতে গিৰিয়েক আৰু শাহুৱেকক লগত লৈ গাৱঁৰ মানুহৰ সৈতে বেলনোল, কাৰকল, মূৰ্ভবিদৰে আদি ঠাইবোৰ ভ্ৰমণ কৰি আহিল। পিছত তাই নিজেই সৰুকৈ এটি মন্দিৰ সাজিলে। তাত ভগবানৰ মূৰ্ত্তি এটি থাপনা কৰিলে। তাৰ পাছত আন সকলো চিন্তা-ভাৱনা এৰি দি নিতৌ পুৱা আৰু গধূলি সেই মন্দিৰলৈ গৈ এঘণ্টামানকৈ পূজা-পাঠ কৰি কটাবলৈ ধৰিলে। সৰুতে শিকা আৰ্ৰতি-গীত গাই তাই ভগবানৰ আৰ্ৰতি কৰে আৰু শেষত তাইৰ মূৰেৰে প্ৰাৰ্থনা ধ্বনিত হয়—“এই জীৱনৰ পৰা মোক মুক্তি দিয়া প্ৰভু।” ইয়াৰ বাহিৰেও তাইৰ মনটো কিন্তু আনফালেও সজাগ হৈ থাকে। বাগিছাৰ চাকৰ-বাকৰ, পংচাৰী-অৰ্তিথি আদি যি কোনো মানুহ

আহিলেই সেইসকলক খুৱাই-বুৱাই তাই সান্ত্বনা লাভ কৰে। এইবোৰ কামৰ প্ৰতি তাইৰ মনত এলাহ নজন্মে। অনবৰত তাই কামতে মগ্ন থাকে। মাজে মাজে তাইৰ এটা পেটৰ বিষ উঠে, যিটো বিষৰপৰা তাইৰ বৰ কষ্ট হয়। সেই অবস্থাত তাইৰ কোনো চৰ্ভি জ্ঞান নাথাকে, গোটেই ঘৰখনতে বাগৰি ফুৰি কেকাই-গেঠাই থাকে। ঘৰৰ মানুহে ডাক্তৰ নাইবা বেজক দেখুৱাব খুজিলেও তাই বাধা দিয়ে।

এবাৰ তেনে পেটৰ বিষতে তাৰুকাই মজিয়াত বাগৰি আছিল। ৰন্ধা-বঢ়া কৰিব পৰা নাছিল। চুবুৰীয়া সম্বন্ধীয় মানুহ এঘৰৰ ছোৱালী এজনী মাতি আনি তাইক অলপ ৰন্ধা-বঢ়া কৰিবলৈ ক'লে। গিৰিয়েক বাহিৰৰপৰা আহিব। গতিকে খোৱাৰ ষোণাৰ হবই লাগে। তাৰুকাৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰত সম্পৰ্কীয় সকলো লোকেই বৰ সন্তুষ্ট আছিল। গতিকে বিপদে-আপদে সকলোৱে তাইক সহায় কৰিছিল। সিদিনা তাৰুকাই মজিয়াত এখন চাৰি পাৰি লৈ তাতে ইকাটি-সিকাটি কৰি আছিল। তাইৰ মূৰৰ চুলিবোৰ আউলি-বাউলি হৈ পৰিছিল। বাগৰি থকাৰ কাৰণে পিৰিধকা শাড়ীখনো বিপৰ্য্যস্ত হৈ পৰিছিল। কিন্তু পেটৰ বিষ কম নাহি। তেনেকৈ থাকিয়ে ঠুঠ কামুৰি ধৰি কোনোমতে তাই ছোৱালীজনীক ৰন্ধা-বঢ়া কৰিবলৈ দিহা দি আছে। তাতেই একায়ে অসম্ভা বহি আছিল।

তাই ক'লে—“দহ-পোন্ধৰ দিনে একোবাৰকৈ পেটৰ বিষত চট্‌ফটাই থাক। ডাক্তৰক দেখুওৱাৰ কথা ক'লে মনোযোগ নিদিয়। এই বিষয়ে কি ক'ম? কাৰোবাক দেখুৱাই চালে কিছদিন পিছত হয়তো কেচুৰা এটিয়ে হ'ব। তাকে নকৰি যদি এইদৰে মাত্ৰ পৰি থাক তেনেহলে ঘৰ কেনে চলে?”

“সেইবোৰ এৰক আই, আপুনি একে কথাকে কৈ নাথাকিব। বিষত মোৰ প্ৰাণ যাওঁ যাওঁ হৈছে। আপোনাক কেনেকৈ বুজাওঁ? ল'ৰা-ছোৱালী থকা মানুহে বৰ সুখ ভোগ কৰে নহয়নে? মইনো এতিয়া আৰু কিহৰ সুখ পাম?” পেটৰ বিষত জৰ্জৰিত তাৰুকাই অলপ খঙৰ সুৰত কথাখিনি ক'লে।

“মনে মনে থাক। তোকনো মই আৰু কি ক'ম? ল'ৰা-ছোৱালী থকা মানুহে সুখ যদি নাপায়, তেনেহলে ল'ৰা-ছোৱালী নিবিচৰাকৈয়ে থাক। তোৰনো কি? আমাৰ ঘৰখনহে ভাঙিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। মইতো দিনে-ৰাতি ঘৰখন কেনেকৈ চলে তাৰে চিন্তাতে মৰিছোঁ।”

“মই আপোনালোকৰ ঘৰ ভাঙিবলৈ যাম কিয়? ল'ৰা-ছোৱালী নহলে মই কি কৰিম? ল'ৰা-ছোৱালী হোৱা-নোহোৱাতো জানো মোৰ নিজৰ হাতৰ কথা?”

“সেই কথা নহয় বোৱাৰী। ঘিৰখিনিলৈ তোৰ হাতত সেইখিনিতো ব্যৱস্থা ল। বাকীখিনি ভগবানৰ ওপৰত। হয় যদি তেওঁৰেই ইচ্ছা, নহয় যদিতো উপায় নাই। কোনো ভাল মানুহক দেখুৱাব এৰি কেৱল পূজা পাঠ কৰি মন্দিৰলৈ অহা-যোৱা কৰিলেই সকলো ঠিক হৈ যাবনে? জপ ধ্যান আদি কৰিবলৈ এই এতিয়াই বুঢ়ী

হলিনে? এতিয়াও তোৰ বয়স ডেৰ কুড়িয়েই হোৱা নাই। পূজা পাঠ কৰিবলৈ বঢ়া কালত দেখাৰ সময় পাৰি।”

“পিছলৈ কেনেকৈ কৰিম? গোসাঁই সেৱা যদি পিছত কৰিব খোজা তেনেহলে মোৰম্বাৰা সম্ভৱ হবনে? হাত ভাৰত শক্তি থাকোঁতে মন্দিৰলৈ অহা-যোৱা কৰিছোঁ কাইলৈ যদি একেবাৰে বিচিনাত পৰি থাকোঁ তেলেহলে ভগবানৰ পূজা কৰিব পাৰিম ন?”

পেটৰ বিষতেই তাই কথাবোৰ কৈছে বুলি ধৰি লৈ অশ্মম্বাই ক’লে “মানুহনে কিবা গছ নে যে তত নোহোৱা হৈ পৰি ৰ’ব? আঠ-দহ বছৰ হ’ল মই চকুৰে ভালকৈ মণিৰ নোৱাৰা হৈছোঁ। ইয়াত এখন্দা তাত এখন্দা খায়ো মই জানো জীয়াই থকা নাই। কব নোৱাৰো ভগবান কোন বস্তু? তেওঁৰ মোলৈ মনতে নপৰে। তহ’তৰ যে কি হ’ব? কালিৰ ছোৱালী তহ’ত। বিয়াত এবছৰৰ পিচতে ল’ৰা-ছোৱালী হ’ব লাগিছিল কিন্তু তইহে দেখোন কেনে কথা কৰ।”

এনেতে বাহিৰৰপৰা অপ্পা আহি পালে। বেলা বাঢ়িছিল। কাৰৰপৰা কোৰখন এচুকত থবলৈ লৈ অপ্পাই সন্মিলে—“ক’লৈ গৈছিল দেখা-দেখি নাই যে।”

“দেখা-দেখি নোহোৱাৰনে কি কথা? তাই ক’লৈ গৈছে সন্মিলে? সোঁ ভাঙে পৰি বাগৰি আছে। চা-চোন। উইতো তাইক কাকো নেদেখুৱাৰ? তোৰতো কেৱল পথাৰখন আৰু ঘৰটোহে চিনি পায়। নাজানো বোপাই এইবোৰ তই কাৰ কাৰণে কৰি আছ। মইতো চকুৰে দেখা নাপাওঁ। তইতো তাইক নকৰ যে মাকৰ ঘৰলৈ গৈ কিছুদিন থাকি ভাল হৈ আহক। ইয়াত মোৰ কথা কোনে শুনেন?”

‘কেলেই মই চিকিৎসা কৰাবলৈ হাক দিছোঁ নেকি? টকা পইচা লাগে যদি লওক। দহ-পোন্ধৰদিন মাকৰ ঘৰলৈ গৈ থাকি মেলি কাৰোবাক দেখুৱাওক। তেওঁ গলেই যে আমাৰ ইয়াত কামবোৰ পৰি ৰ’ব তেনে কথাতো নাই? চুবুৰীয়া মানুহ অহা-যোৱা কৰি থাকেই। কিবা প্ৰকাৰে ৰান্ধি-বাঢ়ি দিয়ে। আমাৰ কোনো কাম পৰি ৰ’ব?”

তাৰকাই আপোন মনে ক’লে—“মই নাথাকিলেনো কাৰ কাম পৰি ৰয়? সকলোৰে চলে। নাজানো ভগবানে মোক কিয় জীয়াই ৰাখিছে।”

অপ্পাই ভিতৰলৈ গৈ সন্মিলে—“তোমাৰ পিতাৰাক গাড়ী লৈ আহিবলৈ কৈ পঠিয়াওঁ দিয়া? এনেকৈ বিচিনাত পৰি থাকিলে হ’ব কেনেকৈ? ইয়াৰ গাড়ীয়েই যাব পাৰিলেহে তেন। পিছে কুঁহিয়াৰৰ বেতিত অলপ পানী দিবৰ সময় হৈছে। সেইকাৰণে কৈছোঁ যে, তাৰ পৰাই গাড়ী লৈ আহক।”

তাৰকাই একো নামাতিলে। মনে মনে থাকিল। আকৌ অপ্পায়েই সন্মিলে—“কিয়? মনে মনে থাকিলা কিয়? কি কোৱা? যাবানে?”

“কিয়নো যাওঁ? তালৈ গ’লেনো কি হব?”

“তাইনো কাহানি সঠিক উত্তৰ দিয়ে? অলপ নহয় অলপ কথাত পাক থাকিবই।

গিৰিয়েক খোলাখুলিকৈ ইমান সুখিছে এদিনলৈও নো মূখ খুলি ক'ব নালাগেনে? তইতো চেলাউৰী কোঁচাই কথা সোধ। তাই জানো কেতিয়াবা তেনে কথাৰ সমিধান দিব? অশ্মম্বাই পুতেকক অলপ উচটাই দিলে।

“নকয় যদি নিজেই ভুগিব। কাৰনো কি ক্ষতি? নিজে নিজৰ ভৰিত কুটাৰ মাৰিছে।”

“নিজে নিজৰ ভৰিত কুটাৰ মাৰেই কিন্তু তাৰ ফল যে পাব লাগে আনে।” অশ্মম্বাই যেন কথাৰে বিন্ধিবলৈ যত্ন কৰিলে।

“তাইৰ লগতনো আমাৰ কি কথা আছে। আমি নিজৰ বাটটোহে নিজে ঠিক কৰি লোৱা উচিত।” ইয়াকে কৈ অপ্পমা বাহিৰ ওলাই গ'ল।

এই-কথাষাৰ গিৰিয়েকৰ মূখৰ পৰা শেষ হওঁতে নৌহওঁতেই তাৰকাই মাত লগালে “পিতাইলৈ খবৰ দিয়ক। মই যাম। মই ইয়াত থাকি আপোনালোকক কষ্ট দিওঁ কিয়? আপোনালোকে যি ভাল দেখে কৰক। মই হকা-বাধা নকৰোঁ। মোৰ কাৰণে আপুনি নিজৰ ঘৰখন ধ্বংস কৰিব লাগে কিয়?” তাৰকাৰ ডিঙিটো শূকুই গৈছিল। কথাখিনি তাইৰ মূখৰপৰা বৈ বৈ ওলাইছিল।

সকলোখিনি কথা মনযোগেৰে শুনি অশ্মম্বাই ক'লে—“তইতো সকলো পৰিত্যাগ কৰিব খুজিছ কিন্তু সেই বনুচা-বনুচী হালৰ ফালে জানো আমি চাব নালাগে?”

“আপোনালোকে তেওঁলোকৰ পৰা পাইছে গতিকে তেওঁলোকক চাওক। মোৰ পৰা কি পাইছে যে মোক চাব লাগিব?”

“ক'ৰ কথা ক'ত জুৰি দিছা? অথবা কথা নক'বা।” অপ্পমাই মাজতে তাইৰ কথাত বাধা দিলে।

সেইদিনা গধূলি তাৰকাৰ মাহেকীয়া হ'ল। পেটৰ বিষো শাম কাটিলে। আজি কিছুদিনৰপৰা মাহেকীয়া হোৱাৰ আগৰ পৰা তাৰকাৰ এই পেটৰ বিষটো উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। তাৰকা বিধতি হৈ থকা এই দুই-তিনিদিনৰ ভিতৰতে চম্পা শাহুৱেকৰ ঘৰৰ পৰা আহিছিল। এদিন তাই বাগিচাৰ ফাললৈ আহিছিল। আগে পাছে তাই যেতিয়াই আহে তেতিয়াই তাৰকাৰপৰা শাড়ী আৰু ক্লাউজ খুজি লৈছিল। এইবাৰ তাই এজোৰ কাণফুল বিচাৰিলে। তাই কাণফুলযোৰৰ কাৰণে তাৰকাক জোকেধৰা দিলে। তাৰকাই তাইৰ কাণখন চাই ক'লে “কাণত দেখোন কাণফুল আছেই আৰু কি কৰিব?”

“এয়া মোৰ নহয়; মাহীদেউৰ। মোৰ কাণখন উকা হৈ থকা দেখি কেইদিন-মানৰ কাৰণে তেওঁ দিছে। গৈয়েই তেওঁক ওভটাই দিব লাগিব।” চম্পাই ক'লে।

“তেওঁক কলে তেওঁ গঢ়াই নিদিব?”

“কব এনেকৈ কিয় খৰচ কৰিব লাগে?”

“মোৰ তাত মনুকুতা খটোৱা কাণফুল আছে। লাগে যদি লৈ যাব। অলপ

পৰ বৈ দীঘল হুঁমনিয়াহ এৰি তাৰুকাই ক'লে—“কাণ উকা হৈ থকাই ভাল। কিন্তু আনৰপৰা খুঁজি পিন্ধাতো উচিত নহয়, বাচা।”

সিদিনা দুপৰীয়া গিৰিয়েকৰ লগত কথা পতাৰ সময়ত তাৰুকাই ক'লে “চম্পাৰ বাবে এখন শাড়ী অনাই দিবনে?”

“কি? এনেকৈ আমি কিমান দিনলৈ দি থাকিম। বিয়া দি দিছোঁ। এতিয়া তাই গিৰিয়েকৰ পৰাহে লব লাগে। সদায় সদায় আহি খুঁজি থাকিলে ক'ৰপৰা দিম।”

“যদি তাই মোৰ ছোৱালী হ'লহেঁতেন তেনেহলে জানো নিদিলেহেঁতেন? চোনিয়াৰ ছোৱালী বুলিয়েই তাই জানো আপোনাৰ ছোৱালী নহয়?”

“নহয় বুলি কোনে ক'লে। তথাপি জী বুলিয়েনো কিমান দিম? যি দিব লাগে দিছোঁ। যি কৰিব লাগে কৰিছোঁ।”

তাৰুকাই বেছি কথা নক'লে। কাণফুলঘোৰৰ কথা তাতেই শেষ হ'ল। চাৰি-দিনৰ পিচত শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাই চম্পা মাত দিবলৈ আহিল। তাইক বিদায় দিবলৈ ঢুলঢুলীয়া চকুৰে তাৰুকা বাগিছাৰ পৰা কিছুদূৰ পৰ্য্যন্ত তাইৰ লগে লগে গ'ল আৰু তাইৰ হাতত ধৰি হুঁমনিয়াহ পেলাই ক'লে—“মই শাড়ী এখন আনি দিবলৈ কৈছিলোঁ কিন্তু তেখেতে আনি নিদিলে, বাচা।”

“হ'ব বাৰু, এইবাৰ মায়ে শাড়ী আনি দিছে।”

তাৰুকাই কিছুসময় চম্পাৰ মুখলৈ চাই থাকি ক'লে—“আনি দিছে যদি দিছে কিনো হ'ল? কিন্তু তোমাৰ শাহুৰ ঘৰৰ মানুহে কি ক'ব বাচা?” এই বুলি নিজৰ শাড়ীৰ আঁচলত বান্ধি অনা মুকুতা খটোৱা কাণফুল ঘোৰ আৰু টকা দহোটা উলিয়াই তাই ক'লে—“লোৱা এইঘোৰ কাণফুল আৰু এয়া টকা। মাহীয়েৰাই খোজাৰ আগতে তেওঁৰ ফুলঘোৰ ওভোটাই দিবা। যাওঁতে শাড়ীখন লৈ যাবা বুলিছা।”

চম্পাই বস্তুখিনি লবলৈ অলপ সংকোচবোধ কৰিলে। আচৰিত হৈ তাৰাৰ মূখলৈ চাই ব'ল। শেষত ক'লে “পিতাইয়ে নবকিব জানো?”

“তেওঁনো কিয় বকিব? পঞ্চমীত মই মাৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ, মায়ে স্লাউজ কিনি ল'বলৈ টকাহুঁটা দিছিল। এইবোৰ কথাত তেওঁৰনো কি? ফুলঘোৰো মায়ে বনাই দিছিল।”

মাত্ৰ ফুলজোৰ লৈ চম্পাই ক'লে—“স্লাউজ তুমিয়ে চিলাই লোৱাচোন।”

“মোৰনো কি কথা, ঘৰত আৰু দুই-তিনিটা আছে। পুৰণিবোৰকে আৰু দুই-চাৰিদিন পিন্ধিম। এতিয়া তোমালোক হৈছা অহা-যোৱা কৰি থকা মানুহ! আপোন স্বামীৰ ঘৰত সন্ধেৰে থাকাগৈ, বাচা।”

তাৰুকাৰ মূখলৈ চাই চম্পাৰ চকুত চকুপানী বিৰিঙি উঠিল। ক'পা, ক'পা হাতেৰে তাই টকা কেইটা ললে। কান্দোনভৰা সুৰেৰে তাই ক'লে—“যেতিয়ালৈকে তুমি থাকিবা তেতিয়ালৈকে এইখনেই মোৰ মাৰ ঘৰ। পিচলৈ এইখন বাগিছাত মোৰ বাৰ্তাৰ কোনে ল'ব?”

“মই যেতিয়ালৈকে আছোঁ, তুমিও আহি থাকিবা, বাচা। পিছলৈওনো নহাৰ কিবা কাৰণ আছেনে? তোমাৰ মাৰাই তোমাৰ কাৰণে বহুত কিবা-কিবি কৰিব পাৰে কিন্তু মই যিখিনি সম্ভৱ সেইখিনিহে কৰোঁ। সেয়েই বহুত, যদি তুমি আহি মাৰাৰ ঘৰ বুলি এটা সম্বন্ধ ৰাখা।”

“পাগলী দৰে কিখন যে কোৱা? তুমি মোৰ কাৰণে যিমানখিনি কৰা সিমানখিনি মোৰ জন্মদাত্ৰী মায়েও নকৰে। তুমি বহুত কৰিছা। নাজানো কোন জনমত তুমি মোৰ সঁচা-সঁচি মা আছিল।” এই বুলি তাই ফেঁকুৰী উঠিল। তাৰক্কাই তাইক গলত সাৰটি ধৰি মৰম কৰি ক’লে— “এতিয়া কাৰিছা কিয়? স্বামীৰ ঘৰলৈ গৈ সন্মুখেৰে থাকগৈ।”

“তুমি দিনে দিনে ইমান খীণাই গৈছা কিয়? কাৰোবাক দেখুৱাচোন। এনেকৈ থাকিলে কাম কেনেকৈ চলিব?”

“আৰু জীয়াই থাকি কি কৰিম। সকলোৰে কাৰণে বোজা যেন হৈ পৰিছোঁ” এই বুলি মনে মনে তাই ভাবিলে “আৰুনো ক’ত ভাল হম?”

গধুৰ গধুৰ খোজৰে চম্পা গাৱঁৰ ফালে আগবাঢ়িল। কেইখোজমান আগুৱাই গৈ কিবা ভাবি তাই আকৌ উভতি আহিল আৰু তাৰকাৰ ভৰি চুই সেৱা কৰি আকৌ গঢ়ি গ’ল। সেৱা কৰাৰ সময়তে তাৰকাই ক’লে— “মোৰ মাই কাণফুলযোৰ গঢ়াই দিছে বুলি কৈ মাহীয়েৰাৰ কাণফুলযোৰ ওভতাই দিবা। এই বুলি আকৌ কিবা ভাবি তাৰকাই ক’লে— “নহ’লে সেই কাণফুলযোৰ তোমাৰ মাৰাৰ ইয়াতে এৰি থৈ যাবা।” কথাষাৰ কৈ তাই নিজৰ ঘৰলৈ উভতিল।

কিছুদিন পিছত শাহুৱেকে মাকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াবলৈ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰাত তাৰকা চন্দুৰলৈ গ’ল। তাত মল্লই জীয়েকক ওচৰৰে দুই-তিনিজন বেজক দেখুৱাই দৰৱ-জাতি খুৱালে। তিনি-চাৰি সপ্তাহ দৰৱ খোৱাৰ পিছত তাৰকাৰ স্বাস্থ্য কিছু উন্নত হ’বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কিন্তু লগে লগে তাই দৰৱ খাবলৈ এৰি দিলে আৰু দুই-তিনি সপ্তাহমান জিৰণি লবলৈ মাকৰ ঘৰতে থাকিল। মাকৰ ঘৰত থাকোঁতে তাই গম পালে যে অনন্ত তেৰদালত আছে। লগে লগে অনন্তক এবাৰ লগ পাবলৈ তাইৰ বৰ মন গ’ল। তাই মনৰ ইচ্ছাৰ কথা বুলি ক’লে মাক বাপেক বা কি ভাবে?— এনে আশংকাও তাইৰ আছিল। সিবেলি অনন্তহতৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কথাকে লৈ যিখন কাজিয়াৰ সূত্ৰপাত হৈছিল আৰু সেইখন কাজিয়া শাম কটাবৰ কাৰণে তাইৰ মাক দেউতাকে যিমানখিনি ত্যাগ কৰিবলগীয়া হৈছিল, সেই সকলো কথা তাইৰ ভালকৈয়ে মনত আছে। তথাপি তাইৰ মনটোক অনন্তৰ আকৰ্ষণে বাৰে বাৰে আমনি কৰিছিল। সেইবাবে, এদিন যেতিয়া মাক-বাপেক আৰু জীয়েক তিনিও বহি আছিল, তেতিয়া তাই ভয়ে ভয়ে ক’লে— “পিতাই অনন্তক দেখাৰ বহুতদিন হ’ল। এবাৰ গৈ তাক চাই আহিম নে? শুনিছোঁ, সি তেৰদালত আছেহি।” তাইৰ কথাত অনুৰোধ আৰু সংকোচ দুয়োটাৰে সন্মুখকৈলগে বাজি উঠিল।

তাক চাবলৈ কিটো আছে? সি নো কিবা ভাল মানুহ নে? আমি ভাবিছিলোঁ যে সি জীৱনৰ দিনকেইটা ভালমতে কটাব। কিন্তু সংসাৰখনে তাৰ সকলো স্বৰ্ণনাশ কৰিলে। এতিয়া গৈ আনৰ দূৰাৰ মূখত পাৰি আছে।” মল্লই লাহে লাহে ক’লে কথাখাৰ।

কথাখিনিৰে তাৰকাৰ অন্তৰখন চুই গ’ল। কি কাৰণে অন্তৰ আজি এই দশা সেইকথা অন্তৰ বাহিৰে একমাত্ৰ তাইহে জানে। কিছুপৰ মৌন হৈ থকাৰ পিছত এটি দীঘল হৃদয়নিয়াহ পেলাই তাই ক’লে—“সিনো কি কৰিব। হেজাৰ হলেও মোৰ আপোন মোমাইদেউৰ ল’ৰা। তাৰ এনে সংকটাপন্ন অৱস্থাত যদি আমিহে চাবলৈ নাযাওঁ তেনেহলে মানুহে কি বুলিব?”

“তাক চাবলৈ গৈ তই তোৰ নিজৰ জীৱনটোৰ স্বৰ্ণনাশ কৰিব খোজনে? তোৰ গৃহস্থক দূচকু পাৰি দেখিব নোৱাৰে। সেই সিবাৰ চাবলৈ যাওঁতে যিখন হৈছিল তই নিজেই দেখিছ।” মল্লই দৃঢ়তাব্যঞ্জকভাবে ক’লে।

“তেখেতকেনো কোনে কবলৈ যাব? তেওঁ বাহিৰে বাহিৰে বাছেৰেহে আহিব।

“তোকেনো এতিয়া কি বুজাম আই। সিবেলি তোৰ গৃহস্থই তোক ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিয়াৰ কথাই ভাবিছিল। এতিয়া এটা সুযোগ পালেই হ’ল। জোঁৱাই আৰু শাহুৰেৰ তাৰে অপেক্ষাতে আছে। তই নাজাননে তেওঁলোক কেনেকুৱা মানুহ। প্ৰথমজনী ঘেণীয়েকক কাটিবলৈ কুঠাৰ লৈ খেদি গৈছিল। ইফালে তোৰো একো ল’ৰা-ছোৱালী হোৱা নাই। আমিও আমাৰ হাতৰ অস্ত্ৰপাত হেৰুৱাইছোঁ। যি কেইদিন আছ চম্ভালি চলিলেই দুয়োকুল ৰক্ষা হব। এতিয়া সিহঁতে মানুহৰ আগত কবলৈ আৰম্ভ কৰিছে যে আকৌ বিয়া পাতিব। সি যদি তেনে কৰিব খোজে আমিনো কেনেকৈ বাধা দিম। তোৰ প্ৰথম বিয়াখনৰ ফলতো হ’ল সেই, গতিকে এতিয়া চম্ভালি চল। তাক কোনো প্ৰকাৰৰ সন্নিবিধা দিব নালাগে।” পিতাকে তাৰকাৰ এইদৰে বুজালে।

তাৰাই ক’লে “যদি বিয়া কৰাবই খোজে তেনেহলে আমি ক’লে কিবা শুনিবনে? আমি এনেকৈ ভয় খালে, লাভ?”

ইমানপৰে মনে মনে থাকি ৰত্নস্বাই খঙেৰে ক’লে, “তই সদায় ওৰাং কথা কৰ। এঘাৰ কথাও তোৰ বোধগম্য নহয়। ইয়াৰ আগতে তই সিবাৰ সিহঁতৰ গাঁৱলৈ গৈছিল সেইবাৰো তোৰ নিজৰ গৃহস্থক নোসোধাকৈ গৈছিল। তাকে লৈ কাজিয়া লাগি তোক চাৰিদিনলৈ সি ঘৰৰ বাহিৰ উলিয়াই থৈছিল। বহুত মানুহে বুজোৱাতহে আকৌ ঘৰত সোমাব দিছিল। ইফালে আমি ভাবি মৰিছিলোঁ যে সি কিয় তেনে কৰিছে? আমাৰ খেতি-বাতি ঘৰ-বাৰী সকলো জীয়াৰীয়েই পাব। কাৰণ আমাৰ আৰু লৰাৰ মূখ দেখাৰ সময় নাই। সেই কাৰণে আমাৰ ছোৱালীজনীয়েনো দুখ ভোগে কিয়? গতিকে আমি সকলোবোৰ জোঁৱাইৰ নামতে লিখি দিম। আন নহলেও আমাৰ সকলো সম্পত্তি জোঁৱাইক দি দিয়াতো হব। পিছত সি আমাক

চাওকেই বা নাচাওকেই, কোনো কথা নাই। হয়তো সি ভাবিব পাৰে যে মই কিজানি মোৰ নিজৰ মাৰ ঘৰৰ কাৰোবাকে সেইবোৰ দিওঁ। গতিকে সি ইয়ালৈ অহাটোও বন্ধ কৰিছিল। এতিয়াও জানো, তাৰ মনৰ ভাববোৰ কেনে, কোনে জানে? সি যে ভাল মানুহ এই কথা নিশ্চিতভাবে কেনেকৈ জানিম। অৱতঃ কিছুদিন শান্তিত থাক। ল'ৰা-ছোৱালী হওক। অহা-যোৱাবোৰ পিছত চলি থাকিব। তোৰ জন্মৰপৰা আজি পৰ্য্যন্ত আমি একো সন্মুখকেই পোৱা নাই। তোৰ সন্মুখৰ কাৰণেই আমি সকলোখিনি হেৰুৱাইছোঁ। এতিয়া তই আমাৰ সমন্বীয়াৰ দৰেই হৈছ। গতিকে তোক কি ক'ম? নিজে নিজেই বৃদ্ধি মেলি চল।" তাৰুকাই মূখেৰে একো নামাতিলে। মনে মনে ব'ল। তাই হয়তো ভাবিছিল, "আই বোপায়ে মোৰ সন্মুখৰ কাৰণেই নিজৰ সকলো এৰি দিছে। তেতিয়া মই জানো তেওঁলোকৰ সাম্বন্ধৰ কাৰণে অনন্তক চাবলৈ যোৱাৰ ইচ্ছাটো ত্যাগ কৰিব নোৱাৰিম নে?"

চন্দ্রৰত কেইদিনমান থকাৰ পিচত তাৰুকা নিজৰ ঘৰলৈ উভতিল। দৰৱ-জাতি খোৱাৰ পিছৰ পৰা তাইৰ প্ৰতি মাহে নিয়মীয়াকৈ মাহেকীয়া হবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। আগৰদৰে পেটৰ কোনো বিষ নোহোৱা হ'ল আৰু আন কোনো হেৰ-ফেৰ আদিও নোহোৱা হ'ল। তাৰ পিছতে কোনো এটা মাহত আকৌ তাইৰ মাহেকীয়া বন্ধ হ'ল।

এইবাৰো সেই আগৰদৰে অনিয়ম হৈছে বৃদ্ধি ভাবি অস্বস্তাৰ মন হতাশাৰে ভৰি পৰিল। কিন্তু এই নিৰাশা বেছি দিনলৈ নাথাকিল। গৰ্ভ-সঞ্চাৰ হোৱাৰ লক্ষণে দেখা দিলে। শৰীৰটো অলপ শেঁতা পৰা যেন দেখা গ'ল। তাইৰ টেঙা খাবলৈ মন যোৱা হ'ল। ককালখনো গধুৰ গধুৰ লাগিল। বোৱাৰীয়েকৰ এইবোৰ লক্ষণ দেখি অস্বস্তা আনন্দিত হ'ল। তাই চন্দ্রৰতলৈকেও বাতৰি পঠিয়ালে। গোটেই ঘৰখন আনন্দেৰে উপচি পৰিল। বাগিছাৰ তিৰোতাবোৰে ক'লে "জন্মৰে যেন অস্বস্তাৰ চকুৰ আগতে ল'ৰা এটি দিয়ে।" অস্বস্তাইও কয়— "ল'ৰা বা ছোৱালী যিয়েই নহওক ঘৰত কেচুৱা থাকিব লাগে। ঘৰত এতিয়া তাৰুকাই বেছি কাম কৰিব নালাগে। কোনোবা নহয় কোনোবা সম্পৰ্কীয় মানুহে আহি কাম কৰি দি যায়। তাৰুকা খাই বৈ মাত্ৰ শূদুই থকাৰ দৰেই। শাহুৱেকে তাইক বাৰে বাৰে সোঁধে "মূৰ ঘূৰাই নেকি তোৰ? তাৰুকাই উত্তৰ দিয়ে—নাই নৃঘুৰায়। শৰীৰটোহে মাথোন অলৰ যেন লাগে। মূৰৰ ভিতৰত ভো-ভোৱাই থাকে। বৃদ্ধি আদি খাবলৈ মন নাযায়। পুৱা শূদুই উঠিলে মূৰখন তিতা তিতা লাগে।" অস্বস্তাই "এয়া তাইৰ প্ৰথমবাৰ হৈছে তইনো জানিব কি?" বৃদ্ধি মনে মনে ৰয়। কিন্তু মনে নামানে আকৌ গৈ তাৰুকা কয়—"গৰম হব পাৰে। দিনে ঘোল বনোৱাৰ সময়ত নেমুৰ টেঙা এটাৰ পৰিমাণে সৰ কাটি লৈ খাবি। তোৰ আৰু হবলগীয়া কেচুৱাটোৰ—দুয়োৰে উপকাৰ হব।"

জীয়েক সন্তান-সন্তৰা হোৱা শূন্য বহুস্বাৰ আনন্দৰ শেষ নোহোৱা হ'ল। মল্লৰ ক'ৰণে, আকাশ চুবলৈ মাথোন তিনিহাত মানহে বাকী ব'ল। মৈণীয়েকৰ হতুৱাই বাৰ প্ৰকাৰৰ বাৰিবিধ খাদ্য সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰোৱাই সি সেইবোৰ হাৰোগেৰীলৈ পঠিয়ালে। তৃতীয়মাহ আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে ৰত্নাই জীয়েকৰ কাৰণে সেউজীয়া ৰঙৰ ফ্লাউজ তৈয়াৰ কৰালে। অশ্মস্বাক তাই ক'লে—“মানুহৰ আগত এই কথা প্ৰকাশ কৰিব নালাগে।”

অশ্মস্বা বৰ স্নেহী হৈছিল। তাই বিয়নীয়েকক কলে—“নকণ্ট, নকণ্ট,—আমি কিয় কবলৈ যাম? খোৱা-বস্তু বিলোৱা নহয় পৰ্য্যন্ত। এইটোৱেইতো প্ৰথম, একেটি মাত্ৰ! অশ্মস্বাই কিন্তু কৈ আছিল—“ল'ৰা-ছোৱালী হোৱা নাই, আন এজনী বিয়া কৰাম।”

ৰত্নাই অলপ দুখী হৈ ক'লে—“যদি সি কৰিব খোজে, নোহোৱাকৈ থাকিবনে? আকৌ যদি সি নকৰে বোলে তথাপিও নোহোৱাকৈ ৰ'বনে? তাইৰ ভাগ্যত যি আছে সেয়ে হ'ব।”

“সি যি কি নহওক তাৰাৰ জীৱনলৈ স্থিৰতা আহিছে।”

“ল'ৰা এটা উপজিলে হয়, ইমানখিনি কষ্ট সফল হ'ব।”

ল'ৰাই হওক বা ছোৱালীয়েই হওক ঘৰত এটি থাকিব লাগে। এইবাৰ যদি এটা হয়, পিচলৈ আকৌ হ'ব। ল'ৰা-ছোৱালী নোহোৱাৰ কাৰণে ঘৰখন সেৰেঙা পৰি আছিল।

“মোৰো তেনেকুৱা হৈছিল বাইদেউ। তাৰা প্ৰথমবাৰ বিধুতি হওতেই তাইৰ মেলবছৰ হৈছিল। কিন্তু এনেয়ে অলম হলেও সময় বাৰ বছৰৰ পাৰ হ'ব নালাগে। এতিয়াতো তাইৰ প্ৰথম বিধুতি হোৱাৰ পৰাও মেলবছৰ পাৰ হৈ গ'ল। সেই কাৰণে মই নিৰাশেই হৈছিলোঁ। কাৰণো আগত দুখৰ কথা ক'ম?” ৰত্নাই নিজৰ মনৰ নিৰাশাৰ বিষয়ে প্ৰকাশ কৰিলে।

“এৰা মইও ঠিক বৃদ্ধি পোৱা নাছিলোঁ কি কৰা যায়। এফালে যদি নাদ অনফালে গড়াইব। বাপ ৰে ল'ৰা সিফালে ভিতৰি ভিতৰি ভালোখিনি অ'গুৱাইছে।”

“আৰু নো কি? ঘৰত ল'ৰা-ছোৱালী উপজিলে ভালহে। তাতে ঘৰৰ আকৌ একেটি মাথোন ল'ৰা। ভালেকেইটা ল'ৰা-ছোৱালী হলে আমিয়ে লালন-পালন কৰিব পাৰিম।”

ৰত্নস্বাৰ কথা শেষ হওঁ নোহওঁতেই এটি জেঠীয়ে টক্-টকাই উঠিল। অশ্মস্বা বৃদ্ধীয়ে “সইত, সইত, তিনি সইত” বুলি কৈ অলপ চিন্তিতভাবে ক'লে—“জেঠী-টোৱে কিয়বা মাতিলে? আগতে কেচুৱা উপজিবকে দিয়া, যতেই হওক লালন-পালন হ'ব। আমাৰ ঘৰতেইনো ক'ত এগাল ল'ৰা-ছোৱালী আছে।

ৰত্নস্বাই সন্মিলে এই জেঠীটো বা ক'ৰ জেঠী?”

“জৈঠীৰ কথানো কি? বহুত ধৰণৰ জৈঠী আছে। এই কোণৰপৰা জৈঠীয়ে মতাটো ভাল নহয়। আমাৰ গিৰিহঁত ঢুকোৱাৰ আগতেও জৈঠীয়ে এই ফালৰপৰাই মাতিছিল।”

দুই-তিনিদিন জীয়েকৰ ঘৰত ৰত্নস্বাই বেছ সুখেৰেই কটালে। তাই অনবৰত জীয়েকক লক্ষ্য কৰি থাকে। ইয়াকে ভাবি তাই মনে মনে ভয় খায়—“এতিয়াও তিনিমাহ পুৰা হোৱা নাই, মাত্ৰ দুই, আঢ়ৈ মাহ হৈছে। আৰম্ভণিৰ পোন্ধৰ দিন হিচাপত নধৰিলে সিমান দিনো নহব। কিন্তু তথাপিও পেটটো ইমান ডাঙৰ হৈছে কিয়?” গতিকে ঘৰলৈ ঘোৱাৰ এদিন আগতে তাই অশ্মস্বাকো সন্ধানিলে—“বাৰু তাৰাৰ পেটটো ইমান ডাঙৰ দেখা গৈছে কিয়?”

“ছোৱালীজনীৰ শৰীৰতনো আছে কি? এমাহ হৈ গ’ল একোকে খোৱা-বোৱা নকৰে। খণীয়াই দুখল হৈ গৈছে। গতিকে পেটটো ওলাই পৰিছে। তুমি অকাৰণতে চিন্তা নকৰিবা।”

তাই হাঁহি মাৰি ক’লে—“সেইটো কথা নহয়। মানে, য’জা সন্তান নহয়তো?”

কথাষাৰ শূনি আনন্দেৰে ক’লে অশ্মস্বাই—“হবলৈ দিয়াচোন। য’জা সন্তান হলে, এটা যদি আমাৰ ঘৰত ডাঙৰ দীঘল হয়, তেনেহলে আনটো তোমাৰ তাতেই হব। কিহৰণো অভাৱ?”

দুপৰীয়া ৰত্নস্বাই জোঁৱায়েক তথা বিয়নীয়েকক ক’লে—“পাঁচ-মাহ পুৰা হলেই বাঢ়িয়াকৈ ৰুটি তৈয়াৰ (পঞ্চামৃত) গোটেই গাওঁখনতে বিলাই দিম। আকৌ সাত মাহত—“সজ্জগে, হোঠিগে (কৰ্ণাটকত প্ৰচলিত এবিধ খাদ্য) সম্বন্ধীয় মানুহ আৰু ইণ্ট-কুটুম্ব সকলৰ মাজতে বিলাই দিম। এইবোৰ সমাপন কৰি শেষত গা-খালাচৰ বাবে ঘৰলৈ লৈ যাম।” তাইৰ কথা মাক পুতেক দুয়ো মানি ললে। তাৰ পাছত ৰত্নস্বাই গৰ্ভৱতী তিৰোতা-নো কেনেকৈ চলিব লাগে—সেই বিষয়ে দিহা পৰামৰ্শ দিলে—“ডাঙৰ জটত ঘেঁহু নাভাঙিব, নাদৰপৰা পানী নতুলিব।” সেই একে কথাকে তাই দহোকুৰিবাৰ দঢ়াই দঢ়াই ক’লে। পিছত যোঁতিয়া-তোমাৰ এই কথাবোৰ শূনি শাহুআয়ে কি বুলিব? বুলি তাৰুকাই ক’লে, তেতিয়াহে তাই মনে মনে থাকিল। তথাপিও ঘাবলৈ ওলাই গাড়ীত উঠি বহাৰ সময়তে ৰত্নাই, জীয়েকৰ আগত কথাখিনি আকৌ এবাৰ নোদোহৰাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে। তাকে শূনি অশ্মস্বাও নিমাতে থাকিব নোৱাৰিলে আৰু মাত দিলে—“হৈছে ঘোৱা, আমি নো তাইক এতিয়া জাট পিহিবলৈ দিম নে? কাৰোবাক এলোটা ঘোল খুৱাই ঘেঁহু পিহাই ল’ম। অস্পদে পানী তুলি দিব। আমি নো কিবা চকু নিদিম নে? ফুল পাৰিৰ দৰে ৰাখিম।”

বিয়নীয়েকে তেনেকৈ কোৱাতো ৰত্নস্বাই বেয়া নাপালে আৰু ৰং মনেৰেই ঘৰ বুলি ৰাওনা হ’ল। কিন্তু বাটতে নিচেই সমান সমতলেৰে গৈ থাকোঁতেই গাড়ীৰ

বলধৰ কান্ধৰ য়ুৱলিখন থিডাতে ভাঙি গ'ল। কোনো অনৰ্থ নহলেও এনে ধৰণে স্বাভাৱিকতে ঘটা কিছুমান ঘটনাৰ পৰা কেতিয়াবা কেতিয়াবা চিন্তাৰ উদয় হয়। পৰিহ জেঠীয়ে টিকটিকাই ছিল, আজি গাড়ীৰ য়ুৱলি ভাঙিল। গতিকে ৰত্নবা চিন্তাত পৰিল। মনৰ অসোঁৱাহ আঁতৰাবলৈ লগত যোৱা লগুৱা ল'ৰা সিদ্ধাক নোসোধাকৈ নোৱাৰিলে—“এতিয়া আমাৰ ছোৱালীজনীৰ জীৱনটো দেখোন ভালেৰেই চলিছে। তেনেহলে সমান ঠাইতে গাড়ীৰ য়ুৱলিখন ভাঙিল কিয়?” সিদ্ধাই ক'লে—“আইদেউ এইখন অতি পুৰণি য়ুৱলি। গাড়ীখনো ৰ'দতে পৰি থাকে। গতিকে ফাটি গৈছে যেন পাওঁ।” সি সেইদৰে ক'লে যদিও মনে মনে তাৰ অলপ ভয়ো লাগি থাকিল এই বুলি যে—গৈ ঘৰ পোৱাৰ পিছত ভঙা য়ুৱলিখন দেখি গৃহস্থৰ নিশ্চয় খং উঠিব। তাৰ কথাৰ মৰ্ম ৰত্নবাই বা কি ধৰণে গ্ৰহণ কৰিলে নাজানো। মনে মনে তাই দেৱী লগনস্বাক স্মৰণ কৰি ক'লে—“হে আই লগনস্বা মোৰ ছোৱালীজনী যেন নিৰাপদে গা খালাচ হয়। তোমালৈ মই এখন শাড়ী আগ কৰিছোঁ। তাইৰ গা খালাচ হোৱাৰ পিছত তাইক শাহুৱেকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াওতে যিখন শাড়ী পিন্ধাই পঠাম সেইখনতকৈ অতি কমেও এটকা অধিক মূল্যৰ শাড়ী এখন তোমাক দিম।” মনৰ ভিতৰতে তাই কুলদেৱতাৰ কৃপা ভিক্ষা কৰিলে। তাৰ পাছত সিদ্ধাক বজাবৰ কাৰণে ক'লে—“দেৱীৰ ওপৰতে সকলো এৰি দিছোঁ। তেৱেই নাৱ পাৰত লগাব। মানুহৰ হাততনো কি ক্ষমতা আছে?”

এদিন দুপৰীয়া অস্পন্নৰ বাগিছা বিচাৰি বিচাৰি এজন মানুহ আহি ওলাল। সি পানীৰ নাদৰ ওচৰলৈ গৈ সন্নিধিবলৈ ধৰিলে—“ইয়াত চন্দুৰৰ ছোৱালী এজনী থাকে, কাৰ ঘৰত পৰিছে?”

তাৰুকা ভিতৰতে আছিল। মানুহজনৰ কথা শুনি অলপ উত্ৰাৱল হৈ তাই বহিৰ ওলাই আহিল। মাতটোৰ পৰা তাই মানুহজনক ধৰিব পৰা নাছিল। তাই অস্থিৰভাবে সন্নিধিলে “আপুনি কোন? কোন গাৰত থাকে?”

“মই তেৰদালৰ মানুহ, ইয়াত তাৰুকা কোন?”

“ময়েই তাৰুকা, আপুনি কিয় আহিছে? কি কথা আছে?” তাইৰ মাতত এটা ভয়ৰ আভাস আছিল।

“কোনো কথা নাই, আপুনি অধীৰ নহৰ। আইদেৱে কৈছিল এবাৰ গৈ যেন তেওঁক দেখা কৰি আহে।”

তাৰুকাই মাজতে সন্নিধিলে। “কোন আইদেউ, কাক গৈ দেখা কৰিব লাগে বুলিছে? অলপ বহি জিৰানি লৈ কওকচোন।” তাই বেছি পৰ থিয় হৈ ৰ'ব নোৱাৰিলে। মজিয়াতে বহি পৰিল।

মানুহজন কিছু আচৰিত হ'ল। তাৰুকাই মনযোগেৰে লক্ষ্য কৰি ক'বলৈ ধৰিলে—“আইদেউ নো আৰু কোন হব? অনন্তপাৰ ঘৈণীয়েক ইন্দিৰস্বা নহয়নে?

তেওঁৱেই মোক আহিবলৈ কৈছে আৰু ইয়াকো কৈছে যে যদি অনন্তপ্পা সাজু হৈ আছে তেনেহলে মটৰ গাড়ীতকৈয়ে লৈ যাব লাগে?"

তাৰুকাৰ এনে লাগিল যেন কোনোবাই চমতাৰে কোবাইছে। তাইৰ চকুদুটা চিকমিকাই উঠিল। "কোনো? অনন্তক? তেওঁ ইয়ালৈ কেতিয়া আহিল?"

তাইৰ কথাৰ সূৰত উদ্ভিগতাৰ সূৰ ধ্বনিত হ'ল। মনে মনে তাই ভাবিলে "তেওঁ যে আহি এইখিনি পাব এনে ভাগ্য মোৰ ক'ত?" এক দুই মিনিটৰ পিছত নাকত আঙুলি দি তাই সন্ধানিলে—"তেওঁ ইয়ালৈ অহা বুলি কোনে কৈছে?"

মানুহজন অলপ সময় হতবাকৰ দৰে বহি ব'ল। তাৰ মূখত আচৰিত হোৱাৰ ভাৱ ফুটি উঠিল। তাৰ মূখেৰে উচ্চাৰিত হ'ল—"ইয়ালৈ অহা নাই?"

"নাই অহা" তাৰুকাই ক'লে।

"তেনেহলে তেওঁ ক'লৈ গৈছে?" এই বুলি কৈ মানুহজন য'ত থিয় হৈ আছিল তাতে বহি পৰিল। এফালে গালত হাত দি সি কিবা ভাবিবলৈ ধৰিলে। কিছু সময় পিছত কিবা এটা ভাবি এটা খুটাত ধৰি মানুহজন বহাৰ পৰা উঠিল। তাৰ গ'লটো শূন্যকৈ গৈছিল। চকুত পানী নাছিল যদিও তাৰ চকুদুটাই যেন কৈছিল—"অনন্তপ্পা গুচি গৈছে। মোৰ ইন্দিৰাৰ ঐশ্বৰ্য্য গুচি গৈছে। কোনে কোনফালে গৈছে? ইন্দিৰাবাক মই নিজহাতে খুৱাইছিলোঁ। মই সিহঁতৰ চাকৰ আছিলোঁ। বঢ়া আছিলোঁ। কিন্তু ইন্দিৰাবা যেতিয়া সৰু আছিল তেতিয়া মোক তাই ককা বুলি মাতিছিল। মোৰ নাতিজনীৰ দৰে তাই ওচৰলৈ আহিছিল। মোৰ চকুৰ আগতে কিয় এনেখন হ'ল?" অলপ পিছত গল খেকাৰি মাৰি সি আকৌ ক'লে মোৰ ডিঙি শূন্যকৈ গৈছে অলপ পানী দিবানে আইটি।

তাৰুকাই উঠিবলৈ টান পাইছিল। কিন্তু তথাপিও কোনোমতে উঠি ভিতৰলৈ গ'ল আৰু অকমান গদুৰেৰে সৈতে পানী আনি খাবলৈ দিলে। মানুহজনে গদুৰ-খিনি নাথালে—মাত্ৰ পানীহে খালে। তাৰ পিছত সি এটা দীঘলকৈ উশাহ এৰিলে। তাৰ তপ্ততা সত্ত্বে তাৰুকাইও অনুভৱ কৰিলে। গতিকে তাই সন্ধানিলে—"অনন্ত ক'লৈ গ'ল? তেৰদালত নাই নেকি?"

"নাই আইটি, যোৱা সোমবাৰৰ আগৰ সোমবাৰেই তেৰদালৰপৰা আহিছে।"

"লগত কোন আছিল?"

"কোনো নাছিল। অকলে আহিছে। অলপ খং খাই আহিছে। কাৰো কথা নুশুনিলে। ক'লৈ গৈছে কব নোৱাৰোঁ।"

"এনাপুৰত নাই নে? আপুনি তালৈ গৈছিল?"

"তাত ক'ত থাকিব! আজি পুৱাই ভায়েক নাভিৰাজে তেওঁক বিচাৰি তেৰদাললৈ আহিছে। তেতিয়াৰে পৰা আমি উধাতু খাই ফুৰিছোঁ। এতিয়ালৈকে ভাৰি আছিলোঁ যে ইয়ালৈ আহিছে।"

“এনাপুৰলৈ যোৱা নাই? তেনেহলে যোৱাৰ সময়ত কলৈ যাম বুলি কৈ গৈছে?”

দুদিনমানৰ পৰা ঘৰত কাজিয়া লাগিছিল। বুকুৰা বঢ়ুৱী পুৰণিকলীয়া মানুহ, তেওঁ কথাৰ মাজতে কিবা কৈ দিলে। তেওঁ তাকেই সঁহিব নোৱাৰিলে। আঠদিনমান মাত বোল কৰা নাছিল। যোৱাৰ আগতে হিন্দুৰাৰ আগত এবাৰ কৈছিল যে তাৰকাৰ তালৈ যাম। সেই কাৰণে মোক ইয়ালৈ পঠিয়াই দিছে। হিন্দুৰা পুৱাৰে পৰা মূৰে কপালে হাত দি বহি আছে।

কথা শেষ হওঁতে—নৌহওতেই তাৰকা বহি থকাৰ পৰা মাটিত এচাৰ খাই বাগৰি পৰিল। তাইৰ মূখেৰে—“হায় মোৰ ইয়ালৈ আহিম বুলি কৈছিল নেকি? সঁচানে? ইয়ালৈ আহিম বুলি কৈছিল……” বুলি অস্পষ্টভাৱে কোৱা কথা উচ্চাৰিত হবলৈ ধৰিলে।

মানুহজনে উঠি থিয় হৈ তাইৰ ওচৰলৈ আগুৱাই গ’ল মানে, বাগৰি পৰাৰ শব্দ শুনি ওচৰ চুবুৰীয়া তিৰোতা কেইজনীমান লৰ-মাৰি আহিল। সিহঁতে সুধিলে—“কি হ’ল? কি হ’ল তাৰা?” লগে লগে সিহঁতে তাৰকাক তুলি ধৰিলে। কিবা কামত পানৰ বাৰীলৈ যোৱা অসুস্থ বঢ়ুৱী দুৰৰ পৰা ঘটনাটো দেখি লৰি আহিল আৰু বিব্রতভাৱে কলে—“চাওঁচোন, চাওঁ। পেটটোততো দুখ পোৱা নাই?”

23

দুদিন পিছত তাৰকাৰ গৰ্ভপাত হ’ল। ঘৰৰ আটাইয়ে সেইবাবে দুখ পালে। অসুস্থ বঢ়ুৱীয়ে খঙেৰে ক’লে—“এইজনীৰ জীয়াই থকাৰ ইচ্ছা নাই। নহলেনো নিজৰ অৱস্থাটো এনে কৰে নে? কোন ক’ৰ মোমায়েকৰ ল’ৰা আৰু ক’ৰ তাৰ কি খবৰ! কালি সেই বঢ়ুৱাটোৱে আহি জনালে আৰু লগে লগে তাই উঠিল জপিয়ায়। এনে কথা গই আৰু সংসাৰত শুনো নাই কেতিয়াও। তাই আছে ক’ত, সি আছে ক’ত? বিয়াৰ কথা আলোচনা কৰিবলৈ অহাৰ পিছত আৰু এই গুৱা হোৱাই দেখা নাই—অথচ তাইহে সদায় তাৰ কথা ভাবি মৰে।”

ইয়াৰ পিছত তাৰকাই মনে মনে কি ভাবি ৰ’ল সেই কথা ইয়াত লিখাটো অনাবশ্যক হলেও এই কথা কব পাৰি যে অনন্তক বিচাৰি উলিওৱাৰ কাৰণে তাইৰ মনত এটি প্ৰবল আকাংক্ষাৰ সৃষ্টি হৈছিল। ফলত মনে মনে তাই অতি দুখ

অনুভৱ কৰিছিল। তাইৰ হিয়াৰ পটত অনন্তৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি অস্মানৰূপে অংকিত হৈ আছিল। তাৰ ওচৰা-ওচৰিকৈ অস্পন্নৰ মূখখনো তাইৰ মনত জিলিকি উঠিছিল। জাগতিক দৃষ্টিত অস্পন্ন তাইৰ স্বামী। তাৰ প্ৰেমপূৰ্ণ বাক্যবাণি তাই শুনিবলৈ বাধ্য। তাক সন্মুখৰ পৰিতৃপ্তি দান কৰিবলৈ সাজু থকাটোও তাইৰ কণ্ঠব্য। তথাপি অনন্তৰ কথা তাই পাহৰিব পৰা নাছিল। মাজে মাজে তাই ভাবে—“এতিয়ানো সি মোৰ কোন? সকলোৰে কাৰণে মোমায়েকৰ পুতেক ভায়েক যেনে, মোৰ কাৰণেও মোমাইদেউৰ পুতেক ভাই, তেনে নহয়নে? তেনে-হলে বিশেষভাবে তাৰ স্মৃতি মনলৈ আহে কিয়? ঘৰত মোৰ স্বামী আছে, মোক যেতিয়াই যি লাগে তেওঁ দিয়ে, মোক মৰম কৰে।” ইয়াকে ভাবি তাই নিজৰ মনটোক শাসন কৰিবলৈ যত্ন কৰে কিন্তু তথাপিও তাই অনন্তক পাহৰিব নোৱাৰে। সদায় এটি স্মৃতিৰ জোকাৰে তাইৰ প্ৰাণৰ তন্ত্ৰী কঁপাই থাকে।

দুদিনমানৰ ভিতৰতে জীয়েকৰ গৰ্ভ-পাতৰ বাতৰি মল্ল আৰু ৰত্নস্বাই শুনিলে আৰু লগে লগে লৰি আহিল। সকলো ঘটনা শূনি ৰত্নস্বা পোনতে তাৰজাৰ ওপৰত ঘূতাহুতি হৈ উঠিল। পিছত কান্দি-কাটি বিবেকক শান্ত কৰিলে। চকু পানীৰে উপচি পৰিল। মাকৰ চকুত পানী দেখা পাই তাৰজাৰ চকুও চপচপিয়া হ'ল। তাকে দেখি ৰত্নস্বাই ক'লে—“নাকান্দিবি, বাচা। যি হ'ব লগা আছিল হৈ গ'ল। প্ৰথমবাৰৰ বাবে গা-বন্দী হ'বলৈ লৈছে যেতিয়া আজি নহলে কাইলৈ আকৌ “থিত” হ'ব। সোনকালে নিৰাময় হ। কেনেবাকৈ ঠাণ্ডা লাগিব,—চাবি।”

তাৰজাই উদাস শূন্য দৃষ্টিৰে মাকৰ মূখৰ ফালে চাই চাই সকলো কথা শূনি গ'ল। তাইৰ মনৰ ভিতৰত এটি ভাবৰ প্ৰতিধ্বনি বাজি উঠিবলৈ ধৰিলে—“এতিয়া মই মৰাহে উঠিত। এতিয়া মই জীয়াই থাকি কি কৰিম? পিছ মনুহুৰ্ত্ততে কিন্তু মনত খেলালে—“কিয়? মই অনন্তক এবাৰ নেদেখাকৈয়ে মৰিমনে?” লগে লগে পিতাকৰ ৰঙা চকুহাল তাইৰ মানস-পটত জিলিকি উঠিল। পিতাকে তাইক অনন্তৰ নাম নলবলৈ দড়াই দড়াই হাক দিছে। মাকেও কৈছে—যদি তই এবাৰো অনন্তৰ নাম ল'ব তেনেহলে মই মনুহুৰ্ত্ততে মোৰ জিভাখন কাটি পেলাই প্ৰাণ ত্যাগ কৰিম।” সকলো কথা তাইৰ মনত পৰি গ'ল। মাজে মাজে তাই ভাবে—“মোৰ এই জীৱনটোক সন্মুখী কৰিবৰ কাৰণে মা আৰু পিতাইয়ে জানো একো কৰা নাই? তেওঁলোকৰ ঘৰবাৰী, সা-সম্পত্তি সকলো মোৰ স্বামীৰ নামত লিখি দিছে। মোৰ কাৰণেই তেওঁলোকে ইয়াকো চিন্তা কৰা নাই যে বঢ়া কালটো তেওঁলোকে কেনেকৈ কটাব? তাৰ সলনি মই তেওঁলোকক কি সন্মুখ শান্তি দিছোঁ? আজি যদি মই মৰি যাওঁ তেনেহলে তেওঁলোকৰ নিজৰ বুলিবলৈ কোন থাকিব? তেওঁলোকৰ কি হ'ব? তেওঁলোকক সতেজ কৰি ৰাখিবৰ কাৰণে মই জানো জীয়াই থকাটো উচিত নহয়?”

এনে ধৰণৰ চিন্তাৰ মাজেৰে তাইৰ মনত জীয়াই থকাৰ বাসনাও তীব্ৰ হৈ উঠে। নমুৰাবলৈ ওলোৱা চাৰ্কাৰ শলিতাৰ দৰেই তাইৰ আশাৰ শলিতাগছো দপ্‌দপাই জ্বলি উঠে।

এমাহৰ কাৰণে তাৰুকাই এটি এন্ধাৰ কোঠাত কটালে। গাৰুৰ বেজৰ চিৰিকংসা আৰু মাকৰ শব্দশ্ৰৱণাত তাইৰ স্বাস্থ্যৰ উন্নতি হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। এতিয়া তাই মাজে মাজে উঠি আহি বাহিৰত বহিব পৰা হ'ল। কিন্তু তথাপিও তাইৰ দুৰ্বলতা আঁতৰা নাছিল। দিনে দিনে ৰক্তস্ৰাৱ হৈ থকাটো বন্ধ হোৱা নাছিল। গাৰুৰ জনা-বুজা মানুহৰ দিহা-পৰামৰ্শ অনুসাৰে জবা ফুল আনি দৰৱ তৈয়াৰ কৰি তাইক খাবলৈ দিয়া হৈছিল। ৰত্নবাই ঘৰ-বাৰী এৰি অহাৰ এমাহ হৈ গৈছিল। গতিকে ঘৰৰ চিন্তাই তাইক অসুবিধা দিছিল। কিন্তু জীয়েকক এনে অৱস্থাত এইদৰে এৰি থৈ যোৱাটোও তাইৰ কাৰণে কষ্টকৰ হৈ পৰিছিল। এই অসুবিধাৰ কথা এদিন তাই জীয়েকৰ আগত মৃদুকলিকৈ প্ৰকাশ কৰি ক'লে—“তাৰা, মই কেইদিনমানৰ কাৰণে ঘৰলৈ যাওঁ বুলি ভাবিছোঁ।”

“ময়ো কেইদিনমানৰ কাৰণে যাব খোজোঁ। মোক লগত লৈ ব'লা ন?”

“চেং, তোৰ এই অৱস্থাত মই তোক লৈ যাব পাৰোঁনে? তই কিবা বলিয়া হ'লি নেকি? জিৰাই শতাই ইয়াতে নাথাক কিয়? নাড়ী কেচা হৈ আছে। কিবাকৈ বতৰ লাগি অসুখ হ'ব!”

তাৰুকা মনে মনে ৰ'ল। মাকে তাইক কিয় লৈ যাব খোজা নাই তাই জানিছিল। “মোৰ স্বামীয়ে ইফালে আৰু এজনীক বিয়া কৰাই আনিবলৈ যত্ন কৰিব পাৰে। মই ঘৰত থাকিলে সেইটোত এটা বাধা পৰি থাকিব। সেইটো সঁচা। কিন্তু তাতো কোনো সুখ নাই। মোৰ সুখেতো কোন কাহানিতে বিদায় লৈছে।” এই আটাইবোৰ কথা তাই জানিছিল আৰু বুজিছিল। সেইকাৰণে চকুপানী মিচি তই মাকক সুধিলে—“আকৌ কেতিয়া উভতি আহিব?” ৰত্নবাই ক'লে—“তলৈ গৈও মোৰ মনটো ইয়াতে পৰি ৰ'ব। মাজতে পিতাৰাক এবাৰ পঠিয়াই দিম। পিছত মই আকৌ এবাৰ আহিম।”

তাৰুকাই নামাতিলে। মনে মনে তাই ভাবিলে—“মা, পিতাইনো কেতিয়ালৈকে মোক লালন-পোষণ কৰিব? মই মোৰ জীৱনৰ ভেটিটো মই নিজেই সাজি লোৱা উচিত।” মাক যোৱাৰ সময়ত তাই মাতৃ দি মাকক ক'লে—“পিতাই আহোঁতে অনন্তৰ খবৰ কিবা পাইছেনে নাই খা-খবৰ দি পঠিয়াবা।

তাইৰ কথা শুনি ৰত্নবাইৰ মনত তাৰুকাৰ শৈশৱ কালৰ সকলো কথা মনত পৰি গ'ল। সৰুৰে পৰা একেলগে থাকি একেলগে খেলি বাঢ়ি উঠা তাৰুকাই অনন্তক কৈনৈকৈ পাহৰি যাব?—ইয়াকে ভাবি তাই “বাৰু হ'ব” বুলি তাৰুকাৰ সন্নিধান দিলে। সম্ভৱ ৰত্নবাইৰ মনত এই ভাবেও খেলাইছিল যে তাৰুকা এতিয়া বেমাৰী হৈ আছে গতিকে যি কোনো কথা কৈ তাৰুকাৰ মনত দুখ দিয়া উচিত নহয়। তাই অলপ পৰ ৰৈ কলে—“তোক আৰু এটি কথা কৈ যাওঁ।”

তাৰকাই মাকৰ মূখলৈ চাই সন্মিলিলে “কি”? “তই বোপাৰ আগত এই বিষয়ে একো নক’বি। নহলে সকলো……” এই কথা শুনি তাৰকাৰ বৰ দুখ লাগিল আৰু ক’লে “কেলেই যি কোনো মানুহে জানো পিন্ধিবলৈ ধাৰে দিয়া গহনা ওভটাই লৈ নাযায়? তেওঁ জানো সেইডাল চিৰদিনৰ কাৰণে দিছিল? কেইদিনমানৰ কাৰণে পিন্ধিবলৈ দিছিল। পিছত লৈ গৈছে। আগতে এওঁলোকৰ অসন্তোষৰ কাৰণ আছিল। হয়তো তোমালোকে তোমালোকৰ মাটিবাৰীবোৰ মোমাইদেউৰ ল’ৰাৰ নামতে কিজানি লিখি দি দিয়া—এনে ভাবৰ পৰা। এতিয়া কিন্তু সেইটো আশঙ্কা—নাই,—সকলোবোৰ এওঁলোকৰ নামতে লিখাই লৈছে। আজিলৈকে এওঁলোকে মোক মোমাইদেউহঁতৰ তালৈ যাবই দিয়া নাই। মই মনে মনে আছোঁ। কিন্তু সেই বুলি আমাৰ আৰু নিজা মানুহৰ লগত সম্পৰ্ক থাকিব নালাগেনে? অকল এওঁলোকেইহে আমাৰ সম্পৰ্কীয় মানুহ নে?”

তাৰকাৰ সেই কথাক সন্মানতে বাধা দি—“ঠিকেই, কিন্তু সকলোৰে লগত সন্মিলি মিলেৰে থাকিব লাগিব নহয়? যদি ভাগ্যক্ৰমে স্বামীজন বেয়াও হয়, তথাপি জানো মূখফুটাই সেইটো কব লাগে? পাছ-বিয়াৰ সময়ত তই গৈছিলি। সেই কথাততো এওঁলোকে বেয়া পোৱা নাই। তদুপৰি এওঁলোকে বুজিছিল যে এতিয়া তই এইখন ঘৰৰ বোৱাৰী।”

“খঃ উঠিবলগীয়া কথা নহয় নেকি, মা? তুমি জানানে?” মাকৰ হাতত খামুচি ধৰি তাৰাই সন্মিলিলে। সেই সময়ত তাইৰ মাতটো শুনি আৰু মূৰৰ চেহেৰা দেখি ৰত্নৰা বিবুধি হ’ল। জীয়েকৰ মনৰ গাঠনি কেনে তাই জানে। তায়ে জানো তাৰাক জন্ম দিয়া নাই? জীয়েকৰ গাটো চুই চাই ৰত্নৰাই ক’লে—“জৰ আছে। শূই থাক বাচা! তই এনেখন কিয় কৰিছ? ভূতে পাইছে নেকি তোক?”

“তুমি ভাবিছা, মোক ভূতে পাইছে নহয় নে? নাই মোৰ একো হোৱা নাই। মই বলিয়ালিও কৰা নাই, মোক ভূতেও পোৱা নাই। শিলৰ নিচিনা বাস্তৱ-ৰূপেই মই সম্পূৰ্ণ সন্মিলি হৈ আছোঁ।” এই বুলি তাৰাই বুকু ভুকুৰাই দেখুৱাবলৈ ধৰিলে।

তাৰকাৰ এনে আচৰণ দেখি ৰত্নৰাৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ আচনি স্থগিত ৰাখিবলগীয়া হ’ল। পিছদিনাহে জীয়েকৰ অৱস্থাৰ কিছন্ন উন্নতি দেখা পাই তাই চন্দৰলৈ গ’ল।

আৰু এমাহ পাৰ হ’ল। তাৰকা যথেষ্ট ভাল হৈ উঠিল। তথাপি তাইৰ মূৰৰ পৰা মোলান ভাৰটি নাভৰিল। এবাৰ মল্ল তাইক চাবলৈ আহিল আৰু সি জোঁৱায়েকক ক’লে—“কেইদিনমান এই আমাৰ তাতে থাককগৈ। অলপ বা-বতাহো সলনি হব।” সেই কথামতে পিছ দিনাই অপ্সৱাই তাৰ গাড়ীৰে বাপেক-জীয়েক দুয়োকে পঠিয়াই দিলে চন্দৰলৈ। মল্লই তাৰকাক মাকৰ ঘৰলৈ লৈ আহিল সঁচা,

কিন্তু তাইৰ সকলো চিন্তা ভাবনা শহুৰেকৰ ঘৰখনৰ প্ৰতিয়েই আবদ্ধ থাকিল। মল্লই বাটতে জীয়েকক ক'লে—“কেইদিনমান জিৰাই শ'তাই গুৰ্চি যাবি। কাৰণ তিৰোতাৰ কাৰণে তাতে থকাই ভাল, য'ত-সিহ'ত থকা উচিত।” ইফালে সিহ'ত আহি ঘৰ পোৱাৰ লগে লগে ৰত্নস্বাই ক'লে—“এই সময়ত তাতে থকাই ভাল আছিল। কিন্তু আহিছ যেতিয়া চাৰদিনমান থাকি যা, কিয়নো সি বেচেৰাই গাড়ীৰে পঠিয়াই দিছে।”

মাকৰ ঘৰত থকা অৱস্থাতে এবাৰ অনন্তক মাতি আনি সাক্ষাত কৰাৰ এটি ইচ্ছা তাৰুকাৰ মনত তীব্ৰ হৈ উঠিছিল। কিন্তু মনৰ ভাবটো মাক-বাপেকৰ আগত খুলি ক'ব পৰা নাছিল। তাই মাত্ৰ ভাবিছিল সিনো কিয় ইয়ালৈ আহিব নোৱাৰে? যদি সি আহি পায়—তেনেহলে মাক-বাপেকে জানো ইয়ালৈ নাহিদি বাহিৰ হৈ যা বুলি কব? এইদৰে ভাবি তাই এদিন ঘৰত কোনো নাথাকেতে এটি চাকৰৰ ল'ৰাক মাতি আনি তাক টকা এটা দি এনাপুৰলৈ পঠিয়াই দিলে আৰু ল'ৰাটোক কলে—“চাই আহিবি যে অনন্ত ক'ত আছে। সি ঘৰলৈ আহিছে নে? যদি আহিছে তেনেহলে এবাৰ তাক দুই-তিনিদিনৰ ভিতৰতে ইয়ালৈ আহিবলৈ ক'ব।”

চাকৰ ল'ৰাটো পিছদিনাই এনাপুৰলৈ গ'ল আৰু উভতি আহি ক'লে—“তেওঁ গাৰত নাই।”

“কোন?” ৰত্নস্বাই সোধিলে।

মাত শুনিয়ে তাৰুকা লৰ মাৰি ওলাই আহিল আৰু ক'লে—“কোন? শিৱপাৰ কথা কৈছ? বাৰু হৈছে, তই যা।” এই বুলি তাই চাকৰ ল'ৰাটোক যাবলৈ ইংগিত দিলে। ল'ৰাটোৱে একো বড়জিব নোৱাৰিলে কিন্তু গুৰ্চি গ'ল।

ৰত্নস্বাই জীয়েকক সোধিলে—“কাৰ কথা কৈছিল?”

“শিবই কালি এডুৰালৈ যাম বুলি কৈছিল। মই কৈ পঠিয়াইছিলোঁ যে যদি বৈদ্য বাপুৰু পায় তেনেহ'লে দুই এদিনৰ ভিতৰতে পঠিয়াই দিয়ে যেন।”

“আৰম্ভনিৰ পৰা দৰৰ খাই কিটোনো লাভ হৈছে? এতিয়া আকৌ সি অহাৰ পৰা কি ফল হ'ব? সকলোকে দেখুৱালোঁ। এতিয়ানো সেই বৈদ্য বাপুৰু আহিছে ভাল কৰি দিবনে?”

তাৰুকাই একো নক'লে। তাইৰ মনেহে ক'লে—“মোৰ বৈদ্য বাপুৰু আহিলেই হ'ব। এতিয়া আৰু ভাল হ'বলৈ অকনো ইচ্ছা মোৰ নাই।”

কিছুবেলৰ মূৰত তাৰুকা মন্দিৰলৈ যাওঁতে বাটত শিৱপাৰ লগত দেখা হ'ল। তাই তাক সকলো বা-বাতৰি সোধাত সি জনালে—“সি (অনন্ত) গাৰত নাই। মিৰজীৰ হাস্পাতালত আছে।” তাৰুকাই আচৰিত হৈ সোধিলে—“মিৰজীৰ হাস্পাতালত? তোমাক কোনে ক'লে?”

“তাৰ ঘৰত এজনী তকলা মাইকী মানুহ আছে। তায়েই কৈছে।”

তাৰুকাই মাজতে “এৰা সেই গৰাকী তাৰ মাক” বুলি কৈ অলপ বৈ আকৌ সন্মিলিলে—“মানুহজনী বগী আৰু ওখ, নহয়নে?”

“বহি আছিল। গাৰ ৰং বগা আৰু কপালত এটা চিন আছে।”

“এৰা, তেওঁৰেই।”

“তেওঁৰেই জনালে।”

“কি?”

“তেৰদালৰ পৰা যোৱাৰ পিচত পোন্ধৰ দিনমানলৈ কোনোৱেই একো খাব পোৱা নাছিল। পিছতহে মানুহৰ মূখে বাতৰি পালে।”

“বাৰু চোৰা-চিটা কৰিবলৈ লগত কোন গৈছে।”

“কোনো নাই।”

“অকলে কেনেকৈ থাকিব? উঠি লৰি ফুৰিব পাৰে নে?”

তেওঁ উঠি লৰি ফুৰিব পাৰে। কিন্তু ডাক্তৰে হাক দিছে।

“কেলেই?”

“কোনে জানে বাইদেউ হাস্পাতাল এৰি বাহিৰলৈ যোৱাটো নিষেধ। বাহিৰলৈ যাব নোৱাৰে।” শূন্য দৃষ্টিৰে চাই থাকি তাৰাই ক’লে “সেয়ে কথা নেকি?”

এইবাৰো অনন্তৰ সৈতে তাৰুকাৰ দেখা-দেখি নহল। তিনি-চাৰি দিনৰ পিছত পিতাকে তাইক ক’লে—“কাইলৈ সোমবাৰ, বলধ দুটাৰ আজৰি আছে, তোক তোৰ ঘৰত থৈ আহোঁগৈ, ব’ল।”

“ব’লা। ক’ৰবাত নহলে ক’ৰবাত তো দিন কেইটা কটাবই লাগিব।” মাজতে এই কথা কেইশাৰী কৈ তাৰা ঘৰলৈ যোৱাৰ বাবে সাজু হোৱাত লাগিল।

তাৰুকাই আজিকালি আকৌ সেই আগৰ দৰেই কাম-কাজ কৰিবলৈ ধৰিলে। এদিন অংপ্লাই গাৰলৈ গৈ এটি আমৰ টুকুৰী লৈ আহিল। তাৰুকাই মাজে মাজে গিৰিয়েকক কৈ আছিল যে তাইৰ পেটটো গৰম গৰম লাগে আৰু পেচাবত—জ্বলা পোৰা কৰে। অংপ্লাই ভাবিছিল যে গৰমৰ দিন কাৰণেই তেনে হৈছে। গতিকে যিমান পাৰে আমকে খাব দিয়া হওক। ঘৰৰ আন মানুহতকৈ তাৰুকাই অলপ বেছিকৈয়ে আম খালে। কিন্তু সেইবোৰ আম ভাল নাছিল। সেইবোৰ বতাহত সৰি পৰা আম আছিল। এতেকে সস্তা আছিল। ঘৰৰ আন মানুহেও তাৰপৰা আম খাইছিল কিন্তু তেওঁলোকৰ কাৰো একো অসুস্থতা হৈছিল নাছিল! তাৰুকাৰ স্বাস্থ্য সম্পূৰ্ণৰূপে ভাল হৈ নুঠা কাৰণেই আম খোৱাৰ ফলত তাইৰ আকৌ জ্বৰ উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। দুই-চাৰিদিনৰ ভিতৰতে হাত, ভৰি আৰু মূৰৰ বিষ আৰম্ভ হ’ল।

এদিন নিশা তাৰা শুবুই থাকোঁতে—অংপ্লাই তাৰ গাত হাত দি চালে।

তাৰাই ক’লে—“নাজানো, কি কাৰণে আজিও গাটো ভাল লগা নাই।”

“তোমাৰ এনে হৈছে ? দুই তিনিমাহ হোৱাৰ পিছতো.....” বুলি কৈ অপ্পন্ন তাইৰ কাষলৈ আৰু ওচৰ চাপি গ’ল।

তাৰুকাই বিব্ৰত হোৱাৰ দৰে ক’লে—“নহয় মাজতে চাৰিদিনমান ভালে আছিলোঁ। সিদিনা আম খোৱাৰ পিছৰ পৰা এনে হৈছে বোধকৰোঁ।”

“হু ? আম খালেনো কি হয় ? আন তিৰোতাবোৰে খাবলৈ বিচাৰিকে নাপায় আৰু তোমাৰ আম খালে অসুখ হয়, নহয় নে ? অবান্তৰ কথা।” সি অলপ খঙৰ সূৰত ক’লে।

তাৰুকাই নামাতিলে। ইতিমধ্যে তাইৰ শৰীৰটো গিৰিয়েকৰ সন্তোগ সামগ্ৰীত পৰিণত হৈ পৰিছিল।

নিশা শেষ হ’ল। কিন্তু তাৰুকা বিচনাৰপৰা নুঠিল। অপ্পন্ন ৰাতি পুৱাবলৈ কিছুসময় থাকোঁতেই কামলৈ গুচি গ’ল। অশ্মস্বাই তাৰুকাৰ শোৱাৰ পৰা উঠিব আহিল। দেখিলে তাইৰ দেহাটো জুইৰ নিচিনা তপত। লগে লগে তাই চিঞৰ মাৰি উঠিল—“আই, ও, জুইৰ নিচিনা ভো-ভোৱাই আছে ! কি—অ তাৰা, তোৰ ইমানটো জ্বৰ ক’ৰ পৰা উঠিল ? হায়, ভগবান এই ছোৱালীজনীৰ জ্বৰটো মোক নিদিলা কিয় ? ঈশ্বৰে মোৰ চকু দুটা কণা কৰি নেপেলায় কিয় ?”

তাৰুকাই একো নক’লে। জ্বৰতে তাইৰ তং নাছিল। কিছুবেলিৰ মূৰত গিৰিয়েক আহি তাইক তেনে অৱস্থাত দেখি অলপ বিব্ৰত হ’ল। কিন্তু মনৰ ভাব লুকাই ৰাখি ক’লে—“কিনো হৈছে ? দুদিনতে সকলো ঠিক হৈ যাব। আম বহুতো খাইছে নহয় !”

“নিপাতে যক সেই আমবোৰ। তইনো সেইবোৰ আনিছিল কিয় ?”

“আমবোৰৰ দোষ কি ? বেচেষী এনেয়ে বেমাৰী নহয় ?” পুতেকে মাকক ক’লে।

দুই-তিনিদিন পাৰ হ’ল। অপ্পন্নাই বাট চাই থাকিল। জ্বৰ আজি এদিন, কালি এৰিব কিন্তু জ্বৰ বাঢ়িবলৈহে ধৰিলে। যন্ত্ৰণাও বৃদ্ধি পালে। মাজে মাজে তাই অচেতন হৈ পৰিবলৈ ধৰিলে। এইবাৰ তাৰুকাৰ গিৰিয়েক সচাকৈয়ে বৰ দুঃখিত হ’ল। সদায় ঘৈণীয়েকৰ ওচৰত বহি তাইক শূদ্ৰুয়া কৰিবলৈ ধৰিলে। এদিন সি তাইৰ মূৰটো কোলাত তুলি লৈ মূৰটো পিহি দি থাকোতে হঠাৎ তাই চকু মেলি চালে আৰু অপ্পন্নৰ মূখৰ ফালে ৰ লাগি চাই ৰ’ল। অপ্পন্নাই সেই দৃষ্টি সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। তাৰ চকুৰপৰা আপোনা আপুনি দুটোপাল চকুপানী বাগৰি পৰিল। সি চকুপানী মচি আনফালে চকু ঘূৰালে আৰু কোনো মতে তাইক সুখিলে “এতিয়া কেনে লাগিছে ?” তাৰ কথাৰ সূৰ সংকোচপূৰ্ণৰূপে ধ্বনিত হ’ল।

তাৰুকাই কিবা ক’বলৈ খুজিছিল। ওঠ দুটি তাইৰ কঁপি উঠিছিল। কিন্তু একো ক’ব পৰা নাছিল। অলপ সময় বৈ ওঠত কোনোমতে কথা ফুটাই তুলি

গল পৰিষ্কাৰ কৰি লৈ তাই ক'লে—“মুঠেই ভাল নহয়! পিতাই আৰু মাকক ম'তি পঠাওক।” শব্দ কেইটা কোনোমতে বৈ বৈ মন্থৰপৰা বাহিৰ হৈ আহিছিল। সেই কথা শুনি অপ্পন্নাই তাক একে সময়তে হেজাৰটা বৃষ্টিকে দংশন কৰাৰ সমান যন্ত্ৰনা অনুভৱ কৰিলে। লাহেকৈ তাৰুকাৰ মূৰটো কোলাৰপৰা নমাই থৈ সি বাহিৰলৈ ওলাই আহিল আৰু তেতিয়াই চন্দুৰলৈ গৈ শাহুৰেক আৰু শাহুৰেকক মাতি আনিবলৈ চাকৰক নিৰ্দ্দেশ দিলে। তাৰ পাছতে সি আকৌ ভিতৰলৈ গ'ল। মনত তাৰ শান্তি নাছিল। মনে মনে সি প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে—“হে ভগবান, তাইক এইবাৰলৈ নিৰাময় কৰি তোলা।” তাৰ পাছতে ভগবানৰ বিৰূতি নি সি ঘৈণীয়েকৰ শৰীৰত সানি দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। সেই মন্থৰ্ততে যেন তাৰুকাৰ মন্থ-মণ্ডলত এটি বিকট হাঁহি ফুটি উঠিছিল যাৰদ্বাৰা তাই যেন কব খুজিছিল—“হেৰ মন্থ! এইবোৰদ্বাৰা কি লাভ?” অপ্পন্নাইও যেন সেই কথা বুজি পাইছিল। সি তাইৰ ওচৰত যেন বাহি থাকিব নোৱাৰাত পৰিল আৰু অলপ হুহুকি আহি বহিল। জ্বৰতে তাৰুকাৰ কোনো চেতনা নোহোৱা হৈছিল। তাই ভোৰ ভোৰাই প্ৰলাপ বকি আছিল—“মই ভাল নহওঁ বেছি দূৰলৈ আঁতৰি নাযাবা। মোক নুচুৰা।”

এই প্ৰলাপ বাক্যবোৰ অপ্পন্নাক কটাঘাত চেঙা তেল দিয়া যেন লাগিল। সি উঠি বাহিৰলৈ আহিল। কিছুপৰ মাকৰ লগত আলোচনা কৰিলে। আনটো ঘৰৰপৰা ভায়েক আৰু খুৰীয়েকক মাতি পঠিয়ালে আৰু এটা চাকৰক মাতি গাড়ী তৈয়াৰ কৰিবলৈ কলে। তাৰ পাছত সন্ধিয়া তেৰদালৰ চৰকাৰী ডাক্তাৰক দেখুৱাব কাৰণে তাৰুকাৰ লৈ গ'ল। ডাক্তাৰে তাৰুকাৰ সম্পূৰ্ণৰূপে পৰীক্ষা কৰিলে। লগত যোৱা মানুহক সুধি সকলো বৃত্তান্ত জানি গৰ্ভপাতৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্তমানলৈ সকলো কথা জনালে। তাৰুকাই এবাৰ চকু মুদি দিলে। ডাক্তাৰে এজনী নাচৰ্ক মাতি আনি তাইক কিবা ক'লে। তাই তাৰুকাৰ ভিতৰলৈ লৈ গ'ল। ভিতৰত যেতিয়া নাচে' তাইক পৰীক্ষা কৰি আছিল তেতিয়া এবাৰ হঠাতে তাই আচৰিত ধৰণে এটি চিঞৰ মাৰি দিলে। লগে লগে তাইৰ চকুৰ পৰা ধাৰাসাৰে চকুলো বৰলৈ আৰম্ভ কৰিলে। নাচৰ্ক গৰাকী বাহিৰলৈ গ'ল আৰু ডাক্তাৰক ক'লে “গৰ্ভপাতৰ কাৰণে নহয়। প্ৰমেহৰ দোষ হ'ব পাৰে। কেচটোৰ তলা, নলা পোৱা টান।”

ডাক্তাৰে ৰাতিপুৱা অপ্পন্নাক মাতি আনি চাৰিদিনৰ দৰৰ দি ক'লে—“ইয়াত থকাৰ প্ৰয়োজন নাই, ঘৰলৈ লৈ যাওক।”

অপ্পনা বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। তাৰুকাৰ লগত অহা আৰু এজন মানুহক মাতি ক'লে “মানুহজনী এতিয়া আৰু বেছি দিন জীয়াই থকাৰ কোনো লক্ষণ দেখা নাযায়। যদি তাইৰ মাক-বাপেক আছে তেনেহলে মাতি আনিব।”

তাৰুকাৰ আকৌ গাড়ীত তোলা হ'ল। তাইৰ জ্ঞান আছিল। তাই “মা বৰ

কণ্ট পাইছোঁ” বুলি কৈ চাৰিওফালে চকু ফুৰাই চালে। তাৰ পাছত গিৰিয়েকক কাৰলৈ মাতি আনি সন্মিলে “আকৌ কিয় গাড়ীত তুলিছে?”

“ঘৰলৈ নোযোৱা?”

দীঘলকৈ উশাহ লৈ তাই ক’লে—“ঘৰ?”

আৰু আকৌ এটি উশাহ লৈ ক’লে “আকৌ ঘৰ?” এইবুলি অলপ পৰৱৰ্তী পিচত কাকুতি ভৰা মাতৰে তাৰাই ক’লে “মাৰ ঘৰলৈ লৈ যাওক মোক।”

“তেখেত সকলক মাতি পঠাইছোঁ। আহি আছে বোধহয়।”

“আহি আছে” বুলি কৈ তাই চকু মূৰ্ছালৈ। কিছূ সময় মনে মনে থাকিল। পিছত আকৌ গিৰিয়েকৰ ফালে কৰুণভাবে চাই চকু দুটি পানীৰে ওপচাই ক’লে—“মোক তালৈ লৈ ব’লক, বাগিচালৈ নহয়। মই আপোনাক হাতযোৰ কৰিছোঁ মোৰ এই এটা কথা মানক।”

অপ্সাৰ চকুতো চকুলো ওলাল। সি নিৰ্দ্দেশ দিলে “তেওঁৰ ইচ্ছা অনুসাৰেই “ঠেলন”ৰ ফালেৰে চন্দুৰলৈ গাড়ী লৈ ব’ল।” সি তাৰ বাগিছাৰ ঘৰত থকা দিবলৈ এজন মানুহক পঠিয়াই দিলে। গাড়ী চন্দুৰ অভিমুখে যাবলৈ ধৰিলে। ক্ৰমে ৰ’দ প্ৰখৰ হৈ আহিল। ধূলি উৰুৱাই যোৱা গাড়ীখন আঁতৰৰ পৰা অপ্সাট নক্ষত্ৰ যেন লাগিবলৈ ধৰিলে। তাৰকাৰ তেতিয়া চেতনা নাছিল।

নিশা দুই বজাত গাড়ী আহি “মগদুম” পৰিয়ালৰ চোতালত ৰলিহি। তেতিয়া ঘৰত মঞ্জুপা বা ৰত্নবা কোনোৱেই নাছিল। সিদিনাই পুৱা সিহঁত দুয়োজনে “হাৰোগেৰীলৈ” যাত্ৰা কৰিছিল। গতিকে তলা ভাঙি দূৱাৰ খুলি তাৰকাৰ ভিতৰলৈ নিয়া হ’ল। সেই সময়ত তাৰকাৰ অলপ অলপ তৎ আছিল। নিজৰ গ’লু আহি পোৱা কাৰণে মনে মনে তাইৰ ৰং লাগিছিল। মন্থতো এটি প্ৰশান্তিৰ ভাব ফুটি ওলাইছিল। মনতে তাই ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল “মোৰ সকলো আপোন মানুহ আছে,—মা, শাহুআই, পিতাই, গিৰিহঁত আদি। কিন্তু, তাৰ ভিতৰত এজনো মোৰ নিজা নহয়—” এই কথা চিন্তা কৰাৰ লগে লগে তাইৰ অন্তৰ পটত অনন্তৰ প্ৰতিমূৰ্তিটো জিলিকি উঠিল। লগতে সেই মূৰ্তিটো তাইৰ মনসৰপৰা উৎপাটন কৰিবলৈ বিচৰা ভৰমা, আৰু অপ্সাৰ প্ৰতিকৃতিয়েও আহি ওচৰত থিয় হ’ল। অনন্তঃ এবাৰ অনন্তক দেখা পাই প্ৰাণ ত্যাগ কৰাৰ ইচ্ছা তাইৰ মনৰ মাজত উদয় হ’ল।

তাকে ভাবিয়েই তাই নিজৰ গাঁৱলৈ আহিছিল। বাগিছালৈ সি (অনন্ত) যাব নোৱাৰে। কিন্তু সিহঁতৰ গাঁৱলৈ আহিব পাৰিলেহে তেন। কিন্তু ইয়ালৈ আহি দেখিলে যে মাক-বাপেকো ঘৰত নাই। মঞ্জু আৰু ৰত্নবাক খবৰ দিবলৈ আকৌ এজন মানুহক লৰাই পঠোৱা হ’ল। সিহঁত দুয়োজনেই হাৰোগেৰী বাগিছালৈ গৈছিল। তাৰপৰা তেৰদাললৈ গৈছিল। ভাগৰি জুগৰি পিছদিনাহে চন্দুৰলৈ উভতি আহিছিল। আহি পাই জীয়েকৰ অৱস্থা দেখি সিহঁতৰ বুকুৰ স্পন্দন মাৰ যাবৰ উপক্ৰম হ’ল।

তাৰুকাৰ যন্ত্ৰণা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। দুদিনমানৰপৰা কাহো আৰম্ভ হ'ল। কাহৰ লগতে কফৰ লগত তেজো ওলাবলৈ ধৰিলে। তাইৰ কাষত তাইৰ বাপেক, তাইৰ গিৰিয়েক, মাক আদি আটাইয়েক আছিল। তাৰুকাই সেহাই ক'লে—
“মা, অনন্তক মাতি আনা। তাক মই এবাৰ চাব খোজোঁ।”

“বাৰু, বাচা” বুলি ৰত্নস্বাই জোৰায়েকৰ ফালে চালে।

অম্পন্নাই ক'লে—“এনাপুৰলৈ যাওঁতা কোনোবা আছে যদি পঠিয়াওঁ।”

সিদিনাই এনাপুৰলৈ মানুহ এজন পঠিয়াই দিয়া হ'ল। তাৰ পাচত এদিন পাৰ হ'ল। তাৰুকাৰ গাত এটা দুটাকৈ কিবা ফুটি ওলাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। আই ওলোৱা বুলি ভাবি ৰত্নস্বাই কোনো কোনো জনা-শুনা মানুহক দেখুৱালে। তেওঁলোকে ক'লে যে সেয়া আইৰ লক্ষণ নহয়। তাৰুকা মাতবোল নোহোৱাকৈ বিচনাত পৰি থাকিল। অম্পন্নাই বাগিছা এৰি থৈ অহাৰ পাঁচ-ছয়দিন হৈ গৈছিল। সি অলপ তাৰপৰা আহোঁ বুলি কৈ গুচি গ'ল।

কোনোমতে আৰু দুদিন পাৰ হ'ল। অম্পন্ন উৰ্ভাতি আহিল। এদিন ৰাতি তাৰুকাই মাকক ওচৰলৈ মাতি আনি সন্মিলে—“বুঢ়াকালত কোন তোমালৈকৈ আশ্ৰয় হ'ব? মইতো মৰিমই।”

চকুপানী মিচি ৰত্নস্বাই ক'লে—“তেনেকৈ কিয় কৰ বাচা? তোৰ কি হৈছে?” কথা কওঁতে তাইৰ কণ্ঠস্বৰ ৰুদ্ধ হৈ আহিল।

“ওহোঁ, মোৰ ভাল লগা নাই। মনটো দিম গৈছে। পেটতো জ্বলা-পোৰা কৰিছে।”

“গৰম সোমাইছে নেকি বাচা—?”

“অলপ পানী দিবা, মা?” তাৰাই মাজতে সন্মিলে—ৰত্নস্বাই পানী আনি খাবলৈ দি কলে—“বেচিকৈ নাখাবি দেই!”

“খালেনো কি হব? আনা, দিয়া।” বুলি কৈ তাৰুকাই অলপ বেছিকৈয়ে পানী খালে। পানী খাই উঠি সন্মিলে—“তেখেত আহিল?” ৰত্নস্বা মনে মনে থকা দেখি আকৌ সন্মিলে—“অনন্ত অহা নাই?”

“অহা নাই। মাতি পঠোৱা হৈছিল। নাজানো কিয় অহা নাই?”

“অহা নাই।” বুলি কৈ তাৰাই চকু মূদি দিলে। তাইৰ চকুৰ কোনেৰে চকুপানী বৈ পৰিল। নাকেৰে তপত বতাহো ওলাই আহিল। অম্পন্ন শোৱাৰ পৰা উঠি তাইৰ বিচনাৰ ওচৰলৈ আহিল।

তাৰুকাই শূন্য দৃষ্টিৰে চাৰিওফালে চালে। তাৰ পাছত লাহেকৈ “অনন্তক আনিবলৈ মানুহ পঠিয়াই দিবা নে?” বুলি ৰত্নস্বাক ক'লে।

“চাকৰে আহি জনাইছে, অনন্ত গাৰত নাই” বুলি কৈ অম্পন্ন উঠি বাহিৰলৈ গুচি গল আৰু তাৰ চাকৰ সিজাক শোৱাৰ পৰা জগাই আনি “মিৰজীৰ” হাসপাতালত এনাপুৰৰ অনন্ত নামে এজন মানুহ আছে, তাক অতি সোনকালে মাতি আনগৈ, কবি

যে তাৰুকাৰ অসুখ বেছি হৈছে। পুৱাৰ গাড়ীতেই যাতে আহে। যেনেকৈয়ে হওক বিচাৰি লৈ আহিব—“বুঢ়লি কৈ টকা পাঁচোটা দি পঠিয়াই দিলে। সিদ্ধাক পঠাই দি সি ভিতৰলৈ গ’ল আৰু ষৈণীয়েকক ক’লে “অনন্তক আনিবলৈ সিদ্ধাক পঠিয়াই দিলোঁ।”

তাৰুকাই একো নামাতিলে। মাথোন কৃতজ্ঞতাপূৰ্ণ চাৰনিৰে গিৰিয়েকৰ ফাললৈ চালে। তাৰ পাচত অলপ সময় বৈ ৰুদ্ৰাৰ ফালে চাই সন্ধানিলে—“মা, তোমালোকৰ কি হ’ব? মাজনদীতে তোমালোকক এৰি থৈ মই যাবলৈ ওলাইছোঁ।” বুঢ়লি কৈ তাই ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“তই যোৱাৰ পিছত, আমিনো থাকি কি কৰিম?” বুঢ়লি ৰুদ্ৰবাই জীয়েকৰ কান্দোন সামৰিবলৈ যত্ন কৰি নিজে কান্দিবলৈ ধৰিলে।

মাকৰ কথাৰ অৰ্থ বুজিব পৰা অৱস্থাত তাৰুকা নাছিল। ৰাতি পুৱাল। ৰদ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ৰাতি অনুসৰি প্ৰকৃতিৰ চক্ৰ আগুৱাই যাবলৈ ধৰিলে। তাৰুকাৰ বিচনাখন তেজৰে তিতি গৈছিল। ৰুদ্ৰবাৰ বৰ চিন্তা হ’ল। তাই ইয়াকে ভাবি দুখ অনুভৱ কৰিলে যে জীয়েকৰ মৃত্যু এনেদৰে সংঘটিত হবলৈ ওলাইছে! লগে লগে তাইৰ মনত এই ভাবেও খেলালে—“মৰিলেও তাই কিয় নিঃসন্তান ভাৱে মৰিবলগীয়া হ’ল?” ক্ৰমে সন্ধিয়া হৈ আহিল। ৰুদ্ৰবাই স্পৰ্শৰূপে বুজিব পাৰিলে যে, জীয়েক আৰু জীয়াই নাথাকে। মল্লৰ তিনিদিন মানৰ পৰা টোপানি অহা নাছিল। সি চোতালত বহি আছিল। মানুহে আহি তাক সাৱনা দিবলৈ যত্ন কৰিছিল। ৰুদ্ৰবা জীয়েকৰ বিচনা এৰি উঠাই নাছিল। চুকফালে চাকি এগছ জ্বলি আছিল। তাৰ শলিতাৰ পৰা জুই খহি পৰিছিল। নিশা গভীৰ হৈছিল। তাৰুকাই ক্ষীণ মাতৰে “মা” বুঢ়লি মাত দিলে।

“কি হ’ল বাচা?” ওচৰ চাপি গৈ ৰুদ্ৰবাই সন্ধানিলে।

“মোক বাহিৰলৈ নি শুবাই থবা?”

“কিয়?”

“বতাহ লাগিবলৈ দিয়া। ভিতৰত নাথাকে।” জীয়েকৰ অভিমতকাল উপস্থিত হৈছেহি বুঢ়লি বুজি পাই ৰুদ্ৰবাই তাইৰ সকলো ইচ্ছাকে পূৰণ কৰিবলৈ যত্ন কৰিলে। ততালিকে বাহিৰত বিচনা পাৰি দি মল্লক মাতি আনি তাৰুকাৰ নি সেই বিচনাত শুবাই দিলে। অলপ সময় পিছত ৰুদ্ৰবাই সন্ধানিলে “চাহ খাবি নেকি বাচা? কৰি আনিম নে?”

তাৰুকাই অলপ বৈ লাহেকৈ ক’লে—“কৰিবা নেকি? কৰা ভেনেহলে।”

অলপ পিছতে ৰুদ্ৰবাই চাহ কৰি আনিলে। জীয়েকক খাবলৈ ক’লে। চামুচেৰে অলপ অলপকৈ তাইৰ মূখত ঢালি দিলে। তাৰুকাই অতি শান্তিপূৰ্ণভাৱে সম্পূৰ্ণ এপিয়লা চাহ খালে। ৰুদ্ৰবাৰ মনটো ভাল লাগিল। অলপ পিছত মাতটো ঠিক কৰি লৈ তাৰুকাই সন্ধানিলে “সিদ্ধাপ্পা গাৰ”ৰ পৰা আহিল নে?

“নাই অহা। কেলেই নো?”

“এবাৰ লগ পাবলৈ মন গৈছে।” নিৰাশাৰে তাই ক’লে।

কিছু সময় উকলি গ’ল। তাৰকাৰ বিচনাৰ চাৰিওফালে সাত-আঠজনমান মানুহ বহি আছিল। চাকিগছ টিমিক-টামাককৈ জ্বলিছিল। কতো একো শব্দ নাছিল। চাৰিওফাল নিস্তন্ধ। মাত্ৰ তাৰকাই নাকেৰে উশাহ-নিশাহৰ শব্দ তুলি আছিল।

“এতিয়া ৰাতি কিমান হ’ল?” বিকৃত স্বৰেৰে তাই সোধিলে। মাতটোত অসহায়তাৰ ভাব ওলাই পৰিছিল।

“ৰাতি পূৱাবৰ হৈছে” মল্লই ক’লে। সূৰ্য্য উদয়ৰ আগে আগে তাৰকাই আকৌ এবাৰ সোধিলে—“অনন্ত...আ...হি...ল?”

“নাই অহা।” ৰত্নাই ক’লে।

তাৰকাই অলপ ৰৈ ক’লে—“মা, ভৰি দুখন অবশ লাগিছে। অলপ হাত ফুৰাই দিয়না।”

পিছ মূহুৰ্ত্ততে তাৰকাৰ মাত-বোল নোহোৱা হ’ল। ৰত্নস্বাই জীয়েকৰ ওচৰ চাপি গৈ ভৰিত হাত দি চালে। চাৰিওফালৰ মানুহখিনিয়ে ক’লে—“ভৰিৰ নাড়ী থামি গৈছে বোধকৰোঁ।”

“আৰু একো নাই। সকলো শেষ হৈছে।” বুলি কৈ ৰত্নস্বাই কান্দিবলৈ ধৰিলে।

মানুহে তাইক বজাই ক’লে “নাকান্দিবা। শান্তিৰে তাইৰ প্ৰাণবায়ু যাবলৈ দিয়া।”

ৰাতি পূৰ্বাল। মানুহবোৰ বহি থাকিল। তাৰকাৰ মূৰটো কোলাত লৈ গিৰিয়েকো বহি আছিল। তাইৰ আকৌ উশাহ-নিশাহ ববলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মূৰখন মেল খালে। সকলোৱে চামুচেৰে তাইৰ মূৰত পানী দিবলৈ ধৰিলে। কোনোবাই কাণত তাইৰ বিদায়-মন্ত্ৰ (নমোকাৰ মন্ত্ৰ) উচ্চাৰণ কৰিলে। হৃদপিণ্ডটো বেগেৰে ধপধপাবলৈ ধৰিলে। তাৰকাই চকু মেলি চাই চাৰিওফালে দৃষ্টি বঢ়লাবলৈ ধৰিলে। অৱশেষত নিৰাশাৰে তাই এটি দীঘল নিশাহ এৰিলে আৰু চকু জপাই দিলে। চকুৰ কোণেৰে দুটোপাল চকুপানী নিগৰি পৰিল। হৃদ-পিণ্ডৰ স্পন্দন স্তব্ধ হৈ গ’ল। অন্তিম নিঃশ্বাস নাকেৰে ওলাই আহিল। তাৰ লগতে তাৰাৰ আত্মাৰ বিহংগই অনন্ত আকাশৰ বুকুলৈ উৰা মাৰিলে।

এই বাতৰি শুনি চন্দ্ৰৰ সকলো মানুহ দুখী হ’ল। চাওঁতে চাওঁতে মানুহ গেট খালেহি আৰু তাৰকাৰ দৈহিক অন্তিম ক্ৰিয়াৰ কাৰণে মৃতদেহটো নদীৰ পাবলৈ লৈ গ’ল।

অনন্তক সৰু মটৰ গাড়ীখনত তুলি দি ভংগাৰীয়ে কলে—“আপোনাৰ গাটো বৰ দুখৰ্ণ হৈ আছে। ময়ো লগতে যামনে।”

“খেং, তোক লৈ যাওঁ কেনেকৈ? তাৰাৰ আগলৈ?” অনন্তই তুচ্ছাৰ্থ-জ্ঞাপক-ভাৱে ব'লে।

ভংগাৰীয়ে একো নক'লে। অনন্তৰপৰা লুকুৰাই চকুপানী মূচি মূচি তাই দূৰলৈ আঁতৰি গ'ল। মটৰ গাড়ীখন যাবলৈ ধৰিলে।

অনন্তৰ ফালে ঘূৰি চাই সিদ্ধাই ক'লে “তিনি দিনৰপৰা একেৰাহে আপোনাৰ নামকে লৈ আছে।”

“তুমি যেতিয়া আহিছিলো তেতিয়া তেওঁ কেনে আছিল?”

“ভালেই আছিল।” অলপ ৰৈ সিদ্ধাই আকৌ ক'লে—“অবস্থা বৰ ভাল নহয় যেন লাগিছিল।”

“তাইক চন্দুৰলৈ কেতিয়া আনিলে?”

“পাচ-ছয়দিন হৈ গ'ল।”

“মোক ইয়াৰ আগতে খবৰ দিয়া নাই কিয়?” অনন্তই দুখেৰে ক'লে।

“তিনিদিন আগতে আপোনাক বিচাৰি আহিছোঁ। আপোনাৰ ঠিকনা পোৱা নাছিলোঁ। সেই কাৰণে কালি মোক ইয়ালৈ পঠিয়াইছে। কিন্তু আবোললৈ বিচাৰিয়ে পোৱা নাছিলোঁ।”

“তুমি অহাৰ পিছতো এটা ৰাতি অথলে গ'ল।” অনন্তই তাক ক'লে।

“কি কৰিম? ডাক্তৰৰ অনুমতি ল'ব লগা হৈছিল।”

মটৰখন বেগেৰে গৈ আছিল। কিন্তু অনন্তৰ এনে লাগিছিল যে যেন সেইখন বৰ লাহে লাহে গৈছে। চন্দুৰলৈ মাত্ৰ দুঘণ্টাৰ বাট, কিন্তু তাৰ ভাৱ হৈছিল যেন দুদিন লাগিছে। অনন্তই দ্ৰাইভাৰক তিনি চাবিবাৰ আৰু বেগাই যাবলৈ সঁকিয়াই দিলে। কোন কোন গাৱঁৰ মাজেৰে সিহঁত পাৰ হৈ আহিছে তালৈ তাৰ কানসাৰেই নাছিল। চন্দুৰৰ ওচৰ আহি পোৱাৰ আগতেই সি দুই তিনিবাৰ “ইফালে ঘূৰা, সিফালে ঘূৰা” বুলি দ্ৰাইভাৰক বাটৰ নিৰ্দ্দেশ দিলে। সি বলিয়াৰ দৰে ইফালে, সিফালে চাবলৈ ধৰিলে। একো একোবাৰ উঠি থিয় হৈ শাৰীৰিক দুৰ্দ্ভলতাৰ কাৰণে গাড়ীৰ ভিতৰতে বাগৰি বাগৰি পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মাজে মাজে দাঁঘলকৈ উশাহ একোটা লৈ সি সন্নিধি যাবলৈ ধৰিলে—“সিদ্ধা আৰু কিমান দূৰ আছে?”

“আৰু কিমান? গাওঁ আহি পালোঁৱেই,” বুলি সিদ্ধাই তাক সান্ত্বনা দি থাকিল। বাম্পৰুদ্ধ কণ্ঠেৰে সৰু ল'ৰাৰ নিচিনাকৈ অনন্তই সন্নিধিলে—“মই গৈ পাওঁমানে থাকিবনে?”

তাৰ অবস্থা দেখি ধৈৰ্য ধাৰণৰ কাৰণে সিদ্ধাই ক'লে—“তেওঁনো কি হোৱা বুলি ভাবিছেহে?”

অনন্তই আকাশৰ ফালে মূখ তুলি চাই হাতযোৰ কৰি অসহায়ভাবে কলে “তেওঁ সেয়ে হওক ভাই, ভগৱানে তেওঁক জীয়াই ৰাখক।”

সিহঁতৰ মটৰখন চন্দৰৰ ওচৰ পালেহি মানে ৰাতিপুৱা ন-বজাৰ ওচৰা-ওচৰি সময় হ'ল। গাৱলৈ আৰু দুই ফাৰ্লং মান বাট আছে। সমুখৰপৰা এজন মানুহ আগুৱাই অহা দেখা গ'ল। গাড়ীৰ হৰ্ণ বজোৱাৰ পিছতে মানুহজনক দেখা পাই অনন্তই ততালিকে গাড়ীখন ৰখাবলৈ ক'লে। গাড়ী ৰোৱাৰ লগে লগে বাহিৰলৈ মূখ উলিয়াই সেই বাটৰাজনক সুধিলে—“তাৰা কেনে আছে?”

“কোন তাৰা?” আচৰিত হৈ মানুহজনে ক'লে।

“মগদুম পৰিয়ালৰ ৰয়াৰ জীয়েক তাৰা!”

অনন্তৰ অৱস্থালৈ চাই মানুহজন এক মূহূৰ্ত্তৰ কাৰণে মনে মনে থাকিল। তাৰ পিছত দুখেৰে ক'লে—“তাই আজি পুৱা ঢুকাল। সোণৰ দৰে ছোৱালী আছিল বেচেষী!”

অনন্ত পিচ হুহঁকি গ'ল। তাৰ মূখেৰে এটি দীঘল হুমুনিয়াহ ওলাই আহিল। তাৰ এনে লাগিল যেন তাৰ অন্তৰ আত্মাটি কোনোবাই তাৰ দেহৰপৰা উলিয়াই লৈ গ'ল। সি নিশ্চল হৈ বৈ গ'ল। চকু দুটি ঢুল-ঢুলিয়া পৰিল। সিদ্ধা বিস্মত হৈ অনন্তক আকোৱালি ধৰি চকুপানী বোৱাই মানুহজনক সুধিলে, “কিমান পৰ হ'ল?”

“বৰ বোঁছ পলম হোৱা নাই। আধাঘণ্টামান হব নদীপাৰলৈ গৈছে।” সিদ্ধাক একাষে ঠেলি থৈ অনন্ত গাড়ীৰ বাহিৰলৈ ওলাই আহিল আৰু পথাৰৰ মাজে মাজে নদীৰ পাৰলৈ লৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তাৰ পিছে পিছে লৰি গৈ সিদ্ধাই কবলৈ ধৰিলে—“ককাইদেউ আপোনাৰ গা ভাল নহয়। গাড়ীত উঠি যাওক। তালৈকেই লৈ যাম।”

অনন্তই পিছলৈ উভতি নোচোৱাকৈ উধাতু খাই ফোপাই জোপাই লৰি গৈ থাকিল। সিদ্ধাইও তাৰ পিচে পিচে লৰিবলৈ ধৰিলে। সি গৈ অনন্তৰ হাতত ধৰিলে। অনন্তৰ নাকেৰে তেজ ওলাই টোপা টোপে পৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু সেইফালে তাৰ মনোযোগ নাছিল। যেনেকৈ লৰিছিল তেনেকৈয়ে সি লৰি গৈ থাকিল। অলপ পৰৰ পিছতে সি গৈ শ্মশানত উপস্থিত হ'ল।

সিমান পৰে তাৰাৰ শৰীৰটো বহুশিখাৰ মাজত পুৰি ছাই হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। অনন্তই সেইটো দূৰৰ পৰা দেখা পালে। সকলো অতীত স্মৃতি তাৰ মনত জ্বলি উঠিল। সেয়া চিন্তাত যেন তাৰাৰ শৰীৰটো পোৰা নাই, তাৰ নিজৰ অখণ্ড জীৱনটোৱেই যেন ছাই হৈ যাবলৈ ধৰিছে এনে দৃশ্য তাৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠিল আৰু লগে লগে তাৰ চকুৰ আগলৈ যেন এন্ধাৰ নামি আহিল সি মাটিত বাগৰি পৰিল।

সিদ্ধাই তাক বাহুত ধৰি তুলি ধৰিলে আৰু বহুৱাই দিলে। অনন্ত কহু সময় নীৰবে বহি থাকিল। এনে লাগিল যেন সি কিবা ভাবি আছে। তাৰ চকুৰ আগেৰে তাৰ আৰু তাৰাৰ ল'ৰালি কালৰ স্মৃতিবহু ঘটনাবলী এটি এটিকৈ বাগাৰ গ'ল। সিদিনাৰ সেই মেলা, সেই পুৰণি নিশাৰ বিষয় জোনাক, যাবলৈ ওলাই

থিয় হৈ থকা তাৰা—আটাইবোৰকে এখন বোলছবিৰ দৃশ্যমালা যেন লাগিল। তাৰ মূখমণ্ডলত যেন এটি আবেশৰ চিন ফুটি ওলাল। অনন্ত হঠাতে উঠি থিয় হ’ল। সিন্ধাৰ হাতখন হাতৰপৰা এৰুৱাই সি লৰ ধৰিলে পোনে পোনে তাৰাৰ চিতাৰ অভিমুখে।

“ধৰা, ধৰা” বদলি চিত্ৰৰ-বাখৰ কৰি সিন্ধা তাৰ পিছে পিছে লৰি গ’ল।

সমবেত জনতাই মূখ ঘূৰাই চালে। কি হ’ল! কি হ’ল!! বদলি কৈ কান্দি থকা মল্ল উঠি থিয় হ’ল। এনেতে সেই কথালৈ কানসাৰ নিদি অনন্ত গৈ চিতাৰ ওপৰতে জপিয়াই পৰিল। কি কৰিছা, কি কৰিছা বদলি পাঁচ-ছয়জন মানুহে তাক পিছলৈ টানি ধৰিলে।

অনন্ত অচেতন হৈ মাটিৰ ওপৰত বাগৰি পৰিল। সি আৰু কোনোদিনেই থিয় ন’হল।